

Пролетарии от всички страни, съединявайте се !

МАРКС ЕНГЕЛС

С Ъ Ч И Н Е Н И Я

ИЗДАТЕЛСТВО
НА БЪЛГАРСКАТА КОМУНИСТИЧЕСКА ПАРТИЯ
СОФИЯ 1969

МАРКС
ЕНГЕЛС

Т О М

25

Ч А С Т П Ъ Р В А

*Материалите, включени в настоящото издание,
са преведени от руски и сверени със съответните оригинали*

К. МАРКС
Ф. ЭНГЕЛЬС

Сочинения

Издание второе

Государственное издательство
политической литературы
Москва 1961

ОТ ИНСТИТУТА ПО МАРКСИЗЪМ-ЛЕНИНИЗЪМ ПРИ ЦК НА КПСС

Двадесет и петият том от Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс съдържа третия том на „Капиталът“ от Маркс, както и предговора и допълненията на Енгелс към него.

Преводът на настоящото издание на третия том на „Капиталът“ е направен по първото немско издание, излязло през 1894 г. под редакцията на Енгелс. Както и при предишното издание на руски език (част I — 1939 г., част II — 1947 г.), за основа бе взет преводът под редакцията на И. И. Скворцов-Степанов.

При подготовката на това издание в посочения превод са направени доста поправки и уточнения. При сверката на първото немско издание с ръкописа на Маркс бяха открити и отстранени редица грешки на перото и на печатницата, допуснати в първото немско издание. В отново проверени и уточнени преводи се дават също привежданите от Маркс цитати от произведенията на различни автори. Ако Маркс привежда един или друг цитат съкратено или преизказва мисълта на автора със свои думи, в настоящото издание преводът на такъв цитат е даден по текста на немското издание. Същевременно бяха проверени и в необходимите случаи поправени цифровите и други фактически данни. Взети са под внимание направените от В. И. Ленин преводи на отделни пасажки от немското издание на третия том на „Капиталът“, който той цитира в произведенията си, използван е също и Лениновият превод на отделни изрази и термини.

Както и немското издание от 1894 г., новото издание на третия том на „Капиталът“ поради големия му обем се пуска в две части. Към всяка част се дават редакционни бележки и показалци: именен

и на цитираната и споменаваната литература. Втората част на третия том на „Капиталът“ съдържа и предметен показалец за целия том.

Бележките на Маркс и Енгелс под линия са обозначени, както и в немското издание от 1894 г., с цифри с кръгла скобка. След бележките на Енгелс са поставени неговите инициали. Редакционните бележки под линия са означени в началото със звездичка, а в края е добавено съкращението „Ред.“, а редакционните бележки в края на тома са означени с цифри без скоби. Редакционните допълнения към някои бележки на автора, имащи библиографски характер, са заградени в квадратни скоби. Въмъкнатите от Енгелс в авторския текст или в цитатите бележки са заградени във фигурни скоби.

Малкото на брой труднопреводими немски думи или специални термини се дават наред с превода им и на езика на оригинала (в квадратни скоби).

К. МАРКС

КАПИТАЛЪТ

КРИТИКА НА ПОЛИТИЧЕСКАТА ИКОНОМИЯ

ТОМ ТРЕТИ

КНИГА III: ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС
НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Част първа (глави I—XXVIII)

ИЗДАДЕН ПОД РЕДАКЦИЯТА НА ФРИДРИХ ЕНГЕЛС

ПРЕДГОВОР

Най-после аз можах да публикувам тази трета книга от главния труд на Маркс, завършъка на неговата теоретическа част. При издаването на втората книга в 1885 г. аз мислех, че третата книга, с изключение наистина на някои твърде важни отдели, ще представлява може би само технически затруднения. Така и беше в действителност; но за трудностите, които щяха да ми създадат именно тези най-важни отдели на цялото, аз тогава нямах никаква представа, както нямах представа и за другите препятствия, които така много забавиха подготовката на книгата.

Преди всичко и повече от всичко ми пречеше продължаващата се слабост на зрението, която свеждаше в течение на ред години до минимум времето, което можех да отделям за писмени занятия, а и сега още само като изключение ми позволява да се залавям за перото при изкуствено осветление. Към това се прибавяха други неотложни работи: нови издания и преводи на предишни Марксови и мои работи, следователно прегледи, предговори, допълнения, често невъзможни без ново проучване, и т. н. Преди всичко английското издание на първата книга, за чийто текст в последна сметка отговарям аз и което поради това ми отне много време. Който шо-годе е следил огромния растеж на международната социалистическа литература през последните десет години и особено броя на преводите на предишните Марксови и мои работи, ще признае, че аз имах основание да се радвам, че е твърде ограничен броят на езиците, на които можех да бъда полезен на преводачите и следователно бях длъжен да не се отказвам от преглеждането на техните работи. Но растежът на литературата беше само симптом на съот-

ветния растеж на самото международно работническо движение. А това ми налагаше нови задължения. От първите дни на нашата обществена дейност върху Маркс и мене падна значителна част от работата по посредничеството между националните движения на социалистите и работниците от различни страни; тази работа нарастваше съответно със засилването на цялото движение. Но докато и в тази област Маркс вземаше върху себе си главната тежест, след неговата смърт постоянно нарастващата работа падаше само върху мене. Между това непосредствените сношения на отделните национални работнически партии помежду им станаха от това време и, за части, от ден на ден все повече стават общо правило; въпреки това до моята помощ още прибягват много по-често, отколкото това ми е желателно, като се изхожда от интересите на моята теоретическа работа. Но за човек като мене, който повече от петдесет години е бил деен в това движение, произтичащите от него работи са неотложно задължение, което изисква незабавно изпълнение. Както в шестнадесетия век, така и в нашето бурно време чисти теоретици в сферата на обществените интереси се срещат само на страната на реакцията и именно затова тези господа в действителност съвсем не са теоретици, а прости апологети на тая реакция.

Тъй като живея в Лондон, тези партийни връзки се осъществяват през зимата главно чрез писма, а през лятото — най-вече лично. Вследствие на това, както и поради необходимостта да следя хода на движението в постоянно нарастващия брой страни и още по-силно растящия брой на печатните органи, за мене се оказва невъзможно да извършвам работи, които не допускат прекъсване иначе освен през зимата, предимно в първите три месеца на годината. Когато човек е минал седемдесетте години, майнертовите асоциативни мозъчни влакна работят с някаква непреодолима бавност; прекъсванията в трудна теоретическа работа преодоляваш вече не тъй лесно и не тъй бързо както по-рано. Поради това ставаше така, че работата на една зима, ако не е била напълно доведена докрай, през следната зима трябваше в голямата си част да се извършва отново; тъкмо това се случи и с най-трудния, пети отдел.

Както читателят ще види от следващите данни, работата по редактирането на тази книга съществено се отличаваше от редактирането на втората книга. За третата книга имаше само една нахвърлена първоначална черновка, която при това изобилствуваше с празноти. Обикновено началото на всеки отдел беше доста грижливо обработено, дори в повечето случаи и стилистически оформено. Но колкото по-нататък, толкова по-ескизна и непълна ставаше обработката на ръкописа, изложението съдържаше все повече отстъпления по повод на възникнали в хода на изследването странични

въпроси, при което работата по окончателното подреждане на материала се отлагаше за по-късно време, все по-дълги и заплетени ставаха периодите, в които се изразяваха мислите, записани *in statu nascendi**. На много места почеркът и изложението твърде ясно издаваха внезапното започване и постепенното развитие на ония предизвикани от прекомерен труд пристъпи на болестта, които в началото все повече и повече пречеа на автора в неговата самостоятелна работа и накрай я правеха понякога съвсем невъзможна. И нищо чудно. Между 1863 и 1867 г. Маркс не само подготви двете последни книги на „Капиталът“ в черновка, а първата книга в готов за печат вид, но извърши още гигантската работа, свързана с основаването и разрастването на Международното работническо дружество. Но поради това още в 1864 и 1865 г. се проявиха сериозните признаци на онези разстройства в здравето на Маркс, по вина на които не той самият завърши обработката на II и III книга.

Моята работа започна с това, че продиктувах целия ръкопис от оригинала, който дори аз често само с труд можех да дешифрирам, и по такъв начин получих четливо копие — работа, която вече отне доста много време. Едва след това можеше да започне истинската редакция. Аз я ограничих с най-необходимото: навсякъде, гдето това допускаше яснотата, по възможност запазах характера на първоначалния текст, дори не зачертавах отделни повторения там, гдето те, както това обикновено бива у Маркс, всеки път засягат предмета от нова страна или поне го предават с други изрази. В случаите, когато моите изменения или добавки не са чисто редакционни или когато съм бил принуден да обработвам приведения от Маркс фактически материал и да правя от него собствени, макар и възможно по-издържани в духа на Маркс изводи, цялото място е поставено в квадратни скобки и отбелязано с моите инициали**. В моите забележки под линия скобките тук-там липсват; но там, гдето стоят моите инициали, аз отговарям за цялата забележка.

В ръкописа — както това от само себе си се разбира за първата черновка — има многобройни указания на точките, които по-късно е трябвало да получат разработка, при което тия обещания не във всички случаи са били изпълнени. Аз ги запазах, тъй като те дават представа за намеренията на автора относно бъдещата разработка.

А сега да преминем към отделните въпроси.

За първия отдел главният ръкопис можеше да бъде използван само с големи ограничения. В самото му начало са поместени всички

* — в процеса на тяхното зараждане. *Ред.*

** В това издание квадратните скобки са заменени с фигурни. *Ред.*

математически изчисления на отношението между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата (което съставлява нашата глава III), докато предметът, изложен в нашата глава I, се разглежда едва по-късно и пътьом. В този случай помогнаха две наченки на преработка, всяка от 8 страници in folio*; но и те не са навсякъде, както следва свързано разработени. От тях се състави глава I в сегашния ѝ вид. Глава II е от главния ръкопис. За глава III имаше цяла редица незавършени математически изчисления, но и една цяла почти завършена тетрадка от седемдесетте години, която представя в уравнения отношението на нормата на принадлежната стойност към нормата на печалбата. Моят приятел Самуел Мур, който извърши и по-голямата част от английския превод на първата книга, се зае да обработи за мене тази тетрадка, за което той като стар кембриджки математик беше несравнено по-способен. От неговото резюме аз съставих след това глава III, като се ползвах за това тук-там и от главния ръкопис. От глава IV беше налице само заглавието. Но тъй като разглежданата тук точка — влиянието на оборота върху нормата на печалбата — има решаващо значение, аз я разработих сам, поради което и цялата тая глава в текста е поставена в скобки. При това се оказа, че в действителност дадената в глава III формула на нормата на печалбата, за да стане общоавалидна, се нуждае от известна модификация. Като се почне от пета глава, главният ръкопис е единственият източник за останалата част на отдела, макар че тук също се оказа необходимо да се направят твърде много размествания и допълнения.

За следните три отдела, като не говорим за стилова редакция, аз почти навсякъде можех да се придържам в оригиналния ръкопис. Отделни места, които в повечето случаи се отнасят до влиянието на оборота, бяха обработени в съответствие с вмъкнатата от мене глава IV; те също са затворени в скобки и са отбелязани с моите инициали.

Главно затруднение представляваше отдел V, в който при това се разглежда най-заплетеният предмет в цялата книга. И тъкмо тук през време на работата Маркс беше застигнат от един от споменатите тежки пристъпи на болестта. Следователно това не е готова черновка и дори не е схема, очертанията на която би трябвало да се запълнят, а само начало на разработката, което нерядко представлява безреден куп от паметни бележки, забележки, материали във формата на извадки. Отначало аз се опитах да завърша този отдел; както това до известна степен можах да направя с първия отдел, като запълвам празнотите и обработвам изразените само във

* — формат хартия (21×33 см). Ред.

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Dritter Band, erster Theil.

Buch III:

Der Gesamtprocess der kapitalistischen Produktion.

Kapitel I bis XXVIII.

Herausgegeben von Friedrich Engels.

Das Recht der Uebersetzung ist vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1894.

*Заглавен лист на първото немско издание
на I част от III том на „Капиталът“*

форма на намек откъслечи, за да може той отдел поне приблизително да представлява всичко онова, което авторът е имал намерение да даде. Най-малко три пъти правих такъв опит, но всеки път безуспешно и в загубата на време по това се крие главната причина за закъснението. Най-после се убедих, че по този път работата не ще потръгне. Аз би трябвало да прегледам цялата обширна литература в тая област и в края на краищата би се получило нещо, което все пак не би било Марксовата книга. Не ми оставаше нищо друго, освен да се откажа от по-нататъшни опити в тая посока и да се огранича с туряне възможния ред в това, което беше налице, като направя само най-необходимите допълнения. И по такъв начин през пролетта на 1893 г. аз завърших главната работа над този отдел.

От отделните глави главите XXI — XXIV бяха в съществената си част разработени. Глави XXV и XXVI изискваха да се прегледа фактическият материал и да се включи материалът, който се намираще на други места. Глави XXVII и XXIX можеха почти изцяло да се дадат по ръкописа; напротив, глава XXVIII на места трябваше да се групира другояче. Но истинското затруднение започна от XXX глава. Като се почне отгук, трябваше да се приведе в необходимия ред не само фактическият материал, но и самият ход на мислите, всеки миг прекъсван от вметнати изречения, отстъпления и т. н. и след това получаващ по-нататъшно развитие на друго място, често съвсем пътьом. Така глава XXX се състави чрез размествания и изхвърляне на отделни откъслечи, които бяха употребени на друго място. XXXI глава отново се оказа разработена в по-свързана форма. Но подир това в ръкописа следва дълъг отдел, озаглавен: „Бърканица“ [„Die Konfusion“], който се състои изцяло от извлечения из парламентските отчети за кризите от 1848 и 1857 г., в които са сгрупирани съжденията на двадесет и трима стопански дейци и автори икономисти за парите и капитала, за отлива на златото, за прекомерната спекулация и пр., на места съпровождани с кратки хумористични коментари. Тук във въпросите и отговорите достатъчно са представени почти всички разпространени тогава възгледи върху отношението между парите и капитала и Маркс искаше критически и сатирически да разгледа проявяващата се тук „бърканица“ относно това, какво е на паричния пазар пари и какво — капитал. След много опити аз се убедих, че съставянето на тази глава е невъзможно; материала, особено в случаите, когато той се съпровожда е коментари на Маркс, аз използвах там, дето това допускаше логиката на изложението.

Подир това следва в доста подреден вид това, което поместих в глава XXXII, но непосредствено след него — нов куп извадки от

парламентските отчети по всевъзможни предмети, засягани в тоя отдел, примесени с по-дълги или по-кратки забележки на автора. Към края извлеченията и коментарите все повече се концентрират около въпроса за движението на паричния метал и колебанията във валутния курс и завършват пак с всевъзможни допълнителни забележки. Напротив, глава XXXVI „Докапиталистически отношения“ беше напълно обработена.

От целия този материал, като се почне от „Бърканица“, доколкото той не е бил поместен по-рано, аз съставих глави XXXIII—XXXV. Разбира се, работата не мина без значителни прибавки от моя страна за установяване на връзката. Доколкото тези прибавки не са от чисто формално естество, те изрично са отбелязани като мои. По такъв начин аз можах най-после да поместя в текста всички що-годе отнасящи се до работата съждения на автора. Нищо не беше изпуснато освен незначителна част от извадките, в които или само се повтаряше това, което вече беше приведено на някое друго място, или пък се засягаха точки, с които ръкописът не се занимава отблизо.

Отделът за поземлената рента беше разработен много по-пълно, макар и той съвсем да не е приведен в ред, което личи и от това, че в глава XLIII (в ръкописа самият край на отдела за рентата) Маркс е намерил за необходимо накратко да напомни общия план на целия отдел. И това беше толкова по-желателно за изданието, че ръкописът започва с глава XXXVII, подир която следва XLV — XLVII и едва след това — глави XXXVIII — XLIV. Най-много работа изискваха таблиците на диференциалната рента II и откритието, че в глава XLIII съвсем не беше изследван подлежащият тук за разглеждане трети случай на този вид рента.

За този отдел върху поземлената рента Маркс в седемдесетте години предприе съвсем нови специални проучвания. В продължение на няколко години той изучаваше в оригинал станалите в Русия неизбежни след „реформата“ от 1861 г. статистически изследвания и други издания за поземлената собственост, които му доставяха руски приятели в желаната пълнота, правеше от тях извадки¹ и имаше намерение да се възползва от тях при новата преработка на този отдел. При разнообразните форми на земевладение и експлоатация на земеделските производители в Русия в отдела за поземлената рента Русия трябваше да играе също такава роля, каквато игра Англия в книга I при изследването на промишления наемен труд. За съжаление Маркс не успя да осъществи този план.

Накрай седмият отдел беше завършен в ръкопис, но само като първа черновка, така че безкрайните периоди трябваше да се разчленяват, за да станат годни за печат. От последната глава беше

налице само началото. Тук предстоеше да се разгледат съответните на трите главни форми на дохода — поземлена рента, печалба и работна заплата — три големи класи на развитото капиталистическо общество: земевладелци, капиталисти и наемни работници, и необходимо свързаната с тяхното съществуване класова борба като фактически дадена рожба на капиталистическия период. Таква заключителни обобщения Маркс обикновено отлагаше до окончателната редакция, малко преди печатането, при което най-новите исторически събития доставяха с неизменна правилност най-актуален илюстративен материал за неговите творчески положения.

Цитатите и илюстрациите тук, както и във II книга, са значително по-малко, отколкото в първата. Цитатите от книга I се привеждат, като се посочват страниците на второто и третото издания*. Там, где то в ръкописа се цитират теоретически съждения на по-раншни икономисти, повечето пъти се привежда само името, а самият цитат трябва да се приведе при окончателната обработка. Разбира се, аз трябваше да изоставя всичко това. От парламентските отчети са използвани само четири, но те са използвани доста широко. Тия отчети са следните:

1) Reports from Committees (of the House of Commons), vol. VIII, Commercial Distress, vol. II, part I. 1847—48. Minutes of Evidence. — Цитирани като Commercial Distress, 1847—48.

2) Secret Committee of the House of Lords on Commercial Distress 1847. Report printed 1848. Evidence printed 1857 (защото в 1848 г. той се считаше много компрометиращ). — Цитира се като С. Д. 1848—1857.²

3) Report on Banc Acts, 1857. — Също 1858. — Отчети на комитетата на Долната камара за влиянието на банковите актове от 1844—1845 г. Със свидетелски показания. — Цитира се като В. А. (понякога и В. С.) 1857, съответно 1858 г.³

Към четвъртата книга — история на теорията на принадлежната стойност⁴ — ще пристъпя, щом това ми стане що-годе възможно

В предговора към втория том на „Капиталът“ аз трябваше да се справя с господата, които по това време бяха надали голям вик, желайки да намерят „у Родбертус тайния източник на теорията на Маркс и неговия превъзходящ предшественик“. Аз им дадох случай да покажат „какво е в състояние да даде Родбертусовата ико-

* В настоящия том те се дават по четвъртото немско издание с посочване съответните страници на том 23 от това издание на Съчиненията на К. Маркс и Ф. Енгелс. *Ред.*

номия“; аз ги поканих да покажат „как може и трябва да се образува еднаква средна норма на печалбата не само без да се нарушава законът за стойността, а тъкмо въз основа на същия закон“. Същите тези господа, които тогава, изхождайки от субективни или обективни основания, но като правило от всякакви други, само не от научни основания, провъзгласяваха добрия Родбертус за икономическа звезда от първа величина — всички без изключение не дадоха никакъв отговор. Напротив, други хора намериха, че си струва трудът да се занимават с тоя въпрос.

В своята критика на II том („*Conrads Jahrbücher*“⁶, XI, 1885 г., стр. 452—465) професор В. Лексис повдигна този въпрос, макар и да не пожела да даде пряк отговор. Той каза:]

„Разрешаването на това противоречие“ (между закона за стойността на Рикардо—Маркс и еднаквата средна норма на печалбата) „е невъзможно, ако разглеждаме различните видове стоки *отделно* и ако тяхната стойност трябва да бъде равна на тяхната разменна стойност, а тая последната равна или пропорционална на тяхната цена“.

Според Лексис това е възможно само

„ако се откажем да измерваме стойността чрез труда за отделните видове стоки и имаме предвид само стоквата продукция *изцяло* и нейното разпределение между целите класи на капиталистите и работниците . . . От целия обществен продукт работническата класа получава само известна част . . . Другата част, която се пада на капиталистическата класа, образува принадлежния продукт в Марксовия смисъл на думата, а затова и . . . принадлежната стойност. След това членовете на капиталистическата класа разпределят помежду си тази съвкупна принадлежна стойност *не* съответно броя на заетите от тях работници, а пропорционално на величината на капитала, който всеки от тях представлява, при което земята също така се туря в сметка като капиталова стойност.“

Идеалните стойности на Маркс, определяни от единиците труд, възпътени в стоките, не съответствуват на цените, но могат

„да се разглеждат като изходен пункт на тласъка, който довежда до действителните цени. Последните се обуславят от това, че равни капитали изискват равни доходи.“

Поради това някои капиталисти ще получават за своите стоки по-висока цена, а други по-ниска от идеалната стойност на тези стоки.

„Но понеже загубите и прибавките на принадлежна стойност се взаимно погасяват вътре в класата на капиталистите, то изцяло величината на принадлежната стойност се оказва също такава, както ако всички цени биха били пропорционални на идеалните стойности на стоките.“

Както се вижда, въпросът тук далеч не е решен, но макар не точно и повърхностно, общо взето, все пак той е правилно *поставен*.

А това е действително повече, отколкото можем да очакваме от човек, който подобно на този автор с известна гордост се нарича „вулгарен икономист“; това е наистина учудващо, ако го сравним с онова, което са дали други вулгарни икономисти и за което ще стане дума по-нататък. Наистина вулгарната политическа икономия на Лексис е от особен род. Той казва, че доходът от капитала наистина можел да се изведе по Марксовия начин, но нищо не *задължавало* към такова разбиране. Напротив, вулгарната политическа икономия имала свой, най-малкото по-приемлив начин на обяснение.

„Капиталистическите продавачи, производителят на суровини, фабрикантът, търговецът на едро, търговецът на дребно — получават доход от своите предприятия поради това, че всеки от тях продава по-скъпо, отколкото купува, следователно повишава с известен процент себестойността на стоката. Само работникът не е в състояние да направи подобна надбавка към стойността; поради своето неблагоприятно положение спрямо капиталиста той е принуден да продава своя труд на такава цена, каквато той струва на самия него, именно за необходимите средства за съществуване . . . по такъв начин тези надбавки към цената по отношение на купувачия наемен работник запазват своето пълно значение и обуславят пренасянето на известна част от стойността на целия продукт в ръцете на капиталистическата класа.“

Не са нужни големи усилия на мисълта, за да се убедим, че това „вулгарно-икономическо“ обяснение на печалбата върху капитала практически води към същия резултат, както и Марксовата теория на принадлежната стойност; че по схващането на Лексис работниците се намират в съвсем същото „неблагоприятно положение“, както и у Маркс; че те са съвсем също толкова излъгани, защото всеки неработник може да продава над цената, а работникът не може; и че въз основа на тази теория може да се изгради поне също толкова убедителен вулгарен социализъм, колкото и изграденият тук, в Англия, въз основа на теорията на потребителната стойност и пределната полезност на Джевонс—Менгер⁶. Струва ми се дори, че ако на господин Джордж Бърнърд Шоу беше известна тази теория за печалбата, той би бил способен да се хване за нея с двете ръце, да приеме оставката на Джевонс и Карл Менгер и върху тази скала отново да издигне фабианската църква на бъдещето.

Но в действителност тази теория е само парафраза на Марксовата теория. Откъде се покриват всички надбавки към цената? От „свкупния продукт“ на работниците. И то защото стоката „труд“, или, както казва Маркс, стоката работна сила, трябва да се продава по-ниско от нейната цена. Защото, ако общото свойство на всички стоки се състои в това, че те могат да се продават по-скъпо от производствените разходи, и ако трудът представлява единственото изключение от това и винаги се продава само по производствените разходи, то той се продава именно по-ниско от цената, която е общото правило в този вулгарно-икономически свят. Добавъчната пе-

чалба, която поради това се пада на капиталиста, съответно на капиталистическата класа, се състои именно в това и в последна сметка може да бъде постигната само затова, че работникът, след като възпроизведе равностойността на цената на своя труд, трябва свърх това да произведе още продукт, за който той не получава заплата — принадлеен продукт, продукт на незаплатен труд, принадлезна стойност. Лексис е човек, крайно внимателен в избора на изразите. Той никъде не казва направо, че приведеното по-горе разбиране е негово; но ако това е така, то е ясно като бял ден, че имаме тук работа не с един от онези обикновени вулгарни икономисти, за които той сам казва, че всеки от тях в очите на Маркс „в най-добрия случай е само безнадеждно слабоумен“, а с марксист, преоблечен като вулгарен икономист. Дали това преобличане е станало съзнателно или несъзнателно, този психологически въпрос тук не ни интересува. Този, който би искал да изясни това, може би ще изследва също и как е било възможно, че един такъв несъмнено умен човек като Лексис е могъл известно време да защитава такава безсмислица като биметализма.⁷

Пръв, който действително се опита да даде отговор на въпроса, беше д-р *Конрад Шмид* в труда „Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes“, Stuttgart, Dietz, 1889. Шмид се опитва да съгласува детайлите на образуването на пазарната цена както със закона на стойността, така и със средната норма на печалбата. Промисленият капиталист получава в своя продукт, първо, равностойността на авансирания от него капитал, второ, принадлеен продукт, за който той нищо не е заплатил. Но за да получи този принадлеен продукт, той трябва да авансира своя капитал в производството, т. е. той трябва да приложи определено количество овеществен труд, за да има възможност да присвои този принадлеен продукт. Следователно за капиталиста този авансиран от него капитал е количеството овеществен труд, обществено необходимо, за да му създаде този принадлеен продукт. Същото важи за всеки друг промишлен капиталист. А тъй като по закона за стойността продуктите се разменят един с друг пропорционално на труда, обществено необходим за тяхното производство, и тъй като за капиталиста трудът, необходим за изработването на неговия принадлеен продукт, е тъкмо миналият труд, натрупан в неговия капитал, следва, че принадлеените продукти се разменят пропорционално на капиталите, които са нужни за тяхното производство, а не пропорционално на *действително* възплътения в тях труд. Следователно частта, която се пада на всяка единица капитал, е равна на сумата на цялата произведена принадлезна стойност, разделена на сумата от употребените за това капитали. Затова равни капитали в равни промеждутъци време донесат равна печалба, и това става по такъв начин, че изчислените така произ-

водствени разходи на принадлежния продукт, т. е. средната печалба, се прибавят към производствените разходи на заплатения продукт и по тази повишена цена се продава и едното, и другото, и заплатеният и незаплатеният продукт. Установява се средна норма на печалбата, макар, както мисли Шмид, средните цени на отделните стоки да се определят съгласно закона за стойността.

Конструкцията е извънредно остроумна, тя е съвсем по хегеловски образец, но има това общо с по-голямата част от Хегеловите построения, че е неправилна. Ако законът за стойността трябва да важи *непосредствено* и за средните цени, то и принадлежният продукт, и заплатеният продукт — в това отношение между тях няма разлика — трябва да се продават в съответствие с обществено необходимия труд, който се изисква за тяхното произвеждане и е употребен за това. Законът за стойността от самото начало е насочен против възникналия от капиталистическия начин на мислене възглед, че натрупаният минал труд, от който се състои капиталът, бил не само определена сума готова стойност, но тъй като бил фактор на производството и образуването на печалбата, притежавал свойството да създава стойност, следователно бил източник на по-голяма стойност, отколкото тази, която той сам притежава; законът за стойността установява твърдо, че такова свойство принадлежи само на живия труд. Че капиталистите очакват равна печалба, пропорционална на величината на своите капитали, следователно гледат на авансираните от тях капитали като на един вид производствени разходи на тяхната печалба, е известно. Но ако Шмид използва тази представа, за да приведе посредством нея в съгласие със закона за стойността цените, изчислени съответно средната норма на печалбата, той сменя самия закон за стойността, като присъединява към него като съопределящ фактор една представа, която стои в пълно противоречие с този закон.

Или натрупаният труд наред с живия труд създава стойност. В такъв случай законът за стойността е недействителен.

Или той не създава стойност. Тогава доводите на Шмид са несъвместими със закона за стойността.

Шмид се е отклонил от правилния път, когато е бил вече твърде близо до решението, защото мислел, че трябва да намери една възможност математическа формула, която би дала възможност да се покаже съответствието на средната цена на всяка отделна стока със закона за стойността. Но ако тук, съвсем близо до целта, той е тръгнал по погрешен път, то останалото съдържание на брошурата показва с какво разбиране той е направил от двете първи книги на „Капиталът“ по-нататъшни изводи. Нему принадлежи честта, че самостоятелно е открил правилното обяснение на необяснената

до това време тенденция на нормата на печалбата към спадане — обяснение, дадено от Маркс в третия отдел на третата книга; нему принадлежи също така заслугата за извеждането на търговската печалба от промишлената принадена стойност, както и редица бележки за лихвата и поземлената рента, в които той предугажда неща, развити от Маркс в четвъртия и петия отдел на трета книга.

В една по-късна работа („*Neue Zeit*“, кн. 3 и 4 от 1892—1893) Шмид се опитва да дойде до решение по друг път. Този път се свежда към това, че конкуренцията установява средната норма на печалбата, тъй като заставя капитала да преминава от производствени отрасли с недостатъчна печалба към други отрасли, дето се получава свръхпечалба. Че конкуренцията е голямата уравнилелка на печалбите, не е ново. Но Шмид се стреми да покаже, че тази нивелировка на печалбите е твърдествена със свеждането на продажната цена на стоките, произвеждани в повече, до такъв стойностен размер, който обществото може да заплати за тях съгласно закона за стойността. Защо и това не можа да доведе до целта, става напълно ясно от разясненията на Маркс в самата книга.

След Шмид към проблемата пристъпи П. Файърман („*Conrads Jahrbücher*“, dritte Folge, III, S. 793). Аз не се спирам на неговите бележки върху други страни на Марксовото изложение. Те почиват на недоразумението, че Маркс бил давал определения там, където той в действителност развива, и че изобщо у Маркс можело да се търсят готови и веднъж завинаги важещи определения. Но от само себе си се разбира, че когато нещата и техните взаимни отношения се разглеждат не като постоянни, а като намиращи се в процес на изменения, то и техните мислени отражения, понятията, са също подложени на изменение и преобразуване; те не се напъхват в закостенели определения, а се развиват в техния исторически, съответно логически процес на образуване. След това ще стане ясно, разбира се, защо Маркс в началото на първата книга, където той излиза от простото стоково производство, което за него е историческа предпоставка, за да премине след това в по-нататъшното изложение от тази база към капитала — защо той при това започва именно с простата стока, а не с една логически и исторически вторична форма, не с вече капиталистически модифицираната стока; това Фиреман просто не може да разбере. Тези и други второстепенни неща, които биха могли да дадат повод за още някои други възражения, ние предпочитаме да оставим настрана и да преминем направо към същността на работата. Докато теорията учи Фиреман, че принадената стойност при дадена норма на принадената стойност е пропорционална на броя на приложените работни сили, опитът му показва, че печалбата, при дадена средна норма на печалба, е про-

КАПИТАЛЪ

КРИТИКА ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЭКОНОМИИ

СОЧИНЕНИЕ

КАРЛА МАРКСА

изданное похъ редакціей Фридриха Энгельса

Переводъ съ нѣмецкаго

ТОМЪ ТРЕТІЙ

Книга III

**ПРОЦЕССЪ КАПИТАЛИСТИЧЕСКАГО ПРОИЗВОДСТВА
ВЗЯТЫЙ ВЪ ЦѢЛОМЪ.**

С.-ПЕТЕРБУРГЪ

1896

*Заглавнiяя листъ на първото руско издание
на III томъ на „Капиталътъ“*

порционална на величината на целия вложен капитал. Фиреман обяснява това с обстоятелството, че печалбата е само условно явление (за него това означава: принадлежащо на определена обществена формация, заедно с нея съществуващо и изчезващо): нейното съществуване просто е свързано с капитала; последният, ако е достатъчно силен, за да изтръгне за себе си печалба, е принуден от конкуренцията да се ограничи с равна за всички капитали норма на печалбата. Без равна норма на печалбата капиталистическото производство би било просто невъзможно; ако се вземе за предпоставка тази форма на производство, за всеки отделен капиталист масата на печалбата при дадена норма на печалбата може да зависи само от величината на неговия капитал. От друга страна, печалбата се състои от принадена стойност, от незаплатен труд. А как става при това превръщането на принадлежната стойност, величината на която се определя от експлоатацията на труда, в печалба, величината на която се определя от величината на необходимия за това капитал?

„Просто по такъв начин, че във всички отрасли на производството, където отношението между... постоянния и променливия капитал е най-голямо, стоките се продават над тяхната стойност, а това означава също, че в ония отрасли на производството, където отношението на постоянния капитал към променливия капитал = $c : v$ е най-малко, стоките се продават под тяхната стойност и че само там, където отношението $c : v$ представлява определена средна величина, стоките се отчуждават по тяхната истинска стойност... Това несъвпадение на отделни цени с техните съответни стойности представлява ли опровержение на принципа на стойността? Съвсем не. Зашто поради това, че цените на едни стоки се покачват над стойността в същата степен, в каквато цените на други стоки падат под тяхната стойност, общата сума на цените остава равна на общата сума на стойностите... в края на краищата това несъвпадение се отстранява. Това несъвпадение представлява „смущение“; „но с точните науки едно смущение, което може да се предвиди, обикновено никога не се разглежда като опровержение на известен закон“ [стр. 806, 808].

Сравнете с това съответните места от глава IX и ще намерите, че Фиреман действително е засегнал тук решаващия пункт. Но колко посредстващи звена биха били още необходими и след това откритие, за да може Фиреман да изработи пълно очевидно решение на проблемата, показва незаслужено студеният прием, с който бе посрещната неговата толкова значителна статия. Колкото и много хора да се интересуваха от проблемата, те всички още се бояха да не си изгорят пръстите. И това се обяснява не само с несъвършената форма, в която Фиреман остави своето откритие, но и с безспорните недостатъци както на неговото разбиране на Марксовото изложение, така и на неговата собствена обща критика на това изложение, основана на такова разбиране.

Където се окаже случай да се изложи човек при някое трудно дело, там никога не липсва господин професор *Юлиус Волф* от

Цюрих. Цялата проблема, разказва ни той („Conrads Jahrbücher“, dritte Folge, II, 1891, S. 352 и сл.), се разрешава с помощта на относителната принадлежна стойност. Производството на относителната принадлежна стойност се основава на увеличаване на постоянния капитал спрямо променливия.

„Прирастъ на постоянен капитал предполага прираст на производителната сила на работниците. Но тъй като този прираст на производителна сила (чрез поевтиняване живота за работника) влече след себе си прираст на принадлежна стойност, то се установява пряко отношение между нарастването на принадлежната стойност и нарастването на частта на постоянния капитал в целия капитал. Увеличение на постоянния капитал свидетелствува за увеличение на производителната сила на труда. При неизменящ се променлив и растящ постоянен капитал принадлежната стойност трябва следователно да расте в съгласие с Маркс. Ето какъв въпрос ни беше зададен“ [стр. 358].

Наистина Маркс на сто места в първата книга говори тъкмо противното; наистина твърдението, че според Маркс при намаляващ се променлив капитал относителната принадлежна стойност растяла в същата пропорция, в каквато расте постоянният капитал, е тъй учудващо, че за него не може да се намери парламентарен израз; наистина господин Юлиус Волф с всеки ред доказва, че той нито относително, нито абсолютно е разбрал нещо както от абсолютната, така и от относителната принадлежна стойност; наистина той сам казва:

„На пръв поглед изглежда, че се намираш тук наистина във вертеп на несъобразности“ [стр. 361],

което между впрочем е единствено правилната бележка в цялата негова статия. Но какво от това? Господин Юлиус Волф е тъй горд със своето гениално откритие, че не може да се удържи да не въздаде за това посмъртна похвала на Маркс и да не превъзнесе тази своя собствена прекомерна безсмислица като

„ново доказателство за оная проникателност и далновидност, с която е нахвърлена неговата (Марковата) критическа система на капиталистическото стопанство“

По-нататък още по-добре: господин Волф казва

„Рикардо изтъкна две положения. Първо: еднакви изразходвания на капитал — еднаква принадлежна стойност (печалба), второ: еднакви изразходвания на труд — еднаква (по маса) принадлежна стойност. И въпросът беше тогава, как се съгласува едното с другото. Обаче Маркс не признаваше такава постановка на въпроса. Той без съмнение показва (в третата книга), че второто твърдение не е безусловно следствие от закона на стойността, че то дори противоречи на неговия закон на стойността и следователно . . . трябва да бъде направо отхвърлено“ [стр. 366].

И след това той изследва кой от нас двамата се е заблуждавал, аз или Маркс. Че той сам се намира в заблуждение, за това той, разбира се, не мисли.

Ако бих казал дори една дума по повод на това великолепно място, това би означавало да оскърбя своите читатели и да не разбера цялата комичност на положението. Аз ще прибавя към това само следното: със същата смелост, с която той още тогава можа да каже, че „Маркс в третия том без съмнение показва“, той се ползва от случая, за да съобщи уж разпространяваната между професорите клюка, че горепомнатата работа на Конрад Шмид била „чисто и просто инспирирана от Енгелс“ [стр. 366]. Господин Юлиус Волф! В света, в който вие живеете и действувате, може да е прието човек, който публично поставя пред другите една проблема, скрито да съобщава нейното решение на своите лични приятели. Че вие сте способни на това, аз охотно ви вярвам. Че в света, в който се движа аз, човек няма нужда да се спуска до такива низости, ще ви докаже настоящият предговор.

Маркс току-що бе умрял и господин *Акиле Лориа* побърза да публикува статия за него в „Nuova Antologia“ (април 1883 г.)⁸: най-напред биография, препълнена с лъжливи данни, след това критика на обществената, политическата и литературната дейност. Марксовото материалистическо разбиране на историята тук е фалшифицирано и изопачено с такъв алломб, който позволява да се отгатне една голяма цел. И тази цел беше постигната: в 1886 г. същият този господин Лориа издаде книга: „La teoria economica della costituzione politica“, в която възвести на изумените съвременници като свое собствено откритие историческата теория на Маркс, така основно и така умишлено изопачена от него в 1883 г. Разбира се, теорията на Маркс той сведе тук до едно доста филистерско равнище; освен това историческите илюстрации и примери са изпълнени с грешки, непостижими и за ученик от четвърти клас; но какво от това? Откритието, че политическите условия и събития всякога и навсякъде намират своето обяснение в съответните икономически условия, е било направено, както е доказано с поменатата книга, съвсем не от Маркс в 1845 г., а от господин Лориа в 1886 г. Поне той благополучно подведе в това своите съотечественици, а откакто неговата книга се появи на френски език — и някои французи, и може сега да важничи в Италия като автор на нова епохална теория на историята, докато тамошните социалисти не намерят време да поизскубят крадените паунови пера на *illustre** Лориа.

Но това е само един малък пример от похватите на господин Лориа. Той ни уверява, че всички теории на Маркс почивали на *съзнателен* софизъм (*un consaputo sofisma*); че Маркс не се смущавал от паралогизми дори и когато той сам ги *виждал като такива*

* — знаменития *Ред.*

(sapendoli tali) и т. н. И след като с цяла редица подобни пошли приказки е съобщил на своите читатели всичко необходимо, за да видят те в лицето на Маркс карьерист à la Loria, който постига своите малки ефекти с помощта на същите мизерни, негодни шарлатански похвати, както нашият падуаански професор, той може сега да им съобщи една важна тайна, а с това той ни връща към нормата на печалбата.

Господин Лория казва: Според Маркс масата на принадлежната стойност (която господин Лория отъждествява тук с печалбата), произведена в едно капиталистическо промишлено предприятие, зависела от вложения в него променлив капитал, тъй като постоянният капитал не донася печалба. Но това противоречи на действителността, защото на практика печалбата зависи не от променливия капитал, а от целия капитал. И Маркс сам вижда това (I, гл. X⁹) и се съгласява, че фактите привидно противоречат на неговата теория. Как разрешава той това противоречие? Той препраща своите читатели към още неизлезлия следващ том. За този том Лория вече по-рано бе казал на *своите* читатели, че той не вярва Маркс дори за миг да е мислил за неговото написване, и сега тържествуващо възкликва:

„И така аз с право твърдя, че този втори том, с който Маркс постоянно заплашва своите противници и който обаче никога не ще се появи — че този том твърде вероятно служи като един хитър предлог, към който Маркс прибегва, когато не му достигат научни аргументи (un ingegnoso spediente ideato dal Marx a sostituzione degli argomenti scientifici)*.

И който сега не се е убедил, че Маркс стои на същата висота на научно шарлатанство, както illustre Лория, с него не си струва да имаш и работа.

И така, ние научихме: според господин Лория Марксовата теория на принадлежната стойност е абсолютно несъвместима с факта на общата еднаква норма на печалбата. Но ето че се появи втората книга и заедно с това публично предложението от мене въпрос тъкмо по същия този пункт.¹⁰ Ако господин Лория беше един от срамежливите немци, като нас, той би изпаднал в известно смущение. Но той е смел южняк, той произхожда от горещ климат, където, както той може да твърди, безсрамието е до известна степен природно условие*. Въпросът за нормата на печалбата е поставен публично. Господин Лория публично го обяви за неразрешим. И именно затова той сега ще надмине самия себе си, като го разреши публично.

* Игра на думи: Unverfrorenheit означава едновременно „безсрамие“ и „незаиръзваемост“. *Ред.*

Това чудо става в „Conrads Jahrbücher“, neue Folge, Bd. XX, {1890}, S. 272 und ff., в статията за горепоменатата работа на Конрад Шмид. След като е научил от Шмид как се образува търговската печалба, всичко изведнаж му става ясно.

„Тъй като определението на стойността с работното време дава предимство на капиталистите, които влагат по-голямата част от своя капитал в работна заплата, то непроизводителният“ (трябва да се каже — търговският) „капитал може да застави тези облагодетелствувани капиталисти да му платят по-висока лихва“ (трябва да се каже — печалба) „и да създаде равенство между отделните промишлени капиталисти. . . Така напр., ако промишлените капиталисти *A*, *B*, *C* употребяват в производството по 100 работни дни всеки и постоянен капитал съответно 0, 100 и 200 и работната заплата за 100 работни дни съдържа в себе си 50 работни дни, то всеки капиталист получава принадена стойност от 50 работни дни, а нормата на печалбата е 100 % за първия, 33,3 % за втория и 20 % за третия капиталист. Но ако четвърти капиталист *D* натрупва непроизводителен капитал от 300, който претендира да получи от капиталиста *A* лихва“ (печалба) „на стойност 40 работни дни и от капиталиста *B* — лихва на стойност 20 работни дни, то нормата на печалбата на капиталистите *A* и *B* ще спадне на 20 %, както у *C*, а капиталистът *D* с капитал 300 ще получи печалба 60, т. е. норма на печалбата от 20 %, както и останалите капиталисти“.

С такава поразителна ловкост в един миг illustre Лория разрешава същия въпрос, който той преди десет години обяви за неразрешим. За съжаление, той не ни откри тайната откъде „непроизводителният капитал“ намира сила не само да изтръгне от промишлените тази тяхна добавъчна печалба, която надминава средната норма на печалбата, но и да я задържи в джоба си съвсем тъй, както поземленият собственик туря в джоба си като поземлена рента добавъчната печалба на арендатора. В действителност търговците биха взимали при това от промишлените данък, съвсем аналогичен на поземлената рента, и по такъв начин биха установявали средната норма на печалбата. Разбира се, търговският капитал, както това е достатъчно известно почти всекому, е твърде съществен фактор в установяването на общата норма на печалбата. Но само един литературен авантюрист, който в дълбочината на душата си плюе на цялата политическа икономия, може да си позволи твърдението, че търговският капитал притежава вълшебната сила да поглъща всичката принадена стойност, която превишава общата норма на печалбата, при това да я поглъща, преди последната да бъде установена, и да я превръща в поземлена рента за самия себе си и при това така, че за това да не е нужна никаква поземлена собственост. Не по-малко учудващо е твърдението, че търговският капитал всякога намира онези промишленци, чиято принадена стойност достига тъкмо само средната норма на печалбата, и счита за своя чест до известна степен да облекчи участието на тези нещастни жертви на Марковия закон на стойността, като продава техните продукти

без особено възнаграждение, дори без всякаква комисиона. Какъв шарлатанин трябва да бъде човек, за да си въобрази, че Маркс е имал нужда от подобни жалки фокуси!

Но в пълен блясък на своята слава се появява нашият illustre Лориа, когато го сравним с неговите северни конкуренти, например с господин Юлиус Волф, който, както се знае, също не е вчерашен. Какво малко пале изглежда Волф редом с италианеца дори в своята дебела книга „Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung“! Колко безпомощен, аз едва не казах колко скромен, изглежда той в сравнение с благородната дързост, с която маестрото говори като за нещо, което от само себе си се разбира, че Маркс, ни повече, ни по-малко, бил такъв, каквито са всички други хора, че той бил също такъв съзнателен софист, паралогист, самохвалко и шарлатанин, какъвто е сам господин Лориа, че Маркс всеки път, когато попаднал в затруднение, обещавал на публиката да даде завършъка на своята теория в следния том, който той, както това на самия него е много добре известно, нито можел, нито имал намерение да издаде! Безгранична смелост, съединена с извънредна извъртливост и умение да излиза от най-невъзможни положения, героично равнодушие към получените ритници, стремително бързо присвояване на чужди трудове, нахално рекламно панаирджийство, организация на успеха с помощта на празния шум на приятелска клика — кой може да се мери с него във всичко това?

Италия е страната на класицизма. От великото време, когато там изгряваше зарята на съвременния свят, тази страна създаде величествени характери от недостигнато класическо съвършенство, от Данте до Гарибалди. Но времената на унижението и чуждото господство ѝ оставиха и други класически характери, сред тях са два особено релефни типа: на Сганарел и на Дулкамара¹¹. Класическото единство на двамата, както виждаме, е въплътено в нашия illustre Лориа.

В заключение аз трябва да поведя своите читатели отвъд океана. В Ню Йорк господин докторът по медицина *Георг Шибелинг* също тъй е намерил решение на задачата, и при това във висша степен просто решение. Толкова просто, че никой човек нито от тази, нито от другата страна на океана не пожела да го признае, поради което той изпадна в силен гняв и в безкрайна редица брошури и вестникарски статии по двете страни на океана горчиво се оплакваше от такава несправедливост. Макар в „*Neue Zeit*“ да му казаха,¹² че цялото негово решение почива на една грешка в изчисленията, това не можа да го смути. Маркс също правеше грешки в изчисленията, обаче в много неща се оказа прав. Прочее да видим решението на Шибелинг.

„Аз вземам две фабрики, които работят еднакво време с еднакъв капитал, но при различно отношение между постоянния и променливия капитал. Целия капитал $(c+v)$ аз вземам $=u$ и означавам разликата в отношението между постоянния и променливия капитал с x . За фабрика I $y=c+v$; за фабрика II $y=(c-x)+(v+x)$. Следователно нормата на принадлежната стойност за фабрика I $=\frac{m}{v}$, а за фабрика II $=\frac{m}{v+x}$. Печалба (p) аз наричам цялата принадлежна стойност (m), с която се увеличава целият капитал u , или $c+v$, в течение на дадено време; следователно $p=m$. Затова нормата на печалбата за фабрика I $=\frac{p}{y}$, или $\frac{m}{c+v}$, и също така за фабрика II $=\frac{p}{y}$, или $\frac{m}{(c-x)+(v+x)}$, т. е. също така $=\frac{m}{c+v}$. Следователно проблемата се разрешава по такъв начин, че въз основа на закона за стойността при употребата на еднакъв капитал и еднакво време, но на нееднакви количества жив труд равната средна норма на печалбата произлиза от изменението на нормата на принадлежната стойност“ (G. C. Stiebeling: „Das Werthgesetz und die Profitrate“, изд. John Heinrich, New York [1890, S. 1]).

Колкото и да е прекрасно, колкото и да е ясно гореприведеното изчисление, ние сме принудени все пак да поставим на господин д-р Щибелинг един въпрос: откъде знае той, че сумата на принадлежната стойност, която произвежда фабрика I, е съвсем равна на сумата на принадлежната стойност, произведена във фабрика II? Относно c , v , u и x , следователно за всички останали фактори на сметката, той изрично ни казва, че те са еднакви величини за двете фабрики, но за m нито дума. Но от обстоятелството, че той алгебрически означава двете поменати тук количества принадлежна стойност с m , това никак не следва. Напротив, тъй като това е, което трябва да бъде доказано, тъй като г. Щибелинг просто отъждествява и печалбата p с принадлежната стойност. Тук са възможни само два случая: или двете m са равни, всяка фабрика произвежда еднакви количества принадлежна стойност, следователно при еднакъв общ капитал — и еднакво количество печалба, и в такъв случай г. Щибелинг вече предварително приема това, което той трябва да докаже; или пък едната фабрика произвежда по-голяма сума принадлежна стойност от другата, и в такъв случай цялата негова сметка отпада.

Господин Щибелинг не се побоя нито от труд, нито от разности, за да натрупа върху тая своя грешка в сметката цяла грамада изчисления и да ги поднесе на публиката. Аз мога да му дам успокоителното уверение, че почти всички те са еднакво неверни и че там, където по изключение са правилни, те доказват нещо съвсем друго от това, което той желае да докаже. Така, като сравнява данните на американската статистика за предприятията за 1870 и 1880 г., той посочва фактическото спадане на нормата на печалбата, но обяс-

нява това съвсем погрешно и мисли, че теорията на Маркс за никога неизменяща се, неподвижна норма на печалбата трябва да бъде поправена според указанията на практиката. Но ето че от третия отдел на предлаганата трета книга следва, че тази приписвана на Маркс „неподвижна норма на печалбата“ е чиста измислица и че тенденцията на нормата на печалбата към спадане почива на причини, диаметрално противоположни на онези, които привежда д-р Шибелинг. Намеренията на д-р Шибелинг са несъмнено добри, но който желае да се занимава с научни въпроси, трябва преди всичко да се научи да чете съчиненията, които иска да използва, така, както ги е написал авторът, и преди всичко да не прочита там неща, които в тях няма.

Резултатът от цялото изследване: и относно поставения въпрос все пак Марксовата школа е, която е направила нещо. Файърман и Конрад Шмид, като четат тази трета книга, могат да бъдат съвсем доволни — всеки от своята част на собствените им трудове.

Ф. Енгелс

Лондон, 4 октомври 1894 г.

КНИГА ТРЕТА

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС
НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ПЪРВА

Отдел първи

ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА
СТОЙНОСТ В ПЕЧАЛБА И НОРМАТА
НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В НОРМА
НА ПЕЧАЛБАТА

Глава първа

ПРОИЗВОДСТВЕНИ РАЗХОДИ И ПЕЧАЛБА

В първа книга бяха изследвани явленията, които представя капиталистическият *производствен процес*, взет сам по себе си, като непосредствен производствен процес, при което се оставяха настрана всички вторични въздействия на чуждите на него обстоятелства. Но този непосредствен производствен процес не изчерпва жизнения път на капитала. В действителния свят той се допълня от *процеса на обръщението*, който беше предмет на изследване в книга втора. Там — именно в третия отдел, при разглеждането на процеса на обръщението като опосредствуване на обществения процес на възпроизводство — се оказа, че капиталистическият производствен процес, разглеждан като цяло, е единство на процеса на производството и обръщението. Задачата на тази трета книга не може да се състои в това, да се правят общи разсъждения относно това единство. Напротив, тук е необходимо да се намерят и опишат конкретните форми, които възникват от *процеса на движението на капитала, разглеждан като цяло*. В своето действително движение капиталите противостоят един на друг в такива конкретни форми, по отношение на които обликът на капитала в непосредствения производствен процес, както и неговият облик в процеса на обръщението се явяват само като отделни моменти. Облиците на капитала, както ги развиваме в тази книга, стъпка по стъпка се приближават по такъв начин към онази форма, в която те се явяват на повърхността на обществото, във въздействието на разните капитали един на друг, в конкуренцията и в обикновеното съзнание на самите агенти на производството.

Стойността на всяка капиталистически произведена стока (W) се изразява във формулата: $C = c + v + m$. Ако от тази стойност на продукта се извади принадлежната стойност m , ще остане само един еквивалент, или стойност, която замества в стоката капиталовата стойност $c + v$, изразходвана във формата на производствени елементи.

Ако напр. производството на известна стока е предизвикало изразходването на един капитал от 500 ф. ст.: 20 ф. ст. за изхабяване на средствата на труда, 380 ф. ст. за производствени материали, 100 ф. ст. за работна сила, и ако нормата на принадлежната стойност възлиза на 100%, то стойността на продукта $e = 400_c + 100_v + 100_m = = 600$ ф. ст.

След приспадане на принадлежната стойност от 100 ф. ст. остава стокова стойност от 500 ф. ст. и тя само замества изразходвания капитал от 500 ф. ст. Тази част от стойността на стоката, която замества цената на употребените средства за производство и цената на приложената работна сила, замества само онова, което стоката струва на самия капиталист, и поради това образува за него производствените разходи на стоката.

Онова, което стоката струва на капиталиста, и онова, което струва самото производство на стоката, са във всеки случай две съвсем различни величини. Онази част от стойността на стоката, която се състои от принадлежна стойност, не струва нищо на капиталиста именно защото тя струва на работника незаплатен труд. Обаче тъй като на базата на капиталистическото производство работникът, встъпвайки в процеса на производството, сам образува съставна част от функциониращия и принадлежащ на капиталиста производителен капитал и следователно действителният стокопроизводител е капиталистът, то производствените разходи на стоката представляват за него действителната стойност [Kost] на самата стока. Ако означим производствените разходи с k , то формулата: $C = c + v + m$ се превръща във формула $C = k + m$, или стойността на стоката $e = =$ производствените разходи + принадлежната стойност.

По такъв начин подвеждането на различните части на стойността на стоката, които само възстановяват изразходваната за нейното производство капиталова стойност, под категорията на производствените разходи изразява, от една страна, специфичния характер на капиталистическото производство. Онова, което стоката струва на капиталистите, се измерва с разхода на *капитал*; онова, което стоката действително струва — с разхода на *труд*. Затова капиталистическите производствени разходи на стоката са количествено различни от нейната стойност, или от действителните разходи за нейното производство; те са по-малки от стойността на стоката, за

щото, щом $C = k + m$, то $k = C - m$. От друга страна, производствените разходи на стоката съвсем не са такава рубрика, която съществува само в капиталистическото счетоводство. Обособяването на тази част от стойността се проявява практически постоянно в действителното производство на стоката, тъй като от своята стокова форма тази част чрез процеса на обръщението отново и отново трябва да се превръща обратно във форма на производителен капитал и следователно с възстановените производствени разходи трябва отново и отново да се купуват производствените елементи, погълнати в производството на стоката.

Напротив, категорията производствени разходи няма нищо общо с образуването стойността на стоката или с процеса на нарастването на стойността на капитала. Ако аз зная, че $\frac{5}{6}$ от стойността на стоката, възлизаща на 600 ф. ст., т. е. че 500 ф. ст. представляват само еквивалент, само стойност, която възстановява изразходвания капитал от 500 ф. ст., и поради това са достатъчни само за да се купят отново веществените елементи на този капитал, то само от това аз още не зная нито как са произведени тези $\frac{5}{6}$ от стойността на стоката, които образуват нейните производствени разходи, нито пък как е произведена последната шеста, която образува нейната принадлежна стойност. Обаче изследването ще покаже, че в капиталистическото стопанство производствените разходи придобиват илюзорния вид на категория на самото производство на стойността.

Да се върнем към нашия пример. Ако приемем, че стойността, произведена от един работник в продължение на един среден обществен работен ден, е изразена в парична сума от 6 шилинга = 6 марки, то авансираният капитал от 500 ф. ст. = $400_c + 100_v$ ще представлява нова стойност, произведена за $1666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни, от които $1333\frac{1}{3}$ работни дни са кристализирани в стойността на средствата за производство = 400_c , а $333\frac{1}{3}$ — в стойността на работната сила = 100_v . Следователно, ако нормата на принадлежната стойност = 100% , то производството на самата новосъздадена стойност струва изразходвана работна сила от $100_v + 100_m = 666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни.

Известно ни е по-нататък (виж „Капиталът“, кн. I, гл. VII, стр. 173 и сл.¹³), че стойността на новопроизведения продукт от 600 ф. ст. се състои: 1) от наново появяващата се стойност на постоянния капитал от 400 ф. ст., изразходван за средствата за производство, и 2) от новопроизведена стойност в размер 200 ф. ст. Производствените разходи на стоката = 500 ф. ст. включват наново появилите се 400_c и половината от новопроизведената стойност от 200 ф. ст. (= 100_v), следователно два съвсем различни по своя произход елементи на стоковата стойност.

Благодарение на целесъобразния характер на труда, изразходван в продължение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови дни, стойността на употребените средства за производство, възлизаща на 400 ф. ст., е пренесена от тези средства за производство върху продукта. По този начин тази стара стойност наново се проявява като съставна част на стойността на продукта, но тя не възниква в процеса на производството на *тази* стока. Тя само затова съществува като съставна част на стоковата стойност, защото преди това е съществувала като съставна част на авансирания капитал. Следователно изразходваният постоянен капитал се възстановява от онази част на стоковата стойност, която той сам прибавя към стоковата стойност. По такъв начин този елемент на производствените разходи има двойко значение: от една страна, той влиза в производствените разходи на стоката, защото е онази съставна част от стоковата стойност, която възстановява изразходвания капитал; а, от друга страна, той е съставна част на стоковата стойност само защото представлява стойността на изразходвания капитал или защото средствата за производство струват именно толкова.

Съвсем обратното е с другата съставна част на производствените разходи. Изразходваният през време на производството на стоката труд от $666\frac{2}{3}$ дена създава нова стойност от 200 ф. ст. Една част от тази нова стойност само възстановява авансирания променлив капитал от 100 ф. ст., или цената на приложената работна сила. Но тази авансирана капиталова стойност съвсем не влиза в образуването на новата стойност. При авансирането на капитала работната сила се заплаща като *стойност*, но в процеса на производството тя функционира като *създател* на стойност. На мястото на онази стойност на работната сила, която фигурира при авансирането на капитала, в действително *функциониращия* производителен капитал се явява самата жива, създаваща стойност работна сила.

Разликата между тези различни съставни части на стоковата стойност, които заедно образуват производствените разходи, се забелязва веднага, щом настъпи промяна във величината на стойността: в единия случай на изразходваната постоянна, в другия случай на изразходваната променлива част на капитала. Нека цената на едни и същи средства за производство, или постоянната част на капитала, се увеличи от 400 ф. ст. на 600 ф. ст. или, обратно, се намали на 200 ф. ст. В първия случай ще се увеличат не само производствените разходи на стоката от 500 ф. ст. на $600_c + 100_v = 700$ ф. ст., но ще се увеличи и самата стойност на стоката от 600 ф. ст. на $600_c + 100_v + 100_m = 800$ ф. ст. Във втория случай ще се намалят не само производствените разходи от 500 ф. ст. на $200_c + 100_v = 300$ ф. ст., но и самата стойност на стоката — от 600 ф. ст. на

$200_c + 100_v + 100_m = 400$ ф. ст. Тъй като изразходваният постоянен капитал пренася върху продукта своята собствена стойност, то при равни други условия стойността на продукта се увеличава или намалява съответно на абсолютната величина на тази капиталова стойност. Да приемем обратното, че при равни други условия цената на същата маса работна сила се повиши от 100 ф. ст. на 150 ф. ст. или, обратно, се намали на 50 ф. ст. Макар че в първия случай производствените разходи се увеличават от 500 ф. ст. на $400_c + 150_v = 550$ ф. ст., а във втория случай се намаляват от 500 ф. ст. на $400_c + 50_v = 450$ ф. ст., стойността на стоката и в двата случая остава неизменна = 600 ф. ст.: в първия случай = $400_c + 150_v + 50_m$, във втория случай = $400_c + 50_v + 150_m$. Авансираният променлив капитал не прибавя към продукта своята собствена стойност. Напротив, вместо неговата стойност в продукта е влязла нова стойност, създадена от труда. Ето защо промяната в абсолютната величина на стойността на променливия капитал, доколкото тя изразява само промяна в цената на работната сила, ни най-малко не изменя абсолютната величина на стойността на стоката, тъй като тя не изменя нищо в абсолютната величина на новата стойност, която се създава от текущата работна сила. Напротив, тази промяна оказва влияние само на отношението между величините на двете съставни части на новата стойност, от които едната образува принадлежната стойност, а другата възстановява променливия капитал и поради това влиза в производствените разходи на стоката.

Общото между двете части на производствените разходи — в нашия случай $400_c + 100_v$ — е само това, че и двете са части от стойността на стоката, които възстановяват авансирания капитал.

Но от гледна точка на капиталистическото производство това действително положение на нещата по необходимост се явява в превратен вид.

Капиталистическият начин на производство се различава от начина на производство, основан върху робството, между другото по това, че стойността, съответно цената на работната сила, се представя тук като стойност, гесп. като цена, на самия труд, или като работна заплата („Капиталът“, кн. I, гл. XVII). Затова променливата част от стойността на авансирания капитал се явява във вид на капитал, изразходван за работна заплата, във вид на капиталова стойност, която заплаща стойността, съответно цената, на всичкият труд, изразходван в производството. Ако напр. приемем, че средният обществен 10-часов работен ден се въплътява в парична маса = 6 шиллинга, то авансираният променлив капитал от 100 ф. ст. ще бъде паричният израз на една стойност, произведена в $333\frac{1}{3}$ десетчасови работни дни. Но тази стойност на закупената работна сила, която

фигурира при авансирането на капитала, не съставлява част от действително функциониращия капитал. Вместо нея в процеса на производството встъпва самата жива работна сила. Ако степента на експлоатацията на последната възлиза, както в нашия пример, на 100%, то тя се изразходва в продължение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни и затова прибавя към продукта нова стойност от 200 ф. ст. Но при авансирането на капитала променливият капитал от 100 ф. ст. фигурира като капитал, изразходван за работна заплата, или като цена на труда, вложен в течение на $666\frac{2}{3}$ десетчасови работни дни. 100 ф. ст., разделени на $666\frac{2}{3}$, ни дават като цена на десетчасовия работен ден 3 шилинга, т. е. една стойност, която е продукт на петчасов труд.

Ако сравним авансирания капитал, от една страна, и стойността на стоката, от друга, ще получим:

- I. Авансиран капитал от 500 ф. ст. = 400 ф. ст. капитал, изразходван за средства за производство (цената на средствата за производство), + 100 ф. ст. капитал, изразходван за труд (цената на $666\frac{2}{3}$ работни дни, или работната заплата за тях).
- II. Стокова стойност от 600 ф. ст. = производствени разходи в размер 500 ф. ст. (400 ф. ст., цената на изразходваните средства за производство, + 100 ф. ст., цената на изразходваните $666\frac{2}{3}$ работни дни) + 100 ф. ст. принадлежна стойност.

В тази формула частта на капитала, изразходвана за труд, се отличава от частта на капитала, изразходвана за средства за производство, напр. за памук или въглища, само по това, че служи за заплащане на един веществено различен елемент на производството, но съвсем не по това, че в процеса на образуването на стойността на стоката, а оттам и в процеса на нарастването стойността на капитала, играе функционално различна роля. В производствените разходи на стоката цената на средствата за производство се връща такава, каквато тя фигурираше още при авансирането на капитала, и то именно защото тези средства за производство са били целесъобразно използвани. По съвсем същия начин в производствените разходи на стоката се връща цената, или работната заплата за $666\frac{2}{3}$ работни дни, изразходвани за нейното производство, именно каквато фигурираше още при авансирането на капитала, и то именно защото това количество труд е било изразходвано в целесъобразна форма. Ние виждаме само готови съществуващи стойности — частите на стойността на авансирания капитал, които влизат в образуването на стойността на продукта, но не виждаме елемента, който създава новата стойност. Разликата между постоянния и променливия капитал е изчезнала. Всичките производствени разходи от 500 ф. ст. придобиват сега двойно значение: първо, те представляват онази

съставна част от стоквата стойност 600 ф. ст., която възстановява капитала от 500 ф. ст., изразходван за производството на стоката; и второ, самата тази съставна част от стойността на стоката съществува само защото преди това тя е съществувала като разходи за употребените елементи на производството, за средствата за производство и труда, т. е. като авансиран капитал. Капиталовата стойност се връща като производствени разходи на стоката, защото и доколкото е била изразходвана като капиталова стойност.

Обстоятелството, че различните съставни части на стойността на авансирания капитал са изразходвани за веществено различни елементи на производството — за средства на труда, суровини, спомагателни материали и труд, — обуславя само, че с производствените разходи на стоката трябва наново да се купят тези веществено различни елементи на производството. Напротив, по отношение на образуването на самите производствени разходи изпъква само една разлика — разликата между основния и оборотния капитал. В нашия пример 20 ф. ст. бяха пресметнати за изхажване на средствата на труда ($400_c = 20$ ф. ст. за изхажване средствата на труда + 380 ф. ст. за производствени суровини). Ако преди производството на стоката стойността на тези средства на труда е била 1 200 ф. ст., то след нейното производство тя съществува в два вида: 20 ф. ст. — като част от стойността на стоката, 1 200 — 20, или 1 180 ф. ст. — като останала стойност на средствата на труда, намиращи се, както и преди, във владение на капиталиста, или като елемент на стойността не на неговия стоков капитал, а на неговия производителен капитал. В противоположност на средствата на труда производствените суровини и работната заплата се изразходват напълно за производството на стоката и затова цялата тяхна стойност влиза в стойността на произведената стока. Ние видяхме как тези различни съставни части на авансирания капитал приемат по отношение на оборота формите на основен и оборотен капитал.

И така, авансираният капитал = 1680 ф. ст.: основен капитал = 1 200 ф. ст. плюс оборотен капитал = 480 ф. ст. (= 380 ф. ст. в производствени суровини плюс 100 ф. ст. в работна заплата).

Производствените разходи на стоката са, напротив, само 500 ф. ст. (20 ф. ст. за изхажване на основния капитал, 480 ф. ст. за оборотен капитал).

Обаче тази разлика между производствените разходи на стоката и авансирания капитал потвърждава само едно: че производствените разходи на стоката се образуват изключително от капитала, който действително е изразходван за нейното производство.

В производството на стоката се използват средства на труда на стойност 1 200 ф. ст., но от тази авансирана капиталова стойност

в производството се губят само 20 ф. ст. Затова използваният основен капитал влиза само частично в производствените разходи на стоката, тъй като за нейното производство той е изразходван само частично. Използваният оборотен капитал влиза изцяло в производствените разходи на стоката, защото той се изразходва изцяло за нейното производство. Но какво доказва това, освен че изразходваните основни и оборотни части на капитала *pro rata** на величината на тяхната стойност, еднакво влизат в производствените разходи на съответната стока и че тази съставна част на стойността на стоката изобщо дължи своя произход само на капитала, който е изразходван за нейното производство? Ако това не беше така, не би могло да се разбере защо авансираният основен капитал от 1 200 ф. ст. не прибавя към стойността на продукта освен 20-те ф. ст., които той губи в процеса на производството, а не и 1 180-те ф. ст., които той не губи в този процес.

И така, тази разлика между основния и оборотния капитал по отношение изчисляването на производствените разходи само потвърждава привидното възникване на производствените разходи от изразходваната капиталова стойност, или от цената, която струват на самия капиталист изразходваните елементи на производството, включително и трудът. От друга страна, по отношение на създаването на стойността, променливата, т. е. изразходваната за работна сила, част от капитала се отъждествява тук явно с постоянния капитал (с частта на капитала, състояща се от производствени материали) под рубриката оборотен капитал, и по този начин се завършва мистификацията на процеса на нарастването на стойността на капитала¹).

Дотук разгледахме само един елемент на стоквата стойност — производствените разходи. Сега трябва да хвърлим поглед и върху другата съставна част на стоквата стойност, върху излишъка над производствените разходи, или върху принадлежната стойност. И така, принадлежната стойност представлява преди всичко излишък на стойността на стоката над нейните производствени разходи. Но тъй като производствените разходи са равни на стойността на изразходвания капитал, във веществените елементи на който те постоянно обратно се превръщат, то този излишък на стойността представлява присади на стойността на капитала, изразходван за производството на стоката и възвръщаш се от своето обръщение.

По-рано вече видяхме, че макар *m*, принадлежната стойност, да възниква само от изменението на стойността на *v*, на променливия

* — пропорционално. *Ред.*

¹) Какво объркване може да възникне от това в главите на икономистите, е показано в „Капиталът“, кн. I, глава VII, 3, стр. 185—191 от примера с Н. В. Семиър [виж настоящото издание, т. 23, стр. 236].

капитал, и затова по своя произход да представлява само просто нарастване на променливия капитал, обаче след свършването на производствения процес тя образува в същата степен и прираст на стойността на $c+v$, т. е. на целия изразходван капитал. Формулата $c+(v+m)$, която показва, че m се произвежда в резултат на превръщането на определена капиталова стойност v , авансирана за работна сила, в текуща величина, т. е. в резултат на превръщането на една постоянна величина в променлива величина, може да бъде представена и като $(c+v)+m$. Преди производството имаме един капитал от 500 ф. ст. След производството имаме капитал от 500 ф. ст. плюс един прираст на стойността от 100 ф. ст.²⁾

Обаче принадлежната стойност представлява нарастване не само на онази част от авансирания капитал, която влиза в процеса на нарастването на стойността, но и на онази част, която не влиза в него; следователно тя е нарастване на стойността не само на изразходвания капитал, който се възстановява от получените обратно производствени разходи на стоката, но изобщо на целия капитал, вложен в производството. Преди процеса на производството имаме една капиталова стойност от 1680 ф. ст.: 1200 ф. ст. основен капитал, който е вложен в средствата на труда и от който капитал само 20 ф. ст. за възстановяване на изхабяването влизат в стойността на стоката, плюс 480 ф. ст. оборотен капитал в материали за производството и работна заплата. След процеса на производството имаме 1180 ф. ст. като съставна част на стойността на производителния капитал плюс 600 ф. ст. стоков капитал. Ако съберем тези две стойности суми, ще се окаже, че капиталистът притежава сега една стойност от 1780 ф. ст. Ако той извади от нея целия авансиран капитал от 1680 ф. ст., у него ще остане един стойностен прираст от 100 ф. ст. Така че 100-те ф. ст. принадлежна стойност в еднаква степен представляват както нарастване на стойността на вложения капитал от 1680 ф. ст., така и на онази негова част от 500 ф. ст., която е изразходвана през време на производството.

Сега за капиталиста е ясно, че това нарастване на стойността произлиза от производителните процеси, започнати с капитала, че следователно то произлиза от самия капитал, тъй като то се получава след процеса на производството, а преди този процес не съ-

²⁾ „Всъщност ние вече знаем, че принадлежната стойност е само следствие от стойностното изменение, което става с v , с онази част от капитала, която е превърната в работна сила, че следователно $v+m=v+\Delta v$ (v плюс прираст на v). Но действителното изменение на стойността и пропорцията, в която се изменя стойността, се замъгляват от това, че поради нарастването на изменящата се съставна част на капитала нараства и целият авансиран капитал. Той беше 500, а става 590“ („Капиталът“, кн. I, гл. VII, 1, стр. 175 [виж настоящото издание, том 23, стр. 226]).

ществуваше. Що се отнася преди всичко до изразходвания за производството капитал, изглежда, като че принадлежната стойност възниква еднакво от различните елементи на неговата стойност, изразходвани за средствата за производство и труда: нали тези елементи еднакво участвуват в образуването на производствените разходи. Те в еднаква степен прибавят към стойността на продукта своите образувачи авансирания капитал стойности и не се различават помежду си като постоянна и променлива стойности величини. Това става очевидно, ако за момент си представим, че целият изразходван капитал се състои или изключително от работна заплата, или изключително от стойността на средствата за производство. Тогава в първия случай вместо стоковата стойност $400_c + 100_v + 100_m$ бихме имали стоковата стойност $500_v + 100_m$. Изразходваният за работна заплата капитал от 500 ф. ст. представлява стойността на целия труд, употребен за производството на стокова стойност от 600 ф. ст., и именно затова образува производствените разходи на целия продукт. Но единствено известен нам процес на създаване на тази стокова стойност е такова образуване на тези производствени разходи, при което стойността на изразходвания капитал отново служи като съставна част на стойността на продукта. Как възниква онази нейна съставна част от 100 ф. ст., която образува принадлежната стойност, ние не знаем. Същото бихме имали и във втория случай, при който стоковата стойност би била $= 500_c + 100_m$. В двата случая знаем, че принадлежната стойност възниква от дадена стойност, защото тази стойност е авансирана във формата на производителен капитал — безразлично дали във формата на труд или във формата на средства за производство. Но, от друга страна, авансираната капиталова стойност не може да образува принадлежна стойност само защото е изразходвана и че следователно образува производствените разходи на стоката. Защото именно доколкото образува производствените разходи на стоката, тя не образува принадлежна стойност, а е само еквивалент, само стойност, която възстановява изразходвания капитал. Следователно, доколкото тя създава принадлежна стойност, тя я създава не в своето специфично качество на изразходван капитал, а като авансиран и като така приложен капитал изобщо. Ето защо принадлежната стойност в еднаква степен произхожда както от онази част на авансирания капитал, която влиза в производствените разходи на стоката, така и от частта, която не влиза в производствените разходи, с една дума — еднакво и от основната, и от оборотната съставни части на вложения капитал. Целият капитал — както средствата на труда, така и производствените материали и трудът — веществено служи като създател на продукта. В действителния процес на труда влиза веществено целият капитал, макар че само известна част от

него влиза в процеса на нарастването на стойността. Може би това е именно причината, че той само частично участва в образуването на производствените разходи, но изцяло участва в образуването на принадлежната стойност. Както и да е, в края на краищата се оказва, че принадлежната стойност произхожда едновременно от всичките части на вложения капитал. Тези разсъждения биха могли значително да се съкратят, ако се каже грубо и просто, повтаряйки Малтус:

„Капиталистът *очаква* еднаква изгода от всичките части на авансирания от него капитал“³⁾.

Представена по този начин като рожба на целия авансиран капитал, принадлежната стойност придобива превърнатата форма на *печалба*. Следователно известна стойностна сума е капитал, защото е изразходвана, за да се получи печалба⁴⁾, или печалбата се появява от това, че известна стойностна сума се прилага като капитал. Ако означим печалбата с p , то формулата $C=c+v+m=k+m$ се превръща във формула $C=k+p$, или *стоковата стойност = производствените разходи + печалбата*.

Следователно печалбата, тъй както тя сега ни се представя, е същото, каквото е принадлежната стойност, само че в мистифицирана форма, която обаче по необходимост възниква от капиталистическия начин на производство. Понеже в образуване на производствените разходи, тъй както то се проявява на повърхността на явленията, не може да се види никаква разлика между постоянния и променливия капитал, източникът за изменението на стойността, което се извършва през времето на производствения процес, трябва да се пренесе от променливата част на капитала върху целия капитал. Тъй като на единия полюс цената на работната сила се явява в превърнатата форма на работна заплата, то на противоположния полюс принадлежната стойност се явява в превърнатата форма на печалба.

Както видяхме, производствените разходи на стоката са по-малки от нейната стойност. Тъй като $C=k+m$, то $k=C-m$. Формулата $C=k+m$ само тогава се свежда до $C=k$, т. е. *стокова стойност = производствени разходи на стоката*, когато $m=0$ — случай, който никога не се среща на базата на капиталистическото производство, макар че при особени пазарни конюнктури продажната цена на стоките може да спада до или под нейните производствени разходи.

Затова, ако стоката се продава по нейната стойност, то се реализира печалба, равна на излишъка на нейната стойност над ней-

³⁾ *Malthus*: „Principles of Political Economy“, 2nd ed., London 1836, p. 268.

⁴⁾ „Капитал е това, което се изразходва, за да се получи печалба“ *Malthus*: „Definitions in Political Economy“, London 1827, p. 86.

ните производствени разходи, следователно равна на цялата принадлежна стойност, която се съдържа в стоковата стойност. Но капиталистът може да продава стоката с печалба дори когато я продава под нейната стойност. Докато продажната цена на стоката е по-висока от нейните производствени разходи, макар и да е по-ниска от нейната стойност, винаги ще се реализира част от съдържащата се в нея принадлежна стойност, следователно във всички случаи ще се получава печалба. В нашия пример стоковата стойност е = 600 ф. ст., производствените разходи са = 500 ф. ст. Ако стоката се продава за 510, 520, 530, 560, 590 ф. ст., тя се продава с 90, 80, 70, 40, 10 ф. ст. под нейната стойност и все пак от нейната продажба се изкарва печалба съответно от 10, 20, 30, 60, 90 ф. ст. Между стойността на стоката и нейните производствени разходи очевидно е възможна една неопределена серия от продажни цени. Колкото по-голям е елементът на стоковата стойност, който се състои от принадлежна стойност, толкова по-голяма е на практика областта на тези промеждутъчни цени.

С това се обясняват не само всекидневните явления на конкуренцията, като напр. известните случаи на продажба на понижени цени (*underselling*), ненормално ниското равнище на стоковите цени в определени клонове на промишлеността⁵⁾ и т. н. Основният закон на капиталистическата конкуренция, досега неразбран от политическата икономия, законът, който регулира общата норма на печалбата и определяните от нея така наречени производствени цени, се основава, както ще видим по-късно, върху тази разлика между стойността на стоката и нейните производствени разходи и на произтичащата от нея възможност да се продава стоката с печалба под нейната стойност.

Минималната граница на продажната цена на стоката е дадена от нейните производствени разходи. Ако тя се продава под нейните производствени разходи, изразходваните съставни части на производителния капитал не могат да бъдат напълно възстановени от продажната цена. Ако този процес продължава, авансираната капиталова стойност изчезва. Вече от тази гледна точка капиталистът е склонен да счита производствените разходи за действителна *вътрешна* стойност на стоката, защото това е цената, необходима за простото запазване на неговия капитал. Но към това се прибавя и обстоятелството, че производствените разходи на стоката са онази покупна цена, която сам капиталистът е заплатил за производството на стоката, следователно онази покупна цена, която се определя от самия

⁵⁾ Ср. „Капиталът“, кн. I, гл. XVIII, стр. 511 — 512 (виж настоящото издание, т. 23, стр. 555 — 556).

процес на производството на стоката. Поради това реализираният при продажбата излишък от стойност, или принадлежната стойност, се явява за капиталиста като излишък на продажната цена на стоката над нейната стойност, а не като излишък на нейната стойност, над нейните производствени разходи, така че излиза, като че ли принадлежната стойност, която се съдържа в стоката, не се реализира чрез нейната продажба, а възниква от самата продажба. Ние вече изяснихме по-отблизо тази илюзия в „Капиталът“, кн. I, гл. IV, 2 („Противоречия на всеобщата формула на капитала“), а сега ще се върнем за момент към онази форма, в която тя отново бе издигната от Торенс и др., представяйки я като крачка напред на политическата икономия в сравнение с Рикардо.

„Естествената цена, която се състои от производствените разходи, или, с други думи, от изразходвания капитал за производството, или фабриката на стоката, не може да съдържа печалба. . . Ако фермерът разходва за обработката на своите ниви 100 квартера зърно и получава за това 120 квартера, 20-те квартера, които съставляват излишък на продукта над разходите, образуват неговата печалба; би било обаче абсурд да се нарича този излишък, или тази печалба, част от неговите разходи. . . Фабрикантът изразходва известно количество суровини, оръдия и средства за съществуване за труда и получава срещу това известно количество готова стока. Тази готова стока трябва да има по-висока разменна стойност, отколкото суровините, оръдията и средствата за съществуване, чрез авансирането на които тя е придобита.“

Ето защо, заключава Торенс, излишъкът на продажната цена над производствените разходи, или печалбата, води своето начало от това, че потребителите

„чрез пряка или косвена (circuitous) размяна дават известно по-голямо количество от всичките съставни части на капитала, отколкото струва тяхното производство“⁶.

И наистина, излишъкът над дадената величина не може да съставлява част от тази величина, поради което и печалбата, т. е. излишъкът на стоката стойност над разходите на капиталиста, не може да съставлява част от тези разходи. Следователно, ако в образуването на стойността на стоката не влиза никакъв друг елемент освен авансираната от капиталиста стойност, то не е ясно как може да се получи от производството по-голяма стойност от онази, която е влязла в него — ще излезе, че от нищо се получава нещо. Обаче Торенс се измъква от това създаване от нищо само по такъв начин, че го пренася от сферата на производството на стоките в сферата на обръщението на стоките. Печалбата не може да се получи от производството, казва Торенс, защото иначе тя вече би се съдър-

⁶ R. Torrens. „An Essay on the Production of Wealth“. London 1826, p. 51—53. 349.

жала в производствените разходи, следователно не би имало никакъв излишък над тия разходи. Печалбата не може да се получи от размяната на стоките, му отговаря Рамсей¹⁴, ако тя вече не е съществувала преди размяната на стоките. Стойностната сума на разменяните продукти очевидно не се изменя в резултат на размяната на продуктите, чиято стойностна сума тя представлява. Тя си остава след размяната същата, каквато е била преди размяната. Тук трябва да се отбележи, че Малтус¹⁵) направо се позовава на авторитета на Торенс, макар че сам той иначе обяснява продажбата на стоките над тяхната стойност или по-скоро не го обяснява, тъй като всички аргументи от този род по същество неизбежно се свеждат до прочутото на времето си отрицателно тегло на флогистона¹⁶.

В общество, където господствува капиталистическото производство, капиталистическите представи владеят дори некапиталистическия производител. В своя последен роман „Селяни“ Балзак, който изобщо е забележителен по дълбокото си разбиране на реалните отношения, сполучливо рисува как дребният селянин извършва безплатно всевъзможни работи на своя лихвар, за да запази неговото благоволение, и при това мисли, че не подарява нищо на лихваря, тъй като за него самия неговият собствен труд не му струва никакви парични разходи. Лихварят от своя страна убива по такъв начин с един куршум два заека. Той пести разходите за работна заплата и все повече и повече уплита в примките на лихварската мрежа селянина, когото все по-бързо разорява, откъсвайки го от работата на собствената му нива.

Нелепата представа, че производствените разходи на стоката образували нейната действителна стойност, а принадлежната стойност произлизала от продажбата на стоката над нейната стойност, че следователно стоките се продавали по тяхната стойност, щом тяхната продажна цена е равна на техните производствени разходи, т. е. равна на цената на средствата за производство, употребени за тях, плюс работната заплата — тази нелепа представа Прудон, с обикновеното свое шарлатанство, даващо си вид на научност, възвести като новооткрита гайна на социализма. Това свеждане на стойността на стоките до техните производствени разходи съставлява в действителност основата на неговата народна банка.¹⁶ По-рано беше показано, че различните съставни части на стойността на продукта могат да бъдат представени в пропорционални части на самия продукт. Ако напр. („Капиталът“, кн. I, гл. VII, 2, стр. 182¹⁷) стойността на 20 ф. прежда възлиза на 30 шилинга — именно 24 шилинга средства за производство, 3 шилинга работна сила и 3 шилинга при-

¹⁴) *Malthus*, „Definitions in Political Economy“. London, 1853, p. 70, 71.

надена стойност, — то тази принадлежна стойност може да бъде представена като $\frac{1}{10}$ от продукта = 2 ф. прежда. Ако тези 20 ф. прежда бъдат сега продадени по техните производствени разходи за 27 шил., купувачът ще получи 2 ф. прежда безплатно, или стоката ще бъде продадена с $\frac{1}{10}$ по-ниско от нейната стойност; обаче работникът и сега, както и преди, е дал своя принадлежен труд, само че на купувача на преждата, а не на капиталистическия производител на преждата. Би било съвсем погрешно да се приема, че ако всички стоки се продаваха по техните производствени разходи, би се получил фактически същият резултат, както и ако всички стоки се продаваха над техните производствени разходи, но по техните стойности: дори ако се приеме, че стойността на работната сила, продължителността на работния ден и степента на експлоатацията на труда са навсякъде еднакви, все пак масите принадлежна стойност, съдържащи се в стойностите на различните видове стоки, в зависимост от различния органически състав на капитала, авансиран за тяхното производство, съвсем няма да бъдат равни⁸⁾.

---

8) „Масите стойност и принадлежна стойност, произвеждани от различни капитали, при дадена стойност и еднаква степен на експлоатация на работната сила са право пропорционални на величината на променливите съставни части на тези капитали, т. е. на техните превърнати в жива работна сила съставни части“ („Капиталът“, кн. I, гл. IX, стр. 270 [виж настоящото издание, т. 23, стр 317]).

Глава втора

НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Общата формула на капитала е $P-C-P'$, т. е. известна стойностна сума се пуска в обръщение, за да се извлече от него по-голяма стойностна сума. Процесът, който поражда тази по-голяма стойност, е капиталистическото производство; процесът, който я реализира, е обръщението на капитала. Капиталистът произвежда стоката не заради самата стока, не заради нейната потребителна стойност или за свое лично потребление. Продуктът, който действително интересува капиталиста, не е самият осезаем продукт, а стойностният излишък на продукта над стойността на потребението за него капитал. Капиталистът авансира целия капитал, без да обръща внимание на различните роли, които съставните части на капитала играят в производството на принадлежната стойност. Той еднакво авансира всички тези съставни части с цел не само да възпроизведе авансирания капитал, но и да произведе известен стойностен излишък над него. Той може да превърне стойността на авансирания от него променлив капитал в по-голяма стойност само като го размени срещу жив труд, като експлоатира жив труд. Но той може да експлоатира труда само ако едновременно с това авансира и условията за осъществяването на този труд — средствата на труда и предмета на труда, машините и суровините, — т. е. ако превърне стойността, която се намира у него, във форма на условия за производство; както и изобщо той е капиталист, изобщо може да започне процеса на експлоатацията на труда само защото като собственик на условията на труда противостои на работника като притежател само на работна сила. Още по-преди, в първата книга,¹⁸ бе показано, че именно обстоятелството, че тези средства за произ-

водство се притежават от неработници, превръща работниците в наемни работници, а неработниците — в капиталисти.

За капиталиста е безразлично как ще погледне на въпроса: дали ще счита, че авансира постоянния капитал, за да извлече печалба от променливия, или ще счита, че авансира променливия капитал, за да увеличи стойността на постоянния; дали ще счита, че влага пари за работна заплата, за да придаде на машините и суровините по-висока стойност, или ще счита, че авансира пари за машини и суровини, за да получи възможност да експлоатира труда. Макар че само променливата част на капитала създава принадлежната стойност, тя обаче я създава само при условие че са авансирани и другите части, т. е. необходимите за труда производствени условия. Тъй като капиталистът може да експлоатира труда само чрез авансиране на постоянен капитал, тъй като той може да увеличи стойността на постоянния капитал само чрез авансиране на променлив, в неговата представа тези капитали съвпадат, и то толкова повече че действителното равнище на неговия доход се определя от отношението не към променливия капитал, а към целия капитал, не от нормата на принадлежната стойност, а от нормата на печалбата, която, както ще видим, може да си остава една и съща и все пак да изразява различни норми на принадлежната стойност.

Към производствените разходи на продукта се отнасят всички съставни части на неговата стойност, които капиталистът е заплатил или чийто еквивалент той е хвърлил в производството. За да се запази самият капитал, или да бъде възпроизведен в своите първоначални размери, тези разходи трябва да бъдат възстановени.

Стойността, която се съдържа в стоката, е равна на работното време, което струва нейното производство, а сумата на този труд се състои от заплатен и незаплатен. Напротив, за капиталиста производствените разходи на стоката се състоят само от онази част на овеществения в нея труд, която той е заплатил. Съдържащият се в стоката принадлеен труд не струва нищо на капиталиста, макар че за работника той е абсолютно също такъв труд, както и заплатеният, и макар че той по съвсем същия начин, както и заплатеният, създава стойност и влиза в стоката като елемент, образуващ стойността. Печалбата на капиталиста идва от това, че той може да продаде нещо, което не е заплатил. Принадената стойност, *resp.** печалбата, се състои именно от излишъка на стоковата стойност над производствените разходи, т. е. от излишъка на цялата сума труд, съдържаща се в стоката, над съдържащата се в нея заплатена сума труд. Така че принадлежната стойност, какъвто и да е ней-

* — съответно. *Ред.*

ният произход, е излишък над целия авансиран капитал. Следователно този излишък стои в такова отношение към целия капитал, което се изразява чрез дробта $\frac{m}{K}$, гдето K означава целия капитал.

По този начин получаваме *нормата на печалбата* $\frac{m}{K} = \frac{m}{c+v}$ за разлика от нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v}$.

Отношението на принадлежната стойност към променливия капитал се нарича норма на принадлежната стойност; отношението на принадлежната стойност към целия капитал се нарича норма на печалбата. Това са две различни измерения на една и съща величина, които поради различието на мащаба изразяват същевременно различни пропорции или отношения на една и съща величина.

Превръщането на принадлежната стойност в печалба трябва да се извежда от превръщането на нормата на принадлежната стойност в норма на печалба, а не обратно. И действително исторически се изхожда от нормата на печалбата. Принадената стойност и нормата на принадлежната стойност са относително невидимото, същността, която трябва да се открие по пътя на изследването, докато нормата на печалбата, следователно и формата на принадлежната стойност като печалба се показват на повърхността на явленията.

Що се отнася до отделния капиталист, ясно е, че единственото, което го интересува, е отношението на принадлежната стойност, или на онзи излишък от стойност, с който той продава своите стоки, към целия капитал, авансиран за производството на стоката; докато определеното отношение на този излишък към отделните съставни части на капитала и неговата вътрешна връзка с тези части не само не го интересуват, но неговият интерес е да забулва с мъгла това определено отношение и тази вътрешна връзка.

Макар излишъкът на стойността на стоката над производствените и разходи да възниква в непосредствения процес на производство, той се реализира само в процеса на обръщението и илюзията, че той възниква от процеса на обръщението, се улеснява от обстоятелството, че в действителност, сред конкуренцията, на действителния пазар, от условията на пазара зависи дали ще се реализира този излишък или не и в каква степен ще се реализира. Не е нужно да се разяснява, че ако една стока се продава над или под нейната стойност, става само друго разпределение на принадлежната стойност и че това друго разпределение, изменението на отношението, в което различните лица делят помежду си принадлежната стойност, с нищо не изменя нито величината, нито природата на принадлежната стойност. В действителния процес на обръщението не

само се извършват превръщанията, които разгледахме в книга II, но те съвпадат с действителната конкуренция, с покупката или продажбата на стоките над или под тяхната стойност, така че за отделния капиталист реализираната от самия него принадлезна стойност в еднаква степен зависи от взаимното надлъгване, както и от непосредствената експлоатация на труда.

В процеса на обръщението наред с работното време влиза в действие и времето на обръщението, ограничаващо съответно масата на принадлезната стойност, която може да се реализира за известен промеждутък от време. Върху непосредствения процес на производството оказват определящо влияние и други моменти, които възникват от обръщението. И единият, и другият — и непосредственият процес на производството, и процесът на обръщението — постоянно преминават един в друг, проникват един в друг, и по този начин постоянно представят превратно своите характерни разграничителни белези. Производството на принадлезната стойност, както и на стойността изобщо, получава в процеса на обръщението, както вече посочихме, нови определения; капиталът изминава кръга на своите превръщания; най-сетне от своя, тъй да се каже, вътрешен органически живот той влиза в отношения с външния свят, в отношения, където противостоят един на друг не капитал и труд, а, от една страна, капитал и капитал, от друга страна, индивидите, но пак просто като купувачи и продавачи; времето на обръщението и работното време се кръстосват в своите пътища и по този начин се създава илюзията, че и двете еднакво определят принадлезната стойност; първоначалната форма, в която си противостоят един на друг капиталът и наемният труд, се замаскирва от вмешателството на отношения, които изглеждат независими от нея; самата принадлезна стойност изглежда не като продукт на присвояване на работно време, а като излишък на продажната цена на стоката над нейните производствени разходи, благодарение на което тези последните лесно се представят за нейна действителна стойност (*valeur intrinsèque*), така че печалбата изглежда като излишък на продажната цена на стоките над тяхната иманентна стойност.

Наистина, в непосредствения процес на производството природата на принадлезната стойност постоянно идва до съзнанието на капиталиста, както това вече ни показва при разглеждането на принадлезната стойност неговата алчност за чуждо работно време, и т. н. Но, първо, самият непосредствен процес на производството е само преходен момент, който постоянно преминава в процес на обръщение, както и последният преминава в него, така че промъкващата се с по-голяма или по-малка яснота в процеса на производството догадка за източника на създавания в него доход, т. е. за природата на прина-

дената стойност, се явява в най-добрия случай като момент, равносилен на представата, че реализираният излишък произхождал от независимото от производствения процес движение, възникващо от самото обръщение и принадлежащо, на капитала, независимо от неговото отношение към труда. Не току-тъй дори съвременни икономисти като Рамсей, Малтус, Сениор, Торънс и др. направо се позовават на тези явления на обръщението като доказателства, че капиталът просто в своето вещно съществуване, независимо от своето обществено отношение към труда, което само го прави капитал, бил, наред с труда и независимо от труда, самостоятелен източник на принадлежната стойност. — Второ. Под рубриката на разходите, към която работната заплата бива отнасяна съвсем по същия начин, както и цената на суровините, изхажяването на машините и т. н., изсмукването на незаплатен труд изглежда само като спестяване в плащането по една от статиите, влизаци в разходите само като намаление на заплащането на определено количество труд; също както се пести, когато се купят по-евтино суровините или се намали изхажяването на машините. По този начин изсмукването на принадлежен труд губи своя специфичен характер; неговото специфично отношение към принадлежната стойност се затъмнява; за това силно способствува и го улеснява, както е посочено в „Капиталът“, кн. I, отдел VI¹⁹, обстоятелството, че стойността на работната сила е представена във формата на работна заплата.

Поради това, че всички части на капитала еднакво изглеждат като източници на стойността в повече (на печалбата), капиталистическото отношение се мистифицира.

Обаче начинът, по който принадлежната стойност посредством преминаването си през нормата на печалбата се превръща във форма на печалба, е само по-нататъшното развитие на онова обръщане на субекта и обекта, което става още в процеса на производството. Още там видяхме как всички субективни производителни сили на труда се представят като производителни сили на капитала.²⁰ От една страна, стойността, миналият труд, който господства над живия труд, се персонифицира в капиталиста; от друга страна, напротив, работникът се явява само като предметна работна сила, като стока. От това изопачено отношение по необходимост възниква още в самото просто производствено отношение съответната превратна представа, транспонирано съзнание, което чрез превръщанията и модификациите на самия процес на обръщението се развива по-нататък.

Както може да се види у школата на Рикардо, това е съвсем погрешен опит да се представят законите на нормата на печалбата непосредствено като закони на нормата на принадлежната стойност или

обратно. Разбира се, в главата на капиталиста между тях няма разлика. В израза $\frac{m}{K}$ принадлежната стойност се измерва със стойността на целия капитал, който е авансиран за нейното производство, и една част от него е изцяло изразходвана в това производство, а друга част е само използвана в производството. Отношението $\frac{m}{K}$ фактически изразява степента на нарастването стойността на целия авансиран капитал; т. е. взето в съответствие с неговата вътрешна, отговаряща на неговото съдържание зависимост и природа на принадлежната стойност, то показва какво е отношението на величината, с която се изменя променливият капитал, към величината на целия авансиран капитал.

Величината на стойността на целия авансиран капитал сама по себе си не се намира в никакво вътрешно отношение към величината на принадлежната стойност или най-малко не се намира непосредствено. По своите веществени елементи целият капитал минус променливия капитал, т. е. постоянният капитал, се състои от веществените условия за осъществяването на труда — средства на труда и материал на труда. За да се реализира определено количество труд в стоки, а следователно и да се създаде стойност, необходимо е определено количество материал на труда и средства на труда. В зависимост от специфичния характер на присъединявания труд съществува определено техническо съотношение между масата на труда и масата на средствата за производство, към които трябва да се присъедини този жив труд. Така че дотолкова съществува и определено съотношение между масата на принадлежната стойност, или на принадлежния труд, и масата на средствата за производство. Ако напр. трудът, необходим за производството на работната заплата, съставлява 6 часа всекидневно, то работникът, за да достави 6 часа пригоден труд, за да създаде 100% принадлежна стойност, трябва да работи 12 часа. Той изразходва в тези 12 часа двойно повече средства за производство, отколкото в 6-те часа. Но от това принадлежната стойност, която той присъединява в 6-те часа, още не влиза в никакво непосредствено отношение към стойността на средствата за производство, потребени в тези 6 или дори в тези 12 часа. Тази стойност няма тук никакво значение; важно е само да бъде налице технически необходимата маса. Дали са евтини или скъпи суровините или средствата на труда, е съвсем безразлично, стига да притежават нужната потребителна стойност и да се намират в предписаната от техниката пропорция към живия труд, който подлежи да бъде погълнат. Ако ми е известно, че в един час се изпридат x фунта памук, които струват a шилинга, то, разбира се, на мен ми е също

така известно, че в 12 часа се изпридат 12 x фунта памук = 12 a шилинга, и тогава аз мога да изчисля отношението на принадлежната стойност към стойността на 12-те по съвсем същия начин, както и към стойността на 6-те. Но при това отношението на живия труд към стойността на средствата за производство се явява тук само доколкото a шилинга служат като име на x фунта памук; тъй като определено количество памук има определена цена, то и обратно — определена цена може да служи за показател на определено количество памук, докато цената на последния не се измени. Ако зная, че за да присвоя 6 часа принадлежен труд, трябва да заставя да се работи 12 часа, следователно трябва да съм доставил памук за 12 часа, и ако зная цената на това количество памук, което се изисква за 12 часа, то по косвен начин се установява съотношението между цената на памука (като показател на необходимото количество) и принадлежната стойност. Обратно, от цената на суровия материал аз никога не мога да направя заключение за масата суров материал, за изпридането на която е нужен само един, а не 6 часа. Така че не съществува никакво вътрешно, необходимо съотношение между стойността на постоянния капитал, а следователно и между стойността на целия капитал ($=c+v$), и принадлежната стойност.

Ако нормата на принадлежната стойност е известна и нейната величина е дадена, то нормата на печалбата не изразява нищо друго освен това, което тя е в действителност: друго измерение на принадлежната стойност, нейното измерение със стойността на целия капитал, а не със стойността на онази част от капитала, от която и при обмяната на която срещу труд тя непосредствено възниква. Но в действителността (т. е. в света на явленията) работата стои обратно. Принадената стойност е дадена, но е дадена като излишък на продажната цена на стоката над нейните производствени разходи; при това си остава тайна откъде произлиза този излишък — дали от експлоатацията на труда в процеса на производството или от измамването на купувачите в процеса на обръщението, или пък и от двете. Освен това е дадено отношението на този излишък към стойността на целия капитал, или нормата на печалбата. Изчисляването на този излишък на продажната цена над производствените разходи по отношение стойността на целия авансиран капитал е твърде важно и естествено, тъй като посредством това действително се открива численото отношение, в което самонараства стойността на целия капитал, или се открива степента на нарастването на неговата стойност. Следователно, ако се излиза от тази норма на печалбата, то няма никаква възможност да се извлече оттук специфичното отношение между излишъка и онази част на капитала, която е изразходвана за работната заплата. В една от по-нататъшните глави ще

видим какви забавни грешки прави Малтус, когато се опитва, вървейки по този път, да проникне в тайната на принадлежната стойност и на нейното специфично отношение към променливата част на капитала²¹. Напротив, нормата на печалбата като такава показва, че излишъкът се намира в еднакво отношение към еднакви по величина части на капитала, който от тази гледна точка изобщо не показва никакви вътрешни разлики освен разликата между основния и оборотния капитал. Но и тази разлика се разкрива само защото излишъкът се изчислява по два начина. Именно, първо, като проста величина: като излишък над производствените разходи. При тази първа форма на излишъка целият оборотен капитал влиза в производствените разходи, докато от основния капитал в тях влиза само изхабяването. По-нататък, второ: като отношение на този стойностен излишък към цялата стойност на авансирания капитал. Тук в изчислението влиза както стойността на целия основен капитал, така и стойността на оборотния. И така, оборотният капитал и в двата случая влиза по един и същ начин, докато основният капитал в единия случай влиза по друг начин, а в другия — по същия начин, както и оборотният капитал. Така разликата между оборотния и основния капитал се натрапва тук като единствена разлика.

Следователно излишъкът, ако той, изразявайки се с езика на Хегел, се отразява обратно от нормата на печалбата в самия себе си, или, иначе казано, ако излишъкът бъде по-отблизо характеризан чрез нормата на печалбата, то той се явява като излишък, който капиталът произвежда свръх своята собствена стойност всяка година или в определен период на обръщението.

Ето защо, макар че нормата на печалбата е числено различна от нормата на принадлежната стойност, докато принадлежната стойност и печалбата са всъщност едно и също нещо и са също числено равни, все пак печалбата е превърната форма на принадлежната стойност, форма, в която нейният произход и тайната на нейното битие са затъмнени и заличени. Всъщност печалбата е форма на проява на принадлежната стойност, при това последната може да се излюпи от първата само с помощта на анализа. В принадлежната стойност отношението между капитала и труда е оголено; в отношението между капитала и печалбата — т. е. между капитала и принадлежната стойност, която се явява, от една страна, като реализиран в процеса на обръщението излишък над производствените разходи на стоката, а, от друга страна, като излишък, който получава по-близо определението чрез своето отношение към целия капитал — *капиталът* се явява *като отношение към самия себе си*, като отношение, в което той като първоначална стойностна сума се различава от новата стойност, създадена от самия него. Че той произвежда тази нова стой-

ност във време на своето движение през процеса на производството и процеса на обръщението — това се съзнава. Но по какъв начин става това, е сега затъмнено и изглежда, че произлиза от свойствени на самия капитал скрити качества.

Колкото по-нататък изследваме процеса на нарастването на стойността на капитала, толкова повече се мистифицира капиталистическото отношение и толкова по-малко се разкрива тайната на неговия вътрешен организъм.

В този отдел нормата на печалбата се различава числено от нормата на принадлежната стойност; напротив, печалбата и принадлежната стойност се разглеждат като една и съща числена величина, само че в различна форма. В следващия отдел ще видим как отчуждаването отива по-нататък и как печалбата се изразява чрез величина, която и числено е различна от принадлежната стойност.

Глава трета

ОТНОШЕНИЕ НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА
КЪМ НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ

Както се каза в края на предишната глава, ние тук, както и изобщо в целия този първи отдел, приемаме, че сумата на печалбата, която се пада на даден капитал, е равна на цялата сума на принадлежната стойност, произведена с помощта на този капитал в течение на даден период на обръщение. Следователно засега се абстрахираме от това, че тази принадлежна стойност, от една страна, се разпада на различни производни форми: лихва от капитала, поземлена рента, данъци и т. н., и че, от друга страна, тя в повечето случаи не съвпада с печалбата в онзи вид, в който тази печалба се присвоява по силата на общата средна норма на печалбата, за което ще говорим във втория отдел.

Доколкото се приема, че печалбата е количествено равна на принадлежната стойност, нейната величина и величината на нормата на печалбата се определят от отношенията на простите числени величини, които са дадени или могат да бъдат определени за всеки отделен случай. По такъв начин изследването се движи в началото в чисто математическа област.

Ние запазваме обозначенията, употребявани в първата и втората книга. Целият капитал K се разделя на постоянен капитал c и променлив капитал v и произвежда принадлежна стойност m . Отношението на тази принадлежна стойност към авансирания променлив капитал, т. е. $\frac{m}{v}$, ние наричаме норма на принадлежната стойност и я обозначаваме с m' . Следователно $\frac{m}{v} = m'$ и затова $m = m'v$. Ако тази принадлежна стойност се отнесе не към променливия капитал, а към

целия капитал, тогава тя се нарича печалба (p), а отношението на принадлежната стойност m към целия капитал K , т. е. $\frac{m}{K}$, се нарича норма на печалбата p' . По този начин получаваме:

$$p' = \frac{m}{K} = \frac{m}{c+v};$$

ако на мястото на m поставим намерената по-горе негова величина $m'v$, то ще получим:

$$p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v},$$

което уравнение може да се изрази и в пропорцията:

$$p' : m' = v : K,$$

т. е. нормата на печалбата се отнася към нормата на принадлежната стойност, както променливия капитал към целия капитал.

От тази пропорция следва, че p' , нормата на печалбата, е винаги по-малка от m' , нормата на принадлежната стойност, защото v , променливият капитал, е винаги по-малък от K , от сумата $v+c$, променливия плюс постоянния капитал; с изключение на единствения практически невъзможен случай, когато $v=K$, т. е. когато капиталистът съвсем не авансира нито постоянен капитал, нито средства за производство, а само работна заплата.

В нашето изследване трябва между впрочем да се обърне внимание още на редица други фактори, които влияят определящо върху величината на c , v и m и затова заслужават да бъдат на кратко споменати.

Първо, *стойността на парите*. Нея можем да приемем навсякъде като постоянна.

Второ, *оборотът*. Този фактор ние оставяме засега настрана, защото неговото влияние върху нормата на печалбата ще се изследва в една от следващите глави. {Тук ние, забягвайки напред, ще споменем само един пункт, а именно, че формулата $p' = m' \frac{v}{K}$ е строго правилна само за *един* оборот на променливия капитал, но че можем да я направим правилна и за годишния оборот, ако вместо m' , простата норма на принадлежната стойност, поставим $m'n$, годишната норма на принадлежната стойност, при което n означава броя на оборотите на променливия капитал в течение на една година (виж „Капиталът“, кн. II, гл. XVI, 1). — Ф. Е.}

Трето, трябва да се вземе под внимание *производителността на труда*, влиянието на която върху нормата на принадлежната стой-

ност е подробно изследвано в „Капиталът“, кн. 1, отдел IV. Но тя може да оказва и пряко влияние върху нормата на печалбата поне за отделен капитал, ако, както е посочено в „Капиталът“, кн. I, глава X, стр. 280—281²², този отделен капитал работи с по-голяма производителност от обществено средната, доставя продукти със стойност, по-ниска от обществено средната стойност на същия вид стоки и поради това реализира допълнителна печалба. Но този случай оставяме тук настрана, тъй като и в този отдел все още приемаме, че стоките се произвеждат при обществено нормални условия и се продават по своите стойности. Следователно при всеки отделен случай ние изхождаме от предпоставката, че производителността на труда си остава постоянна. В действителност капиталът, вложен в известен отрасъл на промишлеността, по своя стойностен състав, т. е. определено отношение на променливия към постоянния капитал, всеки път изразява определена степен на производителността на труда. Следователно, ако това отношение се изменя не поради същата причина, както простото изменение на стойността на веществените съставни части на постоянния капитал или както изменението на работната заплата, то и производителността на труда трябва да претърпи изменение, и затова ще имаме доста често възможност да наблюдаваме, че измененията, които се извършват с факторите c , v и m , предполагат същевременно и изменения в производителността на труда.

Същото важи и за трите останали фактора: *продължителността на работния ден, интензивността на труда и работната заплата*. Тяхното влияние върху масата и нормата на принадлежната стойност е подробно изследвано в първата книга²³. И тъй, ясно е, че макар за опростяване на работата и да излизаме винаги от предпоставката, че тези три фактора си остават постоянни, все пак измененията, които се извършват с v и m , могат да предполагат изменения във величината на тези три определящи ги момента. Тук трябва само накратко да се припомни, че действието на работната заплата върху величината на принадлежната стойност и върху размера на нормата на принадлежната стойност е обратно на действието на продължителността на работния ден и на интензивността на труда; че повишаването на работната заплата намалява принадлежната стойност, докато удължаването на работния ден и повишаването на интензивността на труда я увеличават.

Ако приемем напр., че един капитал 100 с 20 работници при десетчасов труд и при обща седмична заплата 20 произвежда принадлежната стойност 20, то ще получим:

$$80_c + 20_v + 20_m; m' = 100 \text{ } \% \quad p' = 20 \text{ } \%$$

Нека работният ден бъде удължен на 15 часа без повишение на работната заплата; с това общата новопроизведена от 20-те работници стойност ще се увеличи от 40 на 60 ($10:15=40:60$); тъй като v , заплатената работна заплата, си остава предишната, то принадлежната стойност се повишава от 20 на 40, и получаваме:

$$80_c + 20_v + 40_m; m' = 200\%, p' = 40\%.$$

Ако, от друга страна, при десетчасов труд работната заплата спадне от 20 на 12, ще имаме също, както и отначало, обща ново-създадена стойност 40, но сега тя ще се разпредели другояче: v се намалява на 12 и затова дава за m остатък 28. По такъв начин получаваме:

$$80_c + 12_v + 28_m; m' = 233\frac{1}{3}\%; p' = \frac{28}{92} = 30\frac{10}{23}\%.$$

И така, виждаме, че както удължаването на работния ден (или съответното повишаване на интензивността на труда), така и понижаването на работната заплата повишава масата, а оттам и нормата на принадлежната стойност; обратно, повишаването на работната заплата при равни други условия би понижало нормата на принадлежната стойност. С други думи, ако v нараства поради повишаване на работната заплата, това изразява не увеличаване, а само по-скъпо заплащане на известно количество труд; m' и p' не се повишават, а се понижават.

Още тук вече се вижда, че измененията в работния ден, в интензивността на труда и в работната заплата не могат да настъпят без едновременно изменение във v и m и в отношението между тях, а оттам и в p' , в отношението на m към $c+v$, към целия капитал; и също така е ясно, че измененията в отношението на m към v също предполагат промяна поне в едно от току-що споменатите три условия на труда.

В това именно се проявява особеното органическо отношение на променливия капитал към движението на целия капитал и към нарастването на неговата стойност, както и разликата между него и постоянния капитал. Постоянният капитал, доколкото става дума за образуването на стойност, е важен само поради стойността, която притежава; при това за образуването на стойността е съвсем безразлично дали един постоянен капитал от 1 500 ф. ст. представлява, да речем, 1500 тона желязо по 1 ф. ст., или 500 тона желязо по 3 ф. ст. Количеството на действителните вещества, в които е представена стойността на постоянния капитал, е съвсем без значение за образуването на стойността и за нормата на печалбата, която се изменя в обратна посока спрямо тази стойност, в каквото и отно-

шение да се намира увеличението или намалението на стойността на постоянния капитал към масата на веществените потребителни стойности, в които той е представен.

Съвсем иначе стои въпросът с променливия капитал. Тук е важно преди всичко не стойността, която той притежава, не трудът, който е овеществен в него, а стойността като прост показател на целия труд, който променливият капитал привежда в движение и който не е изразен в променливия капитал; разликата между целия този труд и труда, който е изразен в самия променлив капитал и следователно е труд заплатен, или онази част от този труд, която създава принадлежната стойност, се оказва тъкмо толкова по-голяма, колкото по-малък е трудът, съдържащ се в самия променлив капитал. Нека работният ден от 10 часа да е равен на десет шилинга = десет марки. Ако необходимият труд за възстановяване на работната заплата, т. е. на променливия капитал, е = 5 часа = 5 шилинга, то принадлежният труд е = 5 часа и принадлежната стойност = 5 шилинга; ако необходимият труд е = 4 часа = 4 шилинга, то принадлежният труд е = 6 часа и принадлежната стойност = 6 шилинга.

И така, щом величината на стойността на променливия капитал престане да служи като показател на масата на труда, която той привежда в движение, и, напротив, изменя се дори и мярката на този показател, то заедно с това и нормата на принадлежната стойност претърпява изменение в противоположна посока и обратно пропорционално.

Сега преминаваме към това, да приложим приведеното по-горе уравнение на нормата на печалбата $p' = m' \frac{v}{K}$ към различните възможни случаи. Ние ще изменяме значението на отделните фактори в $m' \frac{v}{K}$ един след друг и ще установяваме влиянието на тези изменения върху нормата на печалбата. По този начин ще получим различни серии от случаи, в които можем да видим или последователни изменения на условията за действие на един и същ капитал, или пък различни паралелно съществуващи в едно и също време капитали, взети за сравнение, напр. капитали в различни отрасли на промишлеността или в различни страни. Затова, ако разбирането на някои от нашите примери като примери на последователни по време състояния на един и същ капитал се стори изкуствено или практически невъзможно, то това възражение ще отпадне, щом погледнем на тях като на сравнение между независими капитали.

И така, ние разделяме произведението $m' \frac{v}{K}$ на двата му множителя m' и $\frac{v}{K}$; най-напред ще вземем m' като постоянна величина

и ще изследваме влиянието на възможните изменения на $\frac{v}{K}$; след това ще приемем, че дробта $\frac{v}{K}$ е постоянна величина, и ще заставам m' да претърпи възможните изменения; най-сетне ще приемем, че всички фактори се изменят, и с това ще изчерпим всички случаи, от които могат да бъдат изведени законите, отнасящи се до нормата на печалбата.

1. m' не се изменя, $\frac{v}{K}$ се изменя

За този случай, който обхваща няколко частни случая, може да се състави обща формула. Ако имаме два капитала: K и K_1 със съответни променливи съставни части v и v_1 , с обща за двата норма на принадлежната стойност m' и норми на печалбата p' и p'_1 , то

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m' \frac{v_1}{K_1}.$$

Ако сега определим отношението между K и K_1 , както и между v и v_1 , ако приемем напр., че значението на дробта $\frac{K_1}{K} = E$, а на дробта $\frac{v_1}{v} = e$, то $K_1 = EK$ и $v_1 = ev$. Ако поставим сега в предишното уравнение получените по този начин величини за p'_1 , K_1 и v_1 ще получим:

$$p'_1 = m' \frac{ev}{EK}.$$

Но от предишните две уравнения можем да изведем и още една формула, като ги превърнем в следната пропорция:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K_1} = \frac{v}{K} : \frac{v_1}{K_1}.$$

Тъй като големината на дробта не се изменя, ако умножим числителя и знаменателя с едно и също число, можем да сведем $\frac{v}{K}$ и $\frac{v_1}{K_1}$ към процентни числа, т. е. да приемем, че и K , и K_1 са $= 100$. Тогава ще имаме $\frac{v}{K} = \frac{v}{100}$ и $\frac{v_1}{K_1} = \frac{v_1}{100}$ и можем да изхвърлим знаменателите в горната пропорция; получаваме:

$$p' : p'_1 = v : v_1; \text{ или:}$$

при два произволно взети капитала, които функционират с равна норма на принадлежната стойност, нормите на печалбата се отнасят

една към друга както променливите части на капитала, взети в процентно отношение, към съответните цели капитали.

Тези две формули обхващат всички случаи на измененията на $\frac{v}{K}$.

Преди да изследваме тези случаи поотделно, още една забележка. Тъй като K представлява сборът от c и v , от постоянния и променливия капитал, и тъй като нормата на принадлежната стойност подобно на нормата на печалбата се изразява обикновено в проценти, то изобщо е удобно да се приеме, че сборът $c+v$ е също равен на сто, т. е. да се изразят c и v в проценти. За определянето, разбира се, не на масата, а на нормата на печалбата е безразлично дали ще кажем: капиталът от 15 000, от които 12 000 постоянен и 3 000 променлив капитал, произвежда принадлежна стойност 3 000, или пък ще сведем този капитал към проценти:

$$\begin{aligned} 15\,000 K &= 12\,000_c + 3\,000_v (+ 3\,000_m) \\ 100 K &= 80_c + 20_v (+ 20_m). \end{aligned}$$

И в двата случая нормата на принадлежната стойност $m' = 100\%$, нормата на печалбата $= 20\%$.

Същото е, когато сравняваме един с друг два капитала, напр. когато с предидущия сравним друг капитал:

$$\begin{aligned} 12\,000 K &= 10\,800_c + 1\,200_v (+ 1\,200_m) \\ 100 K &= 90_c + 10_v (+ 10_m), \end{aligned}$$

където и в двата случая $m' = 100\%$, $p' = 10\%$ и където сравнението с предидущия капитал се оказва много по-нагледно в процентната форма.

Напротив, ако се касае до изменения, които стават с един и същ капитал, то само в редки случаи можем да използваме процентната форма, защото тя почти винаги заличава тези изменения. Ако от процентната форма:

$$80_c + 20_v + 20_m$$

капиталът преминава към процентната форма:

$$90_c + 10_v + 10_m,$$

то не се вижда дали изменилият се процентен състав $90_c + 10_v$ е възникнал вследствие на абсолютно намаление на v или вследствие на абсолютно увеличение на c , или пък вследствие на едното и на другото. За тази цел трябва да разполагаме с абсолютни числени величини. Но при изучаването на предстоящите отделни случаи на изменения всичко се свежда до това, по какъв начин са станали

тези изменения: дали $80_c + 20_v$ са се превърнали в $90_c + 10_v$ по такъв начин, че напр. $12\,000_c + 3\,000_v$ вследствие увеличението на постоянния капитал при неизменен променлив капитал са се превърнали в $27\,000_c + 3\,000_v$ (в проценти $90_c + 10_v$) или пък те са приели тази форма вследствие намаление на променливия капитал при неизменен постоянен капитал, т. е. вследствие преминаване в $12\,000_c + 1\,333 \frac{1}{3}_v$ (в проценти също така $90_c + 10_v$), или, най-сетне, вследствие изменение на двете събираеми, напр. $13\,500_c + 1\,500_v$ (в проценти пак $90_c + 10_v$). Ние трябва последователно да разгледаме именно всички тези случаи и поради това ще ни се наложи да се откажем от удобствата на процентната форма или да прибягваме към нея само на второ място.

1) m' и K не се изменят, v се изменя

Ако v изменя своята величина, K може да остане неизменно само поради това, че другата съставна част на K , именно постоянният капитал c , изменя своята величина със същата сума, както v , но в противоположна посока. Ако K е първоначално $= 80_c + 20_v = 100$, а след това v се намали на 10, то K може да остане $= 100$ само при условие, че c се увеличава на 90; $90_c + 10_v = 100$. Изобщо, ако v се превръща във $v \mp d$, във v , увеличено или намалено с d , то, за да се изпълнят условията на разглеждания случай, c трябва да се превърне в $c \mp d$, трябва да се измени със същата сума, но в противоположна посока.

Също така при неизменена норма на принадлежната стойност m' , но при изменение на променливия капитал v масата на принадлежната стойност m трябва да се измени, тъй като $m = m'v$, а в $m'v$ единият множител, именно v , е изменил своята величина.

Освен първоначалното уравнение:

$$p' = m \frac{v}{K}$$

предпоставките на нашия случай дават чрез изменение на v и второ уравнение:

$$p'_1 = m' \frac{v_1}{K},$$

в което v е преминало във v_1 , а p'_1 , т. е. получената се вследствие на това изменена норма на печалбата, трябва да бъде намерена.

Тя се определя с помощта на съответната пропорция:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m' \frac{v_1}{K} = v : v_1.$$

Или: при неизменна норма на принадлежната стойност и неизменен цял капитал първоначалната норма на печалбата се отнася към нормата на печалбата, възникнала вследствие изменението на променливия капитал, както първоначалният променлив капитал се отнася към изменения.

Ако капиталът е бил първоначално както по-горе:

I. $15\,000 K = 12\,000_c + 3\,000_v (+3\,000_m)$, а сега е

II. $15\,000 K = 13\,000_c + 2\,000_v (+2\,000_m)$, то и в двата случая

$K = 15\,000$ и $m' = 100\%$, а нормата на печалбата при I, 20% , се отнася към нормата на печалбата при II, $13\frac{1}{3}\%$, както променливият капитал при I, $3\,000$, се отнася към променливия капитал при II, $2\,000$, следователно $20\% : 13\frac{1}{3}\% = 3\,000 : 2\,000$.

Променливият капитал може или да се увеличи, или да се намали. Да вземем най-напред един пример, когато той се увеличава. Нека капиталът да е първоначално съставен и да функционира по следния начин:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 8\frac{1}{3}\%$.

Нека сега променливият капитал се увеличи на 30 ; тогава, съгласно предпоставката, че целият капитал си остава неизменен $= 120$, постоянният капитал трябва да се намали от 100 на 90 . Произведената принадлежна стойност при същата норма на принадлежната стойност от 50% трябва да се увеличи на 15 . Следователно получаваме:

II. $90_c + 30_v + 15_m$; $K = 120$, $m' = 50\%$, $p' = 12\frac{1}{2}\%$.

Най-напред да тръгнем от предпоставката, че работната заплата не се е изменила. Тогава и другите фактори на нормата на принадлежната стойност — работният ден и интензивността на труда — също трябва да останат неизменени. Следователно увеличението на v (от 20 на 30) може да има само смисъла, че се използват с $\frac{1}{2}$ повече работници. В такъв случай и цялата новопроизведена от тях стойност също се увеличава с $\frac{1}{2}$, от 30 на 45 , и се разпределя, както и преди, $\frac{2}{3}$ за работна заплата и $\frac{1}{3}$ за принадлежна стойност. Но едновременно с увеличението на броя на работниците се е намалил постоянният капитал, стойността на средствата за производство, от 100 на 90 . Така че имаме пред себе си случай на намаляваща се производителност на труда, свързан с едновременно намаление на постоянния капитал; възможен ли е икономически този случай?

В земеделието и добивната промишленост, където би било лесно да се разбере едно намаление на производителността на труда, а следователно и едно увеличение на броя на заетите работници, този процес — в рамките на капиталистическото производство и на неговата база — е свързан не с намаление, а с увеличение на по-

стояния капитал. Дори ако споменатото намаление на c би било обусловено само от понижение на цената, отделният капитал само при съвсем изключителни обстоятелства би могъл да извърши прехода от I към II. Но по отношение на два независими капитала, които са вложени в различни страни или в различни отрасли на земеделието или на добивната промишленост, не би имало нищо чудно, ако в единия случай биха се използвали повече работници (а следователно и по-голям променлив капитал), които работят с по-малко ценни или по-оскъдни средства за производство, отколкото в другия случай.

Ако пък изоставим предпоставката, че работната заплата остава неизменна, и обясним повишаването на променливия капитал от 20 на 30 с обстоятелството, че работната заплата се е увеличила с $\frac{1}{2}$, то ще имаме съвсем друг случай. Същият брой работници — да кажем 20 работници — продължават да работят със същото или незначително намалено количество средства за производство. Ако работният ден остава неизменен, напр. 10 часа, то цялата новопроизведена стойност също така остава неизменена, както и преди, тя е = 30. Но тези 30 ще бъдат изцяло употребени, за да се възстанови авансираният променлив капитал = 30; принадлежната стойност би изчезнала. Но ние бяхме приели, че нормата на принадлежната стойност не се изменя, т. е. както и при I си остава = 50%. Това е възможно само ако работният ден се увеличи с $\frac{1}{2}$, на 15 часа. Тогава 20-те работници биха произвели за 15 часа обща стойност 45 и всички условия биха били спазени;

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m; K = 120, m' = 50\%, p' = 12\frac{1}{2}\%$$

В този случай тези 20 работници не се нуждаят от повече средства на труда, оръдия, машини и т. н., отколкото в случай I; ще трябва да се увеличи с $\frac{1}{2}$ само количеството на суровия материал или на спомагателните материали. Следователно при спадане на цените на тези материали преходът от I към II съгласно нашите предпоставки би бил икономически допустим дори за отделен капитал. И капиталистът би бил поне отчасти обезщетен за загубата, от която би могъл да пострада вследствие понижение стойността на неговия постоянен капитал, чрез повишаване на печалбата.

Да приемем сега, че променливият капитал не се увеличава, а се намалява. В такъв случай е достатъчно само да преобърнем нашия предишен пример, да вземем II за първоначален капитал и да преминем от II към I.

$$\text{II. } 90_c + 30_v + 15_m \text{ се превръща тогава в:}$$

I. $100_c + 20_v + 10_m$, и ясно е, че вследствие на това разместване не се изменя нищо в условията, регулиращи съответните норми на печалбата и тяхното взаимоотношение.

Ако v се намали от 30 на 20 поради това, че при нарастване на постоянния капитал броят на заетите работници се намали с $\frac{1}{3}$, то ще имаме нормален случай на съвременната промишленост: повишаваща се производителност на труда, овладяване на по-големи маси средства за производство с помощта на по-малък брой работници. Че такова движение е по необходимост свързано с едновременно наистъпващо спадане на нормата на печалбата, ще се види в третия отдел на тази книга.

Но ако v се намали от 30 на 20 поради това, че е зает предишният брой работници, но при по-ниска работна заплата, то при неизменен работен ден цялата новопроизведена стойност би си останала, както и преди, $= 30_v + 15_m = 45$; тъй като v се е намалил на 20, то принадлежната стойност би се увеличила на 25, нормата на принадлежната стойност — от 50% на 125%, което би противоречило на нашата предпоставка. За да се спазят условията на нашия случай, принадлежната стойност при норма 50% трябва, напротив, да спадне на 10, а следователно и цялата новопроизведена стойност — от 45 на 30, а това е възможно само при намаление на работния ден с $\frac{1}{3}$. Тогава получаваме, както по-горе:

$$100_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, v' = 8\frac{1}{3}\%$$

Разбира се, не е нужно да се споменава, че такова намаление на работното време при спадане на работната заплата на практика не би се случило. Впрочем това засега е безразлично. Нормата на печалбата е функция от няколко променливи и ако искаме да узнаем как влияят тези променливи върху нормата на печалбата, трябва последователно да изследваме отделното влияние на всяка една от тях, безразлично дали такова изолирано влияние по отношение на единия същ капитал е мислимо икономически или не.

2) m' не се изменя, v се изменя, K се изменя
 } вследствие изменение на v

Този случай се различава от предидущия само по степента. Вместо c да се намалява или увеличава с толкова, с колкото v се увеличава или намалява, c си остава тук неизменно. Но при съвременните условия на едрата промишленост и селското стопанство променливият капитал представлява само относително малка част от целия капитал и затова намалението или нарастването на последния, доколкото то се определя от измененията на първия, е също така относително малко. Ако вземем за изходна точка същия капитал:

I. $100_c + 20_v + 10_m$; $K=120$, $m'=50\%$, $p'=8\frac{1}{3}\%$,
то той би се превърнал напр. във:

II. $100_c + 30_v + 15_m$; $K=130$, $m'=50\%$, $p'=11\frac{7}{13}\%$.

Противоположният случай на намаляване променливия капитал би се илюстрирал пак чрез обратно преминаване от II към I.

Икономическите условия биха били в съществената си част същите, както и в предишния случай, поради което не е нужно да бъдат повторно излагани. Преминаването от I към II предполага намаление на производителността на труда наполовина; за да се справи със 100_c , трудът във II трябва да се увеличи с $\frac{1}{2}$ в сравнение с I. Този случай може да се срещне в земеделието⁹⁾.

Но докато в предишния случай целият капитал си оставаше неизменен, защото постоянният капитал се превръщаше в променлив или, обратно, тук, при увеличение на променливата част се ангажира допълнителен капитал, а при намаление на променливата част се освобождава част от ангажирания досега капитал.

3) m' и v не се изменят, c , а поради това и K се изменят

В този случай уравнението:

$$p' = m' \frac{v}{K} \text{ се изменя в: } p_1' = m' \frac{v}{K_1}$$

и чрез зачертаване на множителите от двете страни довежда до пропорцията:

$$p_1' : p' = K : K_1;$$

при равни норми на принадлежната стойност и при равни променливи части на капитала нормите на печалбата са обратно пропорционални на целите капитали.

Ако имаме напр. три капитала или три различни състояния на един и същ капитал:

I. $80_c + 20_v + 20_m$; $K=100$, $m'=100\%$, $p'=20\%$;

II. $100_c + 20_v + 20_m$; $K=120$, $m'=100\%$, $p'=16\frac{2}{3}\%$;

III. $60_c + 20_v + 20_m$; $K=80$, $m'=100\%$, $p'=25\%$, то се

получават такива отношения:

$$20\% : 16\frac{2}{3}\% = 120 : 100 \text{ и } 20\% : 25\% = 80 : 100.$$

⁹⁾ На това място в ръкописа стои: „Да се изследва по-късно в каква връзка стои този случай с поземлената рента“. [Ф. Е.]

Дадената по-рано обща формула на измененията на $\frac{v}{K}$ при не-изменяща се m' беше следната:

$$p_1' = m' \frac{ev}{EK}; \text{ сега тя се превръща в: } p_1' = m' \frac{v}{EK},$$

тъй като v не претърпява изменения, и поради това множителят $e = \frac{v_1}{v}$ става тук $= 1$.

Тъй като $m'v = m$, на масата на принадлежната стойност, и тъй като m' и v остават неизменни, то и m не се засяга от изменението на K ; масата на принадлежната стойност остава същата, както и преди това изменение.

Ако c спаднеше на нула, то p' би било $= m'$, т. е. нормата на печалбата би била равна на нормата на принадлежната стойност.

Изменението на c може да възникне или само поради изменение на стойността на веществените елементи на постоянния капитал, или поради изменение на техническия състав на целия капитал, т. е. поради изменение на производителността на труда в съответния отрасъл на производството. В последния случай повишаването на производителността на обществения труд, което се извършва с развитието на едрата промишленост и на селското стопанство, би водело до последователно преминаване (в току-що приведения пример) от III към I и от I към II. Онова количество труд, което се заплаща с 20 и произвежда стойност 40, би се справяло отначало с една маса средства на труда на стойност 60; при повишение на производителността и неизменяща се стойност масата на употребяваните вече средства на труда би се увеличила отначало на 80, а след това на 100. Обратната последователност би обусловила намаляване на производителността; същото количество труд би било в състояние да приведе в движение по-малко средства за производство, производството би се намалило, както това може да се случи в земеделието, минното дело и т. н.

Пестенето на постоянен капитал повишава, от една страна, нормата на печалбата, а от друга — освобождава капитал, следователно то е важно за капиталистите. По-късно* ще изследваме по-отблизо този пункт, както и влиянието на изменението на цената на елементите на постоянния капитал, особено на суровините.

И тук отново се оказва, че изменението на постоянния капитал еднакво действа върху нормата на печалбата, безразлично дали това изменение е предизвикано от увеличение или намаление на ве-

* Виж настоящия том, глава V и VI. Ред.

ществениите съставни части на c или само от изменение на тяхната стойност.

4) m' не се изменя, v , c и K се изменят всички

В този случай остава в сила горната обща формула на изменената норма на печалбата:

$$P_1' = m' \frac{ev}{EK}.$$

От нея следва, че при неизменена норма на принадлежната стойност:

а) Нормата на печалбата спада, ако E е по-голямо от e , т. е. ако постоянният капитал се увеличава така, че целият капитал нараства относително по-бързо, отколкото променливият капитал. Ако капитал от $80_c + 20_v + 20_m$ премине в структурата $170_c + 30_v + 30_m$, то m' ще остане $= 100\%$, но $\frac{v}{K}$ пада от $\frac{20}{100}$ на $\frac{30}{200}$, въпреки че както v , така и K са се увеличили, и нормата на печалбата пада съответно от 20% на 15% .

б) Нормата на печалбата остава неизменна само ако $e = E$, т. е. че дробта $\frac{v}{K}$ при привидно изменение запазва предишната си стойност, т. е. ако числителят и знаменателят бъдат умножени или разделени на едно и също число. $80_c + 20_v + 20_m$ и $160_c + 40_v + 40_m$ имат очевидно една и съща норма на печалбата — 20% , защото m' остава $= 100\%$, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100} = \frac{40}{200}$ и в двата примера има едно и също значение.

в) Нормата на печалбата се повишава, ако e е по-голямо от E , т. е. ако променливият капитал нараства относително по-бързо от целия капитал. Ако $80_c + 20_v + 20_m$ се превръща в $120_c + 40_v + 40_m$, то нормата на печалбата се повишава от 20% на 25% , защото m' не се е изменило, а $\frac{v}{K} = \frac{20}{100}$ се увеличило на $\frac{40}{160}$, от $\frac{1}{5}$ на $\frac{1}{4}$.

При изменение на v и K в едно и също направление бихме могли да представим това изменение на величините по такъв начин, като че и двете до известна граница се изменят в една и съща пропорция, така че до тази граница $\frac{v}{K}$ си остава неизменно. Отвъд тази граница би започнала да се изменя само едната от двете величини и по този начин ще сведем този по-сложен случай към един от по-простите предишни.

Ако напр. $80_c + 20_v + 20_m$ преминава в $100_c + 30_v + 30_m$, то в процеса на това изменение отношението на v към c , а следователно и към K ще остава неизменно чак докато бъде достигнато $100_c + 25_v + 25_m$. Следователно дотогава и нормата на печалбата остава незасегната от изменението. По такъв начин можем да приемем сега като изходен пункт $100_c + 25_v + 25_m$; намираме, че v се е увеличило с 5 на 30_v , а поради това и K се увеличава от 125 на 130 и следователно получаваме втория случай — случая на изменение само на v и на предизвиканото от него изменение на K . Нормата на печалбата, която първоначално беше 20%, се повишава поради това присъединяване на 5_v при същата норма на принадлежната стойност на $23\frac{1}{13}\%$.

Също такова свеждане към по-прост случай би могло да стане дори ако v и K изменят своята величина в противоположна посока. Ако бихме изхождали пак напр. от $80_c + 20_v + 20_m$ и бихме се постарали да преминем към формата $110_c + 10_v + 10_m$, то при изменение на $40_c + 10_v + 10_m$ нормата на печалбата би останала същата, именно 20%. Вследствие на прибавяне към тази промеждутъчна форма на 70_c нормата на печалбата ще спадне на $8\frac{1}{3}\%$. Следователно и този случай сведохме към случая на изменение на една единствена променлива, именно на c .

По този начин едновременното изменение на v , c и K не създава нови положения и в последна сметка винаги довежда до случай, когато се изменя само единият фактор.

Дори единственият още останал случай е фактически вече изчерпан, именно случаят, когато v и K числено запазват предишната си величина, но техните веществени елементи изменят стойността си, т. е. когато следователно v показва изменено количество на приведен в движение труд, а c — изменено количество на приведени в движение средства за производство.

В израза $80_c + 20_v + 20_m$ нека 20_v представляват първоначално работната заплата на 20 работника по 10 работни часа на ден. Нека работната заплата на всеки един се повиши от 1 на $1\frac{1}{4}$. Тогава 20_v заплащат не 20, а само 16 работници. Но ако тези 20 за 200 работни часа произвеждаха стойност, равна на 40, то 16-те при 10 часа на ден, т. е. общо за 160 работни часа, ще произведат стойност, равна само на 32. След приспадането на 20_v за работна заплата от 32 ще остане само 12 за принадлежна стойност; нормата на принадлежната стойност би се намалила от 100% на 60%. Но тъй като съгласно предпоставката нормата на принадлежната стойност трябва да остане неизменна, то работният ден трябва да бъде удължен с $\frac{1}{4}$, т. е. от 10 на $12\frac{1}{2}$ часа; ако 20 работници при десет часа на ден = 200 работни часа, произвеждат стойност, равна на 40, то 16 ра-

ботници при $12\frac{1}{2}$ часа на ден = 200, ще произведат същата стойност и капиталът $80_c + 20_v$ би произвел, както и преди, принадлежна стойност, равна на 20.

Обратно: ако работната заплата се намали така, че 20_v образуват работната заплата на 30 работници, то m' може да остане неизменно само ако работният ден се намали от 10 на $6\frac{2}{3}$ часа. $10 \times 20 = 6\frac{2}{3} \times 30 = 200$ работни часа.

Докато при тези противоположни предпоставки паричният израз на стойността на c може да остане неизменен, макар то и да представлява количеството на средствата за производство, което се е изменило съответно на изменилите се отношения, това е вече разглеждано в съществената си част по-горе. В своя чист вид този случай е възможен само като крайно изключение.

Що се отнася до такова изменение на стойността на елементите на c , което увеличава или намалява тяхната маса, но оставя неизменна сумата на стойността c , щом не влече след себе си изменения във величината на v , то не засяга нито нормата на печалбата, нито нормата на принадлежната стойност.

По такъв начин изчерпахме всички възможни случаи на изменения на v , c и K в нашето уравнение. Ние видяхме, че при неизменяща се норма на принадлежната стойност нормата на печалбата може да се намалява, да остава неизменна или да нараства, тъй като най-незначителното изменение в отношението на v към c съответно към K , е достатъчно, за да измени и нормата на печалбата.

По-нататък се оказа, че при изменението на v винаги се идва до една граница, когато неизменяемостта на m' става икономически невъзможна. Тъй като всяко едностранчиво изменение на c също трябва да стигне граница, когато v не може повече да остане неизменно, то се оказва, че за всички възможни изменения на $\frac{v}{K}$ съществуват граници, отвъд които m' също така трябва да започне да се изменя. Това взаимодействие между различните променливи на нашето уравнение ще се види още по-ясно при изследване на измененията на m' , към което сега и преминаваме.

II. m' СЕ ИЗМЕНЯ

Общата формула на нормите на печалбата при различни норми на принадлежната стойност — безразлично дали $\frac{v}{K}$ остава неизменно или също така се изменя — ще се получи, ако превърнем уравнението:

$$p' = m' \frac{v}{K},$$

в другото уравнение:

$$p'_1 = m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

където p'_1 , m'_1 , v_1 и K_1 означават изменените се величини p' , m' , v и K . Тогава получаваме:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K_1},$$

а оттук:

$$p'_1 = \frac{m'_1}{m'} \times \frac{v_1}{v} \times \frac{K}{K_1} \times p'.$$

1) m' се изменя, $\frac{v}{K}$ не се изменя

В този случай получаваме уравненията:

$$p' = m' \frac{v}{K}; \quad p'_1 = m'_1 \frac{v}{K},$$

в които $\frac{v}{K}$ има еднаква величина. Затова се получава следното отношение:

$$p' : p'_1 = m' : m'_1.$$

Нормите на печалбата на два капитала с еднакъв състав се отнасят помежду си, както и съответните норми на принадлежната стойност. Тъй като в дробта $\frac{v}{K}$ са важни не абсолютните величини на v и K , а само отношението между тях, това се отнася до всички капитали с еднакъв състав, независимо от това, каква е тяхната абсолютна величина.

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; K=100, m' = 100\%, p' = 20\% \\ 160_c + 40_v + 20_m; K=200, m' = 50\%, p' = 10\% \\ 100\% : 50\% = 20\% : 10\% \end{aligned}$$

Ако абсолютните величини v и K и в двата случая са еднакви то освен това и нормите на печалбата се отнасят помежду си както масите на принадлежната стойност:

$$p' : p'_1 = m'v : m'_1v = m : m_1$$

Например:

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\% \\ 80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ 20\% : 10\% = 100 \times 20 : 50 \times 20 = 20_m : 10_m \end{aligned}$$

Сега е ясно, че при капитали с еднакъв състав — еднакъв абсолютно или в процентни числа — нормите на принадлежната стойност могат да бъдат различни само ако е различна или работната заплата, или продължителността на работния ден, или интензивността на труда. В трите случая:

- I. $80_c + 20_v + 10_m$; $m' = 50\%$, $p' = 10\%$
 II. $80_c + 20_v + 20_m$; $m' = 100\%$, $p' = 20\%$
 III. $80_c + 20_v + 40_m$; $m' = 200\%$, $p' = 40\%$

цялата новопроизведена стойност възлиза при I на 30 ($20_v + 10_m$), при II — 40, при III — 60. Това е могло да стане по три начина,

Първо, ако работната заплата е различна, следователно ако 20_v във всеки отделен случай изразява нееднакъв брой работници. Да приемем, че при I са заети 15 души работници по 10 часа при работна заплата $1\frac{1}{3}$ ф. ст. и че те произвеждат стойност от 30 ф. ст., от които 20 ф. ст. възстановяват работната заплата, а 10 ф. ст. остават за принадлежна стойност. Ако работната заплата се намали на 1 ф. ст., то могат да бъдат заети в течение на 10 часа 20 работници; тогава те произвеждат стойност от 40 ф. ст., от които 20 ф. ст. за работна заплата и 20 ф. ст. за принадлежна стойност. Ако работната заплата се намали още повече на $\frac{2}{3}$ ф. ст., то могат да бъдат заети 30 души работници по 10 часа; те произвеждат стойност от 60 ф. ст., от които след спадането на 20 ф. ст. за работна заплата ще останат още 40 ф. ст. за принадлежна стойност.

Този случай: неизменен в процентно отношение състав на капитала, неизменящ се работен ден, неизменяща се интензивност на труда, изменение на нормата на принадлежната стойност, предизвикано от изменение на работната заплата, представлява единственият случай, при който се оправдава положението на Рикардо:

„Печалбата ще бъде висока или ниска в точно съответствие с това, дали работната заплата ще бъде ниска или висока“ („Principles of Political Economy“ etc.“, ch. I, sec. III, p. 18. Works of D. Ricardo, ed by Macculloch 1855).

Или, *второ*, ако интензивността на труда е различна. Тогава напр. 20 души работници при еднакви средства на труда при 10 работни часа на ден произвеждат на ден при I — 30, при II — 40, при III — 60 броя от определена стока, всеки брой от която освен стойността на употребените за него средства за производство представлява нова стойност от 1 ф. ст. Тъй като при всеки случай 20 броя = 20 ф. ст. възстановяват работната заплата, то за принадлежна стойност остават при I — 10 броя = 10 ф. ст., при II — 20 броя = 20 ф. ст., при III — 40 броя = 40 ф. ст.

Или, *трето*, ако работният ден има различна продължителност. Ако 20 работника при еднаква интензивност на труда работят при I девет, при II дванадесет, при III осемнадесет часа на ден, то целият техен продукт 30:40:60 е в същото отношение, както 9:12:18, и тъй като работната заплата при всеки случай е = 20, то за принадлезна стойност пак остава 10, съответно 20 и 40.

И така повишаването или понижаването на работната заплата действа в обратна посока, повишаването или понижаването на интензивността на труда и удължаването или намаляването на работния ден действуват в една и съща посока върху равнището на нормата на принадлезната стойност, а поради това, при неизменност на $\frac{v}{K}$, и върху нормата на печалбата.

2) m' [или m] и v се изменят, K не се изменя

Към този случай се отнася пропорцията:

$$p' : p'_1 = m' \frac{v}{K} : m'_1 \frac{v_1}{K} = m' v : m'_1 v_1 = m : m_1.$$

Нормите на печалбата се отнасят помежду си както съответните маси на принадлезната стойност.

Изменението на нормата на принадлезната стойност при неизменност на променливия капитал означаваше изменение на величината и на разпределението на новопроизведената стойност. Едновременното изменение на v и m' също така винаги предполага друго разпределение на новопроизведената стойност, но не винаги — изменение на нейната величина. Възможни са три случая:

а) v и m' се изменят в противоположни посоки, но в еднакъв размер, напр.:

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; \quad m' = 50\%, \quad p' = 10\% \\ 90_c + 10_v + 20_m; \quad m' = 200\%, \quad p' = 20\% \end{aligned}$$

Новопроизведената стойност е еднаква и в двата случая, следователно еднакво е и количеството на вложения труд; $20_v + 10_m = 10_v + 20_m = 30$. Разликата се състои само в това, че в първия случай 20 се плаща за работна заплата и 10 остава за принадлезна стойност, докато във втория случай работната заплата е само 10, а затова принадлезната стойност — 20. Това е единственият случай, когато при едновременно изменение на v и m' броят на работниците, интензивността на труда и продължителността на работния ден остават неизменни.

б) Изменението на m' и v става пак в противоположна посока, но не в един и същ размер. В такъв случай превесът се оказва или на страната на изменението на v , или на страната на изменението на m' .

- I. $80_c + 20_v + 20_m$; $m' = 100\%$, $p' = 20\%$
 II. $72_c + 28_v + 20_m$; $m' = 71\frac{3}{7}\%$, $p' = 20\%$
 III. $84_c + 16_v + 20_m$; $m' = 125\%$, $p' = 20\%$.

При I за новопроизведена стойност 40 се заплаща 20_v , при II за новопроизведена стойност 48 се плаща 28_v , при III за новопроизведена стойност 36 се плаща 16_v . Както новопроизведената стойност, така и работната заплата са се изменили; но изменението на новопроизведената стойност означава изменение на вложеното количество труд, следователно или на броя на работниците, или на продължителността на труда, или на интензивността на труда, или едновременно на няколко от тези три фактора.

с) Изменението на m' и v се извършва в еднаква посока в такъв случай едното усилва действието на другото.

- $90_c + 10_v + 10_m$; $m' = 100\%$, $p' = 10\%$
 $80_c + 20_v + 30_m$; $m' = 150\%$, $p' = 30\%$
 $92_c + 8_v + 6_m$; $m' = 75\%$, $p' = 6\%$.

И тук във всичките три случая новопроизведената стойност е различна, именно: 20, 50 и 14; и това различие в размера на съответното за всеки случай количество труд пак се свежда до различие на броя на работниците, на продължителността на труда, на интензивността на труда или на няколко, респ. на всичките тези фактори.

3) m' , v и K се изменят

Този случай не създава нови положения и се разрешава чрез общата формула, дадена под II, когато m' се изменя.

И така, действието на измененията на величината на нормата на принадлежната стойност върху нормата на печалбата допуска следните случаи:

1) ако $\frac{v}{K}$ остава неизменно, то p' се увеличава или намалява в същото отношение, както m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\% \\ 80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ 100\% : 50\% = 20\% : 10\%. \end{aligned}$$

2) Ако $\frac{v}{K}$ се движи в еднаква посока с m' , т. е. се увеличава или намалява, когато се увеличава или намалява m' , то p' се повишава или намалява относително по-силно, отколкото m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ 70_c + 30_v + 20_m; m' = 66\frac{2}{3}\%, p' = 20\% \\ 50\% : 66\frac{2}{3}\% < 10\% : 20\%. \end{aligned}$$

3) Ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , но относително по-слабо, отколкото m' , то p' се повишава или понижава относително по-слабо, отколкото m' .

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 10_m; m' = 50\%, p' = 10\% \\ 90_c + 10_v + 15_m; m' = 150\%, p' = 15\% \\ 50\% : 150\% > 10\% : 15\%. \end{aligned}$$

4) Ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , и относително по-силно, отколкото m' , то p' се повишава, макар че m' се понижава, или p' се понижава, макар че m' се повишава.

$$\begin{aligned} 80_c + 20_v + 20_m; m' = 100\%, p' = 20\% \\ 90_c + 10_v + 15_m; m' = 150\%, p' = 15\%, \end{aligned}$$

m' се е повишило от 100% на 150%, p' се е понижило от 20% на 15%.

5) Най-сетне, ако $\frac{v}{K}$ се изменя в посока, противоположна на m' , но изменя своята величина точно в същата пропорция, както и m' , то p' остава неизменно, макар че m' се повишава или понижава.

Само този последният случай изисква още известно разглеждане. Както видяхме по-горе при измененията на $\frac{v}{K}$, че една и съща норма на принадлежната стойност може да се изразява в най-разнообразни норми на печалбата, така и тук виждаме, че в основата на една и съща норма на печалбата могат да лежат твърде различни норми на принадлежната стойност. Но докато при неизменност на m' всяко изменение в отношението между v и K е достатъчно, за да предизвика разлика в нормата на печалбата, тук, при изменение величината на m' , се изисква строго съответстващо обратно изме-

нение на величината $\frac{v}{K}$, за да се запази старата норма на печалбата. За един и същ капитал или за два капитала в една и съща страна това е възможно само в крайно изключителни случаи. Да вземем например капитала

$$80_c + 20_v + 20_m; K=100, m'=100\%, p'=20\%$$

и да приемем, че работната заплата се понижава дотолкова, че сега за 16_v можем да имаме същия брой работници, който по-преди се заплащаше с 20_v . В такъв случай, при равни други условия, ще се освободят 4_v и ще получим:

$$80_c + 16_v + 24_m; K=96, m'=150\%, p'=25\%$$

Сега, за да бъде $p'=20\%$, както и по-рано, целият капитал трябва да нарасне на 120, следователно постоянният капитал — на 104:

$$\frac{1}{2}104_c + 16_v + 24_m; K=120, m'=150\%, p'=20\%$$

Но това би било възможно само ако едновременно с понижението на работната заплата би станало изменение в производителността на труда, което би наложило такова изменение в състава на капитала; или пък ако паричната стойност на постоянния капитал би се повишила от 80 на 104; накратко казано — ако би станало такова случайно съвпадение на условията, което става само в изключителни случаи. В действителност такова изменение на m' , което не обуславя едновременно изменение на v , а следователно и изменение на $\frac{v}{K}$, е мислимо само при напълно определени обстоятелства, именно в такива отрасли на промишлеността, в които се прилага само основен капитал и труд, а предметът на труда се дава от природата.

Но при сравняване нормите на печалбата в две страни въпросът стои иначе. Тук една и съща норма на печалбата действително изразява в повечето случаи различни норми на принадлежната стойност.

И така, от всичките пет случая произлиза, че повишаваща се норма на печалбата може да съответствува на понижаваща се или повишаваща се норма на принадлежната стойност, понижаваща се норма на печалбата — на повишаваща се или понижаваща се норма на принадлежната стойност, неизменяща се норма на печалбата — на повишаваща се или понижаваща се норма на принадлежната стойност. Че повишаваща се, понижаваща се или неизменна норма на печалбата също може да съответствува на неизменяща се норма на принадлежната стойност, видяхме в пункт I.

И така, нормата на печалбата се определя от два главни фактора: от нормата на принадлежната стойност и от стойностния състав на капитала. Влиянието на тези два фактора може накратко да се резюмира по следния начин, като състава можем да изразяваме в проценти, тъй като тук е безразлично от коя от двете части на капитала произтича изменението:

Нормите на печалбата на два капитала или на един и същ капитал в две последователни различни състояния са равни:

1) При еднакъв в процентно отношение състав на капиталите и еднаква норма на принадлежната стойност.

2) При нееднакъв в процентно отношение състав на капиталите и нееднаква норма на принадлежната стойност, ако произведенията от нормите на принадлежната стойност са равни на изразените в проценти променливи части на капиталите (произведенията от m' по v), т. е. ако са равни масите на принадлежната стойност, взети в процентно отношение към целия капитал ($m = m'v$), с други думи, ако в двата случая множителите m' и v са обратно пропорционални един към друг.

Те не са равни:

1) При еднакъв в процентно отношение състав на капиталите, ако нормите на принадлежната стойност не са равни; при това нормите на печалбата се отнасят една към друга както нормите на принадлежната стойност.

2) При равна норма на принадлежната стойност и неравен в процентно отношение състав, при което те се отнасят една към друга както променливите части на капитала.

3) При нееднаква норма на принадлежната стойност и нееднакъв в процентно отношение състав, при което те се отнасят помежду си както произведенията $m'v$, т. е. както масите на принадлежната стойност, взети в процентно отношение към целия капитал.¹⁰⁾

¹⁰⁾ В ръкописа се намират още доста подробни изчисления върху разликата между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата ($m' - p'$); тя има разнообразни интересни особености и нейното движение показва случаи, когато двете норми се отдалечават една от друга или се приближават една към друга. Тези движения могат да се изобразят и във вид на криви. Аз се отказвам от възпроизвеждането на този материал, тъй като той не е толкова важен за непосредствените задачи на тази книга. Тук ще бъде достатъчно да се обърне просто вниманието на онези читатели, които желаят да проследят този въпрос по-нататък. — Ф. Е.

Глава четвърта

ВЛИЯНИЕТО НА ОБОРОТА ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

{Влиянието на оборота върху производството на принадлежна стойност, а следователно и на печалба, беше разгледано в книга втора. Накратко то може да се резюмира така: тъй като за оборота се изисква време от известна продължителност, то за производството не може да бъде употребен едновременно целият капитал; следователно част от капитала постоянно трябва да стои неизползвана било във формата на паричен капитал, на запасни суровини, на готов, но още непродаден стоков капитал, или пък във формата на вземания, на които срокът още не е настъпил; капиталът, който действа в активното производство, т. е. при създаването и присвояването на принадлежната стойност, постоянно се намалява с тази част и в същото това отношение постоянно се съкращава произвежданата и присвояваната принадлежна стойност. Колкото по-кратък е периодът на оборота, толкова по-малка е в сравнение с целия капитал тази неизползвана част от капитала; следователно при равни други условия толкова по-голяма става присвояваната принадлежна стойност.

Във втората книга е подробно посочено как съкращаването на периода на оборота или на единия от неговите два отдела — времето на производството и времето на обръщението — повишава масата на произвежданата принадлежна стойност.²⁴ Но тъй като нормата на печалбата служи само като израз на отношението между произведената маса принадлежна стойност и целия капитал, зает в нейното производство, то ясно е, че всяко такова съкращаване повишава нормата на печалбата. Онова, което по-рано, във втория отдел на втората книга, е казано относно принадлежната стойност, се отнася еднакво

и до печалбата, и до нормата на печалбата и не се нуждае тук от повторение. Ние възнамеряваме да отбележим само няколко главни момента.

Главното средство за съкращаване на времето на производството е повишаването производителността на труда, което обикновено се нарича прогрес на промишлеността. Ако чрез това не се наложи едновременно значително увеличение на общите капиталовложения поради инсталиране на скъпи машини и т. н. и следователно — понижение на нормата на печалбата, която се изчислява върху целия капитал, то последната трябва да се повиши. И това несъмнено става при много от най-новите успехи на металургията и химическата промишленост. Новооткритите методи за производство на желязо и стомана от Бесемер, Сименс, Джилкрист-Томас и др., при сравнително незначителни разходи, съкращават до минимум процесите, които в миналото бяха извънредно продължителни. Производството на ализарин или на багрилното вещество на крапа от каменовъглен катран, и при това с помощта на фабрични инсталации, които са били вече използвани за производство на бои от каменовъглен катран, дава за няколко седмици същия резултат, за който по-рано бяха нужни години; една година беше нужна, за да израсте крапът, а после корените се оставяха още няколко години, за да доузреят, преди да бъдат употребени за боядисване.

Главното средство за съкращаване времето на обръщението е усъвършенствуването на съобщителните средства. И в това отношение последните петдесет години извършиха революция, която може да се сравни само с промишлената революция през последната половина на миналия век. На сушата настланите с чакъл шосета са изместени на заден план от железницата, по море бавното и нередовно съобщение с платноход — от бързите и редовни параходни съобщения и цялото земно кълбо е уплетено с телеграфни жици. Суецкият канал собствено едва сега и откри Източна Азия и Австралия за параходните съобщения. Времето на обръщението за стоките, отправяни в Източна Азия, което в 1847 г. все още траеше най-малко дванадесет месеца (виж „Капиталът“, кн. II, стр. 235²⁶), е сведено сега до почти толкова седмици. Двете големи огнища на кризите от 1825—1857 г., Америка и Индия, се приближиха вследствие на този преврат в съобщителните средства със 70—90% до европейските промишлени страни и изгубиха по този начин голяма част от своята експлозивна способност. Времето на оборота на цялата световна търговия се съкрати в същата степен и дееспособността на заетия в нея капитал се повиши повече от двойно или тройно. Че това не остана без влияние върху нормата на печалбата, се разбира от само себе си.

За да представим в чист вид влиянието на оборота на целия капитал върху нормата на печалбата, трябва да приемем, че всички останали условия за сравняването на двата капитала са еднакви. Следователно освен нормата на принадлежната стойност и работния ден нека бъде еднакъв и съставът на капиталите, изразен в проценти. Да вземем сега капитала A със състав $80_c + 20_v = 100K$, който при норма на принадлежната стойност 100% извършва два оборота в годината. В такъв случай годишният продукт ще бъде:

$160_c + 40_v + 40_m$. Но за да определим нормата на печалбата, изчисляваме тези 40_m не спрямо обръналата се капиталова стойност 200 , а спрямо авансираната капиталова стойност 100 и по този начин получаваме $p' = 40\%$.

Да сравним с него капитала $B = 160_c + 40_v = 200K$ при същата норма на принадлежната стойност от 100% , но обръщаш се само веднаж в годината. Тогава годишният продукт ще бъде същият както по-горе:

$160_c + 40_v + 40_m$. Но тези 40_m този път трябва да се изчисляват спрямо авансирания капитал 200 , което ще даде за норма на печалбата само 20% , т. е. само половината от нормата за A .

От това следва: При капитали с еднакъв процентен състав, при еднаква норма на принадлежната стойност и еднакъв работен ден нормите на печалбата на двата капитала са обратно пропорционални на времето на техните обороти. Ако в двата сравнявани случая не са еднакви или съставът, или нормата на принадлежната стойност, или работният ден, или работната заплата, то от това ще бъдат, разбира се, породени и по-нататъшни различия в нормата на печалбата, но те са независими от оборота и затова тук нас не ни интересуват; освен това те са вече разгледани в глава III.

Прякото влияние на съкращаването на времето на оборота върху производството на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата, се състои в постигнатото по този начин повишение на дейността на променливата част на капитала; по този въпрос виж кн. II, гл. XVI: „Оборотът на променливия капитал“. Там се оказва, че променлив капитал от 500 , който извършва десет оборота в годината, за това време присвоява толкова принадлежната стойност, колкото променлив капитал от 5000 , който при същата норма на принадлежната стойност и при същата работна заплата извършва само един оборот в годината.

Да вземем капитал I, състоящ се от $10\,000$ основен капитал, чието годишно изхажване възлиза на $10\% = 1000$, а именно 500 на постоянния оборотен и 500 на променливия капитал. При норма на принадлежната стойност 100% променливият капитал се обръща десет пъти в годината. За опростяване ще приемем във всички след-

ващи примери, че оборотният постоянен капитал извършва оборота си за време от същата продължителност, както и променливият, което в повечето случаи и на практика излиза приблизително вярно. Тогава продуктът на един такъв период на оборота ще бъде:

$$100_c(\text{изхабяване}) + 500_c + 500_v + 500_m = 1600,$$

а продуктът за цяла година при десет такива оборота ще бъде:

$$1000_c(\text{изхабяване}) + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, m = 5000, p' = \frac{5000}{11\,000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Да вземем сега капитал II: основен капитал, 9000, годишно изхабяване на същия 1000, оборотен постоянен капитал 1000, променлив капитал 1000, норма на принадлежната стойност 100%, брой на оборотите на променливия капитал в година 5. Следователно продуктът за всеки период на оборота на променливия капитал ще бъде:

$$200_c(\text{изхабяване}) + 1000_c + 1000_v + 1000_m = 3200,$$

а целият годишен продукт при пет оборота:

$$1000_c(\text{изхабяване}) + 5000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, m = 5000, p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Да вземем освен това капитал III, в който няма основен капитал, а има постоянен оборотен капитал 6000 и променлив капитал 5000. Нека при норма на принадлежната стойност 100% той да се обръща веднъж в годината. В такъв случай целият продукт за една година ще бъде:

$$6000_c + 5000_v + 5000_m = 16\,000,$$

$$K = 11\,000, m = 5000, p' = \frac{5\,000}{11\,000} = 45\frac{5}{11}\%.$$

Следователно и в трите случая получаваме еднаква годишна, маса на принадлежната стойност = 5000, и тъй като целият капитал във всичките три случая е също еднакъв, именно = 11 000, то получаваме и еднаква норма на печалбата от $45\frac{5}{11}\%$.

Напротив, ако при капитал I имаме не 10, а само 5 годишни оборота на променливата част, то работата би стояла другояче. Тогава продуктът на един оборот би бил:

$$200_c(\text{изхабяване}) + 500_c + 500_v + 500_m = 1700.$$

Или годишният продукт:

$$1000_c(\text{изхабяване}) + 2500_c + 2500_v + 2500_m = 8500.$$

$$K = 11\,000, m = 2500, p' = \frac{2500}{11\,000} = 22\frac{8}{11}\%.$$

Нормата на печалбата се е намалила наполовина, тъй като времето на оборота се е удвоило.

И така, масата на принадлежната стойност, присвоявана в течение на една година, е равна на масата на принадлежната стойност, присвоявана в един период на оборота на променливия капитал, умножена на броя на тези обороти в годината. Ако означим присвояваната за една година принадлежна стойност или печалба с M , присвояваната за един период на оборота принадлежна стойност с m , броя на оборотите на променливия капитал в годината с n , то $M = mn$ и годишната норма на принадлежната стойност $M' = m'n$, както е посочено в „Капиталът“, кн. II, гл. XVI, I²⁶.

От само себе си се разбира, че формулата на нормата на печалбата $p' = m' \frac{v}{K} = m' \frac{v}{c+v}$ е вярна само ако v в числителя е равно на v в

знаменателя. В знаменателя v представлява цялата част от целия капитал, която средно е била употребена като променлив капитал за работна заплата; v в числителя се определя на първо време само от това, че е произвело и присвоило известно количество принадлежна стойност $= m$, чието отношение към това v , т. е. отноше нието $\frac{m}{v}$, е нор-

мата на принадлежната стойност m' . Само по този път уравнението $p' = \frac{m}{c+v}$

се е превърнало в друго уравнение: $p' = m' \frac{v}{c+v}$. Сега v в числителя

точно се определя от това, че то трябва да бъде равно на v в знаменателя, т. е. на цялата променлива част на капитала K . С други

думи, уравнението $p' = \frac{m}{K}$ може само тогава без грешка да се пре-

върне в уравнението $p' = m' \frac{v}{c+v}$, ако m означава принадлежната стой-

ност, произведена за един период на оборота на променливия капитал. Ако m обхваща само известна част от тази принадлежна стойност, то, макар че $m = m'v$, е вярно, но това v тук е по-малко от v в $K = c + v$, защото то е по-малко от целия променлив капитал, изразходван за работната заплата. Но ако m обхваща повече, отколкото е принадлежната стойност от един оборот на v , то част от това v или дори цялото v функционира два пъти: най-напред в първия, после във втория, съответно във втория и следващите обороти; следователно това v , което произвежда принадлежната стойност и представлява сумата на цялата изплатена работна заплата, е по-голямо, отколкото v в $c + v$. и затова изчислението става невярно.

За да излезе напълно правилна формулата на годишната норма на печалбата, трябва вместо простата норма на принадлежната стойност да поставим годишната норма на принадлежната стойност, т. е. вместо m' да поставим M' или $m'n$. С други думи, трябва да умножим m' , нормата на принадлежната стойност, или, което довежда до същото, v , променливата част на капитала, съдържаща се в K , с n , с броя на оборотите на този променлив капитал в годината, и по този начин ще получим: $p' = m'n \frac{v}{K}$, т. е. формулата за изчисляване годишната норма на печалбата.

Но каква е именно величината на променливия капитал в известно предприятие, това в повечето случаи не знае и самият капиталист. В осма глава на втора книга ние видяхме и по-нататък ще видим още, че единственото различие в капитала, което се на-трапва на капиталиста като съществено, е различие между основния и оборотния капитал. От касата, в която се пази частта от оборотния капитал, намираща се в негови ръце в парична форма — ако същата не се пази в банката, — той взема пари за работна заплата, от същата каса взема пари за суровини и спомагателни материали, и едните, и другите пари записва в една и съща касова сметка. А дори и да му се наложи да води отделна сметка за изплатената работна заплата, то тази сметка на края на годината би наистина показала изплатената за тази цел сума, т. е. vn , но не би показала величината на самия променлив капитал v . За да се установи последният, капиталистът би трябвало да направи специално изчисление, за което ще приведем тук пример.

За тази цел ще вземем памукопредачната фабрика с 10 000 мюлни вретена, описана в „Капиталът“, кн. I, стр. 180—181²⁷, и ще приемем, че данните, отнасящи се за една седмица от м. април 1871 г., запазват своето значение за цяла година. Основният капитал, съдържащ се в машините, възлиза на 10 000 ф. ст. Оборотният капитал не беше посочен; да приемем, че той възлиза на 2500 ф. ст. — цифра доста висока, обаче оправдавана от предпоставката, която винаги трябва да правим, че не се извършват кредитни операции, т. е. постоянно или временно използване на чужд капитал. Седмичният продукт беше съставен по своята стойност от 20 ф. ст. за изхбяване на машините, 358 ф. ст. авансиран оборотен постоянен капитал (наем на помещението 6 ф. ст., памук 342 ф. ст., въглища, газ, масло 10 ф. ст.), 52 ф. ст. изразходван променлив капитал за работна заплата и 80 ф. ст. принадлежна стойност, така че:

$$20_c \text{ (изхбяване)} + 358_c + 52_m + 80_m = 510.$$

И така, авансираният седмично оборотен капитал е $358_c + 52_o = 410$ и неговият състав в проценти е $e = 87,3_c + 12,7_o$. Изчислено върху целия оборотен капитал от 2500 ф. ст., това прави 2182 ф. ст. постоянен и 318 ф. ст. променлив капитал. Тъй като целият разход за работна заплата възлиза годишно на 52 пъти по 52 ф. ст., т. е. на 2704 ф. ст., то излиза, че променливият капитал от 318 ф. ст. се е обърнал в годината почти точно $8\frac{1}{2}$ пъти. Нормата на принадлежната стойност е $e^{80/52} = 153^{11/13} 0/0$. По тези данни ще изчислим нормата на печалбата, като поставим във формулата $p' = m'n \frac{v}{K}$ величините: $m' = 153^{11/13}$, $n = 8\frac{1}{2}$, $v = 318$, $K = 12\,500$; и така:

$$p' = 153^{11/13} \times 8\frac{1}{2} \times \frac{318}{12\,500} = 33,270/0.$$

За проверка ще се възползуваме от простата формула $p' = \frac{m}{K}$. Цялата принадлежна стойност, или печалбата, възлиза годишно на 80 ф. ст. $\times 52 = 4160$ ф. ст., а това, разделено на целия капитал от 12 500 ф. ст., дава почти същото както по-горе, 33,28% — извънредно висока норма на печалбата, която се обяснява само чрез крайно благоприятните в дадения момент условия (твърде ниски цени на памука наред с твърде високи цени на преждата) и която в действителност несъмнено не е продължавала през цялата година.

Както казахме, $m'n$ представлява във формулата $p' = m'n \frac{v}{K}$ онова, което във втората книга беше наречено годишна норма на принадлежната стойност.²⁸ В току-що приведенния случай тя възлиза на $153^{11/13} 0/0 \times 8\frac{1}{2}$, или, точно пресметнато, $1307^9/13 0/0$. Следователно, ако някой си Бидерман се е изумил от чудовищността на годишната норма на принадлежната стойност в размер 1000%, приведена в един пример във втора книга, той може да се успокои от приведенния му тук факт на годишна норма на принадлежната стойност в размер над 1300%, който факт е взет от действителната практика в Манчестер. Във времена на извънредно процъфтяване, каквито ние наистина вече отдавна не сме преживявали, такава норма не представлява нещо рядко.

Между впрочем тук имаме пример от действителния състав на капитал в съвременната едра промишленост. Целият капитал се разпада на 12 182 ф. ст. постоянен и 318 ф. ст. променлив капитал, общо 12 500 ф. ст. Или, изразено в проценти, $97\frac{1}{2}_c + 2\frac{1}{2}_o = 100K$. Само една четиридесета част от целия капитал, но повторена повече от осем пъти в годината, служи за изплащане на работната заплата.

Тъй като естествено само на малцина капиталисти идва на ум да направят такива изчисления за своите собствени предприятия, то

статистиката почти съвсем мълчи по въпроса за отношението на постоянната част на целия обществен капитал към променливата му част. Само американските статистики дават онова, което е възможно при съвременните отношения: сумата на работната заплата, изплатена за всеки отрасъл на стопанството, и получените печалби. Колкото и да са съмнителни тези данни — защото те се основават само на непроверени декларации на самите индустриалци, — все пак те са във висша степен ценни и са единственият материал, който имаме по този предмет. В Европа ние сме много по-деликатни, за да искаме такива разкрития от нашите едри индустриалци. — *Ф. Е.*}

Глава пета

ИКОНОМИЯ В ПРИЛАГАНЕТО НА ПОСТОЯННИЯ КАПИТАЛ

I. ОБЩИ ПОЛОЖЕНИЯ

Увеличаването на абсолютната принадлежна стойност, или удължаването на принадлежния труд, а следователно и на работния ден, при неизменна величина на променливия капитал, т. е. при еднакъв брой работници, получаващи номинално една и съща заплата — при което е безразлично дали извънредното време се заплаща или не се заплаща, — относително понижава стойността на постоянния капитал в сравнение със стойността на целия капитал и на променливия капитал и по този начин повишава нормата на печалбата също така независимо от нарастването на масата на принадлежната стойност и от възможното повишаване нормата на принадлежната стойност. Размерът на основната част на постоянния капитал — фабричните здания, машините и др. т. — си остава неизменен независимо от това, дали с него се работи 16 или 12 часа. Удължаването на работния ден не се нуждае от нови разходи за тази най-скъпо струваща част от постоянния капитал. Освен това по този начин стойността на основния капитал се възпроизвежда в течение на по-малък брой периоди на оборота, следователно съкращава се времето, за което тя трябва да бъде авансирана, за да се получи определена печалба. Затова удължаването на работния ден повишава печалбата дори когато извънредното време се заплаща и, в известни граници, дори когато то се заплаща по-високо, отколкото нормалните работни часове. Ето защо постоянно растящата при съвременната промишлена система необходимост да се увеличава основният капитал беше главният стимул, който подбуждаше алчните за печалба капиталисти да удължават работния ден¹¹.

¹¹) „Тъй като във всички фабрики твърде значителна част от основния капитал е вложена в постройки и машини, то печалбата ще бъде толкова по-голяма, колкото

Други са условията при постоянен работен ден. При такъв случай, за да се увеличи масата на експлоатирания труд (тук не вземаме под внимание удръжките от работната заплата или намалението на работната заплата под нормалното равнище), необходимо е да се увеличи броят на работниците, а заедно с това в известно отношение и масата на основния капитал, зданията, машините и т. н. Или пък ако се увеличава интензивността на труда или съответно се повишава производителността на труда и изобщо се произвежда повече относителна принадлежна стойност, то в онези клонове на производството, които употребяват суровини, расте масата на оборотната част от постоянния капитал, тъй като в даден промеждутък от време се преработват повече суровини и др., и, второ, расте броят на машините, които се привеждат в движение от един и същ брой работници, а следователно и съответната част от постоянния капитал. Нарастването на принадлежната стойност се съпровожда по този начин от нарастване на постоянния капитал, нарастващата експлоатация на труда се съпровожда от поскъпване на онези условия на производството, с помощта на които се експлоатира трудът, т. е. съпровожда се от нарастване на капиталовложенията. По този начин нормата на печалбата вследствие на това от едната страна се намалява, когато от другата се повишава.

Цяла редица текущи разходи си остават почти еднакви или съвсем еднакви както при по-дългия, така и при по-късия работен ден. Разходите по надзора са по-малки при 500 души работници и при 18-часов работен ден, отколкото при 750 души работници и при 12-часов работен ден.

„Разходите по ръководене работите във фабриката при десетчасов труд са почти също толкова високи, колкото и при дванадесетчасов“ („Reports of Insp. of Fact., October 1848“, p. 37).

Държавните и общинските данъци, застраховката срещу пожар, заплатите на различните постоянни служещи, обезценяването на машините и различните други разходи на фабриката си остават неизменни и при дълъг, и при къс работен ден. Пропорционално на съкращаването на производството те нарастват по отношение на печалбата („Reports of Insp. of Fact., October 1862“, p. 19).

Продължителността на времето, в течение на което се възпроизвежда стойността на машините и другите съставни части на основния капитал, практически се определя не от времето, в течение на което те просто съществуват, а от общата продължителност на процеса на труда, в течение на който те функционират и се испол-

е по-голям броят на часовете, в продължение на които тези машини ще се намират в работа“ („Reports of Insp. of Fact., 31st October 1858“, p. 8).

зват. Ако работниците трябва да се трудят 18 часа вместо 12, това прави три дни повече в седмицата, седмицата се превръща в седмица и половина, двете години — в три. Ако извънредното време не се заплаща, работниците освен нормалното принадлежно време дават безплатно още по една седмица на всеки две седмици, по една година на всеки две години труд. По този начин възпроизводство на стойността на машините се ускорява с 50% и заема само $\frac{2}{3}$ от времето, което би било необходимо при други условия.

В това изследване, както и в изследването върху колебанията на цената на суровия материал (глава VI), ние, за да избегнем безполезна усложнения, изхождаме от предпоставката, че масата и нормата на принадлежната стойност са дадени.

Както вече се изтъкна при анализа на кооперацията, разделението на труда и ролята на машините,²⁹ икономията в условията на производството, която характеризира производството в едър мащаб, произлиза главно от това, че тези условия функционират като условия на обществения, на обществено-комбинирания труд, следователно като обществени условия на труда. Те се използват в процеса на производството задружно, от съвкупния работник, а не в раздробена форма от маса несвързани помежду си работници или, в най-добрия случай, от работници, които само съвсем слабо са свързани непосредствено чрез отношенията на кооперацията. В голяма фабрика с един или два централни двигателя разходите за тези двигатели не нарастват право пропорционално на техните конски сили, а следователно и възможния обseg на тяхното действие; разходите за предавателните механизми не растат право пропорционално на масата на работните машини, на които те предават движението; самото тяло на работната машина не поскъпва право пропорционално на броя на инструментите, с които тя работи като със свои органи, и т. н. Освен това концентрацията на средствата за производство спестява всевъзможни постръйки не само за същинските работилници, но и складови помещения и др. т. Същото става и по отношение на разходите за отопление, осветление и т. н. Другите условия на производството си остават същите независимо от това, дали много или малко хора ги използват.

Но цялата тази икономия, която се дължи на концентрацията на средствата за производство и на тяхното масово използване, предполага като свое съществено условие съсредоточаването и съвместното действие на значителен брой работници, т. е. обществено комбиниране на труда. Следователно тя произлиза от обществения характер на труда също както принадлежната стойност произлиза от принадлежния труд на всеки отделен работник, разглеждан изолирано. Дори постоянните усъвършенствувания, които тук са възмож-

ни и необходими, възникват всецяло и изключително от обществените опит и наблюдения, които стават възможни и се извършват благодарение на производството на съвкупния, комбиниран в голям мащаб работник.

Същото важи и за друга обширна област на икономия в условията на производството. Имаме предвид обратното превръщане на екскрементите на производството, на така наречените отпадъци, в нови елементи на производството на същия или друг клон на промишлеността — процеси, с помощта на които тези така наречени екскременти отново влизат в кръгооборота на производството, а следователно и на потреблението — производително или индивидуално. И тази област на спестяванията, която впоследствие ще засегнем по-отблизо, е резултат на обществения труд в голям мащаб. Само при такъв мащаб отпадъците се получават в такива значителни маси, че стават отново предмет на търговията, а следователно и нови елементи на производството. Само като отпадъци на колективното производство, а следователно и на производството в голям мащаб, те получават това значение за производствения процес, продължават да бъдат носители на разменна стойност. Тези отпадъци, независимо от ролята, която изпълняват като нови елементи на производството, поевтиняват в размера, в който могат да бъдат наново продадени, разходите за суровини, тъй като в тези разходи винаги се прибавя и нормалният отпадъчен материал, т. е. онова негово количество, което средно трябва да бъде изгубено при обработката. Намаляването на разходите за тази част от постоянния капитал повишава *pro tanto** нормата на печалбата при дадена величина на променливия капитал и дадена норма на принадлежната стойност.

Щом принадлежната стойност е дадена, нормата на печалбата може да бъде увеличена само чрез намаляване стойността на постоянния капитал, необходим за производството на стоката. Доколкото постоянният капитал влиза в производството на стоките, от значение е не неговата разменна стойност, а изключително неговата потребителна стойност. Колко труд може да погълне ленът в една предачна фабрика, зависи не от неговата стойност, а от неговото количество, щом е дадено равнището на производителността на труда, т. е. равнището на техническото развитие. По същия начин и помощта, която една машина оказва напр. на трима работници, зависи не от нейната стойност, а от нейната потребителна стойност като машина. При едно съпало на техническото развитие лошата машина може да бъде скъпа, а при друго — добрата машина може да бъде евтина.

* — Съответно. *Ред.*

Нарасналата печалба, която капиталистът получава поради това например, че памукът или предачните машини са станали по-евтини, е резултат на нарасналата производителност на труда, наистина не в предачното производство, а в производството на машини и памук. За да се овещества дадено количество труд и следователно да се присвои дадено количество принадлежен труд, са необходими сега по-малки разходи за условията на труда. Намаляват се разходите, които са необходими, за да се присвои това определено количество принадлежен труд.

Ние вече говорихме за икономията, която се получава в процеса на производството поради съвместното използване на средствата за производство от съвкупния работник, от обществено-комбинирания работник. Друга икономия в разходите за постоянен капитал, която произтича от съкращаване на времето на обръщението (при което развитието на съобщителните средства е същественият материален момент), ще разгледаме по-долу. Но още тук трябва да се спомене за икономията, която се получава чрез непрекъснатото усъвършенстване на машините, а именно: 1) чрез подобрене на техния материал, напр. дърво вместо желязо; 2) чрез поевтиняване на машините вследствие подобрене на фабриката на машини изобщо; при това, макар че стойността на основната част на постоянния капитал непрекъснато нараства с развитието на труда в широк мащаб, все пак тя далеч не нараства в същата степен¹²⁾; 3) чрез специалните усъвършенствувания, които позволяват на наличните машини да работят по-евтино и по-резултатно, като напр. усъвършенстване на парните котли и др. т., за което ще се дадат по-долу някои подробности; 4) чрез намаляване количеството на отпадъците при усъвършенствуванията машини.

Всичко, което намалява изхабяването на машините и изобщо на основния капитал в течение на даден период на производството, не само поевтинява отделната стока, тъй като всяка отделна стока възпроизвежда в своята цена припадащата ѝ се част от изхабяването, но и същевременно съкращава съответните капиталовложения за същия период. Ремонтните работи и т. н., доколкото са необходими, биват прибавяни към първоначалните разходи за машините. Тяхното намаление вследствие на по-голямата издръжливост на машините намалява *pro tanto* цената на последните.

За всяка икономия от подобен род важи в повечето случаи пак, че тя е възможна само за комбинирания работник и често пъти може да бъде осъществена само при работи в още по-широк мащаб; че следователно тя изисква още по-значително комбиниране на работници непосредствено в производствения процес.

¹²⁾ Виж Юър относно прогреса в строежа на фабрики.⁹⁰

Но, от друга страна, развитието на производителната сила на труда в *един* отрасъл на производството, напр. в производството на желязо, въглища, машини, в строителното дело и т. н., което от своя страна може отчасти да зависи от успехите в областта на интелектуалното производство, а именно на природните науки и тяхното приложение, се явява тук като условие за намаляване на стойността, а следователно и на разходите за средства за производство в *други* отрасли на производството, напр. в текстилната промишленост или в земеделието. Това се разбира от само себе си, защото стоката, която излиза като продукт от един отрасъл на промишлеността, отново влиза като средство за производство в друг отрасъл на промишлеността. Дали тя ще бъде повече или по-малко евтина, зависи от производителността на труда в оня отрасъл на производството, от който тя излиза като продукт; а в същото време тя е не само условие за поевтиняването на ония стоки, в производството на които тя влиза като средство за производство, но и условие за намаляване стойността на постоянния капитал, тъй като тази стока става тук негов елемент, а следователно и условие за повишаване нормата на печалбата.

Характерното на такъв род икономия на постоянния капитал, която произтича от прогресивното развитие на промишлеността, се състои в това, че тук нарастването на нормата на печалбата в *един* отрасъл на промишлеността се дължи на развитието на производителната сила на труда в *друг* отрасъл. Онова, което тук печели капиталистът, е пак изгода, която е продукт на обществения труд, макар и да не е продукт на непосредствено експлоатиран от самия него работник. Изтъкнатото развитие на производителната сила в последна сметка винаги се свежда към обществения характер на приведения в дейност труд, към разделението на труда вътре в обществото, към развитието на интелектуалния труд, особено на природните науки. Капиталистът използва тук облагите от цялата система на общественото разделение на труда. развитието на производителната сила на труда в едно подразделение, което лежи вън от дадения отрасъл на промишлеността, в подразделението, което доставя средства за производство на този последния — ето кое в разглеждания случай относително понижава стойността на използвания от капиталиста постоянен капитал, а следователно и повишава нормата на печалбата.

Друго повишаване на нормата на печалбата не произтича от икономията на труда, който произвежда постоянния капитал, а от икономия в използването на самия постоянен капитал. Чрез концентрацията на работниците и тяхното коопериране в широк мащаб се пости между другото и ~~постоянен~~ капитал. Едни и същи

постройки, приспособления за отопление, осветление и т. н. струват относително по-евтино при производството в голям, отколкото в малък мащаб. Същото трябва да се каже и за двигателите и работните машини. Тяхната стойност, макар и абсолютно да нараства, се намалява относително в сравнение с растящото разширение на производството и на величината на променливия капитал или на масата на работната сила, приведена в движение. Икономията, която даден капитал постига в своя собствен производствен клон, се състои преди всичко и непосредствено в икономия на труд, т. е. в съкращаване на заплащания труд на своите собствени работници; споменатата по-горе икономия се свежда, напротив, към това, да се осъществява това възможно по-голямо присвояване на чужд незаплатен труд по един възможно по-икономичен начин, т. е. с възможно по-малки за дадения мащаб на производството разходи. Доколкото тази икономия не почива на споменатата вече експлоатация на производителността на обществения труд, употребяван за производството на постоянния капитал, а има за основа икономията в използването на самия постоянен капитал, тя се създава или непосредствено от кооперацията и от обществената форма на труда в самия даден отрасъл на производството, или от производството на машините и т. н. в такъв мащаб, при който тяхната стойност не нараства в същата степен, както тяхната потребителна стойност.

Тук трябва да се обърне внимание на две обстоятелства. Ако стойността на $c=0$, то p' би било $=m'$, следователно нормата на печалбата би достигнала своя максимум. Обаче, второ: За непосредствената експлоатация на самия труд съвсем не е важна стойността на използваните средства за експлоатация, били те основен капитал или суровини и спомагателни материали. Доколкото те служат като всмукатели на труд, като средства, в които и с помощта на които се осъществява трудът, а следователно и принадлежният труд, разменната стойност на машините, зданията, суровините и т. н. няма никакво значение. Единственото нещо, за което тук може да става дума, е, от една страна, тяхната маса, която е технически необходима за свързването с определено количество жив труд, от друга страна, тяхната целесъобразност, т. е. доброто качество не само на машините, но и на суровините и спомагателните материали. От качеството на суровините зависи отчасти нормата на печалбата. Добрият материал дава по-малко количество отпадъци; следователно за поглъщането на същото количество труд се изисква по-малка маса суровини. Освен това намалява се съпротивлението, което среща работната машина. Отчасти това влияе дори на принадлежната стойност и нормата на принадлежната стойност. При лош суров материал работникът губи повече време за преработката на едно и също

количество; при неизменна работна заплата това довежда до намаляване на принадлежния труд. Това оказва освен това значително влияние върху възпроизводството и натрупването на капитала, което, както беше посочено в „Капиталът“, кн. I, стр. 568³¹, повече зависи от производителността, отколкото от масата на прилагания труд.

Затова понятен е фанатичният стремеж на капиталистите да икономисват от средствата за производство. Целта е нищо да не се разхищава и да не пропада напразно, средствата за производство да се потребяват само доколкото се изисква от самото производство. Това се постига отчасти чрез дресировка и обучение на работниците, отчасти чрез дисциплината, на която капиталистът подлага комбинираните работници и която става излишна при такъв обществен строй, където работниците се трудят за своя собствена сметка, както е станала още сега почти съвсем излишна при заплащането на парче. Същият фанатизъм се проявява, от друга страна, и във фалшификацията на елементите на производството, което представлява главно средство да се понижи стойността на постоянния капитал в сравнение с променливия и по този начин да се повиши нормата на печалбата; като съществен елемент на измамничеството се прибавя тук и продажбата на тези елементи на производството над тяхната стойност, доколкото тази стойност отново се появява в продукта. Този момент играе решаваща роля особено в германската промишленост, основният принцип на която е следният: най-добрият начин да се угоди на хората е да им се изпратят отначало добри мостри, а след това лоши стоки. Впрочем тези явления, които се отнасят до областта на конкуренцията, тук не ни занимават.

Трябва да се отбележи, че това повишаване нормата на печалбата, което се дължи на намаление на стойността, а следователно и на поскъпването на постоянния капитал, съвсем не зависи от това, дали промишленият клон, в който то се извършва, произвежда луксозни предмети или средства за живот, които се консумират от работниците, или изобщо средства за производство. Последното обстоятелство може да има значение само доколкото се касае до нормата на принадлежната стойност, която съществено зависи от стойността на работната сила, т. е. от стойността на обичайните средства за живот на работниците. Но в разглеждания случай принадлежната стойност и нормата на принадлежната стойност се приемат за дадени. При тези условия отношението на принадлежната стойност към целия капитал — а то определя нормата на печалбата — зависи изключително от стойността на постоянния капитал, а съвсем не от потребителната стойност на елементите, от които той се състои.

Относителното поевтиняване на средствата за производство не изключва, разбира се, нарастването на абсолютната сума на тяхната

стойност, тъй като абсолютното количество на употребяваните средства за производство извънредно много се увеличава заедно с развитието на производителната сила на труда и съпровождащия го растеж на размерите на производството. От която и страна да я разглеждаме, икономията в прилагането на постоянния капитал е отчасти резултат изключително на факта, че средствата за производство функционират и се използват като общи средства за производство на комбинирания работник, така че самата тази икономия се оказва продукт на обществения характер на непосредствено производителния труд; но тя е отчасти и резултат на развитието на производителността на труда в сферите, които доставят на капитала неговите средства за производство; така че ако противопоставяме целия труд на целия капитал, а не само работниците, наети от капиталиста X , по отношение на този капиталист X , то тази икономия пак ще се окаже продукт на развитието на производителните сили на обществения труд и цялата разлика ще се сведе до това, че капиталистът X извлича изгода от производителността не само на труда в своята работилница, но и в чужди работилници. Въпреки това в очите на капиталиста икономията на постоянния капитал се представя като условие, което е съвсем чуждо и странично за работника, като условие, което никак не засяга работника; при това за капиталиста винаги е напълно ясно, че за работника съвсем не е безразлично дали капиталистът за едни и същи пари купува много или малко труд (защото именно така се представя в неговото съзнание сделката между капиталиста и работника). Тази икономия в използването на средствата за производство, този метод за постигане на определен резултат при най-минимални разходи се представя в още по-голяма степен, отколкото другите присъщи на труда сили, като сила, която е присъща на капитализма, като метод, който е свойствен на капиталистическия начин на производство и който го характеризира.

Този начин на представяне нещата изглежда още по-малко странен, тъй като му съответствува привидността на фактите и тъй като капиталистическото отношение в действителност скрива вътрешната връзка зад пълното безразличие, обособеността и отчуждеността, в които то поставя работника по отношение на условията за осъществяването на неговия собствен труд.

Първо: Средствата за производство, от които се състои постоянният капитал, представляват само парите на капиталиста (както тялото на римския длъжник е представлявало, според Ленгè, парите на неговия заемодател³²) и се намират в известно отношение само спрямо него, докато работникът, доколкото той влиза в съприкосновение с тях в действителния процес на производството, работи с

тях само като с потребителни стойности на производството, като със средства на труда и материал на труда. Затова намаляването или увеличаването на тази стойност също така малко засяга отношението на работника към капиталиста, както напр. обстоятелството дали той работи над мед или над желязо. Впрочем капиталистът предпочита, както ще посочим по-късно, да разглежда работата другояче в случаите, когато има нарастване на стойността на средствата за производство и поради това намалява нормата на печалбата.

Второ: Доколкото тези средства за производство са в процеса на капиталистическото производство едновременно и средства за експлоатация на труда, за работника е толкова безразлично дали тези средства за експлоатация са сравнително евтини или скъпи, колкото е безразлично за коня дали го управляват със скъпи или евтини поводи и юзди.

Най-сетне, работникът, както видяхме по-рано³³, се отнася в действителност към обществения характер на своя труд, към комбинирането му с труда на другите за една обща цел, както към някаква чужда нему сила; условията за осъществяването на това комбиниране са за него чужда собственост, чието разхищаване би му било съвсем безразлично, ако не го принуждаваха да я пести. Съвсем другояче стои работата във фабриките, принадлежащи на самите работници, напр. в Рочдеил.³⁴

Следователно едва ли е нужно да се споменава, че доколкото производителността на труда в един отрасъл на производството се явява като поевтиняване и подобряване на средствата за производство в друг и с това повишава нормата на печалбата, тази обща взаимозависимост на обществения труд се явява като нещо съвсем чуждо за работниците, засягащо фактически само капиталиста, доколкото той сам купува и си присвоява тези средства за производство. Фактът, че той купува продукта на работниците от чужд отрасъл на производството срещу продукта на работниците от своя собствен отрасъл на производството и следователно разполага с продукта на чуждите работници само доколкото си е присвоил безвъзмездно продукта на своите собствени — този факт представлява връзка, която благополучно се маскира от процеса на обръщението и т. н.

Тук се прибавя и следното обстоятелство. Тъй като производството в голям мащаб се развива за пръв път в капиталистическата форма, то и жаждата за печалба, от една страна, а, от друга страна, конкуренцията, която принуждава да се произвеждат колкото може по-евтино стоките, придават на тази икономия в прилагането на постоянния капитал привидността, като че ли тя е специфична особе-

ност на капиталистическия начин на производство и следователно функцията на капиталиста.

Капиталистическият начин на производство усилва, от една страна, развитието на производителните сили на обществения труд, и, от друга страна, икономията в прилагането на постоянния капитал.

Обаче работата не се ограничава само с отчуждеността и безразличието между работника, носителя на живия труд тук, и икономичното, т. е. рационалното и пестеливо използване на условията на неговия труд. По силата на своята противоречива, антагонистична природа капиталистическият начин на производство довежда дотам, че и самото разхищаване на живота и здравето на работника, понижаването на условията на неговото съществуване се причислява към икономията в прилагането на постоянния капитал и следователно към средствата за повишаване нормата на печалбата.

Тъй като работникът прекарва по-голямата част от своя живот в процеса на производството, то условията на процеса на производството са в значителна степен и условия на неговия активен жизнен процес, негови условия на живот, а икономията на тези условия на живот е един от методите за повишаване нормата на печалбата, точно както и прекомерната работа, превръщането на работника в добитък, е, както видяхме по-рано³⁶, метод за ускоряване самонарастването на стойността на капитала, т. е. производството на принадлежна стойност. Тази икономия води към препълване на тесни и нездравословни помещения с работници, което на капиталистически език се нарича пестене на постройките; тя изисква, по-нататък, натрупването на опасни машини в едно и също помещение и е причина за липсата на предпазителни средства срещу опасностите; за липсата на предпазителни мерки в производствените процеси, които по своята природа са вредни за здравето или са свързани с опасност като напр. в мините и т. н. Да не говорим за липсата на каквито и да било приспособления, които биха направили производствения процес по-човешки, приятен или поне сносен за работника. От капиталистическо гледище това би било съвсем безцелно и безсмислено разточителство. Изобщо капиталистическото производство, въпреки своето скъперничество, е съвсем разточително по отношение на човешкия материал, точно както, от друга страна, то благодарение на начина на разпределяне на своите продукти с помощта на търговията и на свойствените му похвати на конкуренцията се оказва също така твърде разточително в изразходването на материалните средства, при което обществото губи онова, което печелят отделните капиталисти.

Както на капитала е присъща тенденцията да свежда живия труд при неговото непосредствено използване в необходим труд и

чрез експлоатацията на обществените производителни сили на труда да съкращава постоянно необходимия за изготвянето на продукта труд, а следователно и всячески да икономисва непосредствено прилагания жив труд, така му е присъща и тенденцията да прилага този сведен до необходимата степен труд при възможно по-икономични условия, т. е. да свежда стойността на прилагания постоянен капитал до възможния минимум. Ако стойността на стоките се определя от съдържащото се в тях необходимо работно време, а не от работното време, съдържащо се изобщо в тях, то това определение се реализира само от капитала, който едновременно с това непрекъснато съкращава работното време, обществено необходимо за производството на една или друга стока. Цената на стоката се свежда до минимум поради това, че се свежда до минимум всяка част от труда, необходим за нейното производство.

Разглеждайки икономията в прилагането на постоянния капитал, трябва да се има предвид следната разлика. Ако расте масата, а заедно с това и сумата на стойността на прилагания капитал, това означава преди всичко концентрация на повече капитал в едни ръце. Но тъкмо тази по-голяма прилагана от един собственик маса на капитала — на която в повечето случаи съответствува и едно абсолютно по-голямо, но относително по-малко количество прилаган труд — позволява икономисване на постоянния капитал. За отделния капиталист растат размерите на необходимите капиталовложения, по-специално на основен капитал; но по отношение на масата на преработвания материал и на експлоатирувания труд стойността на тези вложения относително се намалява.

Ще илюстрираме това накратко с отделни примери. Ще започнем от края — от икономията на условията на производството, доколкото същите са едновременно и условия за съществуване и за живота на работника.

II. ИКОНОМИЯ ОТ УСЛОВИЯТА НА ТРУДА ЗА СМЕТКА НА РАБОТНИКА ПРЕНЕБРЕГВАНЕ НА НАЙ-НЕОБХОДИМИТЕ РАЗХОДИ

Каменовъглени мини

„При конкуренцията, която царя между собствениците на каменовъглените мини... не се правят никакви други разходи освен такива, които са необходими за преодоляване на най-очевидните физически трудности; а при конкуренцията между работниците-миньори, които обикновено се намират в излишък, тези работници охотно се подлагат на значителни опасности и на най-вредни влияния за една надница, която само малко превишава тази на съседните надничари, тъй като работата в

шахтите позволява освен това с изгода да използват и своите деца. Тази двойна конкуренция е напълно достатъчна... за да се дойде дотам, че повечето мини да работят при най-нествършено изсушаване и вентилация, често пъти в лошо изградени шахти, с лоши подпори, неподготвени машинисти, с лошо прокарани и лошо изградени галерии и извозни пътища; рушене на живота и здравето, осакатяване на работниците — такива са резултатите, една статистика на които би представлявала ужасяваща картина“ („First Report on Children's Employment in Mines and Collieries etc.“ 21 April 1841, p. 102).

Около 1860 г. в английските каменовъглени мини са загинали седмично средно 15 души. Според данните на отчета „Coal Mines Accidents“ (6 февруари 1862 г.) за 10 години, от 1852 до 1861 г., са били убити общо 8466 души. Обаче тази цифра е много по-малка от действителната, както посочва и сам отчетът, тъй като през първите години, когато институтът на фабричните инспектори токущо е бил учреден, а подлежащите на техния надзор окръзи са били твърде обширни, за много нещастни и смъртни случаи съвсем не се е съобщавало. Естествената тенденция на капиталистическата експлоатация най-добре се вижда именно в това, че въпреки недостатъчния брой и незначителната власт на фабричните инспектори, броят на нещастните случаи значително се е намалил след учредяването на инспекцията, макар че и в днешно време изстребването на работниците става още в твърде големи размери. Тези човешки жертви се дължат в повечето случаи на отвратителното скъперничество на собствениците на мини, които напр. често пъти изкопават само една шахта, вследствие на което не само не е възможна никаква действителна вентилация, но е невъзможно и да се излезе навън, щом този единствен изход бъде затрупан.

Капиталистическото производство, ако го разглеждаме обособено, като се абстрахираме от процеса на обръщението и от опустошенията на конкуренцията, се отнася крайно пестеливо към осъществения и овеществен в стоките труд. Напротив, то в несравнено много по-голяма степен, отколкото всеки друг начин на производство, разточителствува с хората, с живия труд, разточителствува не само с мускули и кръв, но и с нерви и мозък. В действителност само с цената на колосалното разточителство на силите на индивидуалното развитие се осигурява и осъществява развитието на човечеството през тази историческа епоха, която непосредствено предшества съзнателното преустройство на човешкото общество. Тъй като цялата икономия, за която тук става дума, произтича от обществения характер на труда, то фактически именно този непосредствено обществен характер на труда предизвиква това разточителство с живота и здравето на работника. Характерен в това отношение е въпросът, поставен още от фабричния инспектор Р. Бейкър:

„Целният въпрос, който заслужава сериозно обмисляне, се състои в това, как най-добре може да се избегне това жертвуване на детски живот, обусловено от съвместния труд?“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 157).

Фабрики. Тук е мястото да се отбележи липсата на всякакви предпазителни мерки, осигуряващи безопасността, удобството и здравето на работниците и в същинските фабрики. Голяма част от боевите бюлетини, които изброяват ранените и убитите на промишлената армия (виж годишните фабрични отчети), се дължи именно на тази липса. Също така и на недостига на място, въздух и т. н.

Още през октомври 1855 г. Леонард Хорнер се оплаква от съпротивата на значителен брой фабриканти срещу постановленията на закона относно предпазителните приспособления към хоризонталните оси, въпреки опасността, която постоянно се доказва от все нови нещастни, често пъти смъртни случаи, и въпреки факта, че тези приспособления не струват скъпо и никак не пречат на производството („Reports of Insp. of Fact., October 1855“, p. 6). В своята съпротива срещу това и други постановления на закона фабрикантите намериха приятелска подкрепа от страна на неплатените мирови съдии, които в повечето случаи самите са фабриканти или приятели на фабрикантите и трябваше да решават съдебните дела от подобен род. Какви са били присъдите на тези господа, се вижда от думите на върховния съдия Кемпбел, казани по повод на една такава присъда, представена му за разглеждане по апелационна жалба:

„Това не е тълкуване на парламентарния закон, а просто отменяване на същия“ (пак там, стр. 11).

В същия отчет Хорнер разказва, че в много фабрики машините се пуцат в движение, без да бъдат предварително предупредени за това работниците. Тъй като и на спряната машина винаги ще се намери нещо за работене, при което ръцете и пръстите неизбежно идват в съприкосновение с машината, то при такъв случай, поради простото недаване на сигнал, постоянно стават нещастни случаи (пак там, стр. 44). С цел да противодействуват на фабричното законодателство манчестерските фабриканти образували по онова време съюз на работодателите, така наречената национална асоциация за изменение на фабричните закони, който през март 1855 г. чрез вноски по 2 шилинга на конска сила беше събрал повече от 50 000 ф. ст., предназначени за заплащане на съдебните разности на своите членове при завеждане на дела от фабричните инспектори и за водене на процесите за сметка на съюза. Целта беше да се докаже, че когато се касае за печалба, „killing по murder“³⁶. Шотландският инспектор сър Джон Кинкейд разказва, че една Глазговска фирма снабдила с предпазителни приспособления от старо желязо всичките

свои машини във фабриката, което ѝ струвало 9 ф. ст. и 1 шилинг. Ако се беше присъединила към гореспоменатия съюз, тя би трябвало да заплати за своите 110 конски сили 11 ф. ст., т. е. повече, отколкото са ѝ стрували всичките предпазителни приспособления. Обаче Националната асоциация е била основана през 1854 г. с изричната цел да се бори срещу закона, който предписваше подобни предпазителни приспособления. През цялото време от 1844 до 1854 г. фабрикантите не са обръщали ни най-малко внимание на закона. По нареждане на Палмерстън фабричните инспектори заявили на фабрикантите, че отсега нататък законът ще се прилага с пълна строгост. Фабрикантите веднага основали своята асоциация, много от видните членове на която са били сами мирови съдии и в качеството си на такива е трябвало сами да прилагат закона. През април 1855 г. новият министър на вътрешните работи сър Джордж Грей се обърнал към фабрикантите с компромисно предложение, съгласно което правителството обещало да се задоволи с едно почти само номинално спазване на закона за предпазителните приспособления; обаче асоциацията с негодувание отхвърля и това предложение. Известният инженер Томас Ферберн поставил на карта своята репутация, явявайки се в различни процеси като експерт-защитник на икономията и на нарушената свобода на капитала. Шефът на фабричната инспекция Леонард Хорнер е бил подложен на всевъзможни преследвания и неприятности от страна на фабрикантите.

Фабрикантите не се успокоили, докато не издействували едно решение на съда на кралската скамейка³⁷, според чието тълкуване законът от 1844 г. не бил задължавал да се поставят предпазителни приспособления за хоризонтални оси, които се намират на височина повече от 7 фута над пода. През 1856 г. те успяват най-сетне с помощта на лицемера Уилсън Патън — един от онези благочестиви хора, чиято престорена набожност винаги е готова да върши престъпления в угода на рицарите на златната торба — да прокарат в парламента един закон, който за момента е могъл да ги задоволи. Този закон фактически лишава работниците от всякаква специална защита, предоставяйки им при нещастни случаи, причинени от машините, да търсят обезщетение чрез обикновените съдилища (явна гавра при високите английски съдебни разноски); от друга страна, той с помощта на майсторски нагласени предписания по провеждането на експертизата направил почти невъзможно за фабрикантите да загубят процеса. В резултат броят на нещастните случаи бързо нараства. През полугодieto май—октомври 1858 г. инспекторът Бейкър отбеляза увеличение на броя на нещастните случаи с 21% в сравнение само с предшествуващото полугодие. 36,7% от всички нещастни случаи са можели според него да бъдат предот-

вратени. От друга страна, в сравнение с 1845 и 1846 година броят на нещастните случаи през 1858 и 1859 година се е значително намалил, а именно с 29%, въпреки обстоятелството, че броят на работниците, подлежащи на надзора на фабричната инспекция, се увеличава с 20%. На какво се дължи това? Доколкото този спорен пункт е разрешен до днес (1865 г.), той е разрешен главно чрез въвеждането на нови машини, които от самото начало се правят с готови предпазителни приспособления и с които фабрикантът се примирява, тъй като те не му създават допълнителни разходи. Освен това отделни работници успяват да получат по съдебен ред високо обезщетение за своите изгубени ръце чрез успешно водене на делата до най-висшата инстанция („Reports of Insp. of Fact., 30 April 1861“, р. 31; също April 1862, р. 17).

С това приключваме въпроса за икономията от средствата за предпазване живота на работниците (между които има и много деца) от опасност и на органите на работниците от осакатявания, дължащи се непосредствено на работата им при машините.

Работа в затворени помещения изобщо. — Известно е в каква голяма степен икономията на пространство, а следователно на постройка, способствува за струпането на работниците в тесни помещения. Към това се прибавя и икономията от вентилационни инсталации. Във връзка с продължителността на работното време тези две причини предизвикват голямо увеличение на болестите на дихателните органи и по този начин увеличават смъртността. Следващите по-долу илюстрации са взети от отчета за Public Health 1863, 6th Report; отчетът е съставен от д-р Джон Саймън, добре известен на читателя от книга I на настоящия труд.

Комбинирането на работниците и тяхното коопериране е условие, което допуска приложение на машините в широк мащаб, концентрация на средствата за производство и икономия в тяхното прилагане; също така тази масова съвместна работа в закрити помещения и в такива условия, при които решаващо е не здравето на работниците, а по-успешното изготвяне на продукта — това масово съсредоточаване на работници в една и съща работилница е, от една страна, източник на растяща печалба за капиталистите, а от друга страна — причина за разхищаване живота и здравето на работниците, щом неговите последствия не се компенсират чрез съкратяване на работното време и въвеждане на специални предпазителни мерки.

Д-р Саймън установява следното общо правило, което доказва с помощта на масови статистически данни:

„Смъртността от белодробни заболявания в даден окръг расте, при равни други условия, право пропорционално на степента, в която населението на този окръг е принудено да прибегва към съвместна работа в затворени помещения“ (стр. 23).

Причината за това е лошата вентилация. „И вероятно в цяла Англия няма изключение от общото правило, че във всеки окръг, в който се намира значителна промишленост, съсредоточена в затворени помещения, увеличената смъртност на работниците от тази промишленост е достатъчна, за да даде преобладаване на белодробните болести в цялата статистика за смъртността в дадения окръг“ (стр. 23).

Статистиката за смъртността в онези отрасли на промишлеността, в които се работи в затворени помещения и които през 1860 и 1861 година са били подложени на обследване от страна на санитарния надзор, дава следните резултати. На същия брой мъже от 15—55-годишна възраст, на който в земеделските окръзи на Англия се падат 100 смъртни случая от туберкулоза и други белодробни заболявания, се падат: в Ковънтри — 163 смъртни случая от туберкулоза, в Блякбъри и Скиптон — 167, в Конглетон и Бредфорд — 168, в Лейстер — 171, в Лик — 182, в Майкълсфилд — 184, в Болтън — 190, в Нотингам — 192, в Рочдел — 193, в Дерби — 198, в Селфорд и Ештон андер Лайн — 203, в Лидс — 218, в Престон — 220 и в Манчестер — 263 (стр. 24). Следващата подолу таблица дава още по-поразителен пример. Тя дава смъртните случаи от белодробни болести отделно за двата пола на възраст от 15—25 години, изчислени за всеки 100 000 жители. Избрани са такива окръзи, в които само жените са заети с промишлен труд, съсредоточен в затворени помещения, а мъжете са заети в най-разнообразни клонове на труда.

Брой на смъртните случаи от белодробни заболявания между 15 и 25-год. възраст на всеки 100 000 жители

<i>Окръзи</i>	<i>Главна промишленост</i>	<i>Мъже Жени</i>	
Беркемстид	Плетачество от слама, работят жени.....	219	578
Лейтън Базард	Плетачество от слама, работят жени.....	309	554
Нюпорт-Пегнел	Плетене на дантели от жени.....	391	617
Тоучестер	Плетене на дантели от жени.....	239	577
Йовил	Производство на ръкавици, работят главно жени.....	280	409
Лик	Копринена промишленост, преобладават жени.....	437	856
Конглетон	Копринена промишленост, преобладават жени.....	566	790
Майкълсфилд	Копринена промишленост, преобладават жени.....	593	890
Северни окръзи	Земеделие.....	331	333

В окръзите с копринена промишленост, където участието на мъжете във фабричния труд е по-значително, и смъртността между тях е по-висока. Нормата на смъртността от туберкулоза и др. т. разкрива тук, както гласи отчетът,

„онези възмутителни (atrocious) санитарни условия, в които работи значителна част от нашата копринена промишленост“.

И това е тъкмо онази копринена промишленост, при която фабрикантите, изтъквайки изключително благоприятните санитарни условия на своето производство, искаха и отчасти получиха изключително дълго работно време за децата под 13-годишна възраст (виж „Капиталът“, кн. I, гл. VIII, стр. 256³⁸).

„Без съмнение нито един от изследваните досега клонове на промишлеността не дава по-печална картина от шивашкото производство, описано от тази страна от д-р Смит . . . „Работилниците“, казва той, „са твърде различни в санитарно отношение, но почти всички те са препълнени, проветряват се лошо и са крайно нехигиенични . . . Такива стаи са и без това неизбежно задушни, а когато се запали газът, както това става денем при мъгливо време или през зимните вечери, температурата достига до 80 и дори 90 градуса (по Фаренхайт=27—33° по Целзий), вследствие на което работниците се обливат в пот, стъклата на прозорците се запотяват, водата постоянно тече на струи и капе от тавана и работниците са принудени да държат отворени няколко прозорца, макар че по този начин неизбежно се простудяват.“ — За състоянието на 16 от най-значителните работилници в лондонския Вестенд той дава следното описание: „най-голямата кубатура за един работник в тези лошо проветрени помещения е 270 куб. фута, най-малката — 105 фута, средно 156 фута па човек. В една работилница, заобиколена от всички страни с галерии и получаваща светлина само отгоре, работят от 92 до 100 души; горят значителен брой газови пламъчета; отходните места се намират до самата работилница; на човек се падат не повече от 150 фута кубатура. В друга работилница, прилична на кучешка колиба, която се помещава в дъното на един осветлен само отгоре двор и се проветрява само от един малък прозорец на покрива, работят 5 или 6 души, като на всеки един се падат само по 112 куб. фута.“ И „в тези ужасни (atrocious) работилници, описани от д-р Смит, шивачите работят обикновено по 12—13 часа на ден, а понякога работата продължава цели 15—16 часа“ (стр. 25, 26, 28).

Брой на заетите лица	Отрасли на производството и области	Норма на смъртността на 100 000 на възраст от :		
		25—35	35—45	45—55
958 265	Земеделие, в Англия и Уелс	743	805	1 145
22 301 мъже и 12 377 жени } 13 803	Шивачи, Лондон	958	1 262	2 093
	Словослагатели, Лондон.....	894	1 747	2 367

Необходимо е да се отбележи — и това действително е отбелязано от Джон Саймън, съставител на отчета и завеждащ медицинския отдел, — че за възрастта 25—35 години са посочени пониски от действителните цифри на смъртността за шивачите, словослагателите и печатарите в Лондон, тъй като и в двата тези от-

расъла на промишлеността лондонските майстори получават от селата значителен брой млади хора (вероятно под 30-годишна възраст), които работят като чираци и „improvers“, т. е. усъвършенствуващи се в занаята. Те увеличават броя на заетите в промишлеността лица, въз основа на който са изчислени нормите на смъртността за промишленото население на Лондон; но броят на смъртните случаи е при тях по-малък, отколкото при другите работници, понеже тяхното пребиваване в града е само временно; ако се разболеят през това време, те се връщат у дома си на село, където се и регистрира тяхната смърт, когато болестта завърши със смърт. Това в още по-голяма степен се отнася за групите от по-ранната възраст и затова лондонските цифри относно смъртността на лицата от тези групи нямат никакво значение като показател на вредното влияние на промишлеността върху здравето (стр. 30).

Приблизително така, както с шивачите, стои въпросът и със словослагателите, у които към липсата на вентилация, към отровения въздух и т. н. се прибавя още и нощният труд. Тяхното обичайно работно време продължава 12—13, а понякога 15—16 часа.

„Страшни са горещината и задухът, когато се запали газът... Нерядко се случва, че изпаренията от букволеярната или смрадта от машините и помийните ями се издигат от долния етаж нагоре и още повече влошават недостатъците на горното помещение. Нажеженият въздух на долните помещения повишава температурата в горните и с нагриването на пода и ако помещенията са ниски, а се употребява много газ — тогава е истинско бедствие. Осъе по-лошо е положението там, където парните котли се помещават в долното помещение и изпълват цялото здание с непоносима горещина... Изобщо може да се каже, че вентилацията е съвсем незадоволителна и съвсем недостатъчна, за да може след залез слънце да ограничи жегата и да изхвърли навън продуктите от изгарянето на газа, и че в много работилници, особено такива, които по-рано са били жилищни помещения, санитарните условия са крайно плачевни.“

В някои работилници, особено за седмични вестници, където също са заангажирани момчета от 12 до 16 г., се работи почти непрекъснато в течение на два дни и една нощ; докато в други наборни работилници, които изпълняват срочни работи, работниците нямат почивка дори в неделните дни и тяхната работна седмица се състои от 7 дни вместо от 6 (стр. 26, 28).

За шапкарките и шивачките (milliners and dressmakers) говорихме вече в „Капиталът“, кн. I, гл. VIII, 3, стр. 215—217³⁹, когато ставаше дума за прекомерния труд. Техните работни помещения се описват в приведения от нас отчет на д-р Орд. Дори когато те през деня са донякъде по-добри, през часовете, когато е запален газът, в тях става прекомерно горещо, въздухът става развален и нездрав. В 34 от по-добре благоустроените работилници д-р Орд е намерил, че, средно взето, кубатурата за една работничка е била

„В 4 случая — повече от 500 фута; в 4 други — от 400 до 500 фута; ... в 5 — от 200 до 250; в 4 — от 150 до 200, и най-сетне, в 9 случая — само от 100 до 150 куб. фута. Дори в най-благоприятния от тези случаи количеството на въздуха едва стига при продължителна работа и в помещение с несвършена вентилация. Дори и при добра вентилация вечерно време в работилниците става много горещо и задушно поради това, че са необходими значителен брой горящи газови пламъчета.“

А ето и забележката на д-р Орд по отношение на една от по-сетените от него работилници от по-долна класа, където се работи за сметка на един посредник (middleman):

„Стая с обем 1 280 куб. фута; в нея се намират 14 души; на всеки един се падат по 91,5 куб. фута. Работничките изглеждаха тук преуморени и измъчени. Работната заплата се определя седмично от 7—15 шилинга, освен това получават чай ... Работят от 8 сутринта до 8 вечерта. Малката стая, в която са струпили тези 14 души, се лошо проветрява. Има два отварящи се прозореча и една камина, която впрочем беше залушена; няма никакви специални приспособления за вентилация“ (стр. 27).

В същия отчет за прекомерния труд на модистките се казва следното:

„Прекомерният труд на младите жени в елегантните модни ателиета трае само около 4 месеца, но в такава чудовишна степен, че в много случаи е предизвиквал изумление и недоволство у публиката; в течение на тези месеци в ателието се работи по правило 14 пълни часа, а при натрупване на спешни поръчки дори по 17—18 часа всекидневно. През останалото време на годината работата продължава вероятно по 10—14 часа; онези, които работят в къщи, са заети обикновено по 12 или 13 часа. В производството за дамски горни дрехи, яки, ризи и др. работата в общото ателие, в това число и шиемето на шевна машина, не продължава толкова дълго, обикновено не повече от 10—12 часа“; обаче, прибавя д-р Орд, „в някои заведения редовното работно време се удължава през известни периоди чрез извънредна работа, заплащана отделно, а в други след свършването на редовното работно време работата се носи в къщи, за да се довърши там. Ще прибавим, че и при едната, и при другата форма извънредният труд често пъти е принудителен“ (стр. 28).

Джон Саймън прави към тази страница следната забележка:

„Г-н Редклиф, секретар на епидемиологическото дружество, който имаше особено много случаи да изследва здравето на работничките в заведенията от първия тип, е намерил, че от всеки 20 девойки, които според собствените им думи се чувствували „съвсем здрави“, в действителност е била здрава само една; при останалите е констатирал в различна степен изтощение на силите, нервно изтощение и многобройни, свързани с това, функционални разстройства. Като причини за това той смята: на първо място продължителността на работния ден, която той определя дори за мъртвия сезон на годината на минимум 12 часа всекидневно; второ, претъпкаността и лошата вентилация на ателиетата, разваления от светилния газ въздух, недостатъчното или лошото хранене, недостатъчните грижи за удобства в помещенията.“

Д-р Саймън идва в края на краищата до заключението,

„че за работниците е практически невъзможно да настояят за изпълнението на нешо, което теоретически е най-елементарното тяхно право на здраве, правото, когато работодателят ги назначава на каквато и да било работа, да отстрани за своя сметка, доколкото зависи от него, всички причини, които, без да е нужно, правят извършването на тази съвместна работа вредно за здравето; обаче работниците фактически не са в състояние да извоюват със собствени сили тази санитарна справедливост и въпреки намерението на законодателя също тъй малко могат да разчитат на някаква действителна подкрепа от страна на чиновниците, на които е поверено провеждането в живота на законите за предотвратяване на нещастни случаи* (стр. 29). — „Без съмнение, определянето на точните граници, в които работодателите трябва да бъдат подложени на регулиране, представлява някои дребни технически затруднения. Но . . . по принцип исканията, целещи запазването на здравето, имат универсален характер. И в интерес на милионите работници и работнички, животът на които сега без всяка нужда се трови и съкращава от безчислени физически страдания, създавани изключително от характера на тяхната работа, аз се осмелявам да изкажа надеждата, че и санитарните условия на труда ще бъдат навсякъде поставени под надлежната закрила на законите; необходимо е да се гарантира поне въвеждането на задоволителна вентилация във всички затворени работнически помещения и във всеки отрастъл на труда, който по самата си природа е вреден за здравето, да се ограничат, доколкото е възможно, влиянията, особено вредни за здравето* (стр. 31).

III. ИКОНОМИЯ В ДОБИВАНЕТО НА ДВИГАТЕЛНА СИЛА, В ПРЕДАВАНЕ НА СИЛАТА И В ПОСТРОЙКИТЕ

В своя октомврийски отчет за 1852 г. Л. Хорнер цитира едно писмо на изобретателя на парния чук, известния инженер Джеймс Насмит от Пътрикрофт; в това писмо между другото се казва:

„Публиката съвсем малко е запозната с това, какво колосално нарастване на двигателната сила се получава в резултат на такива изменения на системата и усъвършенствувания“ (в парните машини), „като тия, за които говоря. Силата на машините в нашия окръг“ (Ланкашир) „се намираще в течение на почти 40 години под гнета на страхливата и пълна с предразсъдъци рутина, от която за щастие сега се освободихме. В течение на последните 15 години, а особено през последните 4 години“ (значи след 1848 г.) „станаха твърде важни изменения в начина на използване на кондензационните парни машини . . . В резултат . . . същите машини дават много повече полезна работа при значително намаление на консумацията на въглища . . . В продължение на доста много години след въвеждането на парната сила във фабриките на този окръг се смяташе, че скоростта на кондензационните машини трябва да бъде приблизително 220 фута ход на буталото в минута, т. е. че една машина с 5-футов ход на буталото се считаше за предварително ограничена на 22 оборота на коленчатата ос в минута. Считаше се за нецелесъобразно да се пуска машината по-бързо; и тъй като всички механизми бяха приспособени към тази 220-футова скорост на движение на буталото, тази малка и безсмислена скорост господствуваше в цялата промишленост в течение на дълги години. Най-сетне, било поради щастливо непознаване на установената норма или пък благодарение на съзнателната инициатива на някой смел новатор, бива изпробвана по-голяма скорост и тъй като резултатът се оказва крайно благоприятен, примерът си намира подражатели; отпуснаха, както се казваше тогава, юздите на машината, като измениха главните колела на предавателния механизъм по такъв начин, че парната машина можеше да получи

скорост до 300 и повече фута в минута, докато механизмите запазваха предишната си скорост. . . Тази увеличена скорост на парната машина влезе сега почти във всеобщо употребление, тъй като опитът показва, че по този начин не само същата тази машина дава повече полезна сила, но и самото движение става много по-гладко вследствие увеличената инерция на маховика. При неизменно налягане на парата и неизменен вакуум в кондензатора се получава по-голяма сила вследствие простото ускоряване движението на буталото. Ако напр. се опееше да се преустрои чрез съответни изменения една парна машина, която при 200 фута скорост в минута дава 40 конски сили, така че да прави 400 фута в минута при същото налягане на парата и същия вакуум, би се получило точно двойна сила; а тъй като налягането на парата и вакуумът и в двата случая са еднакви, то напрежението на отделните части на машината, а следователно и опасността от нещастни случаи при увеличение на скоростта не се увеличават значително. Цялата разлика се свежда до това, че сега количеството на консумираната пара се увеличава приблизително в същото отношение, в което нараства скоростта на движението на буталото и освен това лагерите, т. е. частите на машината, които са подложени на трене, се избавят малко по-бързо, но това едва ли заслужава да бъде споменато. . . Но за да се получи от същата машина повече сила чрез ускореното движение на буталото, необходимо е да се изгоят повече въглища под същия парен котел или да се използва котел с по-голям парен капачитет, с една дума, да се получи повече пара. Това бе постигнато и котлите с по-голям капачитет на производство на пара бяха приспособени към старите „ускорени“ машини: така последните в много случаи даваха 100% повече работа. Около 1842 г. започна да привлича внимание извънредно евтиното добиване на енергия от парните машини в мините Корнуол; конкуренцията в памукопредачната промишленост принуждаваше фабрикантите да търсят главния източник на своята печалба в икономите; значителната разлика в консумацията на въглища, пресметната на един час и една конска сила, между корнуолските и другите машини, както и необикновената икономия, постигана чрез въвеждането на вулфовите машини с двойни цилиндри, станаха причина и в нашата област да се издигне на пръв план въпросът за пестене на горивния материал. Корнуолските машини и машините с двойни цилиндри даваха 1 конска сила на час при консумация на $3\frac{1}{2}$ до 4 фунта въглища, докато машините в памукопредачните окръзи консумираха обикновено 8—12 фунта въглища на конска сила и час. Тази тъй значителна разлика накара фабрикантите и машиностроителите от нашия окръг да се стремят да постигнат от своя страна същата необичайна икономия с помощта на средства, подобни на ония, които бяха вече въведени в Корнуол и във Франция, където високите цени на въглищата заставяха фабрикантите да съкращават колкото могат повече разходите по този скъп параграф в своите предприятия. Това доведе до твърде важни резултати. Първо, много котли, половината от повърхността на които в доброто старо време на високи печалби беше изложена на действието на външния студен въздух, сега бяха покрити с дебел слой филц или с тухли и мазилка, или с други материали, благодарение на което се затрудни излъчването на получената толкова скъпо топлина. По същия начин започнаха да предпазват парните тръби и да обвиват цилиндрите с филц или дърво. Второ, започват да прилагат високото налягане. По-рано предпазителната клапа беше така нагласена, че се отваряше още при парно налягане от 4, 6 или 8 фунта на квадратен дюйм; сега бе открито, че повишаването на налягането до 14 или 20 фунта. . . води към твърде значително пестене на въглища; с други думи, работата на фабриката започва да се върши при значително по-малка консумация на въглища. . . Ония, които притежаваха достатъчно средства и достатъчно предприемчивост, започнаха да прилагат системата на увеличеното налягане и разширение в нейната пълна широта и въведоха в употреба съответно построени парни котли, развиващи налягане до 30, 40, 60 и 70 фунта на квадратен дюйм — налягане, което би накарало инженерите от старата школа да припаднат от ужас. Но тъй като икономическият резултат от това повишено налягане на парата. . . твърде скоро се прояви в съсем

недвусмислената форма на фунтове, шилинги и пенси, парните котли с високо налягане при кондензационните машини получиха почти общо разпространение. Ония, които са прокарали радикално реформата, започват да прилагат вулфовите машини; това стана по отношение на повечето неотдавна построени машини; започнаха да се употребяват особено вулфовите машини с 2 цилиндра, в една от които парата от котела развива сила вследствие превеса на своето налягане над атмосферното и след това, вместо да излезе на свобода след всяко движение на буталото, както е ставало по-рано, тя влиза в един цилиндър за ниско налягане, който е приблизително четири пъти по-голям по обем и след като извърши там ново разширение, се превежда в кондензатора. Икономията, постигната от въвеждането на тези машини, се изразява в това, че тук работата на една конска сила в течение на един час се създава с помощта на $3\frac{1}{2}$ до 4 фунта въглища, докато за машините от старата система бяха необходими за същата цел от 12 до 14 фунта. С помощта на остроумни приспособления вулфовата система на двойни цилиндри или на комбинирана машина с високо и ниско налягане можа да се приложи към съществуващите машини от по-стар тип и по-този начин да се повиши техният капацитет, понижавайки същевременно консумацията на въглища. Същият резултат се постигна в течение на последните 8—10 години чрез съединяването на машината за високо налягане с кондензационната машина по такъв начин, че използваната пара от първата преминава във втората и я привежда в движение. Тази система се оказа в много случаи полезна.“

„Би било трудно да се установи точно в каква степен се е увеличил работният капацитет на старите машини, към които са били приложени някои от посочените по-горе иви подобрения или всички подобрения, взети заедно. Обаче аз съм уверен, че при еднакво тегло на парната машина сега получаваме средно най-малко 50% повече работа и че в много случаи същата парна машина, която в периода на ограниченимата скорост от 220 фута на минута даваше 50 конски сили, сега дава повече от 100. Извънредно важните в икономичен смисъл резултати от прилагането на високото налягане при кондензационната машина, както и много по-големите изисквания, които се поставят на старите парни машини във връзка с разширяването на предприятията, доведоха през последните три години до въвеждането на тръбните котли, благодарение на които отново се намалиха силно разходите за добиване на пара“ („Reports of Insp. of Fact., October 1852“, 23—27).

Казаното за двигателите се отнася и за предавателните механизми и работните машини.

„Бързината, с която се развиваха усъвършенствуванията на машините в течение на няколко последни години, даде на фабрикантите възможност да разширят производството без допълнителна двигателна сила. По-икономичното използване на труда става необходимо поради намаляването на работния ден и в повечето добре ръководени фабрики постоянно се преценява как да се разшири производството при едновременно намаляване на разходите. Благодарение на любезността на един твърде интелигентен фабрикант от моя окръг аз разполагам с данни относно броя и възрастта на работниците, заети в неговата фабрика, относно използваните там машини и работната заплата, изплатена през периода от 1840 г. до днес. През октомври 1840 г. неговата фирма е имала 600 работници, от които 200 под 13 години; през октомври 1852 г. — само 350 работници, от които само 60 под 13 години. През двете тези години са работили едни и същи машини, със съвсем нишожни изключения, и е била изплатена еднаква сума за работна заплата“ (отчет на Редгрейв в „Reports of Insp. of Fact., October 1852“, p. 58, 59).

Резултатите от тези усъвършенствувания на машините се виждат напълно едва когато те са монтирани в нови, целесъобразно устроени фабрични здания.

„Що се отнася до усъвършенствованията на машините, трябва да отбележа, че са постигнати големи успехи преди всичко в строежа на фабрики, които са приспособени за инсталиране на тези нови машини . . . В долния етаж се пресуква всичката прежда и само там са съсредоточени всичките 29 000 пресукални вретена. Само в това помещение и в пристройката аз постигам най-малко 10% икономия в труд, и то не толкова поради подобренията в системата на самото пресукване, колкото поради събирането на машините под едно управление; същия брой вретена аз мога да приведа в движение с помощта на една двигателна ос, вследствие на което в сравнение с другите фирми получавам изгода от предавателния механизъм от 60 до 80%. Освен това по този начин се пести много машинно масло, грес и т. н. С една дума, при усъвършенствувано устройство на фабриката и при подобрени машини аз, при най-скромна сметка, съм спестил 10% труд и освен това съм спестил големи количества енергия, въглища, масло, лой, двигателни оси, ремъци и т. н.“ (показания на един памукопредачен фабрикант, „Report of Insp. of Fact., October 1863“, p. 109, 110)

IV. ИЗПОЛЗВАНЕ ЕКСКРЕМЕНТИТЕ НА ПРОИЗВОДСТВОТО;

С капиталистическия начин на производство се разширява и използването на екскрементите на производството и потреблението. Под първите разбираме отпадъците на промишлеността и на селското стопанство, под последните — отчасти екскрементите, които произхождат от естествената обмяна на веществата у човека, отчасти формата, която приемат предметите за потребление, след като процесът на тяхното потребление е завършен. Екскременти на производството са следователно страничните продукти в химическата промишленост, които при малък мащаб на производството се губят; железните стърготини, които остават при фабрикацията на машини и отново влизат като суров материал в железодобивното производство, и т. н. Екскрементите на потреблението са естествените вещества, отделяни от човешкия организъм, остатъците от дрехи във формата на парцали и др. т. Екскрементите на потреблението са от голямо значение за селското стопанство. По отношение на тяхното използване капиталистическото стопанство се отличава с колосално разточителство; напр. в Лондон то не намира за изпражненията на $4\frac{1}{2}$ милиона хора по-добро използване, освен с цената на огромни разходи да заразява с тях Темза.

Поскъпването на суровините служи естествено като стимул за използване на отпадъците.

Общо взето, условията за това вторично използване са следните: натрупване на значителни маси екскременти, което е възможно само при работа в едър мащаб; усъвършенствувание на машините, благодарение на което веществата, които по-рано не можеха да се използват в своята дадена форма, получават вид, пригоден за използване в новото производство; успехите на науката, осо-

бено на химията, която открива полезните свойства на тези отпадъци. Няма съмнение, че и при дребната градинарска земеделска култура, като напр. в Ломбардия, Южен Китай и Япония, също се постига голяма икономия от този род. Обаче, общо взето, производителността на земеделието се изкупва при тази система с голямо разточителство на човешка работна сила, която се отнема от другите сфери на производството.

Така наречените отпадъци играят значителна роля почти във всеки отрасъл на промишлеността. Така напр. в декемврийския фабричен отчет за 1863 г. се сочи следното обстоятелство като една от главните причини, поради които фермерите в Англия и в много части на Ирландия само неохотно и рядко се занимават с ленена култура:

„Значителните отпадъци . . . които се получават при обработката на лена в малките даракчийници за лен, движени с вода (scutch mills) . . . Отпадъците при памука са сравнително малки, но при лена са твърде значителни. Грижливият подход при наkisването и механическото влачене може значително да ограничи тази загуба . . . В Ирландия влаченето на лена се върши често съвсем незадоволително, така че се губят 28—30% от продукта“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 139, 142).

Всичко това би могло да бъде отстранено при използване на по-съвършени машини. Дребът, който се получава, е в такова голямо количество, че фабричният инспектор казва:

„От няколко даракчийници за лен в Ирландия ми се съобщава, че работниците често носят в къщи отпадъците и ги употребяват като гориво за печките си, а това е много ценен материал“ (пак там, стр. 140).

Относно памучните отпадъци ще говорим по-долу, когато ще стане дума за колебанията в цените на суровините.

Вълнената промишленост беше по-благоразумна, отколкото промишлеността по обработката на лена.

По-рано се считаше за позорно да се събират отпадъците от вълна и вълнени парцали за нова преработка, но този предразсъдък съвсем изчезна във връзка с shoddy trade (производството на изкуствена вълна), което стана важен отрасъл от вълнената промишленост в Йоркширския окръг; няма съмнение, че и предприятията, които преработват памучните отпадъци, скоро ще заемат същото място като отрасъл от производството, отговарящ на една общопризната потребност. Преди 30 години вълнените изрезки, т. е. парчетата от чист вълнен плат, се оценяваха средно по 4 ф. ст. и 4 шилинга за тон; през последните няколко години те поскъпнаха до 44 ф. ст. за тон. При това търсенето дотолкова нарасна, че се използват дори смесени тъкани от вълна и памук, тъй като се намери начин да се разлага памукът, без да се поврежда вълната; и днес хиляди работници са заети във фабрикацията на shoddy, от което потребителят има полза, тъй като той сега може да си купи плат от добро средно качество на твърде умерена цена“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 107).

Възстановяването по такъв начин изкуствена вълна възлизаше още в края на 1862 г. на една трета от общата консумация на

вълна в английската промишленост („Reports of Insp. of Fact., October 1862“, р. 81). „Голямата изгода“ за „потребителя“ се състои в това, че неговите вълнени дрехи сега се износват три пъти по-бързо, отколкото преди, и че започват да се разнищват шест пъти по-бързо.

Английската копринена промишленост се движеше по същата наклонена плоскост. От 1839 до 1862 г. консумацията на естествена сурова коприна се беше малко намалила, докато консумацията на копринени отпадъци се удвои. Усъвършенствуваните машини дадоха възможност да се фабрикуват от този, при други условия доста малкоценен, материал копринени тъкани за различни цели.

Най-ярък пример за използване на отпадъците дава химическата промишленост. Тя използва не само своите собствени отпадъци, но и отпадъците от най-разнообразни други отрасли на промишлеността и превръща напр. неизползвания по-рано почти за нищо каменовъглен катран в анилинови бои, в ализарин, а в последно време и в медикаменти.

От тази икономия на отпадъците на производството по пътя на вторичното използване трябва да различаваме икономията при получаването на самите отпадъци, т. е. свеждането на екскрементите на производството до техния минимум и непосредственото максимално използване на суровините и спомагателните материали, които влизат в производството.

Икономията на отпадъците е отчасти обусловена от доброто качество на машините, които се използват. Масло, сапун и пр. се пестят по-добре, когато отделните части на машините са по-точно изработени и по-добре полирани. Това се отнася до спомагателните материали. А отчасти — и това е най-важното — зависи от качеството на употребяваните машини и инструментите дали по-голяма или по-малка част от суровините в процеса на производството се превръща в отпадъци. Най-сетне, това зависи и от качеството на самите суровини. Последното от своя страна зависи отчасти от развитието на добивната промишленост и земеделието, които произвеждат суровини (от успеха на културата в собствения смисъл на думата), отчасти от степента на развитие на процесите, на които се подлага суровият материал до неговото постъпване в обработващата промишленост.

„Пармантие доказва, че за един сравнително не много дълъг период, напр. от времето на Людовик XIV, изкуството да се мели зърното се е значително усъвършенствувало във Франция, така че съвременните мелници в сравнение с по-раншните дават почти с $\frac{1}{2}$ повече хляб от едно и също количество зърно. И действително годишната консумация на парижанина, която по-рано се изчисляваше на 4 сетие зърно, по-късно на 3, най-сетне на 2, възлиза в днешно време на $\frac{1}{3}$ сетие, или приблизително на 342 фунта на глава . . . В Перш, гдето съм живял дълго време, грубо построените мелници с мелнични камъни от гранит и базалтит са в повечето

случай преустроени според изискванията на механиката, която направи такива крупни успехи през последните 30 години. Снабдиха ги с добри мелнични камъни от Ла Ферте, започнаха да мелят зърното два пъти, направиха ситото да се движи в кръг и в резултат на същото количество зърно се получава с $\frac{1}{6}$ повече брашно. По този начин аз лесно си обяснявам грамадната разлика между дневната консумация на зърно у римляните и у нас; причината лежи изключително в недостатъчното съвършенство на начините на мелене на зърното и приготвяне на хляба. В това виждам и обяснението на забележителния факт, който привежда Плиний, XVIII, гл. 20, 2 . . . Брашното се е продавало в Рим според качеството по 4, 48 или 96 аса за модий. Тези цени, които са извънредно високи в сравнение с цените на зърното по същото време, се обясняват с детински-несвършеното състояние на мелничната техника и произтичащите от това значителни разходи по меленето* (Dureau de la Malle. „Economie Politique des Romains“, т. I, Paris, 1840, p. 280—281).

V. ИКОНОМИЯ ЧРЕЗ ИЗОБРЕТЕНИЯ

Тези икономии в използването на основния капитал са, както вече казахме, резултат на това, че условията на труда се прилагат в едър мащаб, накратко казано, че те служат като условия на непосредствения обществен, на обобществения труд, или на непосредствената кооперация в производствения процес. От една страна, само при това условие механическите и химическите изобретения могат да бъдат приложени, без да се повиши цената на стоката, а последното обстоятелство е всякога *conditio sine qua non**. От друга страна, само при производство, организирано в едър мащаб, стават възможни икономии, които произтичат от съвместното производително потребление. Най-сетне, само опитът на комбинирания работник открива и показва къде и как трябва да се икономисва, как най-лесно да се използват направените вече открития, какви практически затруднения трябва да се преодоляват при прилагането на теорията в производствения процес и т. н.

Ще отбележим между другото, че трябва да се прави разлика между всеобщ труд и съвместен труд. И единият, и другият играят своя роля в процеса на производството, всеки от тях преминава в другия, но между тях има и разлика. Всеобщ труд е всеки научен труд, всяко откритие, всяко изобретение. Той се обуславя отчасти от кооперация със съвременници, отчасти от използването труда на предшественици. Съвместният труд предполага непосредствената кооперация на индивидите.

Казаното по-горе получава ново потвърждение в следните често наблюдавани обстоятелства:

* — задължително условие. *Ред.*

1) В голямата разлика между разходите за първоначалното създаване на една нова машина и разходите за нейното възпроизвеждане; по този въпрос виж Юър и Бебидж.⁴⁰

2) В това, че разходите, необходими за работата на едно предприятие, което прилага нови изобретения, са винаги значително по-големи от разходите на следващите предприятия, възникнали върху неговите развалини, *ex suis ossibus**. Това е до такава степен вярно, че обикновено предприемачите-новатори банкрутират и едва техните наследници, в чиито ръце попадат на по-евтини цени постройките, машините и пр., процъфтяват. Именно по тази причина най-нищожните и жалки представители на паричния капитал извличат в повечето случаи най-голяма полза от всеки прогрес на всеобщия труд на човешкия ум и от общественото използване на този прогрес чрез комбинирания труд.

---

* — от неговите кости. *Ред.*

Глава шеста

ВЛИЯНИЕ НА ИЗМЕНЕНИЕТО НА ЦЕНИТЕ

I. КОЛЕБАНИЯ В ЦЕНИТЕ НА СУРОВИНИТЕ,
НЕПОСРЕДСТВЕНОТО ИМ ВЛИЯНИЕ ВЪРХУ НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА

Както досега, така и тук ние приемаме, че нормата на принадлежната стойност не претърпява никакво изменение. Тази предпоставка е необходима, за да се изследва даденият случай в неговия чист вид. Възможни са обаче случаи, когато при неизменна норма на принадлежната стойност даден капитал ангажира увеличаващ се или намаляващ се брой работници вследствие на съкращенията или разширенията, които произтичат от подлежащите тук на разглеждане колебания в цените на суровините. В този случай масата на принадлежната стойност би могла да се изменя при постоянна норма на принадлежната стойност. Обаче тук трябва да отстраним и този промежутъчен случай. Ако усъвършенствуването на машините и изменението на цената на суровините едновременно влияят върху количеството на заетите от даден капитал работници или върху размера на работната заплата, то достатъчно е да се съпоставят 1) влиянието, което измененията на постоянния капитал оказват върху нормата на печалбата, и 2) влиянието, което измененията на работната заплата оказват върху нормата на печалбата; резултатът се получава от само себе си.

Обаче тук, както и в предидущия случай, трябва общо да се има предвид следното. Станат ли изменения, било вследствие на икономия на постоянния капитал, било вследствие на колебание на цената на суровините, те винаги засягат нормата на печалбата, дори когато съвсем не изменят работната заплата, а следователно и нормата, и масата на принадлежната стойност. Във формулата $m' \frac{v}{K}$ те изменят величината на K , а заедно с това и величината на цялата

дроб. По такъв начин — за разлика от това, което видяхме при разглеждането на принадлежната стойност — е съвсем безразлично в кои сфери на производството стават тези изменения, дали засегнатите от тях отрасли на промишлеността произвеждат средства за живот за работниците и постоянен капитал, който служи за производство на средства за живот, или не. Развитото тук важи и когато измененията стават в производството на луксозни предмети, като под производство на луксозни предмети разбираме всяко производство, което не е необходимо за възпроизводството на работната сила.

Към суровините спадат тук и спомагателните материали като индиго, въглища, газ и т. н. Освен това, доколкото в тази рубрика влизат и машините, техният суров материал се състои от желязо, дърво, кожа и т. н. Затова тяхната цена изпитва влиянието на колебанията в цените на суровия материал, който влиза в тяхната конструкция. И доколкото тази цена се повишава вследствие колебанието на цените на суровия материал, от който те са направени, или на спомагателните материали, които се изразходват при тяхната експлоатация, понижава се *pro tanto** и нормата на печалбата. И обратно.

В по-нататъшното изследване ще се ограничим с колебанията на цените само на ония суровини, от които се произвежда непосредствено стоката; така че ще оставим настрана суровините, доколкото те представляват суров материал при производството на машините, функциониращи като средства на труда, или спомагателен материал, който се използва при тяхната работа. Тук трябва да се отбележи още само едно: природното богатство откъм желязо, въглища, дървен материал и т. н. — главните елементи, необходими за производството и приложението на машините — изглежда тук като естествена плодородност на самия капитал и е елемент при определяне нормата на печалбата, независимо от високото или ниското равнище на работната заплата.

Тъй като нормата на печалбата е $\frac{m}{K}$, или $= \frac{m}{c+v}$, очевидно е, че всичко, което изменя величината на c , а следователно и на K , изменя в същото време и нормата на печалбата, дори когато m и v и тяхното взаимоотношение остават неизменни. Но суровините образуват една от главните съставни части на постоянния капитал. Дори и в ония отрасли на промишлеността, в които не се употребяват суровини в собствения смисъл на думата, суровините влизат като спомагателен материал или като съставна част на машините и т. н. и по този начин колебанията на техните цени влияят *pro tanto*

* — съответно. *Red*

върху нормата на печалбата. Ако цената на суровините спада със сума $=d$, то $\frac{m}{K}$, или $\frac{m}{c+v}$, се превръща в $\frac{m}{K-d}$, или $\frac{m}{(c-d)+v}$. Следователно нормата на печалбата се повишава. Обратно, ако цената на суровините се повишава, то $\frac{m}{K}$, или $\frac{m}{c+v}$, се превръща в $\frac{m}{K+d}$.

или $\frac{m}{(c+d)+v}$ т. е. нормата на печалбата се понижава. При равни други условия нормата на печалбата се повишава или понижава, както виждаме, в обратна посока в сравнение с движението на цената на суровините. Оттук се вижда между другото колко важни за промишлените страни са ниските цени на суровините, даже ако колебанията на цените на суровините не се съпровождат с изменения в сферата на пласмента на продукта, т. е. даже ако съвсем оставим настрана съотношението между търсенето и предлагането. Оттук следва по-нататък, че външната търговия влияе върху нормата на печалбата, дори независимо от всяко нейно въздействие върху работната заплата чрез поевтиняване на необходимите средства за живот. А именно тя влияе върху цените на суровините и спомагателните материали, които се употребяват в промишлеността или земеделието. На съществуващото досега съвсем недостатъчно разбиране на природата на нормата на печалбата и на нейната специфична разлика от нормата на принадлежната стойност се дължи обстоятелството, че, от една страна, икономистите, които изтъкват установеното от практическия опит значително влияние на цените на суровините върху нормата на печалбата, съвсем неправилно обясняват това теоретически (Горънс⁴¹), докато, от друга страна, икономистите, които строго се придържат към общите принципи, като Рикардо⁴², не разбират в ижнито напр. на световната търговия върху нормата на печалбата.

Ето защо е лесно да се разбере колко голямо значение за промишлеността има премахването или намалението на митата върху суровините; затова и свободният по възможност внос на суровините беше основното положение на рационално изградената покровителствена система. Наред с премахването на житните мита⁴³ това беше централен въпрос за английските фритредери, които особено се грижеха за премахването на митото и върху памука.

Като пример за важността на намаляването на цените не на суровините в собствения смисъл на думата, а на един спомагателен материал, който едновременно е и главен елемент на храната, може да послужи употребата на брашното в памучната промишленост. Според пресмятанията на Р. Х. Грег¹³⁾ още през 1837 г. работещи-

¹³⁾ „The Factory Question and the Ten Hours Bill“. By R. H. Greg. London, 1837, p. 115.

те тогава в памучната промишленост на Великобритания 100 000 механични и 250 000 ръчни тъкачни станове са употребявали годишно 41 милиона фунта брашно за скробване на основата. Към това трябва да се прибави още една трета от посоченото количество за избелване и други процеси. Общата стойност на изразходваното по такъв начин брашно той изчислява на 342 000 ф. ст. годишно за последните 10 години. Едно сравнение с цените на брашното на континента показало, че вследствие на митата върху храните фабрикантите са били принудени да надплащат само за брашно по 170 000 ф. ст. годишно. За 1837 г. Грег оценява този свръхразход най-малко на 200 000 ф. ст. и посочва една фирма, на която това надуване на цената на брашното е струвало годишно 1 000 ф. ст. Вследствие на това

едрите фабриканти, опитните и пресметливи хора на инициативата, твърдят, че 10-часов всекидневен труд би бил напълно достатъчен, ако се отменят митата върху храните“ („Reports of Insp. of Fact., October 1848“, p. 98).

Митата върху² храните, както и митата върху памука и други суровини бяха отменени; но щом това бе постигнато, опозицията на фабрикантите против десетчасовия бил стана по-енергична от когато и да било. И когато веднага след това десетчасовият работен ден във фабриките все пак стана закон, първото негово последствие беше опитът за общо намаление на работната заплата.

Стойността на суровините и на спомагателните материали влиза изцяло и наведнаж в стойността на продукта, за чието производство те се изразходват, докато стойността на елементите на основния капитал преминава върху продукта само според изхабяването, следователно само постепенно. Оттук следва, че цената на продукта се влияе в много по-голяма степен от цената на суровия материал, отколкото от цената на основния капитал, макар че нормата на печалбата се определя от общата сума на стойността на вложения капитал, независимо от това, каква част от него се изразходва за дадено време. Ясно е обаче, че разширяването или стесняването на пазара зависи от цената на отделната стока и е обратно пропорционално на повишаването или спадането на тази цена — впрочем ние споменаваме само пътят за тази страна на въпроса, тъй като тук все още приемаме, че стоките се продават по тяхната стойност, и следователно съвсем се абстрахирахме от колебанието на цените, предизвикано от конкуренцията. Затова на практика се оказва, че при повишаване цената на суровините цената на фабриката се повишава не в същата пропорция и се понижава не в същата пропорция при намаляване цената на суровините. Така че в единия случай нормата на печалбата спада по-ниско, а в другия случай се покачва

по-високо, отколкото при продажба на стоките по тяхната действителна стойност.

По-нататък: масата и стойността на прилаганите машини нараства с развитието на производителната сила на труда, но не в същата пропорция, в която расте самата производителна сила, т. е. в която се увеличава количеството на продукта, произвеждан с тези машини. По такъв начин в ония отрасли на промишлеността, където изобщо се преработват суровини — или, с други думи, където предметът на труда сам е вече продукт на предшестващ труд, — нарастването на производителната сила на труда се изразява точно в същата пропорция, в която се увеличава количеството на суровините, което поглъща дадено количество труд, т. е. в нарастващата маса на суровините, превръщана в продукт, преработвана в стока напр. за един час. И така, с развитието на производителната сила на труда стойността на суровините образува една постоянно нарастваща съставна част от стойността на стоковия продукт, и то не само защото тя изцяло влиза в тази последната, а защото във всяко количество от общия продукт двете части — както частта, която съответствува на изхажяването на машините, така и частта, която се създава от нововложения труд — се намаляват. Вследствие на това движение към намаляване нараства относително другата част от стойността, която се образува от суровините, стига само това увеличение да не се унищожава от съответно намаление на стойността на суровините, което е резултат от растящата производителност на труда, употребяван за производството на самите тези суровини.

По-нататък: тъй като суровините и спомагателните материали — съвсем като работната заплата — образуват съставни части на оборотния капитал, следователно трябва постоянно да се възстановяват напълно от всяка отделна продажба на продукта, докато от машините се възстановява само изхажяването, и то отначало във формата на резервен фонд — при това практически съвсем не е толкова съществено дали всяка отделна продажба допринесе своята част в резервния фонд, стига само от общото годишно постъпление да се прави съответното годишно отчисляване, — тук отново се разкрива как повишаването на цената на суровините може да съкрати или да спъне целия процес на възпроизводството с това, че цената, получена от продажбата на стоката, не е достатъчна за възстановяването на всичките елементи на стоката; или с това, че тази цена прави невъзможно продължаването на производствения процес в размерите, които отговарят на неговата техническа база, в резултат на което само част от машините работят или пък всички машини не могат да работят обикновеното пълно работно време.

Най-сетне, разходите, причинени от отпадъците, се изменят право пропорционално на колебанията на цената на суровините: покачват се, ако тя се покачва, спадат, ако тя спада. Но и тук има гоаница. Още през 1850 г. бяха написани следните редове:

„Един източник на значителни загуби поради покачването цената на суровия материал не би бил забелязан от човек, който не е предач-практик, а именно загубите от отпадъците. Съобщава ми се, че при повишаване цените на памука разходите на предача, особено при производството на по-долнокачествена прежда, растат по-силно, отколкото плащаната добавка към цената. Отпадъците при преде на груба прежда достигат повече от 15⁰/₀; следователно, ако при една цена на памука от 3 ¹/₂ пенса тази норма причинява загуба от ¹/₂ пени на 1 фунт, то при нарастване на цената на памука на 7 пенса за фунт загубата ще бъде вече 1 пени на фунт“ („Reports of Insp. of Fact., April 1850“, p. 17).

Но когато вследствие на американската гражданска война цената на памука достигна височина, незапомнена от почти цяло столетие, отчетът вече гласи съвсем различно

„Цената, която се дава днес за памучните отпадъци, и вторичното преработване на тези отпадъци във фабриката като суров материал компенсират до известна степен разликата в загубата от отпадъците, която се получава при употребата на индийски памук вместо американски. Тази разлика възлиза приблизително на 12¹/₂⁰/₀. Загубата при обработката на индийския памук достига 25⁰/₀, така че в действителност памукът струва на предача с ¹/₄ по-скъпо, отколкото той плаща за него. Загубата от отпадъците не играеше голяма роля, когато американският памук струваше 5 или 6 пенса за фунт, защото тя тогава не надминаваше ³/₄ пени на фунт; но сега, когато един фунт памук струва 2 шилинга и следователно загубата от отпадъците достига 6 пенса за фунт, тя има голямо значение“¹⁴⁾ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 106).

II. ПОВИШАВАНЕ И ПОНИЖАВАНЕ СТОЙНОСТТА НА КАПИТАЛА, НЕГОВОТО ОСВОБОЖДАВАНЕ И СВЪРЗВАНЕ

Явленията, които разглеждаме в тази глава, се нуждаят за своето пълно развитие от кредита и конкуренцията на световния пазар, който изобщо е базата и жизнената атмосфера на капиталистическия начин на производство. Обаче тези конкретни форми на капиталистическото производство могат да бъдат изследвани из-

¹⁴⁾ В заключителната фраза на отчета е допусната грешка. Вместо 6 пенса трябва да стоят 3 пенса загуба от отпадъци. Тази загуба достига 25⁰/₀ при обработката на индийския памук, но тя е само 12¹/₂—15⁰/₀ при обработката на американския памук, за който става тук дума. При това по-горе, по отношение на цената от 5—6 пенса, този процент е правилно изчислен. Впрочем и при употребата на американския памук, който се внасяше в Европа през последните години на гражданската война, процентът на отпадъците често пъти биваше значително по-висок, отколкото преди. — Ф. Е.

черпателно само след като бъде изяснена общата природа на капитала; освен това такова изследване не влиза в плана на нашия труд и се отнася до една тема, която би могла да бъде негово продължение. Въпреки това явленията, посочени в заглавието на този отдел, могат да бъдат разгледани тук в обща форма. Те са свързани, от една страна, помежду си, а, от друга страна, както с нормата, така и с масата на печалбата. Налага се те да бъдат разгледани тук накратко дори само защото създават илюзията, като че ли не само нормата, но и масата на печалбата — която в действителност е тждествена с масата на принадлежната стойност — може да се намалява и увеличава независимо от движението било на масата или на нормата на принадлежната стойност.

Могат ли да се разглеждат освобождаването и свързването на капитала, от една страна, и повишаването и понижаването на неговата стойност, от друга, като различни явления?

Пита се преди всичко: какво разбираме под освобождаване и свързване на капитала? Повишаването и понижаването на стойността се разбират от само себе си. Те означават само, че вследствие на някакви общи икономически причини — защото тук не става дума за особената съдба на отделния капитал — стойността на вече съществуващия капитал се увеличава или намалява, следователно повишава се или се намалява стойността на капитала, авансиран за производството, независимо от нейното нарастване чрез принадлежния труд, който се прилага от капитала.

Под свързване на капитал разбираме, че определени дадени части от цялата стойност на продукта трябва отново да бъдат превърнати в елементи на постоянния или променливия капитал, за да може производството да продължава в предишните размери. Под освобождаване на капитал разбираме, че част от общата стойност на продукта, която досега трябваше да се превръща в постоянен или променлив капитал, става свободна и излишна, ако производството трябва да продължава в предишните размери. Това освобождаване и свързване на капитал се различава от освобождаването и свързването на доход. Ако напр. годишната принадлежна стойност за капитала K е $= x$, то поради поевтиняване на стоките, които влизат в консумацията на капиталиста, $x - a$ може да се окаже достатъчно, за да задоволи същите потребности, както и по-рано. Следователно част от дохода $= a$ се освобождава и може да служи или за разширяване на консумацията, или пък за обратно превръщане в капитал (за натрупване). Обратно, ако е нужно $x + a$ за продължаване на досегашния начин на живот, то или този последният трябва да претърпи ограничение, или част от дохода, която е равна на a и по-рано се е натрупвала, трябва да бъде изразходвана сега като доход.

Повишаването и понижаването на стойността може да засегне или постоянния, или променливия капитал, или и двата едновременно, като по отношение на постоянния капитал то може да засегне или основната, или оборотната негова част, или и двете заедно. При постоянния капитал трябва да се разгледат: суровините и спомагателните материали, към които се отнасят и полуфабрикатите — всичко това ние обединяваме под общото име суровини — машините и останалия основен капитал.

По-горе вече разгледахме измененията в цената, съответно в стойността на суровините, тяхното влияние върху нормата на печалбата и установихме общия закон, че при равни други условия нормата на печалбата е обратно пропорционална на величината на стойността на суровините. Това е безусловно правилно за нововложения капитал в едно предприятие, т. е. когато влагането на капитал, превръщането на пари в производителен капитал, се извършва за пръв път.

Но освен този капитал, който съставлява нови вложения, значителна част от вече функциониращия капитал се намира в сферата на обръщението, докато друга негова част остава в сферата на производството. Една част се намира на пазара във формата на стока и трябва да бъде превърната в пари; друга част съществува във вид на пари, независимо в каква форма, и трябва да бъде отново превърната в условия за производство; най-сетне, трета част се намира в сферата на производството, отчасти в първоначалната форма на средства за производство, суровини, спомагателни материали, закупени на пазара полуфабрикати, машини и друг основен капитал, отчасти във формата на продукт, който още се намира в процеса на изготвяне. Как ще влияе тук повишаването и понижаването на стойността, зависи много от количественото съотношение между тези съставни части. За опростяване на въпроса ще оставим засега настрана целия основен капитал и ще разглеждаме само оная част от постоянния капитал, която се състои от суровините и спомагателните материали, полуфабрикатите и стоките, които или са още в процес на изготвяне, или вече се намират на пазара в готов вид.

Ако се повишава цената на суровините, напр. на памука, повишава се и цената на памучните стоки — на полуфабрикатите, като преждата, и на готовите стоки, като тъканите, и т. н., — които са произведени от по-евтин памук; също така се повишава както стойността на още необработения, намиращият се на склад памук, така и стойността на памука, който тепърва се обработва. Последният, тъй като чрез обратно въздействие става израз на повече работно време, прибавя към продукта, в който той влиза като съставна част,

по-голяма стойност от онази, която е притежавал първоначално и която капиталистът е заплатил за него.

По такъв начин, ако едно повишаване на цената на суровината се придружава от значителна маса налична готова стока на пазара — безразлично на каква степен на обработка, — то се повишава стойността на тази стока и заедно с това се повишава стойността на вече съществуващия капитал. Същото важи и за намиращите се в ръцете на производителите запаси от суровини и т. н. Това повишаване на стойността може да обезщети или да преобезщети отделните капиталисти или дори капиталистите от цял отрасъл на промишлеността за спадането на нормата на печалбата, обусловено от повишаването на цената на суровините. Без да влизаме тук в подробности относно влиянието на конкуренцията, можем обаче за пълнота да отбележим, че: 1) ако намиращите се в складовете запаси от суровини са значителни, те противодействуват на повишаването на цените, което се появява в самото огнище на производството на суровините; 2) ако намиращите се на пазара полуфабрикати или готови стоки твърде много обременяват пазара, те пречат на цената на готовите стоки или полуфабрикати да расте съответно на цената на техните суровини.

Обратното става при спадането на цените на суровините, което при равни други условия повишава нормата на печалбата. Стоките, които се намират на пазара, артикулите, чиято обработка още не е довършена, запасите от суровини се обезценяват, като с това противодействуват на едновременното повишаване на нормата на печалбата.

Колкото по-малки са запасите, намиращи се в сферата на производството и на пазара, напр. към края на операционната година, във времето, когато суровините отново се доставят в голямо количество — например за селскостопанските продукти след жътвата, — толкова в по-чист вид се проявява влиянието на изменението на цената на суровините.

В цялото наше изследване изхождаме от предпоставката, че повишаването или понижаването на цените е израз на действителни колебания на стойността. Но тъй като тук се касае до влиянието, което колебанията на цените оказват върху нормата на печалбата, то източникът на самите тези колебания всъщност няма значение; развитите тук изводи остават правилни и за случая, когато цените се повишават или спадат не поради колебания на стойността, а поради въздействие на кредитната система, конкуренцията и др. т.

Тъй като нормата на печалбата е равна на отношението на излишъка на стойността на продукта към стойността на целия авансиран капитал, повишаването на нормата на печалбата, предизвикано от обезценяване на авансирания капитал, е свързано със загуба на

капиталова стойност, точно както понижаването нормата на печалбата, предизвикано от повишаване стойността на авансирания капитал, може да е свързано с печалба.

Що се отнася до другата част на постоянния капитал, до машините и изобщо до основния капитал, то повишенията на стойността, които стават тук и се отнасят главно до постройките, земята и т. н., могат да бъдат изследвани само във връзка с учението за поземлената рента и затова не се разглеждат тук. А за обезценяването на тази част от капитала най-общо значение имат:

Постоянните усъвършенствувания, вследствие на които наличните машини, фабрични здания и т. н. губят от своята потребителна стойност, а следорателно и от своята стойност. Този процес действа с особена сила през първия период на въвеждането на нови машини, когато последните не са още достигнали достатъчна степен на зрелост и когато поради това непрекъснато се оказват остарели, преди да успеят да възпроизведат своята стойност. Това е една от причините за обичайното в такива периоди прекомерно удължаване на работното време, за непрекъснатата работа при редуващи се дневни и нощни смени, с която се цели да се възпроизведе в най-кратък период стойността на машините, без да се отчисляват много големи суми за тяхното изхабяване. Ако краткият период на дейността на машините (съкратеният срок на техния живот предвид на вероятните усъвършенствувания) не се е компенсирал по такъв начин, то вследствие на моралното изхабяване на машините върху продукта би преминавала такава значителна част от тяхната стойност, че те не биха могли да конкурират дори с ръчния труд¹⁵⁾.

Ако машините, типът на постройките, изобщо основният капитал, са достигнали известна зрелост, така че поне в своята основна конструкция остават неизменни за повече или по-малко продължителен период, подобно обезценяване настъпва вследствие подобряването на методите на възпроизводството на този основен капитал. Стойността на машините и пр. спада сега не защото те бързо се изместват и до известна степен се обезценяват от нови, по-производителни машини, а защото сега те могат да бъдат възпроизведени по-евтино. Това е една от причините, поради която едро предприятие често пъти процъфтява само във втори ръце, след като първият му притежател фалира, а вторият, след като го купи на евтина цена, още от самото начало започне производството с по-малки капиталовложения.

¹⁵⁾ Примери за това виж между другото у Бебидж⁴⁵. Обичайното средство — намаляването на работната заплата — се прилага и в дадения случай и по този начин това постоянно обезценяване довежда до съвсем други последствия от ония, които си представлява хармоничната глава на г. Кери.

В земеделието прави особено впечатление, че същите причини, които повишават или понижават цената на продукта, повишават или понижават и стойността на капитала, тъй като последният в своята значителна част се състои от този продукт: зърно, добитък и др. т. (Рикардо⁴⁶).

Предстои да се спомене още и за променливия капитал.

Доколкото стойността на работната сила нараства вследствие на повишаването на стойността на средствата за живот, необходими за нейното възпроизводство, или, обратно, спада вследствие на понижаването на стойността на тези средства за живот — а повишаването и понижаването на стойността на променливия капитал не изразява нищо друго освен тези два случая, — то при неизменна продължителност на работния ден на такова повишаване на стойността съответствува спадане на принадлежната стойност, а на такова обезценяване — увеличение на принадлежната стойност. Но с това могат едновременно да бъдат свързани и други обстоятелства — освобождаване и свързване на капитал, — които още не са изследвани и които трябва сега накратко да разгледаме.

Ако работната заплата се намалява вследствие понижаване стойността на работната сила (с което може да бъде свързано дори повишаване на реалната цена на труда), то се освобождава част от капитала, която досега се влагаше в работна заплата. Става освобождаване на променлив капитал. Това оказва само такова влияние на нововлагания капитал, че той работи с повишена норма на принадлежната стойност. По-малко в сравнение с предишното количество пари привежда в движение същото количество труд и по този начин незаплатената част от труда се увеличава за сметка на заплатената. Но за капитала, който е работил досега, не само се повишава нормата на принадлежната стойност, но освен това се освобождава част от капитала, който досега се е изразходвал за работна заплата. Досега тя беше свързана и съставяше неизменна част, която се отделяше при продажбата на продукта и трябваше да се влага в работна заплата, да функционира като променлив капитал, за да може предприятието да продължава да работи в предишния мащаб. Сега тази част от капитала става свободна и може следователно да бъде употребена като ново капиталовложение — или за разширяване на същото предприятие, или за да функционира в друга сфера на производството.

Да приемем напр., че първоначално се е изисквало 500 ф. ст., за да се използва седмично трудът на 500 работници, а сега за та-

зи цел се изискват само 400 ф. ст. Ако масата на произведената стойност и в двата случая е = 1 000 ф. ст., то масата на седмичната принадлежна стойност ще бъде в първия случай = 500 ф. ст., а нормата на принадлежната стойност $\frac{500}{500} = 100\%$; но след намаляването на работната заплата масата на принадлежната стойност ще бъде 1 000 ф. ст. — 400 ф. ст. = 600 ф. ст. и нейната норма $\frac{600}{400} = 150\%$.

И това повишение на нормата на принадлежната стойност е единственият резултат за онзи, който с променлив капитал от 400 ф. ст. и със съответен постоянен капитал започва ново предприятие в същата сфера на производството. Обаче в едно вече функциониращо предприятие в такъв случай вследствие обезценяването на променливия капитал има не само повишаване на масата на принадлежната стойност от 500 на 600 ф. ст. и на нормата на принадлежната стойност — от 100 на 150%, но освен това се освобождават 100 ф. ст. от променливия капитал, които могат да бъдат отново употребени за експлоатация на труд. Следователно не само досегашното количество труд се експлоатира по-изгодно, но поради освобождаването на тези 100 ф. ст. досегашният променлив капитал от 500 ф. ст. дава възможност да се експлоатират при по-висока норма на експлоатацията повече работници, отколкото по-рано.

Сега да вземем обратния случай. Да приемем, че първоначално то разпределение на продукта се е извършвало при 500 работници в такова отношение: $400_v + 600_m = 1000$, така че нормата на принадлежната стойност е била 150%. По такъв начин един работник получава седмично $\frac{4}{5}$ ф. ст. = 16 шилинга. Ако сега вследствие повишаване стойността на променливия капитал 500 работници струват седмично 500 ф. ст., то седмичната заплата на всеки отделен работник ще бъде = 1 ф. ст., и 400 ф. ст. ще могат да приведат в движение само 400 работници. И ако се използват в работа същият брой работници, както и по-рано, ще получим $500_v + 500_m = 1000$; нормата на принадлежната стойност ще се понижи от 150% на 100%, т. е. с $\frac{1}{3}$. За нововлагания капитал това понижаване на нормата на принадлежната стойност би било единственият резултат. При равни други условия би трябвало във връзка с това да се понижи и нормата на печалбата, макар и не в същата пропорция. Ако напр. $c = 2000$, то в първия случай имаме $2000_c + 400_v + 600_m = 3000$; $m' = 150\%$, $p' = \frac{600}{2400} = 25\%$. Във втория случай $2000_c + 500_v + 500_m = 3000$; $m' = 100\%$, $p' = \frac{500}{2500} = 20\%$. Напротив, за вложения вече капитал резултатът би се оказал двояк. С помощта на 400 ф. ст. про-

менлив капитал сега може да се използва за работа само 400 души работници, и то с норма на принадлежната стойност 100%. По такъв начин цялата принадлежна стойност от тях възлиза на 400 ф. ст. Тъй като, по-нататък, постоянният капитал на стойност 2000 ф. ст. изисква за своето функциониране 500 работника, то 400 работника могат да приведат в движение само постоянен капитал на стойност 1600 ф. ст. Следователно, за да може да продължава производството в предишния мащаб и за да не бездействува $\frac{1}{5}$ от машините, променливият капитал трябва да се увеличи със 100 ф. ст., за да ангажира, както и по-рано, 500 работника; а това може да се постигне само по един начин: капиталът, който е бил досега свободен, се свързва, като онази част от натрупването, която трябваше да послужи за разширяване на производството, сега служи само за допълване, или пък частта, която беше предназначена да се изразходва като доход, се прибавя към предишния капитал. Тогава в резултат на увеличено със 100 ф. ст. вложение на променлив капитал се произвежда със 100 ф. ст. по-малко принадлежна стойност. За да се приведе в движение същият брой работници, се изисква повече капитал и в същото време се намалява принадлежната стойност, която се получава от всеки отделен работник.

Изгодите, които произтичат от освобождаването, и загубите, които произтичат от свързването на променливия капитал, съществуват само за капитала, който е вече вложен в работа и който следователно се възпроизвежда при дадени отношения. За нововложения капитал изгодите в единия случай и загубите в другия случай се свеждат до повишаване, съответно понижаване на нормата на принадлежната стойност и до съответно, макар и съвсем не пропорционално, изменение на нормата на печалбата.

Току-що изследваното освобождаване и свързване на променлив капитал е резултат на понижаване или повишаване стойността на елементите на променливия капитал, т. е. на разходите за възпроизводството на работната сила. Обаче променлив капитал може да се освобождава и когато вследствие развитието на производителната сила на труда при неизменна норма на работната заплата се изискват по-малко работници, за да се приведе в движение същата маса постоянен капитал. По същия начин може и, обратно, да стане свързване на добавъчен променлив капитал, ако поради понижаване на производимелната сила на труда се изискват повече работници за същата маса постоянен капитал. Ако обаче част от капитала, който досега се е използвал като променлив, сега се из-

ползва във формата на постоянен капитал, т. е. ако става само по-друго разпределение между съставните части на един и същ капитал, то това, макар и да оказва влияние върху нормата на принадлежната стойност и печалбата, не се отнася до разглежданата тук рубрика на свързване и освобождаване на капитал.

Постоянен капитал може, както вече видяхме, също така да се свързва или освобождава вследствие повишаване на стойността или загубване на стойността на елементите, от които той се състои. Ако се абстрахираме от това, свързането на постоянния капитал (приемаме, че няма превръщане на част от променливия капитал в постоянен) е възможно само ако производителната сила на труда се увеличава, т. е. ако същата маса труд произвежда повече продукти и следователно привежда в движение повече постоянен капитал. Същото нещо може да се случи при известни условия, когато производителната сила се намалява, както напр. в земеделието, така че едно и също количество труд изисква за произвеждане на един и същ продукт повече средства за производство, напр. повече семена, торове, отводняване и т. н. Без да губи стойност, постоянният капитал може да се освобождава, ако усъвършенствованията, използването на природните сили и т. н. правят един постоянен капитал с по-малка стойност способен да изпълнява същата техническа роля, която по-рано се е изпълнявала от капитал с по-висока стойност.

В „Капиталът“, кн. II вече видяхме,⁴⁷ че след като стоките са превърнати в пари, след като са продадени, определена част от тези пари трябва отново да бъде превърната във веществените елементи на постоянния капитал, и то в пропорцията, каквато се изисква от определения технически характер на всеки даден отрасъл от производството. От тази гледна точка във всички отрасли на производството най-важен елемент са — ако оставим настрана работната заплата, т. е. променливия капитал — суровините, включително и спомагателните материали, които придобиват особена важност там, където няма суровини в строгия смисъл на думата, например в минното дело и изобщо в добивната промишленост. Частта от цената, която трябва да възстановява изхабяването на машините, се включва в сметката само повече или по-малко мислено, докато машините са изобщо способни да функционират; при това е сравнително безразлично дали тази част ще бъде заплатена и възстановена в пари днес или утре, или в който и да е друг момент от периода на оборота на капитала. Иначе стои въпросът със суровините. Ако цената на суровините се покачи, става невъзможно след приспадането на работната заплата същите да бъдат напълно възстановени от стойността на стоките. Затова силните колебания на цените

предизвикват прекъсвания, големи сътресения и дори катастрофи в процеса на възпроизводството. Продуктите на земеделието в собствения смисъл на думата, суровините от органически произход са особено подложени на такива колебания на стойността вследствие на променливите реколти и т. н. — влиянието на кредитната система оставяме тук още съвсем настрана. Едно и също количество труд може тук, в зависимост от неподдаващите се на контрол природни условия, от благоприятното или неблагоприятното годишно време и т. н., да се изразява в съвсем различни количества потребителни стойности и затова определено количество от тези потребителни стойности може да има съвсем различна цена. Ако стойността x се въплъщава в 100 фунта от стоката a , то цената на един фунт от стоката $a = \frac{x}{100}$; ако същата стойност е представена в 1000 фунта

a , то цената на един фунт a ще бъде $= \frac{x}{1000}$ и т. н. Такъв е сле-

дователно един от елементите на разглежданите от нас колебания на цената на суровините. Втори елемент, който споменаваме тук само за пълнота — тъй като конкуренцията и кредитната система лежат още във от кръга на нашето разглеждане, — се състои в следното: количеството на растителните и животинските суровини, чиито растеж и производство са подчинени на определени органически закони и са свързани с известни естествени промеждутъци от време, не може по самото естество на нещата да бъде внезапно увеличено в такава степен както напр. количеството на машините и на другия основен капитал, на въглищата, рудите и т. н., чието увеличаване може при дадени природни условия да стане твърде бързо в една промишлено развита страна. Така че е възможно, а при развито капиталистическо производство дори неизбежно, производството и увеличаването на онази част от постоянния капитал, която се състои от основен капитал, машини и т. н., значително да изпреварва производството и увеличаването на оная негова част, която се състои от органически суровини, така че търсенето на такива суровини се увеличава по-бързо от тяхното предлагане и затова цената им се повишава. Това повишаване на цената води на практика към това, че: 1) тези суровини се докарват от по-отдалечени местности, тъй като повишената цена покрива увеличените транспортни разходи; 2) тяхното производство се разширява, при което обаче действителното увеличение на масата на продуктите поради естеството на работата може да стане може би едва след една година, и 3) се пускат в ход всевъзможни сурогати, които досега не са били използвани, и се отнасят по-икономично с отпадъците. Когато повишаването на цените започне твърде осезателно да влияе върху разширяването

на производството и на предлагането, в повечето случаи вече е достигнат повратният пункт, когато вследствие на продължаващото поскъпване на суровините и на всички стоки, в които те влизат като елемент, търсенето се намалява, поради което настъпва и реакция в цените на суровините. Освен конвулсиите, които тази реакция предизвиква чрез обезценяване на капитала в неговите различни форми, настъпват още и редица други обстоятелства, които сега ще споменем.

Преди всичко от казаното досега е вече ясно следното: колкото е по-развито капиталистическото производство и колкото повече във връзка с това са средствата за бързо и продължително увеличаване на оная част от постоянния капитал, която се състои от машини и т. н., колкото по-бързо е натрупването (особено в периоди на разцвет), толкова по-голямо е относителното свръхпроизводство на машини и друг основен капитал и толкова по-често настъпва относително недопроизводство на растителни и животински суровини, толкова по-подчертано е описаното по-горе увеличаване на техните цени и съответстващата му реакция, толкова по-често стават следователно онези сътресения, които произтичат от това силно колебание на цената на един от главните елементи на възпроизводствения процес.

И ако настъпи катастрофално спадане на тези високи цени, защото тяхното покачване е предизвикало, от една страна, намаляване на търсенето, а от друга — разширяване на производството в дадено място и предлагане от страна на отдалечени, досега малко или съвсем неизползвани производствени области, в резултат на което пак се е получило повече предлагане на суровини над търсенето — излишъкът е особено голям именно при старите високи цени, — то последствията от това трябва да бъдат разгледани от различни гледни точки. Внезапното катастрофално спадане на цената на суровия продукт затруднява неговото възпроизводство и по такъв начин се възстановява монополът на онези страни доставчици, които го произвеждат при най-благоприятни условия — той се възстановява може би с известни ограничения, но все пак се възстановява. Наистина възпроизводството на суровините продължава в разширен мащаб вследствие на веднъж дадения тласък, особено в страните, които в по-голяма или в по-малка степен имат монопол на това производство. Но базата, върху която вследствие на увеличението на количеството на машините и др. т. се извършва сега производството и която сега след известни колебания трябва да стане нова нормална база, нова изходна точка на развитието, се е разширила извънредно поради процесите, които са се извършили през време на последния цикъл на оборота. При това обаче в част от

второстепенните източници на суровини едва-що разширилото се възпроизводство отново силно се затруднява. Така напр. от таблиците за износа може да се види как през последните 30 години (до 1865 г.) индийското производство на памук се е увеличавало, когато е настъпвало спадане в американското производство, и след това веднага отново е започвало повече или по-малко продължително съкращаване на производството. През време на поскъпването на суровините промишлените капиталисти се обединяват, образуват асоциации с цел да регулират производството. Така беше напр. в Манчестер след повишаването на цените на памука през 1848 г., същото беше и с производството на лен в Ирландия. Но щом непосредственият повод премине и отново се възцари общият принцип на конкуренцията „да се купува на най-евтиния пазар“ (вместо да се стремят, подобно на гореспоменатите асоциации, към повишаване на производителната способност на съответните страни, които доставят суровия продукт, независимо от цената, по която непосредствено в дадения момент тези страни могат да доставят продукта) — така че щом принципът на конкуренцията отново пълновластно господства, регулирането на предлагането отново се предоставя на „цената“. Всяка мисъл за съвместен решителен и далновиден контрол над производството на суровини — контрол, който изобщо е съвсем несъвместим със законите на капиталистическото производство и затова винаги си остава платоническо благопожелание или се ограничава с предприети по изключение съвместни действия на капиталистите в моменти на голяма непосредствена опасност и безпомощност — отстъпва място на вярата, че предлагането и търсенето взаимно ще се регулират¹⁶⁾. Суеверието на капиталистите в тази област е до толкова грубо, че дори фабричните инспектори в своите отчети от-

¹⁶⁾ След написването на тези редове (1865 г.) конкуренцията на световния пазар значително се засили поради бързото развитие на промишлеността във всички културни страни, особено в Америка и Германия. Фактът, че бързо и мощно увеличаващите се производителни сили с всеки нов ден все по-силно надрастват законите на капиталистическата стокова размяна, в рамките на които те трябва да се движат — този факт прониква в днешно време все повече и повече в съзнанието дори на самите капиталисти. Това се проявява особено в два симптома. Първо, в новата всеобща мания на покровителствените мита, която се отличава от старата покровителствена система особено по това, че най-много се стреми да защити тъкмо ония продукти, които могат да се изнасят. Второ, в картелите (тръстовете) на фабрикантите от цели големи производствени сфери, имащи за цел да регулират производството, а следователно и цените и печалбата. От само себе си се разбира, че тези експерименти са осъществими само при сравнително благоприятна икономическа атмосфера. Още първата буря ще ги разруши и ще докаже, че макар производството и да се нуждае от регулиране, безспорно е, че не капиталистическата класа е призвана да осъществи това на дело. Засега тези картели имат за задача да се грижат само за това, дребните капиталисти да бъдат по-бързо изядени от едрите, отколкото досега. — Ф. Е.

ново и отново се спират пред него с най-голямо учудване. Смяната на благоприятните и неблагоприятните години причинява, разбира се, също така поевтиняване на суровините. Освен непосредственото влияние, което това обстоятелство оказва върху разширяването на търсенето, тук се присъединява още като стимул и споменатото по-горе влияние върху нормата на печалбата. И посоченият по-горе процес, при който производството на суровини постепенно бива изпреварвано от производството на машини и т. н., се повтаря тогава в по-широк мащаб. Действителното подобряване на суровините, при което те биха се доставяли не само в надлежното количество, но и при надлежното качество, напр. получаването на памук от американско качество от Индия би изисквало продължително, редовно увеличаващо се и постоянно търсене от страна на Европа (ние се абстрахираме напълно от икономическите условия, при които е поставен индийският производител в своята родина). Но сферата на производството на суровини се изменя само чрез скокове: ту като внезапно се разширява, ту като силно се съкращава. Всичко това, както и духът на капиталистическото производство изобщо, може много удобно да се изучава на примера на памучния глад през 1861—1865 г.⁴⁸ — период, в течение на който се наблюдаваше и тази особеност, че понякога съвсем липсваше известен вид суровина като един от съществените елементи на възпроизводството. Собствено казано, цената може да се повишава и при достатъчно предлагане, ако това достатъчно предлагане се осъществява при сравнително тежки условия. Или пък може да има действителен недостиг на суровини. През време на памучната криза първоначално се наблюдаваше последното.

Ето защо, колкото повече се приближаваме в историята на производството до съвременния момент, толкова по-редовно срещаме, особено в решаващите клонове на промишлеността, постоянно повтарящата се смяна на периодите на относителното поскъпване и произтичащото оттук последващо обезценяване на суровините от органически произход. Илюстрации към казаното по-горе са дадени в приведените по-долу примери от отчетите на фабричните инспектори.

Поуката на историята, която може да се извлече и чрез разглеждане на земеделието от друга гледна точка, се състои в това, че капиталистическата система противоречи на рационалното земеделие, или че рационалното земеделие е несъвместимо с капиталистическата система (макар последната да способствува за неговото техническо развитие) и изисква или ръката на дребния, живеещия от своя труд земеделец, или контрола на асоциираните производители.

Сега даваме място на току-що споменатите илюстрации от отчетите на английските фабрични инспектори.

„Положението на работите е по-задоволително; но цикълът от благоприятни и неблагоприятни периоди се съкращава с увеличаването на броя на машините и тъй като при това расте търсенето на суровини, то заедно с това стават по-чести колебанията в хода на работите. . . В сегашния момент не само е възстановено доверие след паниката през 1857 г., но и самата паника изглежда да е почти съвсем забравена. Дали това подобрене ще бъде продължително или не, зависи в твърде значителна степен от цената на суровините. И по мое мнение има признаци, че в някои случаи е вече достигнат оня максимум, след преминаването на който производството ще става все по-неизгодно, докато най-сетне съвсем престане да дава печалба. Ако вземем напр. доходните години във вълненото производство, 1849 и 1850, ще видим, че цената на английската влачена вълна достигаше 13 пенса, а на австралийската — 14—17 пенса за фунт и че средно за 10 години, от 1841 до 1850 г., цената на английската вълна никога не е превишавала 14 пенса, а цената на австралийската — 17 пенса за фунт. Но в началото на неблагоприятната 1857 г. австралийската вълна се продаваше по 23 пенса; през декември, през най-тежкия период на паниката, нейната цена спадна на 18 пенса, но през 1858 г. тя пак се вдигна и достигна своето днешно ниво, 21 пенса. По същия начин в началото на 1857 г. цената на английската вълна беше 20 пенса, през април и септември се повиши на 21 пенса, а през януари 1858 г. спадна на 14 пенса и след това се дигна на 17 пенса, така че сега тя стои с 3 пенса за фунт по-високо в сравнение със средната цена през споменатото по-горе десетилетие. . . По мое мнение това показва, че или са забравени фалитите от 1857 г., които бяха предизвикани от аналогични цени, или се произвежда точно толкова вълна, колкото могат да изпредат намиращите се в наличност вретена, или пък цените на тъканите имат трайно повишение. . . Но в своята практика от миналото имах възможност да се убедя, че, от една страна, не само броят на вретената и на тъканните станове може да бъде увеличен в невероятно късо време, но и бързината на тяхната работа; че, от друга страна, нашият износ на вълна за Франция се е увеличил почти в същата степен, докато средната възраст на развъжданите овце както вътре в страната, така и в чужбина постоянно се намалява, тъй като населението бързо се увеличава и овцевъдите се стремят да превърнат колкото може по-скоро своя добитък в пари. Затова аз често съм изпитвал чувство на тревога при вида на хора, които, без да знаят това, са свързвали своята съдба и своя капитал с предприятия, успехът на които зависи от предлагането на един продукт, който е в състояние да се увеличава само в рамките на известни органически закони. . . Състоянието на търсенето и предлагането на всички сурови материали. . . обяснява, изглежда, много от колебанията в памучната промишленост, както и положението на английския вълнен пазар през есента на 1857 г. и обусловената от последния промишлена криза¹⁷⁾ (Р. Бейкър в „Reports of Insp. of Fact., October 1858“, р. 56—57, 61).

Времето на разцвета на камгарната промишленост на Вест-Райдинг в Йоркшир се отнася към 1849—1850 г. През 1838 г. там са били заети 29 246 лица, през 1843 г. 37 000, през 1845 г. 48 097, през 1850 г. 74 891. В същия окръг е имало през 1838 г. 2 768 ме-

¹⁷⁾ От само себе си се разбира, че сме далеч от мисълта да обясняваме заедно с г. Бейкър вълнената криза в 1857 година с несъответствието между цените на суровия материал и фабриката. Самото това несъответствие беше само един симптом, а кризата беше всеобща. — Ф. Е.

ханични тъкачни станове, през 1841 г. 11 458, през 1843 г. 16 870, през 1845 г. 19 121 и през 1850 г. 29 539 („Reports of Insp. of Fact., [October] 1850“, р. 60). Този разцвет на камгарната промишленост още през октомври 1850 г. започнал да става подозрителен. В априлския отчет за 1851 г. помощник-инспекторът Бейкър пише за Лидс и Бредфорд:

„Положението на работите е от известно време твърде незадоволително. Предачите на влачена вълна бързо губят печалбите от 1850 г., а и повечето тъкачи се намират в не по-добро положение. Струва ми се, че понастоящем във вълнената промишленост бездействуват повече машини, отколкото когато и да било по-рано, а и предачите на лен също тъй разпускат работниците и спират машините. Циклите в текстилната промишленост са в сегашния момент действително твърде неопределени и аз исля, че скоро ще дойдем до убеждението... че не се спазва никакво съответствие между производителната способност на вретената, количеството на суровия материал и растежа на населението“ (стр. 52).

Същото важи и за памучната промишленост. В току-що цитирания октомврийски отчет за 1858 г. се казва:

„Откакто се установи във фабриките определен работен ден, размерите на потреблението на суровини, размерите на производството и величината на работната заплата във всички отрасли на текстилната промишленост се установяват въз основа на простото тройно правило... Аз привеждам една извадка от неотдавишия доклад на... г. Бейнс, сегашния кмет на Блякбърн, относно памучната промишленост, дето той извънредно грижливо е сумирал данните на промишлената статистика за своя окръг:

„Всяка действителна конска сила привежда в движение 450 механически вретена заедно със съответните подготвителни механизми, или 200 водни вретена, или 15 стана за 40-двоймово сухо заедно с машините за навиване на масури, за сноване и скробоане. Всяка конска сила ангажира при пределне $2\frac{1}{2}$ работници, при тъкане 10; тяхната средна работна заплата е повече от $10\frac{1}{2}$ шилинга на човек на седмица... Средните номера, които се изработват, са № 30—32 за основата и № 34—36 за вътъка; ако се приеме, че седмично произвежданата прежда възлиза на 13 унци на вретено, това ще даде 824 700 фунта прежда на седмица, за което трябва да се изразходват 970 000 фунта, или 2 300 бали памук на сума 28 300 ф. ст.... В нашия окръг (район около Блякбърн с радиус 5 английски мили) седмичната употреба на памук е 1 530 000 фунта, или 3 650 бали на сума 44 625 ф. ст. Това прави $\frac{1}{18}$ от цялата памукопредачна промишленост на Съединеното кралство и $\frac{1}{16}$ от цялото механично тъкачество.“

По този начин според изчисленията на г. Бейнс общият рой на памукопредачните вретена в Кралството трябва да достига 28 830 000 и за да работят те в пълен ход, са нужни годишно 1 432 080 000 фунта памук. Но вносет на памук след спадането на износа през 1856 и 1857 г. беше само 1 022 576 832 фунта, следователно трябваше неизбежно да се окаже един дефицит от 409 503 168 фунта. Г-н Бейнс, който беше тъй любезен да ми даде разясненията си по този въпрос, мисли, че изчисляването на годишната употреба на памук въз основа на потреблението на блякбърнския окръг би се оказало преувеличено не само поради разликата в номерата, които се предат, но и поради по-голямото съвършенство на машините. Той оценява цялата годишна употреба на памук в Съединеното кралство на 1 000 милиона фунта. Но дори да е прав, ако действително има излишък в предлагането от $22\frac{1}{2}$ милиона фунта, то, както изглежда, още сега търсенето и предлагането почти се уравниават;

при това трябва да се вземат още под внимание добавъчните вретена и станове, които според г. Бейнс се въвеждат в неговия окръг и съдейки по това, вероятно и в другите окръзи" (р. 59, 60, 61).

III. ОБЩА ИЛЮСТРАЦИЯ : ПАМУЧНАТА КРИЗА ПРЕЗ 1861—1865 г.

ПРЕДИСТОРИЯ 1845—1860 г.

1845 г. Разцвет на памучната промишленост. Твърде ниски цени на памука. Л. Хорнер пише относно този период :

„През последните 8 години не съм наблюдавал нито един период на такова силно интензивно оживление на работите както през миналото лято и есента, особено в памукопредачеството. В течение на цялото полугодие получавах всяка седмица съобщения за нови капиталовложения във фабрики : ту се съобщаваше за ново-строящи се фабрики, ту се намираха нови наематели за малкото бездействащи фабрики, ту, най-сетне, намиращите се в движение фабрики се разширяваха и снабдяваха с по-силни парни машини и с повече работни машини“ („Reports of Insp. of Fact., October 1845“, p. 13).

1846 г. Започват оплаквания :

„Вече в течение на доста продължително време слушам оплаквания от твърде много памучни фабриканти относно притесненото положение на техните работи... през последните 6 седмици различни фабрики започнаха да работят непълно време, обикновено 8 часа на ден вместо 12; това явление, както изглежда, се разширява... цените на памука силно се повишиха... не само че няма повишение на цените на фабрикатите, но... техните цени са по-ниски, отколкото преди поскъпването на памука. Голямото увеличение на броя на памучните фабрики през последните 4 години трябва да е имало за последствие, от една страна, силно нараснало търсене на суровини, а, от друга страна, силно нарастващо предлагане на фабрикати на пазара; тези две причини, взети заедно, трябваше да способствуват за намаляване на печалбата, докато предлагането на суровини и търсенето на фабрикатите си оставаха неизменни; но тяхното действие се оказа толкова по-значително, че, от една страна, предлагането на памук през последно време беше недостатъчно, а, от друга страна, търсенето на фабрикатите на разните вътрешни и външни пазари се намали“ („Reports of Insp. of Fact., October 1846“, p. 10).

Растящото търсене на суровини и пресищането на пазара с фабрикати вървят естествено ръка за ръка. Между впрочем тогавашното разширяване на промишлеността и последвалият застои не се ограничаваха само в памучните окръзи. В бредфордския камгарнен окръг имаше през 1836 г. само 318 фабрики, а през 1846 г. 490. Тези цифри далеч не изразяват действителния растеж на производството, тъй като съществуващите фабрики бяха през това време значително разширени. Това се отнася особено до ленопредачните фабрики.

„В продължение на последните 10 години всички те в по-голяма или по-малка степен способстваха за пресищането на пазара, на което трябва главно да се при-

пише сегашният застои на работите... Притесненото положение на работите е съвсем естествено последствие от това толкова бързо увеличаване на броя на фабриките и машините* („Reports of Insp. of Fact., October 1846“, p. 30).

1847 г. През октомври — парична криза. Дисконт — 8%. По-рано вече беше станал провалът на железопътните спекулации и на машинациите с остиндийските менителници. Обаче:

„Г-н Бейкър привежда много интересни подробности относно нарасналото през последните години търсене на памук, вълна и лен вследствие разширяването на съответните клонове на промишлеността. Увеличеното търсене на тези видове суровини, особено предвид на това, че то настъпва в период, когато тяхното предлагане беше спаднало далеч под средното, Бейкър счита за почти д-статъчно, за да се обясни сегашното притеснено състояние на тези промишлени клонове, дори ако не се вземе под внимание разстройството на паричния пазар. Този възглед напълно се потвърждава от моите собствени наблюдения и от онова, което узнах от компетентни хора. Тези различни отрасли на промишлеността изпитваха вече твърде силно стеснение, когато лесно можеха да се шконтират полици с 5 % и по-малко. Между това предлагането на сурова коприна беше изобилно, цените умерени и съответно на това работите вървяха оживено до... последните 2 или 3 седмици, когато паричната криза без съмнение засегна не само самите фабриканти на коприна, но — и то в още по-голяма степен — и техните главни клиенти, фабрикантите на модни стоки. Достатъчно е да хвърлим поглед върху обнародваните официални отчети, за да се убедим, че памучната промишленост е нараснала през последните три години почти с 27%. Вследствие на това цената на памука се повиши в кръгли цифри от 4 пенса до 6 пенса за фунт, докато цената на преждата благодарение на увеличеното предлагане се е повишила само малко над предишното си ниво. Вълнената промишленост започна да се разширява през 1836 г.; оттогава тя нарасна в Йоркшир с 40%, а в Шотландия още повече. Още по-значителен е растежът на камгарната промишленост¹⁸⁾. Тук за същия период разширението се изчислява на повече от 74%. По тази причина потреблението на сурова вълна беше огромно. Ленената промишленост показва от 1839 г. насам прираст от приблизително 25% в Англия, 22% в Шотландия и почти 90% в Ирландия¹⁹⁾; в резултат цената на суровия материал при едновременни лоши реколти на лена се покачи с 10 ф. ст. на тон, докато цената на преждата спадна с 6 пенса на чиле“ („Reports of Insp. of Fact., October 1847“, p. 30—31).

1849 г. През последните месеци на 1848 г. работите наново се оживяват.

„Цената на лена, която беше толкова ниска, че една достатъчна печалба на фабрикантите на ленени изделия изглеждаше осигурена едва ли не при всякакви бъдещи условия, подбуди фабрикантите да развият непрекъснато своето производство. Фабрикантите на вълнени изделия работеха в началото на годината твърде усиле-

¹⁸⁾ В Англия се прави строга разлика между Woollen Manufacture [вълнена промишленост], т. е. предачество и тъкачество от къса вълна, която дава шрайхгарн (главен център Лидс), и Worsted Manufacture [камгарна промишленост], т. е. предачество и тъкачество от дълга вълна, която дава камгарна прежда (главен център Бредфорд в Йоркшир). — Ф. Е.

¹⁹⁾ Това бързо разширяване на машинното производство на ленена прежда в Ирландия нанесе тогава смътен удар върху износа на германското (силезийското, лаузицкото, вестфалското) платно, изгънано от прежда, приготвяна по ръчен начин. — Ф. Е.

но. . . но аз се страхувам, че изпращането на вълнени стоки на консигнация често заема мястото на действителното търсене и че периодите на привидно процъфтяване, т. е. на пълна заангажираност, не винаги съвпадат с периодите на реално търсене. В течение на няколко месеца положението в камгарното производство беше особено добро. . . В началото на споменатия период цената на вълната беше особено ниска; предачите натрупаха запаси на изгодни цени и, разбира се, в значителни количества. Когато през време на пролетните продажби цената на вълната се покачи, предачите извякоха изгода от това и я задържаха, тъй като търсенето на фабрики беше значително и трайно“ („Reports of Insp. of Fact. [April] 1849“, p. 42).

„Ако разгледаме колебанията в положението на работите, които станаха във фабричните окръзи през последните 3 или 4 години, то трябва, струва ми се, да допуснем, че някъде има смущаваща причина. . . Дали гигантската производителна сила на разрасналото се машинно производство не е добавила в това отношение нов елемент?“ (Reports of Insp. of Fact., April 1849“, p. 42, 43).

През ноември 1848 г., през май и през лятото на 1849 г. чак до октомври положението все повече се подобряваше.

„Това се отнася особено до групиращата се около Бредфорд и Халифакс фабрикация на платове от камгарна прежда; никога по-рано това производство не е достигало дори и приблизително сегашните си размери. . . Спекулата със суровините и неизвестността относно вероятното предлагане още отдавна предизвикват в памучната пр мишленост по-голямо възбуждение и по-чести колебания, отколкото в предприятията на който и да е друг отрасъл. Сега тук се наблюдава натрупване на запаси от по-груби сортове памучни стоки, което предизвиква безпокойство у дребните предачи и вече им причинява загуби, така че някои от тях работят непълно време“ („Reports of Insp. of Fact. October 1849“, p. 64—65).

1850 г. Април. Оживлението все още продължава. Изключение:

„Силно потиснато състояние в една част от памучната промишленост вследствие недостатъчното предлагане на суровини, и то точно за груби номера прежда и тежки тъкани. . . Има опасение, че подобна реакция ще бъде предизвикана и в камгарната промишленост, дето през последно време броят на машините беше увеличен. Според изчисленията на господин Бейкър само през 1849 г. продукцията на тъкачните станове в този отрасъл се е увеличила с 40%, а продукцията на вретената с 25—30%, и разширяването на предприятията все още продължава с предишния темп“ („Reports of Insp. of Fact., April 1850“, p. 54).

1850 г. Октомври.

„Цената на памука продължава. . . да създава значителна потиснатост в този отрасъл на промишлеността, особено за такива стоки, за които суровините съставляват значителна част от производствените разходи. Силното повишение на цените на сур-вата коприна предизвика в много случаи довеждане до влошаване на положението и в този отрасъл“ („Reports of Insp. of Fact., October 1850“, p. 14).

Според цитирания тук отчет на Комитета на кралското дружество за ленената култура в Ирландия високата цена на лена при ниските цени на другите селскостопански продукти осигурява значително разширяване на лененото производство през идната година (пак там, стр. 31, 33).

1853 г. Април. Интензивен разцвет.

„Нито веднаж през последните 17 години, в течение на които трябваше официално да се запознавам с положението на работите във фабричния окръг Ланкашир, аз не съм наблюдавал такова общо процъфтяване; оживлението във всички отрасли е необикновено“ — казва Леонард Хорнер („Reports of Insp. of Fact., April 1853“, p. 19).

1853 г. Октомври. Потиснато състояние в памучната промишленост. „Сврѣхпроизводство“ („Reports of Insp. of Fact., October 1853“, p. 15).

1854 г. Април.

„Макар че вълнената промишленост не беше много оживена, все пак даваше на всички фабрики работа в пълен размер; също и памучната промишленост. Камгарната промишленост работеше през цялото изтекло полугодие много често с прекъсвания. . . В ленопереработващата промишленост имаше нарушения поради това, че предлагането на лен и коноп от Русия се намали вследствие на Кримската война“ („Reports of Insp. of Fact., [April] 1854“, p. 37).

1859 г.

„В шотландската ленообработваща промишленост положението е все още потиснато. . . тъй като суровият материал се намира рядко и е скъп; лошото качество на реколтата в прибалтийските провинции, откъдето става главният внос у нас, ще оказва вредно влияние върху производството в този окръг; при това ютата, която постепенно измества лена в производството на много груби артикули, не струва много скъпо и се намира в достатъчно количество. . . приблизително половината от машините в Денди предат понастоящем юта“ („Reports of Insp. of Fact., April 1859“, p. 19). — „Вследствие на високата цена на суровия материал ленопредачеството все още не е достатъчно изгодно и докато всички други фабрики работят непрекъснато, има редица случаи на спиране на машините, които преработват лен. . . Предачеството на юта. . . се намира в по-задоволително положение, тъй като през последно време цената на този материал стана по-умерена“ („Reports of Insp. of Fact., October 1859“, p. 20).

1861—1864 г. АМЕРИКАНСКАТА ГРАЖДАНСКА ВОЙНА. ПАМУЧНИЯТ ГЛАД.
НАЙ-ГОЛЕМИЯТ ПРИМЕР НА ПРЕКЪСВАНЕ НА ПРОИЗВОДСТВЕНИЯ ПРОЦЕС
ПОРАДИ НЕДОСТИГ И ПОСКЪПИВАНЕ НА СУРОВИНИ

1860 г. Април.

„Що се отнася до вървежа на работите, радвам се, че мога да ви съобщя, че въпреки високата цена на суровия материал, всички отрасли на текстилната промишленост работиха през последното полугодие твърде добре с изключение на копринената промишленост. . . В някои окръзи на памучната промишленост търсенето на работници ставаше чрез обявления и за там се отправяха работници от Норфолк и други земеделски графства. . . Изглежда, че във всички отрасли на промишлеността се чувства голям недостиг на суровини. Само. . . този недостиг ни задържа в известни граници. В памучната промишленост броят на новоосновените фабрики, разширяването на вече съществуващите и търсенето на работници не е достигало може

би никога такива размери както в сегашния момент. Навред и навсякъде се търсят суровини“ („Reports of Insp. of Fact., April, 1860“, p. 57).

1860 г. Октомври.

„Положението в окръзите на памучната, вълнената и ленопредачната промишленост беше добро; както казват, в Ирландия положението през последната година било дори много добро и би било още по-добро, ако не беше високата цена на суровините. Изглежда, че ленопредачите с по-голямо нетърпение, отколкото когато и да било, очакват от железниците откриването на допълнителни индийски източници за снабдяване и съответно развитие на индийското земеделие, за да може най-сетне. . . да се получи такова предлагане на лен, което да отговаря на техните потребности“ („Reports of Insp. of Fact., October 1860“, p. 37).

1861 г. Април.

„Положението на работите в настоящия момент е потиснато. . . някои от памучните фабрики работят непълно време, а много копринени фабрики са заети само отчасти. Суровините са скъпи. Почти във всички отрасли на текстилната промишленост тяхната цена е по-висока от цената, при която те могат да бъдат преработени за масата консуматори“ („Reports of Insp. of Fact., April 1861“, p. 33).

Сега се оказва, че през 1860 г. е имало свръхпроизводство в памучната промишленост; неговите последствия се чувствуваха и през следващите години.

„Нужни бяха две до три години, за да може световният пазар да погълне свръхпроизводството от 1860 г.“ („Reports of Insp. of Fact., December 1863“, p. 127). „Потиснатото състояние на пазарите за памучни изделия в Източна Азия оказа в началото на 1860 г. съответно обратно въздействие върху състоянието на работите в Блякбърн, дето около 30 000 механически тъкачни станове са заети почти изключително с производството на тъкани за този пазар. Вследствие на това търсенето на работници беше тук ограничено още много месеци, преди да се почувствува влиянието на памучната блокада. . . за щастие това спаси много фабриканти от разорение. Увеличи се стойността на запасите, докато бяха държани на склад, и по този начин се избягна онова ужасяващо обезценяване, което иначе би било неизбежно при такава криза“ („Reports of Insp. of Fact., October 1862“, p. 28, 29, 30).

1861 г. Октомври.

„От известно време насам положението на работите е много тежко. . . Твърде вероятно е, че през зимните месеци много фабрики ще намалят силно работното време. Впрочем това можеше да се предвиди. . . съвсем независимо от причините, които прекъснаха нашия обичаен внос на памук от Америка и нашия износ за там, съкращаването на работното време през настъпващата зима щеше да стане необходимо вследствие на силното увеличаване на производството през последните три години и вследствие на затрудненията

на индийския и китайския пазар“ („Reports of Insp. of Fact. October 1861“, p. 19).

Памучните отпадъци. Остиндийският памук (Surat). Влиянието му върху работната заплата на работниците. Усъвършенствуване на машините. Заместването на памука с нишесте и минерали. Влиянието на това скробване с нишесте върху работниците. Предачите на тънки номера. Измамата на фабрикантите

„Един фабрикант ми пише следното: „Що се отнася до количеството на памука, който се изразходва на вретено, вне без съмнение недостатъчно вземате под внимание факта, че при поскъпване на памука всеки предачен фабрикант на обикновена прежда (да кажем до № 40, а главно от № 12—32) произвежда колкото може по-тънки номера, т. е. започва да преде № 16 вместо предишния № 12 или № 22 вместо № 16 и т. н., и тъкачиният фабрикант, който преработва тази тънка прежда, ще доведе своята басма до обичайното тегло, като прибави към нея съответно по-голямо количество скроб. Този способ се прилага сега наистина в позорни размери. Аз съм слушал от сигурен източник, че съществува обикновен износен плат за ризи, който тежи 8 фунта парчето, от които $2\frac{3}{4}$ фунта за скроб. В други видове тъкани скробът често пъти съставя 50%; така че фабрикантът съвсем не лъже, когато се хвали, че забогатява, продавайки един фунт от своята материя поевтино, отколкото е заплатил за преждата, употребена за нейното производство“ („Reports of Insp. of Fact., April 1864“, p. 27).

Съобщавали са ми също, че тъкачите приписват своите увеличаващи се заболявания на скроба, който се употребява за основата, изпредена от остиндийски памук, и който не се състои, както по-преди, от чисто брашно. Но този заместител на брашното има, както казват, това голямо предимство, че значително увеличава теглото на тъканта, така че 15 фунта прежда дават 20 фунта тъкан“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 63. Този заместител представляваше смлян талк, така наречен „China clay“, или гипс, така наречен „French chalc“).

„Доходът на тъкачите (тук се имат предвид тъкачите-работници) силно се намалява поради прилагането на заместители на брашно за скробване на основата. Този скроб прави преждата по-тежка, но същевременно твърда и чуплива. Всяка нишка от основата преминава в тъкачиния стан през така наречената нишелка, чиито здрави нишки държат основата в правилно положение; силно скробваната основа постоянно причинява скъсвания на нишки в нишелката; всяко скъсване отнема на тъкача пет минути за поправка; на тъкача се налага сега да поправя такива повреди най-малко 10 пъти по-често, отколкото преди, и от само себе си се разбира, че станът в течение на работния ден произвежда съответно по-малко тъкан“ (пак там, стр. 42, 43).

„В Ештон, Стълибридж, Мосли, Олдхем и т. н. работното време е съкратено с цяла трета и с всяка нова седмица се съкращава още повече... Едновременно с това съкращаване на работния ден в много отрасли става и намаление на работната заплата“ („Reports of Insp. of Fact., April 1861“, p. 12, 13).

В началото на 1861 г. избухна стачка между механичните тъкачи в някои райони на Ланкашир. Някои фабриканти заявиха, че предстои намаление на работната заплата с $5-7\frac{1}{2}\%$; работниците настояваха да се запази размерът на работната заплата, а работ-

ният ден да се намали. Работодателите не се съгласиха и стачката започна. След месец работниците трябваше да отстъпят. И те полуха сега и едното, и другото:

„Освен че беше намалена работната заплата, на което работниците в края на краищата се съгласиха, много фабрики работят сега при непълно време“ („Reports of Insp. of Fact., April 1861“, p. 23).

1862 г. Април.

„Бедствията на работниците значително се засилиха от времето на моя после ден отчет; но никога още в историята на промишлеността такива неочаквани и такива тежки страдания не са били понасяни с такава мълчалива покорност и с таква търпеливо самообладание“ („Reports of Insp. of Fact., April 1862“, p. 10). — „Относителният брой на напълно безработните в настоящия момент изглежда, че превишава незначително броя на безработните през 1848 г., когато цареше обикновена паника, която обаче се оказа достатъчна, за да подбуди обезпокоените фабриканти да съберат статистически данни относно памучната промишленост, подобни на тези, които сега седмично се публикуват... През май 1848 г. бяха без работа 15% от всички работници в памучната промишленост на Манчестер, 12% работеха при непълно работно време, докато повече от 70% работеха при пълно работно време. На 28 май 1862 г. 15% от работниците бяха без работа, 35% работеха при непълно работно време, 49% — при пълно работно време... В съседните места, напр. в Стокпорт, процентът на работещите непълно работно време е по-висок, а процентът на работещите пълно работно време е по-нисък“, тъй като тук се предат по-груби номера, отколкото в Манчестер (стр. 16).

1862 г. Октомври.

„Според последните сведения на официалната статистика през 1861 г. в Съединеното кралство е имало всичко 2887 памучни фабрики: от тях 2109 в моя окръг“ (Ланкашир и Чешир). „Аз, разбира се, знаех, че твърде значителна част от тези 2109 фабрики в моя окръг са дребни предприятия с малко работници. Обаче аз бях учуден, когато разбрах колко голям е броят на тези последните. В 392, или 19%, двигателната сила — парна или водна — е по-малко от 10 конски сили; в 345, или 16% — от 10 до 20 конски сили; в 1372 — 20 конски сили и повече... Твърде значителна част от тези дребни фабриканти — повече от една трета от общия им брой — са били сами не твърде отдавна работници; това са хора, които не разполагат с капитали... Центърът на тежестта пада следователно върху останалите $\frac{2}{3}$ “ („Reports of Insp. of Fact., October 1862“, p. 18, 19).

Според данните на същия отчет в памучната промишленост на Ланкашир и Чешир по онова време са работили пълно работно време 40 146 работници, или 11,3%; непълно работно време — 134 767, или 38%; безработни 179 721, или 50,7%. Ако се извадят оттук данните за Манчестер и Болтон, дето се предат главно тънки номера — отрасъл, който сравнително малко е пострадал от липса на памук, — то положението на работите ще се представи в още по-неблагоприятен вид, а именно: заети при пълно работно време — 8,5%, при непълно работно време — 38%, безработни 53,5% (стр. 19, 20).

„За работника представлява голяма разлика дали той преработва добър или лош памук. През първите месеци на годината, когато всички фабриканти се стареаха да поддържат редовното функциониране на своите фабрики, употребявайки всякакъв памук, какъвто изобило можеше да се купи на евтини цени, попадна много лош памук във фабриките, дето по-рано се употребяваше обикновено добър; разликата в работната заплата на работниците се оказа толкова голяма, че избухнаха много стачки, тъй като работниците при старата заплата на парче не можеха сега да си докарат сносна надница... В някои случаи разликата вследствие употребата на лош памук достигаше половината от цялата надница дори при пълно работно време“ (стр. 27).

1863 г. Април.

„През тази година ще могат да работят пълно работно време само незначително повече от половината от всички работници в памучната промишленост“ („Reports of Insp. of Fact., April 1863“, p. 14).

„Твърде сериозен недостатък при употребата на остиндийски памук, какъвто фабриките са принудени сега да преработват, е този, че скоростта на машините при него трябва силно да се намалява. В течение на последните години бяха пуснати в ход всички средства, за да се увеличи тази скорост, и по този начин да се заставят същите машини да дават повече работа. Намалената скорост засяга интересите на работника в същата степен, както и интересите на фабриканта, защото повечето от работниците получават заплата на парче: предачът — толкова и толкова за фунт изпредена прежда, тъкачът — толкова и толкова за парче изготвена от него тъкан; но дори и за работниците, които се заплащат седмично, работната заплата трябва да се понижи вследствие намалението на производството. По мои сведения... и съгласно представените ми данни относно заплатата на работниците от памучната промишленост в течение на тази година... се получава намаление на работната заплата с 20%, в някои случаи с 50% в сравнение с 1861 г.“ (стр. 13). — „Сумата на заплатата зависи от... това, какво е качеството на преработвания материал... Положението на работниците, що се отнася до получаваната от тях работна заплата, е в настоящия момент (октомври 1863 г.) много по-добро, отколкото през същото време на миналата година. Машините са усъвършенствувани, постигнато е по-добро опознаване на суровините и работниците по-лесно се справят с трудностите, с които трябва да се борят отначало. През миналата пролет аз бях в Престон в едно шивашко училище (благотворително заведение за безработни); две млади девойки, които малко преди това били изпратени в една тъкачна работилница, дето според уверенията на фабриканта биха могли да получават по 4 шилинга на седмица, молеха да бъдат приети обратно в училището и се оплакваша, че не били в състояние да получат и 1 шилинг на седмица. Аз разполагах със сведения относно предачите при селфакторите... Мъжете, които работят на два селфактора, бяха получили за 14 дни при пълно работно време 8 шилинга и 11 пенса, от които им беше спаднал наемът за помещението, при което фабрикантът* (о, великодушие!) им върнал като подарък половината от този наем. Работниците занесли в къщи по 6 шилинга и 11 пенса. На много места предачите на селфакторите получаваха през последните месеци на 1862 г. по 5—9 шилинга на седмица, тъкачите по 2—6 шилинга на седмица... Сега положението на работите е много по-нормално, макар че заплатата в повечето окръзи е все още твърде понижена... Наред с късото влакно на индийския памук и неговата замърсеност и други причини способстваха за намалението на заплатата. Така напр. сега стана обичай да се примесват изобилно памучни отпадъци към индийския памук и това, разбира се, още повече увеличава трудностите при преденето. При късото влакно нишките по-лесно се късат при излизане от машината и намотване на преждата, при което става невъзможно редовно да се поддържа машината в ход... Също така поради това, че трябва да се отдели особено много внимание на нишките, една тъкачка често пъти може да управлява са-

мо един стан и твърде малко са онези, ксито могат да управляват повече от два стана... В много случаи заплатата на работниците се намали с 5, 7 $\frac{1}{2}$ и 10%... в повечето случаи на работника се предоставя сам да реши как да се справи със суровия материал и да изкара обичайния размер на заплатата... Друго затруднение, с което работникът понякога трябва да се бори, е това, че го заставят да прави добра тъкан от лош материал и го наказват с удържки от работната заплата, ако работата не дава желаните резултати“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, р. 41—43).

Работната заплата беше мизерна дори и там, гдето се работеше при пълно работно време. Работниците от памучната промишленост охотно се залавяха за всякаква обществена работа, на каквато биха ги приели: дренаж, прокарване на пътища, чукане на чакъл, павиране на улици, за да получат помощ от местните власти (което беше всъщност помощ за фабрикантите, виж „Капиталът“, кн. I, 536, и сл.⁴⁹). Цялата буржоазия зорко следеше работниците. Ако на един работник се предлагаше най-мизерната надница и той се отказваше от нея, помощният комитет незабавно го заличаваше от списъка на лицата, които получават помощ. Това беше златно време за господата фабрикантите, тъй като работниците трябваше или да умират от глад, или да работят срещу каква да е заплата при най-изгодни за капиталистите условия, при това помощните комитети действуваха като верни стражеви песове на последните. В същото време фабрикантите в таен съюз с правителството ограничаваха, доколкото беше възможно, емиграцията, отчасти за да държат в пълна готовност капитала, въплътен в плътта и кръвта на работниците, отчасти за да си осигурят изцеждания от работниците жилищен наем...

„Помощните комитети действуваха в този случай с най-голяма строгост. Щом се предлагаше работа, работниците, на които тя се предлагаше, веднага се заличаваха от списъците и по този начин се принуждаваха да я приемат. Ако работниците се отказваха от предлаганата им работа... то причината беше тая, че заплатата им би била само номинална, а трудът — извънредно тежък“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, р. 97).

Работниците бяха готови да приемат всяка работа, която беше определяна за тях съгласно закона за обществените работи.

„Принципите, въз основа на които бяха организирани промишлените работи, далеч не бяха еднакви в различните градове. Но дори и в онези места, дето работата под открито небе не беше изключително пробна работа (labour test), трудът се заплашаше или в размера на обикновената редовна помощ, или пък само малко повече и по този начин фактически носеше характер на пробна работа“ (стр. 69). „Законът за обществените работи от 1863 г. трябваше да отстрани това зло и да даде на работника възможност да припечелва своята надница като независим надничар. Целта на този закон беше трояка: 1) да упълномощи местните власти да заемат пари от комисарите по държавните заеми (с позволение на председателя на държавното централно управление за подпомагане на бедните); 2) да способствува за благоустройството на градовете в окръзите на памучната промишленост; 3) да даде на безработните работа и достатъчно възнаграждение (remunerative wages).“ До края на

октомври 1863 г. бяха сключени съгласно този закон заеми на сума 883 700 ф. ст. (стр. 70).

Предприетите работи се състояха главно в строеж на канализация, прокарване на пътища, павиране на улици, строежи на баражи за водни двигатели и др.

Г-н Хендерсън, председател на блякбърнския комитет, пише по този повод на фабричния инспектор Редгрейв:

„От всичко, което трябваше да наблюдавам в течение на преживявания от нас период на страдания и мизерия, нищо не ме е поразявало и не ме е радвало в такава степен, както онази бодра готовност, с която безработните от този окръг се залавят за работа, която им се предлага от градския съвет на Блякбърн въз основа на закона за обществените работи. Човек трудно може да си представи по-рязък контраст от този, който съществува между памукопредач, който по-рано работеше като квалифициран работник във фабриката, и същия този памукопредач, който сега работи като надничар в някой сточен канал на дълбочина 14 или 18 фута.“

(Работниците получаваха при това според големината на семейството от 4 до 12 шилинга седмично; тази огромна сума трябваше често да стига за издръжката на едно семейство от 8 души. Господа еснафите получаваха от това двойна изгода: първо, те получаваха за подобряване на своите опушени и занемарени градове пари при изключително ниски лихви; второ, те заплащаха на работниците несравнено по-малко от обичайната работна заплата.)

„Работникът, който беше свикнал с почти тропическа температура, с труд, при който сръчността и точността в манипулацията бяха за него безкрайно по-важни от мускулната сила, който беше свикнал да получава двойна, а понякога и тройна заплата в сравнение с това, което днес може да получи — такъв работник, съгласявайки се на предлаганите условия, проявява такава самоотверженост и благоразумие, които му правят най-висока чест. В Блякбърн безработните бяха изпробвани едва ли не във всички възможни работи на открито: те копаеха лепкава, тежка глинеста земя на значителна дълбочина, провеждаха изсушителни работи, чукаха чакъл, прокарваха пътища, копаеха улични канали на дълбочина 14, 16 и понякога 20 фута. При това често пъти трябваше да стоят в 10—12 дюйма дълбоки нечистотии и вода и да се подлагат на действието на климат, с който по влага и студ едва ли може да се сравни климатът на който и да е друг окръг на Англия, ако изобщо някъде се среща такъв климат“ (стр. 91, 92). — „Работниците се държаха почти безукоризнено . . . тяхната готовност да приемат работата на открито и да преживяват от нея“ (стр. 69).

1864 г. Април

„От време на време в различните окръзи се чуват оплаквания от недостиг на работници, особено в някои отрасли, напр. в тъкачеството . . . но тези оплаквания са резултат както на нищожната заплата, която могат да изкарат сега работниците поради употребата на лоши сортове прежда, така и на известен действителен недостиг на работници в този специален отрасъл. През миналия месец станаха многобройни стълкновения между известни фабриканти и техните работници заради работната заплата. Аз съжалявам, че започнаха твърде често да избухват стачки . . . Действието на закона за обществените работи се схваща от фабрикантите като конкуренция; и

местният комитет в Бейкап преустанови своята дейност, тъй като се чувствува вече недостиг на работници, макар че още не всички фабрики работят* („Reports of Insp. of Fact., April 1864“, p. 9.)

И действително крайно време беше за господа фабрикантите да поумнеят. Благодарение на закона за обществените работи търсенето се увеличи дотам, че в каменните кариери на Бейкап някои фабрични работници получаваха 4—5 шилинга на ден. И затова постепенно бяха преустановени обществените работи — това ново издание на националните работилници от 1848 г.,⁵⁰ създадени обаче този път в интерес на буржоазията. •

*Експерименти in corpore vili**

„Макар че аз съобщих каква е³ силно понижената работна заплата“ (на работниците, които работят при пълно работно време), „която съставлява действителната заплата на работниците от различните фабрики, оттук съвсем още не следва, че работниците всяка седмица получават една и съща сума. Тук стават силни колебания вследствие на това, че фабрикантите извършват в едни и същи фабрики постоянни експерименти с различните сортове памук и с различни комбинации от памук и отпадъци; тези „смеси“, както ги наричат, се менят често и заплата на работника се повишава или намалява в зависимост от качеството на памучната смес. В някои случаи заплата съставлява само 15% от предишния размер и за някакви една-две седмици спада² с 50 или 60%.“

Инспекторът Редгрейв, когото тук цитираме, привежда данни взети от практиката, относно работната заплата, от които тук ще бъде достатъчно да посочим следните примери:

A, тъкач, семейство от 6 души, зает 4 дни в седмицата, 6 шилинга 8½ пенса; *B*, пресуквач, 4½ дни в седмицата, 6 шилинга; *C*, тъкач, семейство от 4 души, 5 дни в седмицата, 5 шилинга 1 пенс; *D*, флайерист, семейство от 6 души, 4 дни в седмицата, 7 шилинга 10 пенса; *E*, тъкач, семейство от 7 души, 3 дни в седмицата, 5 шилинга и т. н. Редгрейв продължава:

„Тези данни заслужават внимание, тъй като показват, че за някои семейства работата би² се превърнала в нещастие, защото тя би понижила заплата до такива размери, при които би могла да се задоволи само най-нищожна част от абсолютно необходимите потребности, ако не се даваше допълнителна помощ в онези случаи, когато доходът на семейството не достига сумата, която то би получавало като помощ, ако беше съвсем без работа“ („Reports of Insp. of Fact., October 1863“, p. 50—53).

„От 5 юни 1863 г. насам не е имало нито една седмица, в продължение на която средното работно време на всички работници да е продължавало повече от два дни 7 часа и няколко минути“ (пак там, стр. 121).

* — върху нямашо стойност тяло. *Ред.*

От началото на кризата до 25 март 1863 г. са били раздадени почти три милиона фунта стерлинги от ведомствата за подпомагане на бедните, от централния помощен комитет и от лондонския общински комитет (пак там, стр. 13).

„В един окръг, дето се преде прежда от най-тънките номера... предачите бяха подложени на косвено намаление на работната заплата с 15% поради преминаването от сорта слайлънд към египетски памук... В един обширен окръг, дето памучните отпадъци масово се използват за смесване с индийски памук, предачите получиха намаление на работната заплата с 5% и освен това загубиха още 20—30% вследствие преработката на сурат и отпадъци. Тъкачите, които по-рано работеха на четири стана, слезоха сега на два. През 1860 г. те изработваха на всеки стан по 5 шилинга 7 пенса, а в 1863 г. само 3 шилинга 4 пенса... Паричните глоби, които по-рано, при употребата на американския памук, варираха от 3 до 6 пенса (за предача), сега достигат 1 шилинг — 3 шилинга 6 пенса.“

В един окръг, дето се употребяваше египетски памук, смесван с остиндийски,

„средната работна заплата на един предач на мюлмашината беше през 1860 г 18—25 шилинга, а сега от 10 до 18 шилинга. Причината за това не се състои изключително във влошаването на памука, но и в намалената скорост на мюлмашината с цел да се добие по-силно усукване на преждата, за което в нормално време се заплаща, според условието, добавъчно възнаграждение“ (стр. 43, 44). „Макар че преработката на остиндийския памук е донесла може би в един или друг случай изгода на фабрикантите, но затова пък виждаме (виж тарифната таблица, стр. 53) колко трябваше да пострадат от това работниците в сравнение с 1861 г. Ако се затвърди употребата на сурат, работниците ще поискат същата надница както през 1861 г.; но това би засегнало сериозно печалбата на фабрикантите, ако не бъде компенсирано чрез цената на памука или на фабрикантите“ (стр. 105).

Наем за жилище

„Наемът, който се заплаща от работниците в случаите, когато те живеят в котеджи, принадлежащи на фабриканта, той често приспада от заплатата, макар и да се е работило непълно работно време. Въпреки това стойността на тези постройки е спаднала и къщичките се отдават сега с 25—50% по-евтино, отколкото преди: един котедж, който струваше 3 шил. 6 пенса за седмица, може да се наеме сега за 2 шилинга 4 пенса, а понякога и още по-евтино“ (стр. 57).

Емиграцията. Фабрикантите бяха, разбира се, против емигрирането на работниците, тъй като, от една страна,

„в очакване на по-добри времена за памучната промишленост те се стремяха да задържат на свое разположение средствата, за да ръководят работите на своите фабрики по най-изгоден начин“. Освен това „много фабриканти са собственици на къщите, в които живеят заетите от тях работници, и поне някои от тях безусловно разчитат да получат по-късно, макар и само част от наема за жилището, с който са им задължвали работниците“ (стр. 96).

Г-н Бърнъл Осбърн в една от речите си към своите избиратели в парламента на 22 октомври 1864 г. каза, че работниците от Ланкашир се държали като античните философи (стоиците). А не ли като овце.

Глава седма

ДОБАВКИ

Да приемем, както това правим изобщо в настоящия отдел, че масата на печалбата, която се присвоява във всяка отделна сфера на производството, е равна на сумата на принадлежната стойност, произведена от целия капитал, вложен в тази сфера. Дори и в такъв случай буржоата не ще си представя печалбата като нещо тъждествено с принадлежната стойност, т. е. с незаплатения принадлежен труд, и то по следните причини:

1) В процеса на обръщението той забравя процеса на производството. Реализацията на стойността на стоките — която включва и реализацията на съдържащата се в тях принадлежна стойност — му се представя като създаване на принадлежната стойност. {Тук в ръкописа е оставено празно място, от което се вижда, че Маркс е възнамерявал да развие по-подробно тази точка. — Ф. Е.}

2) Ако приемем, че степента на експлоатацията на труда остава неизменна, то, както вече видяхме, независимо от всички модификации, предизвиквани от кредитната система, независимо от взаимната измама и взаимното мошеничество между капиталистите и от усилията на всеки от тях да спечели за сметка на другия, независимо, по-нататък, от всякакъв сполучлив избор на пазара, нормата на печалбата може да бъде твърде различна в зависимост от по-голямото или по-малко поевтиняване на суровините, от по-голямото или по-малко умение да бъдат и те закупени; в зависимост от това, доколко са производителни, целесъобразни и евтини използваните машини; в зависимост от това, дали има повече или по-малко свършена обща организация на различните стъпала на производствения процес, доколко е отстранено разточителството на суровини, до-

колко е просто и целесъобразно организирано управлението и надзорът и т. н. Накратко казано, ако е дадена принадлежната стойност за определен променлив капитал, то една и съща принадлежната стойност може да се изразява в по-висока или по-ниска норма на печалбата, следователно може да донесе по-голяма или по-малка маса печалба в зависимост от индивидуалните делови качества на самия капиталист или на неговите надзиратели и продавачи. Нека една и съща принадлежната стойност от 1000 ф. ст., продукт на 1000 ф. ст. работна заплата, се пада в предприятието *A* на 9000 ф. ст., а в друго предприятие *B* на 11 000 ф. ст. постоянен капитал. В случая *A* имаме $p' = \frac{1000}{10\,000} = 10\%$. В случая *B* имаме $p' = \frac{1000}{12\,000} = 8 \frac{1}{3}\%$. Целият капитал произвежда в *A* сравнително повече печалба, отколкото в *B* тъй като тук нормата на печалбата е по-висока, отколкото там, макар че и в двата случая авансираният променлив капитал е = 1000 и извлечената от него принадлежната стойност е също така = 1000, следователно и в двата случая имаме еднаква експлоатация на еднакъв брой работници. Това различно изразяване на една и съща маса принадлежната стойност, или това различие в нормите на печалбата, а следователно и във величината на самата печалба при еднаква експлоатация на труда, може да произтича и от други източници; но то може също така да произтича напълно и изключително от различното умение, с което се ръководят двете предприятия. И това обстоятелство създава у капиталиста илюзията, убеждава го в това, че неговата печалба се дължи не на експлоатацията на труда, а поне отчасти и на други, независими от това обстоятелства, особено на неговата индивидуална дейност.

От всичко изложено в този първи отдел се вижда погрешността на възгледа (Родбертус⁶¹), според който (за разлика от поземлената рента, където напр. площта на земята си остава неизменна, докато рентата расте) изменението на величината на капитала не оказва влияние на отношението между печалбата и капитала, а следователно и на нормата на печалбата, тъй като в случая, когато расте масата на печалбата, расте и масата на капитала, върху който тя се изчислява, и обратно.

Това е правилно само в два случая. Първо, когато при равенство на всички други обстоятелства, а следователно преди всичко на нормата на принадлежната стойност, настъпва изменение в стойността на стоката, която е парична стока. (Същото става при изключително номинално изменение на стойността, при покачване или спадане на стойностните знаци при равни други условия.) Нека це-

лият капитал да е равен на 100 ф. ст., печалбата = 20 ф. ст., следователно нормата на печалбата = 20%. Ако стойността на златото се повишава или понижава двойно, то в първия случай същият този капитал, който струваше по-рано 100 ф. ст., сега струва 200 ф. ст., а печалбата ще има стойност 40 ф. ст., т. е. ще се изразява в тази парична сума вместо в предишните 20 ф. ст. Във втория случай стойността на капитала спада на 50 ф. ст. и печалбата се изразява в продукт на стойност, равна на 10 ф. ст. Но и в двата случая $200:40 = 50:10 = 100:20 = 20\%$. В действителност обаче във всичките тези случаи величината на капиталовата стойност съвсем не се изменя, изменя се само паричният израз на една и съща стойност и на една и съща принадлежна стойност. Това не оказва никакво влияние и на отношението $\frac{m}{K}$, или на нормата на печалбата.

Другият случай е този, когато става действително изменение на величината на стойността, но това изменение не се съпровожда от изменение в отношението $v:c$, т. е. когато при постоянна норма на принадлежната стойност отношението на капитала, изразходван за работна сила (при което променливият капитал се разглежда като показател на приведената в движение работна сила), към капитала, изразходван за средства за производство, си остава предишното. При тези условия, ако имаме K или nK , или $\frac{K}{n}$ напр. 1000, или 2000, или 500, то печалбата при норма на печалбата от 20% ще бъде в първия случай = 200, във втория = 400, в третия = 100, но $\frac{200}{1000} = \frac{400}{2000} = \frac{100}{500} = 20\%$. С други думи, нормата на печалбата си остава тук неизменна, тъй като съставът на капитала си остава предишният и не се засяга от изменението на неговата величина. Затова увеличаването или намаляването на масата на печалбата показва тук само увеличаването или намаляването на величината на прилагания капитал.

И така, в първия случай има само привидно изменение на величината на прилагания капитал, а във втория случай става действително изменение на величината, но при неизменно органически състав на капитала, при неизменно отношение на неговата променлива част към постоянната. Но с изключение на тези два случая изменението на величината на прилагания капитал е или *следствие* от предшестващо го изменение на стойността на една от неговите съставни части — и поради това (доколкото изменението на променливия капитал не се съпровожда от изменение на самата принадлежна стойност) е следствие от изменение на относителната величина на неговите съставни части, — или пък това изменение на величината на капитала (както напр. при производство в разширен мащаб, при

въвеждане на нови машини и пр.) е *причина* за изменение на относителната величина на двете негови органически съставни части. Затова във всички тези случаи при равни други условия изменението на величината на прилагания капитал трябва да се съпровожда от едновременно изменение на нормата на печалбата.

Увеличението на нормата на печалбата винаги произтича от това, че принадлежната стойност се увеличава относително или абсолютно в сравнение с разходите за нейното производство, т. е. с целия авансиран капитал, или че се намалява разликата между нормата на печалбата и нормата на принадлежната стойност.

Колекания на нормата на печалбата, независими от измененията на органическите съставни части на капитала или от неговата абсолютна величина, са възможни поради това, че стойността на авансирания капитал, безразлично дали е във формата на основен или оборотен капитал, се повишава или понижава вследствие на независещо от съществуващия вече капитал увеличение или намаление на работното време, необходимо за неговото възпроизводство. Стойността на всяка стока — а следователно и на стоките, от които се състои капиталът — е обусловена не от онова необходимо работно време, което се съдържа в самата нея, а от работното време, обществено необходимо за нейното възпроизводство. Това възпроизводство може да става при подобряващи се или влошаващи се условия, различни от условията на първоначалното производство. Ако при промените се условия се изисква, общо взето, двойно повече или, обратно, половината работно време, за да се възпроизведе един и същ по своето вещно съдържание капитал, тогава при неизменна стойност на парите капиталът, който е струвал порано 100 ф. ст., ще струва сега 200 ф. ст., или съответно 50 ф. ст. Ако това повишаване или, обратно, спадане на стойността засегне в еднаква степен всички части на капитала, то и печалбата би се изразила съответно в двойна или в наполовина по-малка сума пари. Но ако то включва изменение на органическия състав на капитала, ако повишава или понижава отношението на променливата част на капитала към постоянната, то при равни други условия нормата на печалбата ще расте при относително нарастване и ще пада при относително намаляване на променливия капитал. Ако пък се повишава или понижава само паричната стойност на авансирания капитал (вследствие изменение на стойността на парите), то и паричният израз на принадлежната стойност се повишава или понижава в същата пропорция. Нормата на печалбата остава неизменна.

*Отдел втори*ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПЕЧАЛБАТА
В СРЕДНА ПЕЧАЛБА*Глава осма*РАЗЛИЧНИЯТ СЪСТАВ НА КАПИТАЛИТЕ В РАЗНИТЕ ОТРАСЛИ
НА ПРОИЗВОДСТВОТО И ПРОИЗТИЧАЩИТЕ ОТТУК
РАЗЛИЧИЯ НА НОРМИТЕ НА ПЕЧАЛБАТА

В предидущия отдел беше между другото показано как нормата на печалбата може да се изменя — да се повишава или понижава — при неизменна норма на принадлежната стойност. В тази глава се приема, че степента на експлоатацията на труда, а следователно нормата на принадлежната стойност и продължителността на работния ден, е еднакво голяма, стои на еднакво равнище във всички сфери на производството, на които се разпада общественият труд в дадена страна. Що се отнася до значителните различия в експлоатацията на труда в различните сфери на производството, то още А. Смит беше показал обстойно⁵², че те се изравняват от всевъзможни действителни или основани на предразсъдъци компенсирани обстоятелства, и следователно тези различия като само привидни и преходни не трябва да се вземат под внимание при изследването на общите съотношения. Други различия, напр. различията в размера на работната заплата, се дължат главно на посоченото в началото на „Капиталът“, кн. I, стр. 11⁵³, различие между простия и сложния труд, при което обаче те никак не засягат степента на експлоатацията на труда в различните сфери на производството, макар че правят съдбата на работниците в тези сфери на производството далеч не еднаква. Ако напр. трудът на златаря се заплаща по-скъпо, отколкото трудът на надничаря, то и принадлежният труд на златаря произвежда пропорционално повече принадлежна стойност в сравнение с принадлежния труд на надничаря. И ако изравняването на работните заплати и на работните дни, а следователно и на нормата на принадлежната стойност в различните сфери на производството и дори между различните капиталовложения в една и съща

сфера на производството, се спъва от многобройни местни препятствия, то с прогреса на капиталистическото производство и успоредно с подчиняването на всички икономически отношения на този начин на производство това изравняване се осъществява все по-пълно и по-пълно. Колкото и да е важно изучаването на такива триения за всеки специален труд върху работната заплата, в общото изследване на капиталистическото производство можем да ги пренебрегнем като случайни и несъществени. В такова общо изследване изобщо винаги се приема, че действителните отношения отговарят на своето понятие, или, което е същото, действителните отношения се представят само доколкото те изразяват своя собствен общ тип.

Различията на нормите на принадлежната стойност в различните страни, т. е. националните различия в степента на експлоатацията на труда, нямат значение за настоящото изследване. Защото в този отдел ние искаме именно да покажем по какъв начин се образува известна обща норма на печалбата в границите на всяка отделна страна. Всъщност очевидно е, че при сравняването на различните национални норми на печалбата ще трябва само да се съпостави онова, което сме изследвали по-рано, с това, което предстои да изследваме сега. Най-напред да разгледаме различието в националните норми на принадлежната стойност, а след това въз основа на тези дадени норми на принадлежната стойност да сравним различните национални норми на печалбата. Доколкото тяхното различие не произтича от различието на националните норми на принадлежната стойност, то очевидно произтича от такива условия, при които, както и в нашето изследване в настоящата глава, принадлежната стойност се приема навсякъде еднаква, постоянна.

В предишната глава беше показано, че при неизменна норма на принадлежната стойност нормата на печалбата, която се получава от определен капитал, може да се повишава или понижава в зависимост от обстоятелства, които повишават или понижават стойността на една или друга част от постоянния капитал и следователно изобщо изменят съотношението между постоянната и променливата съставни части на капитала. По-нататък беше отбелязано, че обстоятелствата, които удължават или съкращават времето на оборота на капитала, могат да оказват аналогично влияние върху нормата на печалбата. Тъй като масата на печалбата е тъждествена с масата на принадлежната стойност, със самата принадлежна стойност, то ние също така показахме, че *масата* на печалбата — за разлика от *нормата* на печалбата — не се засяга от по-горе споменатите колебания на стойността. Те модифицират само нормата, в която се изразява дадена принадлежна стойност, а следователно и печалба от

дадена величина, т. е. модифицират само относителната величина на печалбата, нейната величина в сравнение с величината на авансирания капитал. Доколкото вследствие на тези колебания на стойността става свързване или освобождаване на капитал, по този косвен начин можеше да бъде засегната не само нормата на печалбата, но и самата печалба. Обаче това се отнася, както видяхме, само до капитала, който вече функционира, а не до нови капиталовложения; и освен това увеличаването или намаляването на самата печалба винаги зависеше от това, доколко с един и същ капитал може да се приведе в движение по-голямо или по-малко количество труд вследствие на посочените колебания на стойността; с други думи, от това, доколко един и същ капитал можеше да произведе — при неизменна норма на принадлежната стойност — по-голяма или по-малка маса принадлежна стойност. Така че това привидно изключение в действителност съвсем не противоречеше на общия закон, не беше изключение от него, а, напротив, представляваше само отделен случай на прилагането на общия закон.

В предидущия отдел видяхме, че при неизменна степен на експлоатация на труда изменението на стойността на съставните части на постоянния капитал, както и изменението на оборотния период на капитала изменя нормата на печалбата. Оттук произтича от само себе си, че нормите на печалбата в различни, едновременно съществуващи една до друга сфери на производството ще бъдат различни, ако капиталите, прилагани в различните отрасли на производството, имат при равни други условия различни оборотни периоди или различни по стойност отношения между своите органически съставни части. Онова, което по-рано разгледахме като изменения, които се извършват последователно по време с един и същ капитал, сега го разглеждаме като едновременно съществуващи различия между капиталовложения, направени едното редом с другото в различни сфери на производството.

Тук ни предстои да изследваме: 1) различието в *органическия състав* на капиталите, 2) различието във времето на техния оборот.

От само себе си се разбира, че ако в това изследване говорим за състав или за време на оборота на капитала в един определен отрасъл на производството, винаги имаме предвид средните, нормалните отношения на капитала, вложен в дадения отрасъл на производството; изобщо тук става дума за средните отношения на целия капитал от дадена сфера на производството, а не за случайните различия между отделните капитали, вложени в тази сфера.

Тъй като, по-нататък, се приема, че нормата на принадлежната стойност и работният ден остават неизменни, а тази предпоставка включва и неизменност на работната заплата, то при тези условия

определено количество променлив капитал изразява определено количество приведена в движение работна сила, а следователно определено количество овеществен труд. Ако напр. 100 ф. ст. изразяват седмичната работна заплата на 100 работници, т. е. на практика 100 работни сили, то 100 ф. ст. $\times n$ изразяват работната заплата на $100 \times n$ работници, а $\frac{100 \text{ ф. ст.}}{n}$ работната заплата на $\frac{100}{n}$ работници. По-такъв начин променливият капитал служи тук (както и винаги при дадена величина на работната заплата) като показател на масата на труда, привечдан в движение от целия капитал от определена величина; следователно различията във величината на прилагания променлив капитал служат като показатели на различието в масата на прилаганата работна сила. Ако 100 ф. ст. представляват 100 работници в течение на седмицата и следователно при 60 часа седмичен труд 6000 работни часа, то 200 ф. ст. съответствуват на 12 000, а 50 ф. ст. само на 3 000 работни часа.

Под състав на капитала разбираме, както вече е посочено в „Капиталът“, кн. I, отношението между неговата активна и пасивна съставна част, между променливия и постоянния капитал. При това на наше око разглеждане подлежат две отношения, които нямат еднаква важност, макар че при известни обстоятелства извършват еднакво действие.

Първото отношение почива на техническата база и може на известно стъпало от развитието на производителните сили да се разглежда като дадено. Изисква се определена маса работна сила, представена от определен брой работници, за да произведе определена маса продукт, напр. за един ден, и следователно — което вече от само себе си се разбира — да приведе в движение, да консумира производително определена маса средства за производство, машини, суровини и т. н. Определен брой работници се пада на определено количество средства за производство, следователно определено количество жив труд се пада на определено количество вече овеществен в средства за производство труд. Това отношение е твърде различно в различните сфери на производството, често дори в различните разклонения на един и същ отрасъл на промишлеността, макар че, от друга страна, в твърде отдалечени един от друг отрасли на промишлеността то може случайно да бъде съвсем или почти еднакво.

Това отношение образува техническия състав на капитала и е действителната основа на неговия органически състав.

Обаче възможно е посоченото отношение да бъде еднакво в различни отрасли на промишлеността, доколкото променливият капитал е само показател на работната сила, а постоянният капитал —

само показател на масата на средствата за производство, привездани в движение от тази работна сила. Напр. известни работи от мед и желязо могат да изискват еднакво отношение между работната сила и масата на средствата за производство. Но тъй като медта е по-скъпа от желязото, то отношението между стойността на променливия и постоянния капитал в двата случая ще бъде различно, а заедно с това ще бъде различен и стойностният състав на двата капитала, взети всеки като цяло. Разликата между техническия състав и стойностния състав се проявява във всеки отрасъл на промишлеността в това, че при неизменен технически състав отношението на стойността на двете части на капитала може да се изменя, и, обратно, при изменение на техническия състав отношението на тяхната стойност може да остава неизменно; последното става, разбира се, само когато изменението на отношението между вложената в производството маса на средствата за производство и работната сила се компенсира чрез противоположно изменение на техните стойности.

Стойностният състав на капитала, доколкото се определя от неговия технически състав и отразява този последния, наричаме *органически* състав на капитала²⁰⁾.

И така, по отношение на променливия капитал приемаме, че той е показател на определено количество работна сила, на определен брой работници или на определена маса привездан в движение жив труд. В предидущия отдел ние видяхме, че при известни условия изменението на величината на стойността на променливия капитал може да изразява само увеличение или намаление на цената на същата тази маса труд; но тук, където нормата на принадлежната стойност и работният ден се разглеждат като постоянни величини, а работната заплата за определено работно време — като дадена величина, този случай отпада. Напротив, наистина разликата във величината на постоянния капитал може да бъде и показател на изменение на масата на средствата за производство, привездани в движение от определено количество работна сила; но тя може да произлиза и от различието в стойността на средствата за производство, привездани в движение в една от сферите на производството, в сравнение с други сфери на производството. Така че и двете тези гледища подлежат тук на разглеждане.

Необходимо е, най-сетне, да се отбележи следното съществено обстоятелство:

²⁰⁾ Изложеното по-горе беше вече накратко развито в третото издание на „Капиталът“, кн. I, стр. 628, в началото на гл. XXIII (виж настоящото издание, том 23, стр. 621). Тъй като в първите две издания това място липсва, неговото повторение тук е толкова по-основателно. — Ф. Е.

Нека 100 ф. ст. да представляват седмичната работна заплата на 100 работници. Нека седмичното работно време да е $= 60$ часа. Нека, по-нататък, нормата на принадлежната стойност да е $= 100\%$. В такъв случай от 60-те часа работниците работят 30 часа за себе си и 30 даром за капиталиста. В 100-те ф. ст. работна заплата са вълпътени всъщност само 30 работни часа на 100-те работници, или всичко 3 000 работни часа, докато останалите 3 000 часа, прекарвани в работа от тях, са вълпътени в 100-те ф. ст. принадлежната стойност, съответно печалба, която капиталистът прибира. По този начин, макар че работната заплата от 100 ф. ст. не изразява оная стойност, в която се овеществява седмичният труд на 100-те работника, все пак тя показва (тъй като дължината на работния ден и нормата на принадлежната стойност са дадени), че даденият капитал привежда в движение 100 работника в продължение общо на 6 000 работни часа. Капиталът от 100 ф. ст. показва това, тъй като, първо, той показва броя на приведените в движение работници, защото 1 ф. ст. $= 1$ работник в седмицата, следователно 100 ф. ст. $= 100$ работника; тъй като, второ, всеки приведен в движение работник при дадена норма на принадлежната стойност от 100% изразходва двойно повече труд, отколкото се съдържа в неговата работна заплата; следователно 1 ф. ст., т. е. неговата заплата, която изразява полуседмичен труд, привежда в движение труд в течение на цяла седмица и по същия начин 100-те ф. ст., макар че съдържа в себе си само труда на 50 седмици, привеждат в движение труд в течение на 100 работни седмици. Ето защо трябва да се прави твърде съществена разлика между променливия, вложения в работна заплата капитал, доколкото неговата стойност — сумата на работните заплати — представлява определено количество овеществен труд, и същия променлив капитал, доколкото неговата стойност е само показател на масата жив труд, привеждана в движение от него. Тази последната е винаги по-голяма, отколкото количеството на труда, който се съдържа в променливия капитал, и се изразява поради това в по-голяма стойност, отколкото е стойността на променливия капитал, в стойност, която се определя, от една страна, от броя на работниците, привеждани в движение от променливия капитал, а, от друга страна, от количеството принадлежен труд, което те дават.

От този начин на разглеждане на променливия капитал произтича следното:

Нека при дадено капиталовложение в сферата на производството A на всеки 700 единици от целия капитал да се изразходват само 100 единици за променлив и 600 единици за постоянен капитал, а в сферата на производството B — 600 за променлив и 100 за по-

стоянен капитал. Тогава целият капитал A в размер на 700 ще привежда в движение работна сила, равна само на 100, което при предишните наши предпоставки дава само 100 работни седмици, или 6 000 часа жив труд, докато равният по величина цял капитал B привежда в движение труд за 600 седмици и следователно 36 000 часа жив труд. Ето защо капиталът в сфера A би могъл да си присвои само 50 работни седмици, или 3 000 часа принадлеен труд, докато равният по величина капитал в сфера B би могъл да си присвои 300 работни седмици, или 18 000 часа. Променливият капитал е показател не само на труда, който се съдържа в самия него, но заедно с това при дадена норма на принадлежната стойност е и показател на привеждания от него в движение свръх тази мярка труд в повече, или принадлеен труд. При еднаква степен на експлоатация на труда печалбата в първия случай би била $\frac{100}{700} = \frac{1}{7} = 14\frac{2}{7}\%$

%, а във втория случай $\frac{600}{700} = 85\frac{5}{7}\%$, т. е. шест пъти по-голяма

норма на печалбата. Но и в действителност в този случай самата печалба би била шест пъти по-голяма, 600 за B срещу 100 за A , защото със също такъв капитал се привежда в движение шест пъти повече жив труд, следователно при еднаква степен на експлоатация на труда се произвежда шест пъти повече принадлежна стойност, а значи и шест пъти повече печалба.

Ако в сфера A биха се приложили не 700, а 7 000 ф. ст., а в сфера B само 700 ф. ст. капитал, то при неизменен органически състав от 7 000 ф. ст. на капитала A биха били употребени като променлив капитал 1 000 ф. ст., т. е. 1 000 души работници седмично = 60 000 часа жив труд, в това число 30 000 часа принадлеен труд. Но и сега, както и по-преди, A в сравнение с B би привеждало в движение с помощта на всеки 700 ф. ст. шест пъти по-малко жив труд и следователно шест пъти по-малко принадлеен труд, а затова и печалбата би била шест пъти по-малка. Ако разгледаме нормата на печалбата, ще получим за A $\frac{1\ 000}{7\ 000} = \frac{100}{700} = 14\frac{2}{7}\%$ в сравне-

ние с $\frac{600}{700}$, или $85\frac{5}{7}\%$ за капитала B . За еднакви по величина капитал тук нормите на печалбата са различни, тъй като при равна норма на принадлежната стойност са различни масите на произведената принадлежна стойност, а значи и на печалбата, вследствие на това, че са приведени в движение нееднакви маси жив труд.

Фактически същият резултат се получава и когато техническите отношения в едната сфера на производството са същите, както и в другата, обаче стойността на прилаганите елементи на постоянния

капитал е по-голяма или по-малка. Да приемем, че и двете сфери работят с по 100 ф. ст. променлив капитал, следователно и в двата случая са нужни 100 работника в седмицата, за да приведат в движение едно и също количество машини и суровини, но последните са по-скъпи в *B*, отколкото в *A*. Тогава на 100 ф. ст. променлив капитал в сфера *A* се падат напр. 200 ф. ст., а в сфера *B* — 400 ф. ст. постоянен. При норма на принадлежната стойност 100% произведената принадлежна стойност и в двата случая е равна на 100 ф. ст., следователно и печалбата в двата случая е равна на 100 ф. ст. Но в сфера *A* имаме $\frac{100}{200c+100v} = \frac{1}{3} = 33\frac{1}{3}\%$, докато в сфера *B* $\frac{100}{400c+100v} = \frac{1}{5} = 20\%$. Всъщност, ако и в двата случая вземем определени кратни части от целия капитал, то в сфера *B* от всеки 100 ф. ст. променливият капитал ще бъде 20 ф. ст., или $\frac{1}{5}$, докато в *A* от всеки 100 ф. ст. променливият капитал ще бъде $33\frac{1}{3}$ ф. ст., или $\frac{1}{3}$. *B* произвежда на всеки 100 ф. ст. по-малко печалба, тъй като привежда в движение по-малко жив труд, отколкото *A*. По този начин разликата в нормите на печалбата се свежда тук отново до разликата между масите на принадлежната стойност, а следователно и между масите на печалбата, произведени на всеки 100 единици от вложения капитал.

Разликата между този втори пример и предидущия се състои само в следното: във втория случай за изравняване на *A* и *B* би било необходимо само да се измени стойността на постоянния капитал в *A* или *B* при неизменна техническа база; напротив, в първия случай и в двете сфери на производството е различен самият технически състав на капитала и за да се получи изравняване, той би трябвало да претърпи преобразование.

Следователно различният органически състав на капиталите е независим от тяхната абсолютна величина. Въпросът е винаги само колко от всеки 100 единици на капитала се пада на променливия и колко на постоянния капитал.

И така, капитали от различна величина, изчислени процентно — или, което в дадения случай се свежда до същото, капитали от еднаква величина, — произвеждат при равен работен ден и при равна степен на експлоатация на труда твърде различни количества печалба, тъй като те произвеждат различни количества принадлежна стойност; и то защото съобразно с различния органически състав на капиталите в различните сфери на производството са различни и техните променливи части, следователно различни са количествата на привеждания от тях в движение жив труд, а затова са различни и количествата на присвоявания от тях принадлежен труд — субстанцията на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата. Ед-

накво големи части от целия капитал в различните сфери на производството включват нееднакво големи източници на принадлежната стойност, а единственият източник на принадлежната стойност е живият труд. При равна степен на експлоатация на труда масата на труда, привеждан в движение от капитал $= 100$, а следователно и масата на присвоявания от него принадлежностен труд зависи от величината на неговата променлива съставна част. Ако капитал, състоящ се процентно от $90_c + 10_v$, при равна степен на експлоатация на труда би произвеждал също толкова принадлежностна стойност, или печалба, както и капитал, който се състои от $10_c + 90_v$, то би било ясно като бял ден, че принадлежната стойност, а следователно и стойността изобщо, би трябвало да се дължи на източник, съвсем различен от труда, а заедно с това би отпаднала всяка рационална основа на политическата икономия. Да приемем, както вече правихме това по-преди, че 1 ф. ст. е седмичната работна заплата на един работник за 60 работни часа и че нормата на принадлежната стойност е $= 100\%$. В такъв случай очевидно е, че всяка новопроизведена стойност, която един работник може да достави в течение на една седмица, е $= 2$ ф. ст.; следователно 10 работници не биха могли при това условие да доставят повече от 20 ф. ст.; но от тези 20 ф. ст. 10 ф. ст. възстановяват работната заплата; следователно 10 души работници не могат да създадат принадлежностна стойност по-голяма от 10 ф. ст.; докато 90 души работници, общият продукт на които е $= 180$ ф. ст., а работната заплата $= 90$ ф. ст., биха създали принадлежностна стойност 90 ф. ст. По такъв начин нормата на печалбата би била в единия случай 100% , а в другия случай 90% . Ако работата стоеше иначе, то стойността и принадлежната стойност би трябвало да бъдат не овеществен труд, а нещо друго. Следователно, тъй като в различните сфери на производството капиталите, разгледани процентно — или еднакво големи капитали, — се разделят нееднакво на постоянни и променливи елементи, привеждат в движение нееднакво количество жив труд и следователно произвеждат нееднакво количество принадлежностна стойност, а оттам и печалба, то нормата на печалбата, която се състои именно в процентното отношение на принадлежната стойност към целия капитал, е у тях различна.

Но ако в различните сфери на производството капиталите, изчислени процентно, или еднакво големи капитали, произвеждат неравни печалби вследствие на различията на своя органически състав, то оттук следва, че печалбите на неравните капитали от различни сфери на производството не могат да бъдат пропорционални на съответните величини на тези капитали, че следователно печалбите в различните сфери на производството не са пропорционални на съответните величини на вложените в тях капитали. Защото нараства-

нето на печалбата $pro\ rata^*$ на величината на вложения капитал би предполагало, че изразена в проценти, печалбата се оказва навсякъде еднаква, че следователно равни по величина капитали в различните сфери на производството имат еднаква норма на печалбата независимо от техния различен органически състав. Само в границите на една и съща сфера на производството, следователно там, където органическият състав на капитала е даден — или в различни сфери на производството с еднакъв органически състав на капитала масите на печалбата са право пропорционални на масите на вложения капитал. Че печалбите на неравни капитали са пропорционални на техните величини, не означава нищо друго, освен че еднакво големи капитали дават еднакво големи печалби, или, че нормите на печалбата са равни за всички капитали, каквато и да е тяхната големина или техният органически състав.

Всички предидущи разсъждения излизат от предпоставката, че стоките се продават по техните стойности. Стойността на една стока е равна на стойността на съдържащия се в нея постоянен капитал плюс стойността на възпроизведения в нея променлив капитал, плюс прираста към този променлив капитал, произведената принадлежаща стойност. При неизменна норма на принадлежната стойност нейната маса зависи очевидно от масата на променливия капитал. Нека стойността на продукта, произведен от капитал 100, в един случай $= 90_c + 10_v + 10_m = 110$, в друг случай $= 10_c + 90_v + 90_m = 190$. Ако стоките се продават по тяхната стойност, то първият продукт се продава за 110, от които 10 представляват принадлежната стойност, или незаплатен труд, а вторият продукт се продава за 190, от които 90 са принадлежната стойност, или незаплатен труд.

Този случай е особено важен, когато се сравняват една с друга нормите на печалбата в различни страни. Нека в някоя европейска страна нормата на принадлежната стойност да е $= 100\%$, т. е. работникът да работи половин ден за себе си и половин ден за своя работодател; нека в някоя азиатска страна нормата на принадлежната стойност да е $= 25\%$, т. е. работникът работи $\frac{4}{5}$ от деня за себе си и $\frac{1}{5}$ за работодателя. Но нека в европейската страна съставът на националния капитал да е $84_c + 16_v$, докато в азиатската страна, където се прилагат малко машини и пр. и където в течение на дадения период се употребяват производително от дадено количество работна сила сравнително малко суровини, съставът да бъде $16_c + 84_v$. Тогава получаваме следната сметка:

В европейската страна стойността на продукта е $= 84_c + 16_v + 16_m = 116$; нормата на печалбата е $= \frac{16}{100} = 16\%$.

* — съответно. Ред.

В азиатската страна стойността на продукта е $= 16_c + 84_v + 21_m = 121$; нормата на печалбата е $= \frac{21}{100} = 21\%$.

По такъв начин нормата на печалбата в азиатската страна е с повече от 25% по-голяма, отколкото в европейската, макар че нормата на принадлежната стойност е в нея четири пъти по-малка. Кери, Бастиа и *tutti quanti** биха направили, разбира се, тъкмо противоположния извод.

Това между другото. Различните национални норми на печалбата в повечето случаи произтичат от различните национални норми на принадлежната стойност; но ние сравняваме в тази глава нееднакви норми на печалбата само доколкото те произтичат от една и съща норма на принадлежната стойност.

Освен различния органически състав на капиталите, следователно освен различията в масите на труда, а значи при равни други условия и на принадлежния труд, привеждан в движение от равни по величина капитали в различните сфери на производството, съществува още един източник на неравенството на нормите на печалбата. Този друг източник е различната продължителност на оборота на капитала в различните сфери на производството. В глава IV ние видяхме, че при еднакъв състав на капиталите и при равни други условия нормите на печалбата са обратно пропорционални на периодите на оборота; видяхме също, че един и същ променлив капитал, ако се обръща в периоди с различна продължителност, създава неравни маси годишна принадлежна стойност. И така, разликата във времето на оборота — ето другата причина, вследствие на която в разните сфери на производството равни капитали в равни промеждутъци от време произвеждат неравна печалба и вследствие на която нормите на печалбата в тези различни сфери са различни.

Що се отнася до пропорцията, в която капиталът се разпада на основен и оборотен, то това съотношение само по себе си съвсем не засяга нормата на печалбата. То може да влияе на нормата на печалбата само в два случая: или когато това различие в съотношението между основния и оборотния капитал съвпада с различието в съотношението между променливата и постоянната част, следователно, когато на това последното различие, а не на различието в съотношението между оборотната и основната части, се дължи произходът на разликата в нормата на печалбата; или пък когато различието в съотношението между основната и оборотната съставни части обуславя различие във времето на оборота, в течение на което се реализира определена печалба. Ако капиталите се разпадат в раз-

* — тем подобни. *Ред.*

лична пропорция на основен и оборотен, то това обстоятелство наистина винаги ще оказва влияние върху времето на техния оборот и ще предизвиква различия в последното; обаче оттук още не следва, че ще бъде различно времето на оборота, в течение на което едни и същи капитали реализират дадена печалба. Нека напр. A постоянно да превръща по-голямата част от продукта в суровини и пр., докато B по-продължително време прилага едни и същи машини и пр. при по-малко количество суровини; във всеки случай и у двамата, доколкото те произвеждат, е постоянно заета част от капитала; у единия тя е вложена в суровини, т. е. в оборотен капитал, у другия — в машини и т. н., т. е. в основен капитал. A постоянно превръща част от своя капитал от стокова в парична форма и от тази последната обратно във форма на суровини, докато B използва за повече или по-малко продължително време част от своя капитал като оръдие на труда без такова превръщане. Ако и двамата прилагат еднакво количество труд, то макар че те в течение на годината ще продадат маса продукти с нееднаква стойност, двете маси от продукти ще съдържат в себе си еднакви количества принадлежаща стойност и техните норми на печалбата, изчислявани върху целия авансиран капитал, ще бъдат еднакви, макар че в двата случая е различна пропорцията, в която всеки от тези капитали се разпада на основна и оборотна част, тъй както е различно и времето на техния оборот. И двата капитала реализират в равно време равни печалби, макар че се обръщат за различно време²¹). Разликата във времето на оборота сама по себе си има значение само доколкото тя влияе върху масата на принадлежащия труд, която за дадено време може да бъде присвоена и реализирана от един и същ капитал. Следователно, щом нееднаквото делене на капитала на оборотен и основен не довежда по необходимост до различие във времето на оборота, което от своя страна обуславя неравенство на нормите на печалбата, то очевидно е, че доколкото такова неравенство съществува, то се обуславя не от различното делене на капитала на обо-

²¹) {Както произтича от глава IV, горното е правилно само в случай че капиталите A и B имат различен стойностен състав и че техните процентни променливи съставни части са право пропорционални на времето на техния оборот, съответно обратно пропорционални на броя на оборотите за дадено време. Нека процентният състав на капитала A да е $=20_c$ основен $+70_c$ оборотен, следователно $90_c+10_p=100$. При норма на принадлежната стойност 100% тези 10_p произвеждат за един оборот 10_m . Нормата на печалбата за един оборот е $=10\%$. Нека, от друга страна, капиталът B да е $=60_c$ основен $+20_c$ оборотен, следователно $80_c+20_p=100$. Тези 20_p при същата норма на принадлежната стойност ще произведат за един оборот 20_m ; нормата на печалбата за един оборот е равна на 20% , т. е. двойно по-голяма в сравнение с A . Но ако A се обръща два пъти в годината, а B само веднъж, то за една година получаваме и за A също така $10 \times 2 = 20_m$; по такъв начин годишната норма на печалбата се оказва и в двата случая еднаква, а именно 20% . — Ф. Е.)

ротен и основен само по себе си, а, напротив, от обстоятелството, че това делене на капитала е тук само показател на влияещото върху нормата на печалбата различие във времето на оборота.

И така, различното делене на постоянния капитал на оборотен и основен в разните отрасли на промишлеността само по себе си няма значение за нормата на печалбата, тъй като решаващо влияние оказва отношението на променливия капитал към постоянния, като при това стойността на постоянния капитал, а следователно и неговата относителна величина в сравнение с променливия, не се намира в никаква зависимост от основния или оборотен характер на неговите съставни части. Обаче съвсем правилно е — и това често пъти довежда до погрешни изводи, — че там, където е значително развит основният капитал, това обстоятелство изразява само факта, че производството се извършва в голям мащаб и следователно постоянният капитал силно преобладава над променливия, с други думи, че прилаганата жива работна сила е незначителна в сравнение с масата на средствата за производство, които тя привежда в движение. По такъв начин показахме, че в разните отрасли на промишлеността господствуват различни норми на печалбата, съответстващи на различния органически състав на капиталите и в известни граници — на различията във времето на оборота, и че затова дори при равна норма на принадлежната стойност законът (в своята обща тенденция), според който печалбите се отнасят помежду си, както величините на капиталите, и следователно равни капитали в равни промеждутъци от време дават равни печалби, запазва своята сила само по отношение на капитали с еднакъв органически състав при предпоставка, че оборотните периоди са равни. Развитото от нас важи на базата, която изобщо беше досега базата на нашето изследване: че стоките се продават по техните стойности. От друга страна, не подлежи на никакво съмнение, че в действителност, ако оставим настрана несъществените случайни и взаимно унищожаваци се различия, в разните отрасли на промишлеността не съществува различие между средните норми на печалбата, пък и не може да съществува без снемане на цялата система на капиталистическото производство. Изглежда, следователно, че тук теорията на стойността е несъвместима с действителния процес, несъвместима с фактическите явления на производството и че затова изобщо трябва да се откажем от опита да разберем тези последните.

От първия отдел на тази книга произтича, че производствените разходи са еднакви за продуктите от различни сфери на производството, в производството на които са авансирани еднакво големи части от капитала, колкото различен и да е органическият състав на тези капитали. В производствените разходи разликата между про-

менливия и постоянния капитал изчезва за капиталиста. За него стоката, за производството на която той трябва да вложи 100 ф. ст., струва еднакво скъпо, безразлично дали той трябва да вложи $90_c + 10_v$ или $10_c + 90_v$. При всеки случай стоката му струва 100 ф. ст., не повече и не по-малко. Производствените разходи са едни и същи в различните сфери на производството при еднакво големи капиталовложения, колкото и да са различни помежду си произведените стойности и принадлежите стойности. Тази еднаквост на производствените разходи образува базата за конкуренцията на капиталовложенията, чрез която се установява средната печалба.

Глава девета

ОБРАЗУВАНЕ НА ОБЩА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА
(СРЕДНА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА) И ПРЕВРЪЩАНЕ
СТОЙНОСТИТЕ НА СТОКИТЕ В ПРОИЗВОДСТВЕНИ ЦЕНИ

Органическият състав на капитала зависи във всеки даден момент от две обстоятелства: първо, от техническото съотношение между прилаганата работна сила и масата на прилаганите средства за производство; второ, от цената на тези средства за производство. Той трябва, както видяхме, да се разглежда в неговото процентно съотношение. Органическият състав на капитал, състоящ се $\frac{4}{5}$ от постоянен и $\frac{1}{5}$ от променлив капитал, изразяваме с формулата $80_c + 20_m$. Освен това при сравняването се приема неизменна норма на принадлежната стойност, и то някаква произволна норма, напр. 100% . По такъв начин капитал, който се състои от $80_c + 20_m$, създава принадлежна стойност 20_m , което дава норма на печалбата 20% върху целия капитал. Величината на действителната стойност на неговия продукт зависи от това, колко е голяма основната част на постоянния капитал и колко от нея влиза в стойността на продукта вследствие на изхабяването — а колко не. Но тъй като това обстоятелство няма значение за нормата на печалбата, а следователно и за настоящото изследване, то за опростяване приемаме, че постоянният капитал навсякъде е еднакво влиза изцяло в годишния продукт на разглежданите капитали. Освен това приемаме, че капиталите от различните сфери на производството реализират годишно еднакво количество принадлежна стойност пропорционално на величината на своята променлива част; следователно оставяме засега настрана разликата, която може да произлезе в това отношение от различието във времето на оборота. Този пункт ще разгледаме по-късно.

Да вземем пет различни сфери на производството с различен органически състав на вложените в тях капитали. Нека имаме:

Капитали	Норма на принадлежната стойност	Принадена стойност	Стойност на продукта	Норма на печалбата
I. $80_c + 20_v$	100 %	20	120	20 %
II. $70_c + 30_v$	100 %	30	130	30 %
III. $60_c + 40_v$	100 %	40	140	40 %
IV. $85_c + 15_v$	100 %	15	115	15 %
V. $95_c + 5_v$	100 %	5	105	5 %

Ние получаваме тук за различните сфери на производството при еднаква експлоатация на труда твърде различни норми на печалбата, съответно на различния органически състав на капиталите.

Общата сума на капиталите, вложени в петте сфери, е = 500; общата сума на произведената от тях принадлежна стойност е = 110; общата стойност на произведените от тях стоки е = 610. Да разгледаме тези 500 като един единствен капитал, по отношение на който подразделенията I—V са само отделни части (както напр. това става в една памучна фабрика, в различните отделения на която — дачно, подготвително, предачно, тъкачно — съществува различно отношение между постоянния и променливия капитал и средното отношение за цялата фабрика се получава само чрез изчисляване). В този случай средният състав на капитала 500 би бил = на $390_c + 110_v$, или в проценти $78_c + 22_v$. Съставът на всеки един от капиталите от по 100, разглеждан само като $\frac{1}{5}$ от целия капитал, би бил този среден състав от $78_c + 22_v$; по същия начин на всеки 100 би се паднала средна принадлежна стойност 22; затова средната норма на печалбата би била = 22% и, най-сетне, цената на всяка $\frac{1}{5}$ от общия продукт, произведен от капитала 500, би се равнявала на 122. Продуктът на всяка една пета част от целия авансиран капитал би трябвало следователно да се продава за 122.

Обаче ако не искаме да дойдем до съвсем погрешни изводи, ние не трябва да приравняваме всички производствени разходи към 100.

При $80_c + 20_v$ и при норма на печалбата = 100% цялата стойност на стоката, произведена от капитал I = 100, би била = $80_c + 20_v + 20_m = 120$, ако целият постоянен капитал влезеше в годишния продукт. При известни условия това, разбира се, може да се случи в някои сфери на производството. Обаче това едва ли е възможно там, където отношението на $c:v$ е = 4:1. Следователно, когато се изследват стойностите на стоките, произвеждани от всеки 100 единици на различни капитали, трябва да се вземе под внимание, че тези стойности могат да бъдат различни в зависимост от различ-

ното делене на c на основна и обратна съставни части и че основните съставни части на различните капитали могат на свой ред да се изхавяват по-бавно или по-бързо, следователно в равни промеждутъци от време да прибавят към продукта неравни количества стойност. Обаче на нормата на печалбата това не оказва влияние. Предават ли тези 80_c на годишния продукт стойност, равна на 80 или на 50, или на 5, и ще бъде ли поради това годишният продукт $= 80_c + 20_v + 20_m = 120$, или $50_c + 20_v + 20_m = 90$, или $5_c + 20_v + 20_m = 45$, това е безразлично; във всички тези случаи стойностният излишък на продукта над неговите производствени разходи е = 20 и във всички тези случаи при установяване нормата на печалбата тези 20 се изчисляват върху капитал, равен на 100; нормата на печалбата за капитал I е по такъв начин във всеки случай = 20%. За да представим това по-ясно, в следващата таблица, отнасяща се до същите пет капитала, ние приемаме, че в стойността на техния продукт влизат различни части от постоянния капитал.

Капитали	Норма на принадлежната стойност	Принаделяна стойност	Норма на печалбата	Изхавяване на c	Стойност на стоките	Производствени разходи	
I. $80_c + 20_v$	100 %	20	20 %	50	90	70	
II. $70_c + 30_v$	100 %	30	30 %	51	111	81	
III. $60_c + 40_v$	100 %	40	40 %	51	131	91	
IV. $85_c + 15_v$	100 %	15	15 %	40	70	55	
V. $95_c + 5_v$	100 %	5	5 %	10	20	15	
$390_c + 110_v$	—	110	110 %	—	—	—	Сума
$78_c + 22_v$	—	22	22 %	—	—	—	Средно

Ако разгледаме капиталите I—V отново като един единствен съвкупен капитал, ще видим, че и в този случай съставът на сумата на петте капитала = 500 е = $390_c + 110_v$, следователно средният състав си остава същият = $78_c + 22_v$, а и средната принадлежна стойност е = 22%. Като разпределим тази принадлежна стойност равномерно между капиталите I—V, бихме получили следните стокени цени:

Капитали	Принаделяна стойност	Стойност на стоките	Производствени разходи на стоките	Цена на стоките	Норма на печалбата	Отклонение на цената от стойността
I. $80_c + 20_v$	20	90	70	92	22 %	+ 2
II. $70_c + 30_v$	30	111	81	103	22 %	— 8
III. $60_c + 40_v$	40	131	91	113	22 %	— 18
IV. $85_c + 15_v$	15	70	55	77	22 %	+ 7
V. $95_c + 5_v$	5	20	15	37	22 %	+ 17

Общо взето, стоките се продават с $2+7+17=26$ над и с $8+18=26$ под стойността, така че отклоненията на цените взаимно се унищожават благодарение на равномерното разпределение на принадлежната стойност, т. е. благодарение на това, че към съответните производствени разходи на стоките се прибавя средната печалба от 22 за всеки сто единици от авансирания капитал; в същото съотношение, в което една част от стоките се продава по-високо, другата част се продава по-ниско от нейната стойност. И само продажбата им по тези цени прави възможно нормата на печалбата във всички подразделения от I—V да е еднаква и да е равна на 22% въпреки различния органически състав на капиталите I—V. Цените, които възникват по такъв начин, че от различните норми на печалбата в различните сфери на производството се взема средната и тази средна се прибавя към производствените разходи в различните сфери на производството, са *производствените цени*. Предпоставка за тях е съществуването на една обща норма на печалбата, а тази последната предполага от своя страна, че нормите на печалбата във всяка отделна сфера на производството сами по себе си са вече сведени до същото количество средни норми. Тези отделни норми на печалбата във всяка сфера на производството са $= \frac{m}{K}$

и трябва да бъдат изведени, както това е и направено в първия отдел на настоящата книга, от стойността на стоката. Без такова извеждане общата норма на печалбата (а следователно и производствената цена на стоката) би била представа, лишена от смисъл и съдържание. Производствената цена на стоката е следователно равна на нейните производствени разходи плюс прибавената към тях печалба, изчислена в проценти съответно на общата норма на печалбата, или със други думи: производствената цена на стоката е равна на нейните производствени разходи плюс средната печалба.

Поради различния органически състав на капиталите, вложени в различните отрасли на производството, а следователно и поради обстоятелството, че капиталите от еднаква величина привеждат в движение твърде различни количества труд, равни по величина капиталите си присвояват твърде различни количества принадлежен труд или извеждат твърде различни маси принадлежна стойност в зависимост от различното процентно отношение на променливата част към целия капитал от дадена величина. Съответно на това нормите на печалбата, които господствуват в различните отрасли на производството, са първоначално твърде различни. Тези различни норми на печалбата се изравняват по пътя на конкуренцията в една обща норма на печалбата, която представлява средната от тези различни норми на

печалбата. Печалбата, която се пада съгласно тази обща норма на капитал от дадена величина, независимо какъв е неговият органически състав, се нарича средна печалба. Цената на една стока, която е равна на нейните производствени разходи плюс припадащата ѝ се съответно с условията на нейния оборот част от годишната средна печалба за целия капитал, прилаган за производството на стоката (а не само действително употребен за нейното производство), е нейна производствена цена. Да вземем за пример един капитал от 500, в това число 100 основен капитал, 10% от който се изхабява в течение на един оборотен период на оборотния капитал от 400. Нека средната печалба в продължение на този оборотен период да бъде 10%. Тогава производствените разходи на продукта, произведен през времето на този оборот, ще бъдат: 10_c за изхабяване плюс 400 ($c + v$) оборотен капитал = 410, а неговата производствена цена: 410 производствени разходи плюс (10% печалба за 500) 50 = 460.

Ето защо, макар че капиталистите от различните отрасли на производството получават при продажбата на своите стоки обратно капиталовите стойности, изразходвани за производството на тези стоки, те реализират не онази принадлежна стойност, а следователно и не онази печалба, която е произведена в техния собствен отрасъл при производството на тези стоки, а само толкова принадлежна стойност, а следователно и толкова печалба, колкото при равномерно разпределение се пада на всяка съответна част от съвкупния обществен капитал от цялата принадлежна стойност, или от цялата печалба, произведена в течение на даден промеждутък от време от целия този обществен капитал във всички сфери на производството, взети заедно. Всеки авансиран капитал, какъвто и да е неговият състав, носи за една година или за друг промеждутък от време толкова печалба на 100, колкото се пада за същия промеждутък от време на всеки сто единици от общия капитал. Що се касае до печалбата, различните капиталисти се отнасят тук един към друг само като акционери от едно акционерно дружество, в което дяловете от печалбата се разпределят равномерно на всеки 100 единици от общия капитал; затова за различните капиталисти тези дялове се различават само в зависимост от величината на капитала, който всеки от тях е вложил в общото предприятие, в зависимост от относителния размер на участието на всеки един в общото предприятие, в зависимост от броя на принадлежащите на всеки един от тях акции. И така, докато тази част от стоковата цена, която възстановява изразходваните в производството на стоката части от капиталовата стойност, с която следователно трябва да бъдат наново закупени тези изразходвани капиталови стойности, докато тази част,

производствените разходи, се определя изцяло от размера на разходите, извършени в рамките на съответната сфера на производството, другата съставна част от стоквата цена, която се прибавя към тези производствени разходи, печалбата, се определя не от масата на печалбата, произведена от този определен капитал в тази определена сфера на производството в течение на дадено време, а от масата на печалбата, която за даден промеждутък от време се пада средно на всеки вложен в производството капитал, като определена част от целия обществен капитал, който е вложен в общото производство, взето като цяло²²⁾.

По такъв начин, ако капиталистът продава своята стока по нейната производствена цена, той изтегля обратно пари, съответстващи на стойността на капитала, изразходван от него в производството, и извлича печалба, пропорционална на своя авансиран капитал, взет само като определена част от целия обществен капитал. Производствените разходи във всяка дадена сфера на производството са специфични. Печалбата, която се прибавя към тези производствени разходи, не зависи от условията на отделната сфера на производството и е проста средна печалба на всеки сто единици от авансирания капитал.

Да приемем, че в предидущия пример петте различни капитала I—V принадлежат на едно лице. Количеството на променливия и постоянния капитал, изразходвано в производството на стоките на всеки 100 единици от целия вложен в производството капитал, да е дадено за всяко подразделение от I—V и тази част от стойността на стоките I—V, естествено, ще съставлява част от тяхната цена, тъй като поне тази цена е необходима за възстановяване авансиранията и консумирана част от капитала. Така че тези производствени разходи са различни за всеки вид стока от I—V и като такива ще да бъдат различно фиксирани от собственика. А що се отнася до различните маси принадлежна стойност, или печалба, произведени в подразделенията I—V, капиталистът би имал всички основания да ги счита като печалба на целия свой авансиран капитал, така че на всеки 100 единици от капитала би се паднала съответна част от цялата тази печалба. По такъв начин производствените разходи на стоките, изработени в отделните подразделения I—V, биха били различни; но у всички тези стоки би била еднаква оная част от продажната цена, която се състои от прибавената към производствените разходи печалба за всеки 100 единици от капитала. Общата цена на стоките I—V би се равнявала по такъв начин на тяхната обща стойност, т. е. на сумата на производствените разходи на I—V плюс

²²⁾ *Cherbuliez* („Richesse ou pauvreté).“ Paris, 1841, p. 71—72)⁵⁴.

сумата на принадлежната стойност, или печалбата, произведена в I—V; следователно тяхната обща цена би била всъщност паричен израз на съвкупното количество труд, както минал, така и новоприбавен, което се съдържа в стоките I—V. И така, в самото общество — ако се разглеждат всички производствени отрасли като едно цяло — сумата на производствените цени на произведените стоки е равна на сумата на техните стойности.

Изглежда, като че ли на това положение противоречи фактът, че в капиталистическото производство елементите на производителния капитал се купуват обикновено на пазара, следователно техните цени съдържат вече реализирана печалба, т. е. производствената цена на даден отрасъл на промишлеността заедно с включената в нея печалба, така че печалбата на един отрасъл на промишлеността влиза в производствените разходи на друг. Но ако поставим на едната страна сумата на производствените разходи на стоките в цялата страна, а на другата страна — сумата на произвежданата в нея печалба, или принадлежната стойност, сметката очевидно ще излезе. Да вземем напр. стока *A*; нека в нейните производствени разходи да влизат печалбите от *B*, *C*, *D*, а в производствените разходи *B*, *C*, *D* да влиза на свой ред печалбата от *A*. Правейки горната сметка, ние няма да прибавяме печалбата *A* към нейните собствени производствени разходи, също както и печалбите от *B*, *C*, *D* и т. н. не ще влязат в техните собствени производствени разходи. Никой не причислява своята собствена печалба към разходите на своето производство. И следователно, ако имаме напр. всичко *n* отрасли на производството и ако във всеки от тях печалбата е равна на *p*, то производствените разходи на всички, взети заедно, ще бъдат $= k - np$. Разглеждайки по такъв начин общата сметка изцяло, ние намираме, че печалбите от една сфера на производството, доколкото те влизат в производствените разходи на друга сфера, се смятат вече тук като съставна част на общата цена на окончателния продукт и не могат наново да се появят в графата на печалбата. Ако пък те се появяват в тази графа, то е само защото самата дадена стока е окончателен продукт и следователно нейната производствена цена не влиза в производствените разходи на някоя друга стока.

Ако в производствените разходи на стоката влиза сума $= p$, съставляваща печалбата на производителите на средствата за производство, и ако към тези производствени разходи се прибавя печалба, равна на p_1 , то общата печалба ще бъде $P = p + p_1$. Общата сума на производствените разходи на стоката, ако изключим всички елементи на цената, които влизат в печалбата, се равнява на нейните собствени производствени разходи в дадената сфера на производството минус *P*. Ако означим тези производствени разходи с *k*, то

очевидно е, че $k + P = kr + p_1$. При изследването на принадлежната стойност в „Капиталът“, кн. I, гл. VII, 2, стр. 182 и сл.⁵⁵ ние видяхме, че продуктът на всеки капитал може да се разглежда така — като че ли една част от него само възстановява капитала, докато другата изразява само принадлежната стойност. Прилагайки този метод към целия продукт на обществото, необходимо е да се направят съответни поправки, тъй като по отношение на цялото общество печалбата, която се съдържа напр. в цената на лена, не може да фигурира два пъти: веднаж — като част от цената на платното, и втори път — като печалба на производителя на лен.

Между печалбата и принадлежната стойност няма разлика, доколкото напр. принадлежната стойност на капиталиста *A* влиза в постоянния капитал на *B*. Защото за стойността на стоката е съвсем безразлично дали съдържащият се в нея труд се състои от запластен или незапластен труд. Това показва само, че *B* заплаща принадлежната стойност на *A*. В общия резултат принадлежната стойност на *A* не трябва да се смята два пъти.

Но разликата се състои в следното: освен че цената на продукта напр. на капитал *B* се отклонява от неговата стойност, тъй като принадлежната стойност, реализирана в *B*, може да бъде по-голяма или по-малка от печалбата, прибавена към цената на продуктите на *B*, но същото това обстоятелство важи и по отношение на стоките, които образуват постоянната част на капитал *B*, а косвено — като средства за живот на работниците — и неговата променлива част. Що се отнася до постоянната част, самата тя е равна на производствените разходи плюс принадлежната стойност, т. е. в дадения случай равна на производствените разходи плюс печалбата, а тази печалба може от своя страна да бъде по-голяма или по-малка от принадлежната стойност, чието място тя заема. Що се отнася до променливия капитал, средната едnodневна работна заплата наистина винаги е равна на новата стойност, създадена през часове, които работникът трябва да работи, за да произведе необходимите средства за живот, но самият този брой часове се фалшифицира на свой ред поради отклонението на производствените цени на необходимите средства за живот от техните стойности. Обаче всичко това се разрешава благодарение на обстоятелството, че в една стока влиза в повече такова количество принадлежна стойност, каквото количество не достига в друга стока, така че отклоненията от стойността, които се съдържат в производствените цени на стоките, взаимно се унищожават. Изобщо при капиталистическото производство всеки общ закон се осъществява по един много заплетен и приблизителен начин само като господстваща тенденция, като неустановима точно средна на постоянните колебания.

Тъй като общата норма на печалбата се образува от средната на различните норми на печалбата за всеки 100 единици от авансирания капитал за определен период от време, да кажем, една година, то в нея изчезва и оная разлика, която се създава от различието във времето на оборота на различните капитали. Но тези различия са определящ момент за различните норми на печалба на разните сфери на производството, от чиято средна се образува общата норма на печалбата.

В предидущата илюстрация за образуването на общата норма на печалбата всеки капитал във всяка сфера на производството беше приет за = 100 и това беше направено, за да се изясни процентната разлика в нормите на печалбата, а следователно и разликата в стойността на стоките, произвеждани от капитали с еднаква величина. Но, разбира се, действителните маси на принадлежната стойност, създавани във всяка отделна сфера на производството, зависят, щом веднъж е даден съставът на капитала във всяка от тези дадени сфери на производството, от величината на вложените в производството капитали. Впрочем, отделната норма на печалбата на една отделна сфера на производството не се изменя от това, дали в дадения случай се използва капитал, равен на 100, на $m \times 100$ или на $xm \times 100$. Нормата на печалбата си остава 10%, както когато цялата печалба е 10:100, така и когато тя е 1000:10000.

Но тъй като нормите на печалбата в различните сфери на производството са различни, тъй като в тези последните се произвеждат в зависимост от процентното отношение на променливия капитал към целия капитал твърде различни маси принадлежна стойност и следователно твърде различни маси печалба, очевидно е, че средната печалба на сто единици от обществения капитал, т. е. средната норма на печалбата, или общата норма на печалбата, ще се изменя твърде значително в зависимост от съответната величина на капиталите, вложени в различните сфери на производството. Да вземем четири капитала A, B, C, D . Нека нормата на принадлежната стойност да бъде за всички = 100%. Нека, най-сетне, на всеки сто единици от целия капитал променливият капитал да бъде при $A=25$, при $B=40$, при $C=15$, при $D=10$. Тогава принадлежната стойност, или печалбата, на всеки сто единици от целия капитал би съставлявала за $A=25$, за $B=40$, за $C=15$, за $D=10$, или всичко = 90; следователно, ако всичките четири капитала са равни по величина, средната норма на

печалбата ще бъде $\frac{90}{4} = 22\frac{1}{2}\%$.

Но ако общите величини на капиталите бъдат: $A=200, B=300, C=1000, D=4000$, то произведените печалби ще бъдат съответно

50, 120, 150 и 400. За целия капитал от 5 500 се пада 720 печалба, т. е. една средна норма на печалбата от $13\frac{1}{11}\%$.

Масите на цялата произведена стойност са различни в зависимост от разликите в общите величини на съответните капитали, авансирани в *A*, *B*, *C* и *D*. При образуването на общата норма на печалбата работата се касае следователно не само до разликите на нормите на печалбата в различните сфери на производството, от които би трябвало просто да се изведе средна аритметична, но и до относителното тегло, с което тези различни норми на печалбата влизат в образуването на средната норма. Но това зависи от относителната величина на капитала, вложен във всяка отделна сфера, т. е. от това, каква част от целия обществен капитал съставлява капиталът, вложен във всяка отделна сфера на производството. Няма съмнение, че ще се получи твърде голяма разлика в зависимост от това, дали по-голяма или по-малка част от целия капитал дава по-голяма или по-малка норма на печалбата. А това зависи пак от размера на капитала, вложен в ония отрасли на производството, в които отношението на променливия капитал към целия капитал е сравнително високо или по-ниско. Тук работата стои съвсем така, както при средния лихвен процент, получаван от лихвар, който дава в заем различни части от своя капитал срещу различни лихви, напр. срещу 4, 5, 6, 7% и т. н. Средният процент зависи изцяло от това, каква част от своя капитал лихварят е дал в заем срещу всяка от тези различни лихвени проценти.

По такъв начин общата норма на печалбата се определя от два фактора:

1) от органическия състав на капиталите в разните сфери на производството, следователно от различните норми на печалбата в отделните сфери;

2) от разпределението на целия обществен капитал между тези различни сфери, следователно от относителната величина на капитала, вложен във всяка отделна сфера и имащ поради това отделна норма на печалбата, т. е. от онази относителна част от масата на целия обществен капитал, която се поглъща от всяка отделна сфера на производството.

В книги I и II имаме работа само със стойностите на стоките. Сега се обособиха, от една страна, *производствените разходи* като една част от тази стойност, а, от друга страна, се разви *производствената цена* като превърната форма на стоквата стойност.

Нека средният състав на обществения капитал е $80_c + 20_v$ и нормата на годишната принадлежна стойност е $m' = 100\%$, тогава средната годишна печалба за капитал от 100 ще бъде $= 20$ и общата

годишна норма на печалбата ще бъде $=20\%$. Каквито и да са били κ , производствените разходи на стоките, произведени в течение на годината от един капитал 100, тяхната производствена цена би била във всеки случай $=\kappa+20$. В сферите на производството, където съставът на капитала е $= (80-x)_c + (20+x)_v$, действително произведената принадлежна стойност, или годишната печалба, произведена в дадена сфера на производството, би била $=20+x$, т. е. повече от 20, и произведената стокова стойност би била $=\kappa+20+x$, т. е. повече, отколкото $\kappa+20$, или повече, отколкото е производствената цена. В сферите, където съставът на капитала е $= (80+x)_c + (20-x)_v$, произведената в течение на годината принадлежна стойност, или печалба, би била $=20-x$, т. е. по-малка от 20, и затова стойността на стоката $\kappa+20-x$ би била по-малка от производствената цена, която е $=\kappa+20$. Ако оставим настрана възможните разлики във времето на оборота, производствената цена на стоките би била равна на тяхната стойност само в онези сфери, където съставът на капитала е случайно $=80_c + 20_v$.

Специфичното развитие на обществената производителна сила на труда е различно по степен във всяка отделна сфера на производството — по-високо или по-ниско — в зависимост от това, колко голямо е количеството на средствата за производство, привеждани в движение от определено количество труд, или — при даден работен ден — от определен брой работници; с други думи, то е по-високо или по-ниско в зависимост от това, колко малко е количеството на труда, което се изисква от определено количество средства за производство. Затова ние наричаме капитали с *висок* състав онези капитали, които съдържат по-голям процент постоянен и следователно по-малък процент променлив капитал, отколкото средният обществен капитал. И обратното, ние наричаме капитали с *нисък* състав онези капитали, в които постоянният капитал заема относително по-малко, а променливият относително по-голямо място, отколкото в средния обществен капитал. Най-сетне, ние наричаме капитали със *среден* състав такива капитали, чийто състав съвпада със състава на средния обществен капитал. Ако средният обществен капитал се състои в проценти от $80_c + 20_v$, то един капитал $90_c + 10_v$ стои *по-високо*, а капиталът $70_c + 30_v$ *по-ниско* от обществената средна. Изобщо при състав на средния обществен капитал, равен на $m_c + n_v$, където m и n са постоянни величини и $m+n=100$, $(m+x)_c + (n-x)_v$ представлява *по-висок*, а $(m-x)_c + (n+x)_v$ — *по-нисък* състав на отделния капитал или група от капитали. По такъв начин функционират тези капитали, след като е установена средната норма на печалбата, при предпоставката, че се обръщат веднаж в годината, се вижда от следната таблица, къ-

дето I означава средният състав, а средната норма на печалбата е следователно = 20%.

I. $80_c + 20_v + 20_m$. Норма на печалбата = 20%

Цена на продукта = 120. Стойност = 120.

II. $90_c + 10_v + 10_m$. Норма на печалбата = 20%.

Цена на продукта = 120. Стойност = 110.

III. $70_c + 30_v + 30_m$. Норма на печалбата = 20%.

Цена на продукта = 120. Стойност = 130.

По такъв начин за стоките, произведени от капитал II, стойността е по-малка от производствената цена; за стоките, произведени от капитал III, производствената цена е по-малка от стойността и само за капитал I от отрасъла на производството, в който съставът на капитала случайно съвпада със средния обществен състав, стойността и производствената цена са равни. Впрочем, при прилагането на тези означения към определени случаи е необходимо, разбира се, да се взема под внимание до каква степен отклонението на отношението между c и v от средното равнище се дължи не на разлика в техническия състав, а на простото изменение на стойността на елементите на постоянния капитал.

Развитите по-горе разсъждения несъмнено модифицират определението на производствените разходи на стоките. Първоначално приемахме, че производствените разходи на стоката са равни на *стойността* на стоките, употребени за нейното производство. Но производствената цена на дадена стока представлява за нейния купувач негови производствени разходи и тя може по този начин да влезе като производствени разходи в образуването на цената на друга стока. Тъй като производствената цена на една стока може да се отклонява от нейната стойност, то и производствените разходи на стоката, в които е включена тази производствена цена на другата стока, могат да бъдат по-високи или по-ниски от онази част от общата нейна стойност, която се образува от стойността на влизащите в нея средства за производство. Не трябва да се забравя това модифицирано значение на производствените разходи и следователно не трябва да се забравя, че може винаги да се направи грешка, ако се приравняват в която и да е отделна сфера на производството производствените разходи на стоките със стойността на употребените за тяхното производство средства за производство. За настоящото наше изследване не е необходимо да влизаме в по-подробно разглеждане на този пункт. При това положението, че производствените разходи на стоките са винаги по-малки от тяхната стойност, си остава във всеки случай правилно. И наистина, както и да се отклоняват производствените разходи на стоката от стойността на изразходваните за нея средства за производство, за капиталиста тези

минали неточности нямат никакво значение. Производствените разходи на стоката са дадена предпоставка, която е независима от неговото, на капиталиста, производство, докато резултатът от неговото производство е стока, която съдържа принадена стойност, т. е. известен стойностен излишък над нейните производствени разходи. Впрочем положението, че производствените разходи са по-малки от стойността на стоката, практически се е превърнало сега в положение, че производствените разходи са по-малки от производствената цена. По отношение на целия обществен капитал, за който производствената цена е равна на стойността, това положение е тъждествено с предишното, че производствените разходи са по-малки от стойността. Макар че то има различен смисъл за отделните сфери на производството, все пак в основата му винаги си остава фактът, че при разглеждане на целия обществен капитал производствените разходи на произведените от него стоки са по-ниски от стойността, или от производствената цена, която в дадения случай за цялата маса произведени стоки е тъждествена с тази стойност. Производствените разходи на стоката съответствуват само на количеството на съдържащия се в нея заплатен труд, стойността — на цялото количество на съдържащия се в стоката заплатен и незаплатен труд, а производствената цена — на сумата на заплатения труд плюс определено количество незаплатен труд, което е независимо от условията на самата дадена сфера на производството.

Формулата, според която производствената цена на една стока $e = k + p$, т. е. е равна на производствените разходи плюс печалбата, сега се определи по-точно в смисъл, че $p = kp'$ (където p' е общата норма на печалбата) и следователно производствената цена $e = k + kp'$. Ако $k = 300$ и $p' = 15\%$, то производствената цена $k + kp' = 300 + 300 \times \frac{15}{100} = 345$.

Производствената цена на стоките във всеки отделен отрасъл на производството може да изменя своята величина:

1) при неизменна стойност на стоките (т. е. при условие, че преди и след изменението на производствената цена в производството на стоката влиза едно и също количество мъртъв и жив труд) — вследствие на такова изменение на общата норма на печалбата, което не зависи от дадената сфера на производството;

2) при неизменна обща норма на печалбата — вследствие на изменение на стойността както в самата дадена сфера на производството в резултат на технически промени, така и вследствие на изменение на стойността на стоките, които влизат в постоянния капитал на дадена сфера на производството като образуващи елементи;

3) най-сетне — вследствие на съвместното влияние на двете тези обстоятелства.

Въпреки големите изменения, на които — както ще бъде показано по-нататък — постоянно са подложени фактическите норми на печалбата в отделните сфери на производството, действителното изменение на общата норма на печалбата, доколкото то не произтича от някакви изключителни извънредни икономически събития, се явява като твърде късен резултат на цял ред колебания, обхващащи твърде продължителни периоди, т. е. на колебания, изискващи много време, за да се консолидират и изравнят, предизвиквайки с това изменение в общата норма на печалбата. Ето защо при разглеждане на сравнително кратки периоди (оставяме съвсем настрана колебанията в пазарните цени) измененията на производствените цени винаги трябва да се обясняват *prima facie** с действително изменение на стойността на стоките, т. е. с изменение на общата сума на работното време, необходимо за тяхното производство. Простото изменение на паричния израз на едни и същи стойности тук, разбира се, не се взема под внимание²⁸).

От друга страна, очевидно е, че ако се разглежда целият обществен капитал, то стойността сума на произведените от него стоки (или, парично изразено, тяхната цена) ще бъде = на стойността на постоянния капитал + стойността на променливия капитал + принадлежната стойност. Ако се приеме степента на експлоатацията на труда за постоянна величина, то при неизменна маса на принадлежната стойност нормата на печалбата може да се изменя тук само при условие че се изменя или стойността на постоянния капитал, или стойността на променливия капитал, или че и двете се изменят така, че $\frac{c}{K}$ изменя K , а следователно и $\frac{m}{K}$, т. е. общата норма на печалбата. Следователно изменението на общата норма на печалбата предполага във всеки случай изменение в стойността на стоките, които влизат като образуващи елементи в постоянния капитал, променливия капитал или едновременно и в единия, и в другия.

По-нататък, общата норма на печалбата може да се изменя при неизменна стойност на стоките, щом се изменя степента на експлоатацията на труда.

Най-сетне, при неизменна степен на експлоатацията на труда общата норма на печалбата може да се изменя, ако сумата на прилагания труд се изменя относително в сравнение с постоянния капитал вследствие на технически промени в процеса на труда. Но

* — преди всичко. *Ред*,

²⁸ *Corbet* [„An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals“. London 1841], p. 174.

такива технически промени винаги трябва да се проявяват в изменението на стойността на стоките, а затова трябва винаги да се съпровождат от изменение на стойността на стоките, за производството на които сега се изисква повече или по-малко труд, отколкото се е изисквало по-рано.

В първия отдел видяхме: Принадената стойност и печалбата са тъждествени, доколкото ги разглеждаме откъм тяхната маса. Напротив, нормата на печалбата още от самото начало е различна от нормата на принадлежната стойност, при което това различие първоначално се явява само като друга форма на изчисляване; но тъй като нормата на печалбата може да се повишава или понижава при неизменна норма на принадлежната стойност и обратно, и тъй като капиталистът практически се интересува изключително от нормата на печалбата, то това обстоятелство пак от самото начало съвсем затъмнява и мистифицира произхода на принадлежната стойност. Все пак количествена разлика имаше само между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата, а не между самата принадлежната стойност и печалбата. Тъй като в нормата на печалбата принадлежната стойност се изчислява върху целия капитал и се отнася към последния като към своя мярка, то поради това изглежда, че самата принадлежната стойност е възникнала от целия капитал, и при това равномерно от всичките негови части, и по такъв начин органическата разлика между постоянния и променливия капитал изчезва в понятието печалба; действително тук, в този свой превърнат вид, като печалба, принадлежната стойност сама отрича своя произход, губи своя характер, става неузнаваема. Обаче до този момент разликата между печалбата и принадлежната стойност се свеждаше само до качествено изменение, до изменение на формата, докато действителна количествена разлика има на това първо стъпало на превръщането само между нормата на печалбата и нормата на принадлежната стойност, но още не и между печалбата и принадлежната стойност.

Иначе стои работата, когато е установена обща норма на печалбата и — чрез нея — средна печалба, съответстваща на величината на прилагания капитал, дадена за различните отрасли на производството.

Сега само случайно принадлежната стойност, а следователно и печалбата, действително произведена в някой отделен отрасъл на производството, може да съвпадне с печалбата, съдържаща се в продажната цена на стоката. Като общо правило печалбата и принадлежната стойност, а не само техните норми са действително различни величини. Сега, при дадена степен на експлоатация на труда, масата на принадлежната стойност, произведена в някоя отделна сфера на производството, е по-важна за съвкупната средна печалба на об-

ществения капитал, т. е. за класата на капиталистите въобще, отколкото непосредствено за капиталиста в пределите на всеки отделен отрасъл на производството. За него²⁴⁾ тя е важна само доколкото количеството на принадлежната стойност, произведена в неговия отрасъл на производството, участва като един от определящите моменти в регулирането на средната печалба. Но това е процес, който протича зад гърба на капиталиста, процес, който капиталистът не вижда, не разбира и от който фактически той не се интересува. Действителната разлика между величината на печалбата и на принадлежната стойност — а не само между нормите на печалбата и на принадлежната стойност — в отделните сфери на производството сега съвсем скрива истинската природа и истинския произход на печалбата, и то не само за капиталиста, който в дадения случай има особен интерес да се самозалъгва, но и за работниците. С превръщането на стойността в производствена цена се скрива от очите самата основа на определението на стойността. Най-сетне, още при простото превръщане на принадлежната стойност в печалба тази част от стойността на стоката, която образува печалбата, се противопоставя на другата част от стойността като производствени разходи, така че още тук понятието за стойност се изплъзва от капиталиста, защото последният има пред себе си не общото количество труд, което струва производството на стоката, а само онази част от този труд, която той е заплатил във формата на живи или мъртви средства за производство, и по този начин за капиталиста печалбата се представя като нещо, стоящо вън от иманентната стойност на стоката; при образуването на производствените цени тази представа окончателно се утвърждава, заздравява се и закостенява, тъй като сега, ако се разглежда отделната сфера на производството, печалбата, която се прибавя към производствените разходи, действително се определя не от границите на процеса на образуване стойността, който се извършва в даден отрасъл, а от условия, лежащи съвсем извън.

Обстоятелството, че тази вътрешна зависимост е разкрита тук за първи път; че както ще се види в по-нататъшното изложение и в книга IV⁶⁶, политическата икономия досега или произволно е игнорирала разликата между принадлежната стойност и печалба, между нормата на принадлежната стойност и нормата на печалбата, за да има възможност да запази определението на стойността като свой основен принцип, или пък се е отказвала от това определение на стойността, а заедно с него и от всяка почва за научно отношение към въпроса, за да се улови за различията, които се

²⁴⁾ От само себе си се разбира, че тук съвсем се абстрахираме от възможността да се получи временна добавъчна печалба чрез намаление на работната плата, чрез монополии цени и др. [Ф. Е.]

виждат на повърхността на явленията и веднага бият на очи — тази обърканост, която цари сред теоретиците, показва най-добре от всичко друго как капиталистът, всецяло обзет от конкурентната борба и съвсем непроникващ зад нейните външни прояви, как такъв капиталист-практик е неспособен зад привидността да разпознае вътрешната същност и вътрешния облик на този процес.

Всички закони относно покачването и спадането на нормата на печалбата, които са развити в първия отдел, в действителност имат следното двойко значение:

1) От една страна, това са закони на общата норма на печалбата. При многото различни причини, които съгласно горензложеното заставят нормата на печалбата да се покачва или спада, би могло да се мисли, че общата норма на печалбата трябва всекидневно да се изменя. Но движението в една сфера на производството се сема от движението в другите сфери на производството, отделните влияния се кръстосват и взаимно парализират. По-нататък ще изследваме в каква посока се стремят в последна сметка тези колебания; но те се извършват бавно; внезапността, многостранността и различната продължителност на колебанията в отделните сфери на производството довеждат до това, че колебанията отчасти се компенсират в своето редуване по време, така че след повишаване на цените следва понижаване и обратно; следователно колебанията си остават местни, т. е. ограничени в отделна сфера на производството; най-сетне, по същите причини различните местни колебания взаимно се неутрализират. В пределите на всяка отделна сфера на производството се извършват изменения, отклонения от общата норма на печалбата, които, от една страна, се изравняват в течение на определен период от време и затова не влияят върху общата норма на печалбата, и, от друга страна, не могат да ѝ повлияят, понеже се снемат от други едновременно извършващи се местни колебания. Тъй като общата норма на печалбата се определя не само от средната норма на печалбата във всяка сфера, но и от разпределението на целия капитал между отделните сфери и тъй като това разпределение постоянно се изменя, тук пак имаме една постоянно действаща причина за изменение на общата норма на печалбата, но такава причина за изменение, която при непрекъснатостта* и всестранността на това движение все пак в значителна степен парализира сама себе си.

2) В рамките на всяка сфера нормата на печалбата на тази сфера има възможност да се колебае в течение на по-дълъг или по-

* В оригинала е писано „прекъснатостта“; Поправено въз основа на Марковия ръкопис. *Ред.*

къс период от време, докато това колебание след ред повишения и понижения не се консолидира дотам, че да има достатъчно време за въздействие върху общата норма на печалбата и следователно да придобие повече от местно значение. Ето защо законите на нормата на печалбата, развити в първия отдел на тази книга, все пак запазват своята сила и в рамките на такива пространствени и временни граници.

Теоретическият възглед — относно първото превръщане на принадлежната стойност в печалба, — че всяка част от капитала в еднаква степен произвежда печалба²⁶⁾, изразява един практически факт. Промисленият капитал дава еднаква печалба, както и да бъде неговият състав: привежда ли той в движение една четвърт мъртъв труд и три четвърти жив или три четвърти мъртъв и само една четвърт жив, поглъща ли той в единия случай тройно повече принадлежен труд, или произвежда тройно повече принадлежна стойност, отколкото в другия — и в двата случая печалбата ще бъде еднаква, щом степента на експлоатацията си остава неизменна и щом се абстрахираме от индивидуалните различия, които впрочем сами по себе си изчезват, тъй като и в единия, и в другия случай имаме само средния състав за цялата сфера на производството. Отделният капиталист (или всички капиталисти от всяка отделна сфера на производството), чийто поглед е ограничен, правилно предполага, че неговата печалба не произлиза само от труда, прилаган от него или в неговия производствен отрасъл. Това е съвсем вярно, доколкото се има предвид средната печалба на отделния капиталист. Но доколко тази печалба се обуславя от общата експлоатация на труда от съвкупния капитал, т. е. от всичките негови колеги капиталисти, това е за него абсолютна мистерия, още повече че самите буржоазни теоретици, икономистите, и досега не са разкрили тази мистерия. Пестенето на труд — не само на труда, необходим за производството на определен продукт, но и на броя на заетите работници — и разширяването на прилагането на мъртъв труд (постоянен капитал) се представя като икономически напълно рационална операция и съвсем незасягаща общата норма на печалбата и средната печалба. Но по какъв начин живият труд може да бъде изключителен източник на печалбата, щом намалението на необходимото за производството количество труд очевидно не само не понижава печалбата, но, напротив, при известни условия дори се явява като най-близък източник за увеличаване на печалбата, поне за отделния капиталист?

Ако в дадена сфера на производството се увеличава или намалява онази част от производствените разходи, която представлява

²⁶⁾ Malthus [„Principles of political Economy“, 2 nd ed, London 1836, p. 268].

стойността на постоянния капитал, тази част излиза от сферата на обръщението и още от самото начало влиза увеличена или намалена в производствения процес на стоката. Ако, от друга страна, приложените работници започнат да произвеждат за същото време по-малко или повече продукти, следователно, ако при неизменен брой на работниците се изменя количеството труд, необходимо за производството на определено количество стоки, то частта от производствените разходи, която представлява стойността на променливия капитал, може да остане неизменна, т. е. да влезе със същия размер в производствените разходи на целия продукт. Но на всяка единица стоки, чиято сума съставлява целият продукт, се пада сега повече или по-малко труд (заплатен, а значи и незаплатен), следователно и повече или по-малко разходи за този труд, т. е. по-голям или по-малък дял работна заплата. Общата сума на изплатената от капиталиста работна заплата е останала същата, но тя се е изменила, пресметнато за единица стока. По такъв начин тук настъпва изменение в тази част на производствените разходи на стоката. Независимо от това, дали производствените разходи на отделната стока ще се повишат или понижат вследствие на такива изменения на нейната стойност или стойности на нейните елементи (или пък се изменяят също и производствените разходи на сумата от стоките, произвеждани от един капитал от дадена величина) — средната печалба, ако е била 10%, ще си остане във всеки случай пак 10%, макар че по отношение на отделната стока 10% представляват твърде различна величина в зависимост от това, доколко се е изменила величината на производствените разходи на тази отделна стока вследствие на приетото от нас изменение на стойността²⁶.)

Що се отнася до променливия капитал — а това е именно най-важното, тъй като той е източникът на принадлежната стойност и тъй като всичко, което скрива неговата действителна роля при обогатяването на капиталиста, мистифицира цялата система, — за капиталиста работата се представя в грубо опростен вид, а именно: нека един променлив капитал от 100 ф. ст. да представлява седмичната работна заплата на 100 работника. Ако тези 100 работника при даден работен ден произвеждат в седмицата продукт от 200 броя стока = на 200С, то, абстрахирайки се от онази част на производствените разходи, която прибавя постоянният капитал, $1C = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{200} =$ = 10 шилинга, тъй като 100 ф. ст. са = 200С. Да приемем сега, че е настъпило изменение в производителната сила на труда; нека тя да

²⁶) *Corbet* „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals“. London, 1841, p. 20].

се е удвоила, така че същият брой работници да произвеждат сега два пъти по $200C$ в течение на същото това време, в течение на което по-рано са произвеждали само $200C$. В такъв случай (доколкото производствените разходи се състоят само от работна заплата) $1C = \frac{100 \text{ ф. ст.}}{400} = 5$ шилинга, тъй като $100 \text{ ф. ст. са} = 400C$. Обратно, ако производителната сила се е намалила наполовина, то същият този труд би произвел само $\frac{200C}{2}$; и тъй като $100 \text{ ф. ст. са} = \frac{200C}{2}$, то $1C$ сега е $= \frac{200 \text{ ф. ст.}}{200} = 1$ ф. ст. Изменението в работното време, необходимо за производството на стоките, а следователно и изменението на стойността на стоките, се явява сега по отношение на производствените разходи, а следователно и на производствените цени, като различно разпределение на една и съща работна заплата върху по-голямо или по-малко количество стоки в зависимост от това, дали ще се произведат повече или по-малко стоки в течение на същото работно време и за същата тази работна заплата. Капиталистът, а следователно и икономистът, вижда само едно — че с изменението на производителността на труда се изменя онази част от заплатения труд, която се пада на единица стока, че заедно с това се изменя и стойността на всяка отделна единица стока; но той не вижда, че същото става и по отношение на незаплатения труд, който се съдържа във всяка единица стока, и той още по-малко може да види това, защото средната печалба действително само случайно се определя от незаплатения труд, погълнат в нейната собствена сфера. Само в такава груба и безсъдържателна форма се проявява сега фактът, че стойността на стоките се определя от съдържащия се в тях труд.

Глава десета

ИЗРАВНЯВАНЕ НА ОБЩАТА НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА
ЧРЕЗ КОНКУРЕНЦИЯТА. ПАЗАРНИ ЦЕНИ И ПАЗАРНИ
СТОЙНОСТИ. ДОБАВЪЧНА ПЕЧАЛБА

Част от производствените сфери имат среден състав на капитала, т. е. напълно или приблизително състава на средния обществен капитал.

Производствената цена на стоките, произведени в тези сфери, напълно или приблизително съвпада с тяхната стойност, изразена в пари. И ако няма друг начин да се достигне математическият предел, то би могло да се използва този. Конкуренцията така разпределя обществения капитал между различните сфери на производството, че производствените цени във всяка сфера се образуват по образа на производствените цени в сферите със среден състав, т. е. $= k + kp'$ (производствените разходи плюс произведението от средната норма на печалбата по производствените разходи). Но тази средна норма на печалбата не е нищо друго освен изчислената в проценти печалба в производствената сфера със среден състав, където следователно печалбата съвпада с принадлежната стойност. По този начин нормата на печалбата във всички сфери на производството е една и съща, а именно, тя е приравнена към средните сфери на производството, в които господства средният състав на капитала. Ето защо сумата на печалбите във всичките сфери на производството трябва да бъде равна на сумата на принадлежните стойности и сумата на производствените цени на целия обществен продукт трябва да бъде равна на сумата на неговите стойности. Но очевидно е, че изравняването между производствените сфери с различен състав на капитала винаги трябва да се стреми да приравни тези сфери към онези, които имат среден състав на капитала, независимо от това, дали този последният напълно или само приближи-

телно съвпада с математически средния състав на целия обществен капитал. В производствените отрасли, които повече или по-малко се приближават към средния състав на капитала, също се наблюдава тенденция към изравняване, която се стреми към идеалното, т. е. в действителност несъществуващото средно равнище, с други думи, наблюдава се тенденция да се приспособяват към това идеално равнище като към норма. И така, в това отношение неизбежно господствува тенденцията производствените цени да станат само превърнатата форма на стойността, или печалбите да се превърнат само в части от принадлежната стойност, които обаче се разпределят не пропорционално на принадлежната стойност, произведена във всяка отделна сфера на производството, а пропорционално на масата на капитала, прилаган във всяка сфера на производството, така че на еднакви по големина маси от капитала, независимо от техния органически състав, да се паднат еднакви по големина дялове (части) от цялата принадлежна стойност, произведена от целия обществен капитал.

Следователно, за капиталите със среден или приблизително среден състав производствената цена съвпада напълно или приблизително със стойността, а печалбата — с произведената от тях принадлежна стойност. Всички други капитали, безразлично какъв е техният състав, се стремят под натиска на конкуренцията да се изравнят с капиталите със среден състав. Но тъй като капиталите със среден състав са равни или приблизително равни на средния обществен капитал, то всички капитали, каквато и да е произведената от самите тях принадлежна стойност, се стремят вместо тази принадлежна стойност да реализират чрез цените на своите стоки средна печалба, т. е. стремят се да реализират производствените цени.

От друга страна, може да се каже, че навсякъде, където се образува средна печалба, а следователно и обща норма на печалбата — независимо от това, как се е постигнал този резултат, — тази средна печалба не може да бъде нищо друго освен печалбата на средния обществен капитал, сумата на която е равна на сумата на принадлежната стойност, и че цените, получавани чрез прибавяне на тази средна печалба към производствените разходи, не могат да бъдат нищо друго освен стойностите, превърнати в производствени цени. Работата никак не би се изменила, ако някои капитали, вложени в определени сфери на производството, по някакви причини не биха подлежали на процеса на изравняване. В такъв случай средната печалба би се изчислявала върху онази част от обществения капитал, която влиза в процеса на изравняването. Очевидно е, че средната печалба не може да бъде нищо друго освен общата маса на принадлежната стойност, взета изцяло и разпределена върху масите на ка-

питалите, вложени във всяка сфера на производството, пропорционално на техните величини. Това е сумата на реализирания незаплатен труд и цялата тази маса незаплатен труд, както и заплатеният мъртъв и жив труд, намира своя израз в цялата маса от стоки и пари, които капиталистите си присвояват.

Действително трудният въпрос тук е следният: по какъв начин става това изравняване на печалбите в обща норма на печалбата, тъй като то е очевидно резултат и не може да бъде изходна точка?

Преди всичко очевидно е, че оценката на стоковата стойност, например в пари, може да бъде само резултат на нейната размяна и че приемайки такава оценка, ние трябва да я разглеждаме като резултат на действителната размяна на стокова стойност със стокова стойност. Но по какъв начин може да се осъществи тази размяна на стоките по техните действителни стойности?

Да приемем отначало, че всички стоки в различните сфери на производството се продават по техните действителни стойности. Какво би станало тогава? В този случай съгласно гореизложеното в различните сфери на производството биха господствували съвсем различни норми на печалбата. Дали стоките се продават по тяхната стойност (т. е. дали те се разменят една с друга пропорционално на съдържашката се в тях стойност по цени, съответстващи на тяхната стойност) или пък се продават по такива цени, че тяхната продажба донася еднакви по големина печалби за еднакви маси от съответните капитали, авансирани за тяхното производство — това са *prima facie** съвсем различни неща.

Обстоятелството, че капитали, които привеждат в движение нееднакви количества жив труд, произвеждат нееднакво количество принадлежна стойност, предполага, поне до известна степен, че степента на експлоатацията на труда, или нормата на принадлежната стойност, е навсякъде еднаква или че различията, които съществуват в тази област, се изравняват чрез действителни или въображаеми (условни) компенсиращи причини. Това предполага конкуренция между работниците и изравняване в резултат на техните постоянни прехвърляния от един отрасъл на производството в друг. Такава обща норма на принадлежната стойност — като тенденция, както и всички икономически закони — е приета от нас като теоретическо опростяване; обаче в действителност тя е фактическа предпоставка на капиталистическия начин на производство, макар че се затруднява в по-голяма или по-малка степен от практически препятствия, които създават повече или по-малко значителни местни различия — такива са напр. законите за постоянното местожителство (*settlement laws*)⁶⁷ за ан-

* — преди всичко. *Ред.*

глийските земеделски работници. Но в теорията се приема, че законите на капиталистическия начин на производство се развиват в чист вид. А в действителността винаги има само известно приближаване; но това приближаване е толкова по-голямо, колкото повече е развит капиталистическият начин на производство, колкото по-малко той се изопачава и усложнява от остатъците на минали икономически формации.

Цялата трудност произлиза оттам, че стоките не се разменят просто като *стоки*, а като *продукти на капитали*, които претендират за пропорционално на тяхната величина или — при равенство на техните величини — за равно участие в съвкупната маса на принадлежната стойност. И съвкупната цена на стоките, произведени от даден капитал в даден промеждутък от време, трябва да задоволи това искане. Но съвкупната цена на тези стоки представлява само сумата на цените на отделните стоки, които образуват продукта на капитала.

Punctum saliens* ще изпъкне най-ясно, ако поставим въпроса по следния начин: — Да приемем, че самите работници притежават съответните средства за производство и разменят своите стоки помежду си. Тогава тези стоки не биха били продукти на капитала. Стойността на средствата на труда и на материалите на труда, прилагани в различните отрасли на труда, би била различна в зависимост от техническата природа на различните производства. Също така, независимо от различната стойност на прилаганите средства за производство, би била нужна различна маса от тези последните за дадена маса труд, тъй като определена стока може да бъде изготвена в един час, а друга — само в течение на цял ден и т. н. Да приемем по-нататък, че тези работници, средно взето, работят при еднаква продължителност на времето, като при това се вземат под внимание ония изравняващи влияния, които произтичат от различната интензивност на труда и т. н. Тогава двамата работници [от два различни отрасъла на труда] биха възстановили в стоките, представляващи продукта на техния еднокдневен труд, преди всичко онова, което са вложили, т. е. разходите за употребените средства за производство. Последните биха били различни в зависимост от техническото естество на техните отрасли на труда. Второ, двамата работници биха създали равни количества нова стойност, а именно стойност, равна на прибавения от тях към средствата за производство работен ден. Тази нова стойност би съдържала в себе си тяхната работна заплата плюс принадлежната стойност, т. е. принадлежния труд, който продължава извън границите на необходимите им по-

* — Решаващият пункт. *Ред.*

требности, при което обаче резултатите от принадлежния труд биха принадлежали на самите работници. Изразявайки се на капиталистически език, двамата работници получават еднаква работна заплата плюс еднаква печалба на стойността, изразена в продукта напр. на десетчасов работен ден. Обаче, първо, стойностите на техните стоки биха били различни. Да приемем напр., че в стока I се пада за употребените средства за производство по-голяма част от стойността, отколкото в стока II, и освен това, за да вземем веднага под внимание всички възможни различия, да приемем, че стока I поглъща повече жив труд, следователно изисква за своето производство по-продължително работно време, отколкото стока II. Стойността на тези стоки I и II е следователно твърде различна. Също така са различни и сумите на стоковите стойности, които съставляват продуктът на труда, вложен в течение на дадено време от работник I и от работник II. Нормите на печалбите за I и II ще бъдат също твърде различни, ако в дадения случай наречем норма на печалбата отношението на принадлежната стойност към цялата стойност на вложените средства за производство. Средствата за живот, които всеки ден се консумират от I и II през време на производството и които представляват работната заплата, образуват тук онази част от авансираните средства за производство, която в други случаи наричаме променлив капитал. Но принадлежните стойности за I и II биха били еднакви за еднакво работно време; или, още по-точно изразено, тъй като и I, и II получават всеки стойността на продукта на един работен ден, то след спадането на стойността на авансираните „постоянни“ елементи и двамата получават по равна стойност, една част от която може да се разглежда като възстановяване на средствата за живот, изразходвани при производството, а другата част — като получаваща се свръх това принадлежна стойност. Ако I е направил повече разходи, то последните изискват за своето възстановяване размерите на онази част от стойността на неговата стока, която възстановява тази „постоянна“ част, да бъдат по-големи и затова той трябва също да превърне по-голяма част от общата стойност на своя продукт обратно във веществените елементи на тази постоянна част, докато II, макар и да получава за това по-малко, в замяна на това трябва да превръща по-малка част от стойността във веществени елементи на постоянната част. Така че при тази предпоставка разликата в нормите на печалбата би била безразлично обстоятелство, също както в днешно време за наемния работник е безразлично в каква норма на печалбата се изразява изсмуканото от него количество принадлежна стойност и също както в международната търговия разликата в нормите на печалбата у различните нации е съвсем безразлично обстоятелство за тяхната стокова размяна.

Затова размяната на стоките по техните стойности или приблизително по техните стойности отговаря на едно много по-ниско стъпало, отколкото размяната по производствените цени, за която е необходимо определено високо стъпало на капиталистическо развитие.

Както и да се установяват или регулират първоначално цените на различните стоки една спрямо друга, във всеки случай тяхното движение се управлява от закона за стойността. Там, където спада работното време, необходимо за производството на стоката, спадат и цените; там, където то се повишава, повишават се при равни други условия и цените.

По такъв начин, независимо от подчинението на цените и тяхното движение на закона за стойността, напълно правилно е да се разглежда стойността на стоките не само теоретически, но и исторически, като *price** производствените цени. Това се отнася до такива условия, при които на работника принадлежат средствата за производство, а такава е положението — както в стария, така и в сегашния свят — на работещия сам и притежаващ земя, селянин и на занаятчията. Това се съгласува и с изказания по-рано от нас възглед²⁷⁾, че развитието на продуктите в стоки има за своя изходна точка размяната между различни общини, а не между членове на една и съща община⁶⁹. Казаното се отнася както до това първобитно състояние, така и до по-късните обществени отношения, основани на робството и крепостничеството, както и до цеховата организация на занаятчийството докато закрепените във всеки производствен отрасъл средства за производство само с мъка могат да бъдат пренесени от една сфера в друга, и затова различните производствени сфери се отнасят една към друга до известна степен като чужди страни или комунистически общини.

За да могат цените, по които стоките взаимно се разменят, да отговарят приблизително на техните стойности, изисква се само: 1) размяната на различните стоки да престане да бъде само случайно или единично явление; 2) доколкото разглеждаме непосредствената размяна на стоките, тези стоки да се произвеждат от едната и от другата страна в относителни количества, приблизително съответстващи на взаимната потребност от тях, което се установява от взаимния опит, придобиван при пласмента, и по този начин е резултат от дълго съществуващата размяна и 3) доколкото става дума за продажбата, никакъв естествен или изкуствен монопол да

* Предшестваща. *Ред.*

²⁷⁾ Тогава, през 1865 г., това беше само „възглед“ на Маркс. Сега след обширните изследвания на първобитната община, като се почне от Маурер и се свърши с Морган,⁵⁸ това е факт, който едва ли е оспорван от някого. — *Ф. Е.*

не дава възможност на страните, които сключват сделката, да продават над стойността и да не ги принуждава да отстъпват под нея. Под случаен монопол разбираме такъв монопол, който се създава за купувача или продавача поради случайно състояние на търсенето и предлагането.

Предпоставката, че стоките от различните сфери на производството се продават по техните стойности, означава, разбира се, само това, че тяхната стойност е притегателният център, около който се въртят техните цени и по който се изравняват техните постоянни колебания нагоре и надолу. Необходимо е освен това да се различава винаги *пазарната стойност* — за която ще поговорим по-късно — от индивидуалната стойност на отделните стоки, произведени от различни производители. Индивидуалната стойност на някои от тези стоки ще стои под тяхната пазарна стойност (т. е. за тяхното производство се изисква по-малко работно време, отколкото е изразено в пазарната стойност), а индивидуалната стойност на други стоки ще стои над тяхната пазарна стойност. Пазарната стойност трябва да се разглежда, от една страна, като средна стойност на стоките, произведени в дадена сфера на производството, а, от друга страна, като индивидуална стойност на стоките, които се произвеждат при средните условия на дадена сфера и които съставляват значителната маса от продуктите на последната. Само при изключителни комбинации от стоките, произведени при най-лоши или при най-благоприятни условия, регулират пазарната стойност, която от своя страна образува център на колебанието на пазарните цени, които обаче са винаги еднакви за стоките от един и същ вид. Ако обичайното търсене се задоволява от предлагането на стоки по средната стойност, т. е. по средната стойност на онази маса, която лежи между двете крайности, то стоките, чиято индивидуална стойност е по-ниска от пазарната, реализират добавъчна принадлежна стойност, или добавъчна печалба, докато стоките, чиято индивидуална стойност е по-висока от пазарната, не могат да реализират част от съдържащата се в тях принадлежна стойност.

Не помага да се каже, че продажбата на стоките, произведени при най-лоши условия, доказва, че те са необходими за покриване на търсенето. Ако в разглеждания случай цената беше по-висока от средната пазарна стойност, търсенето би било по-малко*. При известни цени един вид стока може да заеме на пазара известно място; при изменение на цените това място може да остане неизменно само ако покачването на цената съвпада с намаляване количеството

---

* В оригинала е „по-голямо“. Поправено въз основа на Марковия ръкопис Ред.

на стоката или ако спадането на цената съвпада с увеличаване количеството на стоката. Но ако търсенето е толкова силно, че то не се намалява дори и когато цената се регулира от стойността на стоките, произведени при най-лоши условия, тези последните определят пазарната стойност. Това е възможно само когато търсенето превишава обичайното равнище или предлагането спада под нормалната величина. Най-сетне, ако масата на произведените стоки превишава количеството, което може да се пласира по средните пазарни стойности, пазарната стойност се определя от стоките, произведени при най-благоприятни условия. Последните могат напр. да се продават напълно или приблизително по техните индивидуални стойности, при което може да се случи стоките, произведени при най-лошите условия, да не реализират дори своите производствени разходи, докато стоките от средните условия на производство могат да реализират само част от съдържащата се в тях принадлежна стойност. Казаното тук относно пазарната стойност важи и за производствената цена, щом последната заеме мястото на пазарната стойност. Производствената цена е регулирана във всяка сфера и е регулирана също така съобразно специфичните обстоятелства. Но самата тя все пак е център, около който се колебаят всекидневните пазарни цени и по който тези цени се изравняват в течение на определени периоди (виж Рикардо относно определението на производствените цени от предприятията, които работят при най-лоши условия⁶⁰).

Както и да се регулират цените, получават се следните изводи:

1) Законът за стойността управлява движението на цените, като намалението или увеличението на количеството труд, необходим за производството, застава производствените цени да се повишават или понижават. Именно в този смисъл Рикардо (който естествено чувства, че неговите производствени цени се отклоняват от стойностите на стоките) казва, че

„изследването, върху което той иска да обърне вниманието на читателя, се отнася до резултатите от изменението на относителната стойност на стоките, а не на тяхната абсолютна стойност“ [D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy“. Works ed. by Mac Culloch, London, 1852, p. 15].

2) Средната печалба, която определя производствените цени, неизбежно трябва да бъде приблизително равна на онова количество принадлежна стойност, което се пада на даден капитал като на съответна част от целия обществен капитал. Да приемем, че общата норма на печалбата, а следователно и средната печалба, се изразява в парична стойност, по-висока от действителната средна принадлежна стойност, изразена в нейната парична стойност. Доколкото става дума за капиталистите, безразлично е дали те си пресмятат взаимно

10 или 15% печалба. И единият, и другият процент печалба еднакво не съответствуват на действителната стойност на стоките, тъй като паричният израз се преувеличава взаимно. Що се отнася до работниците (предполага се, че те получават своята нормална работна заплата, следователно повишаването на средната печалба не означава действителен отбив от работната заплата, т. е. не изразява нещо съвсем различно от нормалната принадлежна стойност на капиталиста), то на повишението на стоковите цени, което ще се яви в резултат на надутата средна печалба, трябва да съответствува повишение на паричния израз на променливия капитал. В действителност такава общо номинално повишение на нормата на печалбата и на средната печалба над равнището, определяно от отношението на действителната принадлежна стойност към целия авансиран капитал, е невъзможно, без да предизвика повишение на работната заплата, както и повишение на цените на стоките, които образуват постоянния капитал. Понижението трябва да предизвика обратното въздействие. Тъй като съвкупната стойност на стоките регулира съвкупната принадлежна стойност, а тази последната регулира — като общ закон, който управлява колебанията — размера на средната печалба, а следователно и общата норма на печалбата, то законът за стойността регулира производствените цени.

Онова, което конкуренцията постига, при това първоначално в една сфера на производството, е създаването на еднаква пазарна стойност и пазарна цена от различните индивидуални стойности на стоките. Но едва конкуренцията на капиталите в различните отрасли на производството създава производствената цена, която изравнява нормите на печалбата между различните отрасли. За постигането на този последния резултат е необходимо по-високо развитие на капиталистическия начин на производство, отколкото за първия.

За да могат стоките от една и съща сфера на производството, от един и същ вид и приблизително от едно и също качество да се продават по техните стойности, необходими са две условия:

Първо, различните индивидуални стойности трябва да се изравняват в една обществена стойност, в разгледаната по-горе пазарна стойност, а за това е необходимо да има конкуренция между производителите на един и същ вид стоки, както и съществуването на пазар, на който те съвместно да предлагат своите стоки. За да може пазарната цена на идентични стоки, всяка от които обаче е произведена при условия с различен индивидуален колорит, да съответствува на пазарната стойност, да не се отклонява от нея нито нагоре, нито надолу, нужно е натискът, оказван от различните продавачи един на друг, да бъде достатъчно голям, за да изкара на пазара такава маса от стоки, която да отговаря на обществената потребност,

т. е. такова количество от тях, за което обществото е в състояние да заплати пазарната стойност. Ако масата на продуктите превишава тази потребност, стоките трябва да бъдат продадени под тяхната пазарна стойност; обратно, те трябва да бъдат продадени над тяхната пазарна стойност, ако масата на продуктите е недостатъчно голяма или, което е същото, ако натискът на конкуренцията между продавачите не е достатъчно силен, за да ги принуди да изнесат тази маса стоки на пазара. Ако се измени пазарната стойност, ще се изменят и условията, при които може да бъде продадена цялата маса стоки. При спадане на пазарната стойност обществената потребност (под която тук винаги се разбира платежоспособната потребност), средно взето, се разширява и в известни граници може да погълне по-значителни маси стоки. При покачване на пазарната стойност обществената потребност от стоки се намалява и поглъща по-малки маси от тях. Ето защо, ако търсенето и предлагането определят пазарните цени — или, по-точно, отклоненията на пазарните цени от пазарната стойност, — то, от друга страна, пазарната стойност регулира съотношението между търсенето и предлагането, или онези център, около който изменението в търсенето и предлагането заставят пазарните цени да се колебаят.

Разглеждайки този въпрос по-отблизо, ние намираме, че условията, които важат за стойността на отделната стока, се възпроизвеждат тук като условия, които определят стойността на общата сума на стоките от даден вид. Защото капиталистическото производство е по начало масово производство, пък и при другите, по-малко развитите начини на производство, стоките — поне главните стоки, — които са произведени в сравнително незначителни количества като общ продукт, макар и на множество дребни производители, се съсредоточават на пазара на големи маси в ръцете на сравнително малко търговци, натрупват се и се продават от тях като общ продукт на цял производствен отрасъл или на негово повече или по-малко голямо подразделение.

Нека отбележим тук съвсем мимоходом, че „обществената потребност“, т. е. онова, което регулира принципа на търсенето, съществено се обуславя от отношението между различните класи и от тяхното взаимно икономическо положение, а следователно по-специално, първо, от отношението на цялата принадена стойност към работната заплата и, второ, от съотношението между различните части, на които се разпада принадлежната стойност (печалба, лихва, поземлена рента, данъци и др.); по такъв начин и тук отново се вижда, че отношението между търсенето и предлагането не е в състояние да обясни абсолютно нищо, преди да се разкрие базата, върху която почива това отношение.

Макар че и двете, стоката и парите, представляват единство на разменна стойност и потребителна стойност, все пак, както вече видяхме („Капиталът“, кн. I, гл. I, 3), в акта на продажбата и покупката тези две определения се разполагат полярно на двете крайни точки, така че стоката (продавачът) представлява потребителната стойност, а парите (купувачът) — разменната стойност. Че стоката трябва да има потребителна стойност, следователно да задоволява обществена потребност, беше едната предпоставка за продажбата. Другата се състоеше в това, че количеството труд, което се съдържа в стоката, трябва да представлява обществено необходим труд, следователно индивидуалната стойност (или — което при дадената предпоставка е същото — продажната цена) на стоката трябва да съвпада с нейната обществена стойност²⁸⁾.

Нека приложим това по отношение на намиращата се на пазара стокова маса, съставляваща продукта на цял отрасъл на производството.

Работата ще бъде представена по най-прост начин, ако разгледаме цялата стокова маса, следователно отначало само от *един* отрасъл на производството, като *една* стока, а сумата на цените на множеството еднакви стоки — като *една* сумарна цена. В такъв случай казаното за отделната стока важи буквално и за намиращата се на пазара стокова маса от определен отрасъл на производството. Изискването индивидуалната стойност на стоката да съответствува на нейната обществена стойност се осъществява сега или се определя по-нататък в този смисъл, че цялото количество стоки съдържа обществено необходимия труд за тяхното производство и че стойността на тази стокова маса е = на нейната пазарна стойност.

Да приемем сега, че голямата маса от тези стоки е произведена при приблизително еднакви нормални обществени условия, така че тази стойност е в същото време и индивидуалната стойност на отделните стоки, които образуват тази маса. Ако сега сравнително малка част от стоките е произведена при по-лоши, а друга при по-добри условия, така че индивидуалната стойност на първата част е по-голяма, а на втората по-малка от средната стойност на повечето стоки, и ако при това тези две крайности се уравновесяват и средната стойност на стоките, които принадлежат към тях, е равна на стойността на стоките, които принадлежат към средната маса, то пазарната стойност се определя от стойността на стоките, произведени при средните условия²⁹⁾. Стойността на цялата стокова маса е равна на действителната сума на стойностите на всички отделни стоки, взети заедно,

²⁸⁾ Карл Маркс. „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859 [виж настоящото издание, том 13].

²⁹⁾ Пак там. [виж настоящото издание, том 13].

както на ония, които са произведени при средни условия, така и на ония, които са произведени при условия по-добри или по-лоши от средните. В този случай пазарната стойност, или обществената стойност, на стоквата маса, т. е. съдържащото се в стоките необходимо работно време, се определя от стойността на преобладаващата средна маса от стоки.

Да приемем, обратно, че общото количество на стоките, хвърлени на пазара, е останало същото, но стойността на стоките, произведени при по-лоши условия, не се уравнисява със стойността на стоките, произведени при по-добри условия, като при това частта от общото количество, която е произведена при по-лоши условия, съставлява относително значителна величина както в сравнение със средната маса на стоките, така и в сравнение с другата крайност. Тогава пазарната стойност, или обществената стойност, се регулира от стоквата маса, произведена при по-лоши условия.

Да приемем, най-сетне, че стоките, произведени при по-добри условия, отколкото средните, по своето количество значително претоварват стоките, произведени при по-лоши условия, и при това съставляват значителна величина дори в сравнение със стоките, произведени при средни условия; тогава тази част от стоките, която е произведена при най-добри условия, ще регулира пазарната стойност. Ние тук се абстрахираме от едно пресищане на пазара, при което пазарните цени винаги се регулират от онази част от стоките, която е произведена при най-добри условия; тук ние се занимаваме не с пазарната цена, доколкото тя се различава от пазарната стойност, а с различните определения на самата пазарна стойност⁸⁰).

Всъщност, в най-строг смисъл на думата (защото в практиката това се осъществява, разбира се, само приблизително и с безброй

⁸⁰ По този начин спорът по повод на поземлената рента между Щорх и Рикардо (спор само по същество: фактически те не си обръщаха внимание един на друг) относно това, дали пазарната стойност (у тях е по-скоро пазарна цена, съотв. производствена цена) се регулира от стоките, произведени при най-лоши (Рикардо) или, напротив, при най-добри (Щорх) условия⁶¹, се разрешава в този смисъл, че и двамата са прави, и двамата не са прави. че и двамата съвсем са изпуснали изпредвид средния случай. Сравни у Корбет относно случаете, когато цената се регулира от стоките, произведени при най-добри условия.⁶² „Не трябва да се мисли, че той“ (Рикардо) „твърди, че две определени партиди от две различни стоки, като напр. една шапка и един чифт обувки, се разменят една с друга, ако всяка от тези две определени партиди е произведена с еднакво количество труд. Под „стока“ ние трябва тук да разбираме определен „вид стоки“, а не дадена индивидуална шапка, даден чифт обувки и т. н. В този смисъл целият труд, който произвежда всички шапки в Англия, трябва да се разглежда като разпределен между всички тях шапки. Струва ми се, че първоначално това не е било посочено и се изпуска изпредвид при обикновените изложения на тази доктрина“ („Observations on Certain Verbal Disputes in Political Economy etc.“ London 1821, p. 53—54).

модификации), в случай I пазарната стойност на цялата маса на стоките, която се регулира от средните стойности, е равна на сумата на техните индивидуални стойности; обаче за стоките, произведени на двата крайни полюса, тази стойност се представя като натрапена им средна стойност. Лицата, които произвеждат своите стоки при най-лошите условия, трябва да ги продават под индивидуалната стойност; онези, които произвеждат при най-добрите условия, продават стоките си над индивидуалната стойност.

В случай II индивидуалните маси стойност, произведени при двата вида крайни условия, не се уравниряват и решаващо значение придобиват стоките, които са произведени при по-лоши условия. Строго казано, средната цена, или пазарната стойност, на всяка отделна стока или на всяка съответна част от цялата маса стоки се определя тук от съвкупната стойност на цялата маса стоки, получавана в резултат на събирането на отделните стойности на произведените при най-разнообразни условия стоки и от онази част от тази съвкупна стойност, която се пада на всяка отделна стока. Получената по този начин пазарна стойност би стояла над индивидуалната стойност не само на онези стоки, които са произведени при най-благоприятни условия, но и на онези стоки, които принадлежат към средния слой; при все това тя би била по-ниска от индивидуалната стойност на стоките, произведени при най-малко благоприятни условия. Доколкото тя се приближава до тази последната и може ли, най-сетне, съвсем да съвпадне с нея, зависи изцяло от размерите на онази част, която в дадената сфера на производството се пада на стоките, произведени при най-лоши условия. Ако при това търсенето, макар и незначително, преобладава, то пазарната стойност се регулира от индивидуалната стойност на стоките, произведени при най-малко благоприятни условия.

Да приемем, най-сетне, както в случая III, че количеството на стоките, произведени при най-добри условия преобладава не само в сравнение с другата крайност, но и в сравнение със средните условия; тогава пазарната стойност спада под средната стойност. Средната стойност, изчислена чрез събиране стойностите на стоките, произведени както при крайните, така и при средните условия, стои тук под стойността на средната група и се приближава към последната или се отдалечава от нея в зависимост от относителния размер на най-благоприятната крайна група. Ако търсенето е слабо в сравнение с предлагането, то поставената при благоприятни условия част от стоките, колкото и да е голяма, насилствено си извоюва преобладаващо положение, като съкращава своята цена до равнището на своята индивидуална стойност. С тази индивидуална стойност на стоките, произведени при най-добри усло-

вия, пазарната стойност никога не може да съвпадне, с изключение на такъв случай, когато предлагането силно преобладава над търсенето.

Това установяване на пазарната стойност, което тук е изобразено *абстрактно*, се извършва на действителния пазар с помощта на конкуренцията между купувачите при предпоставката, че търсенето е именно такова, че може да погълне дадената маса стоки по нейната така установена стойност. А сега ще пристъпим към другата точка.

Второ. Обстоятелството, че стоката има потребителна стойност, означава само, че тя задоволява някаква обществена потребност. Докато имахме работа само с отделните стоки, ние можехме да се задоволяваме с предпоставката, че съществува необходимост от тази определена стока — количеството на която е вече включено в нейната цена, — и по-нататък не се впускахме да разглеждаме размера на потребностите, подлежащи на задоволяване. Но тази количествена страна на въпроса става съществен момент, щом от едната страна стои продуктът на цял отрасъл на производството, а от другата страна стои обществената потребност за същия. Сега трябва да се разгледа размерът, т. е. количеството на тази обществена потребност.

В дадените по-горе определения на пазарната стойност се приемаше, че масата на произведените стоки е дадена, т. е. остава неизменна, че се изменя само отношението между съставните части на тази маса, произведени при различни условия, и че поради това пазарната стойност на една и съща маса стоки се регулира по различен начин. Да приемем, че тази маса представлява обикновеният размер на предлагането, като оставяме настрана възможността, че част от произведените стоки може временно да бъде изтеглена от пазара. Ако търсенето по отношение на тази маса също така запазва своите обикновени размери, стоката се продава по нейната пазарна стойност независимо от това, кой от трите изследвани по-горе начини регулира тази пазарна стойност. Стоковата маса не само задоволява известна потребност, но я задоволява в обществен размер. Ако количеството на стоките на пазара е по-голямо или по-малко, отколкото е тяхното търсене, настъпват отклонения на пазарната цена от пазарната стойност. И първото отклонение се състои в това, че при недостатъчно количество пазарната стойност винаги се регулира от стоките, произведени при най-лоши условия; при излишно количество — винаги от стоките, произведени при най-добри условия; че по този начин пазарната стойност се определя от едната от двете крайности, въпреки че въз основа на самото отношение между масите, произведени при различните условия, би трябвало да се по-

лучи друг резултат. Ако разликата между търсенето и количеството на продуктите, които се предлагат, е по-значителна, то и пазарната цена ще се отклонява по-значително нагоре или надолу от пазарната стойност. Но разликата между количеството на произведените стоки и онова тяхно количество, при което те се продават по своята пазарна стойност, може да има двойка причина. Или самото това количество се изменя, става твърде малко или твърде голямо, така че възпроизводството се извършва в по-друг мащаб от оня, който е регулирал дадената пазарна стойност; в такъв случай се изменя предлагането, макар че търсенето си остава неизменно, и поради това настъпва относително свръхпроизводство или недопроизводство. Или пък възпроизводството, т. е. предлагането, остава неизменно, а търсенето спада или се покачва, което може да се дължи на различни причини; макар че тук абсолютната величина на предлагането е останала същата, неговата относителна величина, неговата величина в сравнение с потребността, се е изменила. Това би оказало същото влияние, както и в първия случай, само че в обратна посока. Най-сетне, ако стават изменения и на едната, и на другата страна, но в различни посоки, или пък в една посока, но в различна степен — с една дума, ако стават двустранни изменения, които обаче изменят старото съотношение между страните, то крайният резултат неизбежно ще се сведе до един от двата разгледани по-горе случая.

Действителната трудност при общото определение на понятията за търсенето и предлагането се състои в това, че тези определения като че ли се свеждат до тавтология. Да разгледаме най-напред предлагането, т. е. продукта, който се намира на пазара или може да бъде доставен на него. За да не влизаме в съвсем излишни тук подробности, ще вземем годишната маса на възпроизводството във всеки отделен отрасъл на промишлеността и съвсем ще оставим настрана обстоятелството, че различни стоки могат в по-голям или по-малък размер да бъдат изтеглени от пазара и поставени в складове с цел да бъдат консумирани например през най-близката година. Това годишно възпроизводство се изразява преди всичко в определено количество — което се измерва или брой — в зависимост от това, дали дадена маса стоки се разпада на отделни екземпляри или се измерва като непрекъснатата величина; това са не само потребителни стойности, които задоволяват човешки потребности, но и потребителни стойности, които се намират на пазара в дадено количество. Второ, тази маса стоки има определена пазарна стойност, която може да се изрази като кратна число на пазарната стойност на отделната стока или на стоковата мярка, която служи за единица. Ето защо не съществува необходима зависимост между коли-

чеството на намиращите се на пазара стоки и тяхната пазарна стойност; напр. когато някои стоки имат специфично висока, а други специфично ниска стойност, така че дадена стойностна сума може да се изрази в твърде голямо количество от едните и твърде малко количество от другите стоки. Между количеството на стоките, намиращи се на пазара, и пазарната стойност на тези стоки съществува само следната зависимост: при дадено равнище на производителността на труда във всяка дадена производствена сфера се изисква за производството на определено количество стоки и определено количество обществено работно време, макар че в различните сфери на производството това отношение е, разбира се, различно и не стои във вътрешна връзка с полезността на дадена стока или с особената природа на нейната потребителна стойност. Ако количеството a от даден вид стоки струва b работно време, то при равни други условия количеството na струва nb работно време. По-натък: доколкото обществото иска да задоволява своите потребности и да произвежда за тази цел известен вид стоки, то трябва да ги заплаща. Всъщност, тъй като се предполага, че при стоковото производство има разделение на труда, обществото купува тези стоки с това, че употребява за тяхното производство част от работното време, с което разполага, следователно то ги купува с помощта на определено количество работно време, с което то — даденото общество — може да разполага. Тази част от обществото, на която чрез разделението на труда се пада да употреби своя труд за производството на дадена определена стока, трябва да получи неговия еквивалент в обществен труд, въплътен в стоки, които задоволяват нейните потребности. Обаче не съществува необходима връзка, а се наблюдава само случайна връзка между цялото количество обществен труд, изразходвано за даден обществен продукт, т. е. между онази част от съвкупната работна сила, която обществото употребява за производството на този продукт, следователно между размера, който производството на този продукт има по отношение на цялото производство, от една страна, и, от друга страна, между размера, в който обществото се стреми да покрие нуждата, която се задоволява от дадения определен продукт. Макар че всяка отделна стока или всяко определено количество от един вид стоки съдържа само обществения труд, необходим за неговото производство, и от това гледище пазарната стойност на цялата тази маса стоки от даден вид изразява само необходим труд, все пак, щом определена стока е произведена в количество, което превишава наличната обществена потребност, част от общественото работно време е прехосано и цялата маса стоки представлява тогава на пазара много по-малко количество обществен труд от онова, което действително

се съдържа в него. (Само там, където производството се намира под действителен предопределящ това производство контрол на обществото, обществото създава връзка между количеството на общественото работно време, изразходвано за производството на определен предмет, и размера на обществената потребност, която подлежи на задоволяване чрез този предмет.) Затова тези стоки трябва да бъдат отстъпени под тяхната пазарна стойност, а част от тях може да стане и съвсем непродаваема. — Тъкмо обратното ще стане, ако количеството на обществения труд, изразходван за производството на определен вид стоки, е твърде малко в сравнение с размера на обществената потребност, която подлежи на задоволяване чрез този продукт. — Но ако количеството на обществения труд, изразходван за производството на определена стока, отговаря на размера на подлежащата на задоволяване обществена потребност, така че произведената маса на продукта съответствува на обичайния мащаб на възпроизводството при неизменно търсене, то стоката се продава по нейната пазарна стойност. Размяната или продажбата на стоките по тяхната стойност е рационалният принцип, естественият закон на тяхното равновесие; отклоненията трябва да се обясняват, като се изхожда от този закон, а не обратното — да се извежда самият закон от отклоненията.

Да разгледаме сега другата страна — търсенето.

Стоките се купуват като средства за производство или като средства за живот, за да влязат в производителното или личното потребление, при което работата не се изменя от това, че някои видове стоки могат да служат и за двете тези цели. Следователно те се търсят от страна на производителите (в дадения случай капиталистите, тъй като се предполага, че средствата за производство са превърнати в капитал) и от страна на потребителите. Изглежда, че това преди всичко предполага наличността на страната на търсенето на определен размер обществена потребност, на която на страната на предлагането съответствува определен размер обществено производство в различните отрасли на производството. За да може памучната промишленост наново да извърши своето годишно възпроизводство в дадения мащаб, необходимо е обичайното количество памук, а ако се вземе под внимание ежегодното разширение на възпроизводството вследствие натрупването на капитал, то при равни други условия е необходимо още известно добавъчно количество памук. Същото е и по отношение на средствата за живот. За да може да запази своето обикновено средно жизнено равнище, работническата класа трябва пак да получи поне същото количество от необходимите средства за живот, макар и може би малко по-иначе разпределени между различните видове стоки; а ако се вземе предвид ежегодният растеж

на населението, то ще бъде необходимо още известно добавъчно количество средства за живот; същото може с по-големи или по-малки поправки да се каже и относно другите класи.

И така, изглежда, че на страната на търсенето съществува определена обществена потребност от дадена величина, която изисква за своето покритие наличността на определено количество стоки на пазара. Но количествената определеност на тази потребност е извънредно еластична и променлива. Тя е само привидно фиксирана. Ако средствата за живот бяха по-евтини или паричната работна заплата беше по-висока, то работниците биха купували повече такива средства и „обществената потребност“ от тези видове стоки би се показала по-голяма, като при това съвсем оставяме настрана пауперите и пр., „търсенето“ на които стои под най-тесните граници на тяхната физическа потребност. Ако, от друга страна, цената напр. на памука се понижи, то търсенето на памук от капиталистите би нараснало, би се вложил повече допълнителен капитал в памучната промишленост и т. н. При това не трябва изобщо да се изпуска изпредвид, че при нашите предпоставки търсенето за производително потребление е търсене от страна на капиталиста, истинската цел на когото е производството на принадлезна стойност, и че само заради принадлезната стойност той произвежда известен вид стоки. От друга страна, това съвсем не пречи капиталистът, доколкото той се явява на пазара като купувач напр. на памук, да се явява като представител на потребността от памук; но също така и за продавача на памук е безразлично дали купувачът превръща този памук в плат за ризи, в пироксилин или пък смята да запуши с него своите уши и ушите на целия свят. Но, разбира се, това оказва голямо влияние върху обстоятелството, какъв род купувач е той. Неговата потребност от памук съществено се видоизменя поради обстоятелството, че в действителност тя само прикрива неговата потребност да получава печалба. Границите, в които представената на *пазара* потребност от стоки — търсенето — се отклонява количествено от *действителната обществена* потребност, са, разбира се, твърде различни за различните стоки; имам предвид разликата между количеството на стоките, за които фактически е предявено търсене, и онова тяхно количество, за което би било предявено търсене при други парични цени на стоките или при други парични, съответно жизнени, условия на купувачите.

Няма нищо по-лесно от това, да си обясним неравномерността на търсенето и предлагането и произтичащите оттук отклонения на пазарните цени от пазарните стойности. Действителната трудност се състои в определянето на това, какво трябва да разбираме под покриване на предлагането и търсенето.

Предлагането и търсенето се покриват, когато се намират в такова съотношение, че масата на стоките от определен отрасъл на производството може да бъде продадена по нейната пазарна стойност, не по-високо и не по-ниско. Ето първото, което ни се казва.

И второ: ако стоките се продават по тяхната пазарна стойност, предлагането и търсенето се покриват.

Ако предлагането и търсенето се покриват, те престават да действуват, и именно затова стоките се продават по тяхната пазарна стойност. Ако две равни по величина сили действуват в противоположни посоки, те взаимно се унищожават, съвсем не действуват външно, и явленията, които се извършват при това условие, трябва да бъдат обяснени някак иначе, а не чрез действието на тези две сили. Щом търсенето и предлагането взаимно се унищожават, те престават да обясняват каквото и да било, не въздействуват повече върху пазарната стойност и ни оставят в пълно неведение относно това, защо пазарната стойност се изразява именно в тази сума пари, а не в някоя друга. Действителните вътрешни закони на капиталистическото производство не могат очевидно да бъдат обяснени с взаимодействието на търсенето и предлагането (дори ако оставим настрана един по-дълбок анализ на тези обществени движещи сили, който тук няма място, тъй като тези закони се оказват осъществими в чист вид само когато търсенето и предлагането престават да действуват, т. е. се покриват. В действителност търсенето и предлагането никога не се покриват или ако се покриват, то е само случайно, следователно от научна гледна точка този случай трябва да бъде $= 0$, трябва да се разглежда като несъществуващ. Обаче в политическата икономия се приема, че те се покриват. Защо? Това се върши, за да се разглеждат явленията в техния закономерен, отговарящ на тяхното понятие вид, т. е. за да се разглеждат независимо от привидността, която се поражда от колебанията на търсенето и предлагането; и от друга страна — за да се открие действителната тенденция на тяхното движение, да бъде тя фиксирана по някакъв начин. Тъй като отклоненията от равенството имат противоположен характер и тъй като те постоянно следват едно след друго, те взаимно се уравновесяват поради противоположността на тяхната посока, поради тяхното взаимно противоречие. И така, ако търсенето и предлагането не се покриват нито в един конкретен случай, то отклоненията от равенството следват едно след друго по такъв начин — защото отклонението в една посока поражда като свой резултат отклонение в противоположната посока, — че ако се разглежда резултатът от движението за повече или по-малко продължителен период, търсенето и предлагането винаги взаимно се покриват; обаче този резултат се получава само като среден резултат

тат на вече протеклото движение и само като постоянно движение на техните противоречия. Така пазарните цени, които се отклоняват от пазарните стойности, се изравняват и дават една средна, която съвпада с пазарната стойност, при което отклоненията от тази последната взаимно се унищожават като плюс и минус. И тази средна има не само теоретическо значение, тя е практически важна за капитала, вложенето на който е съобразено с колебанията и изравняванията в течение на повече или по-малко продължителен период от време.

Следователно отношението между търсенето и предлагането обяснява, от една страна, само отклоненията на пазарните цени от пазарните стойности, от друга страна, тенденцията, която се стреми да унищожи тези отклонения, т. е. да унищожи влиянието на отношението между търсенето и предлагането. (Изключенията за стоки, които имат цени, но нямат стойност, не са тук предмет на нашето разглеждане.) Отстраняването на влиянието, което оказват търсенето и предлагането чрез своите отклонения от равенството, може да се осъществява в твърде различни форми. Ако напр. спада търсенето, а следователно и пазарната цена, това може да доведе до изтегляне на капитал от даден отрасъл и по този начин до намаляване на предлагането. Но това може да има и резултатът самата пазарна стойност да се понижи поради изобретения, които съкращават работното време, и по този начин да се изравни с пазарната цена. Обрато, ако търсенето нараства, а следователно и пазарната цена превишава пазарната стойност, това може да доведе до изобилен прилив на капитал в дадения отрасъл на производството и до такова разширяване на производството, при което пазарната цена спада дори под пазарната стойност; или, от друга страна, това може да доведе до такова повишаване на цените, което ще съкрати самото търсене. В отделни отрасли на производството това може да има и такъв резултат, че самата пазарна стойност да нарасне за повече или по-малко значителен период, тъй като в течение на това време част от търсения на пазара продукт трябва да се произвежда при по-лоши условия.

Ако търсенето и предлагането определят пазарната цена, то, от друга страна, пазарната цена, а при по-нататъшния анализ и пазарната стойност, определя търсенето и предлагането. По отношение на търсенето това е очевидно, тъй като то се изменя в противоположна на цените посока: повишава се, когато тези последните спадат, и обратно. Но същото е приложимо и по отношение на предлагането. Всъщност цените на средствата за производство, които влизат в предлаганата на пазара стока, определят търсенето на тези средства за производство, а следователно и предлагането на сто-

ките, чието предлагане включва търсенето на тези средства за производство. Цената на памука има определящо значение за предлагането на памучни платове.

Тази бърканица — определянето на цените от търсенето и предлагането и наред с това определянето на търсенето и предлагането от цените — се усложнява още от това, че търсенето определя предлагането, и обратно, предлагането определя търсенето, производството определя пазара и пазарът — производството³¹).

Дори посредственият икономист (виж забележката) разбира, че и без предизвикано от външни обстоятелства изменение на предлагането или на потребността отношението между тях може да се измени под влиянието на изменение в пазарната стойност на стоките. Дори и той е принуден да признае, че, каквато и да бъде пазарната стойност, търсенето и предлагането трябва да се уравни-весят, за да може тя да се получи. Това значи, че не отношението на търсенето към предлагането обяснява пазарната стойност, а, обратно, тази последната обяснява колебанията на търсенето и пред-

³¹) Голямо тълкуване представлява следното „остроумие“: „Ако количеството на работната заплата, капитала и земята, необходимо за производството на даден продукт, се изменя в сравнение с предишната си величина, то измена се и това, което Адам Смит нарича негова естествена цена, и цената, която първоначално е била негова естествена цена, става сега предвид на това изменение негова пазарна цена, макар че може би нито предлагането, нито количеството на търсената стока не се е изменило (и едното, и другото се изменя тъкмо защото поради изменение на стойността се изменя пазарната стойност или — онова, за което става дума у А. Смит — производствената цена), „все пак това предлагане сега не съответствува съвсем точно на търсенето от страна на лицата, които са в състояние и желаят да заплатят сумата, която струва производството, а е или по-голямо, или по-малко от тази сума; така че пропорцията между предлагането и онова фактическо търсене, което се установява сега предвид на новите производствени разходи, се различава от своя предишен размер. В резултат се изменя, ако не се срещнат прегътствия, размерът на предлагането, което в края на краищата ще доведе стоката до нейната нова естествена цена. Тъй като стоките достигат до своята естествена цена поради изменение в тяхното предлагане, някои хора биха сметнали за уместно да кажат, че естествената цена доколко се дължи на една пропорция между търсенето и предлагането, доколкото пазарната цена се дължи на друга пропорция; и следователно, че естествената цена, също както и пазарната цена, зависи от взаимното отношение между търсенето и предлагането.“ („Великият принцип на търсенето и предлагането се поставя в действие, за да се определи както онова, което А. Смит нарича естествена цена, така и това, което той нарича пазарна цена.“ — Малтус⁶³) („Observations on Certain Verbal Disputes etc.“. London, 1821, p. 60, 61). Мъдрият автор не разбира, че в разглеждания случай именно изменението в производствените разходи, а следователно и в стойността, беше изменило търсенето, а следователно и отношението между търсенето и предлагането, и че това изменение на търсенето може да предизвика изменение на предлагането; а това би доказало тъкмо противоположното на онова, което се опитва да докаже нашият мислител — би доказало, че производствените разходи ни най-малко не се регулират от отношението между търсенето и предлагането, а, напротив, сами регулират това отношение.

лагането. Авторът на „Observations“ продължава след цитираното в забележката място :

„Обаче това отношение“ (между търсенето и предлагането), „ако под „търсене“ и „естествена цена“ разбираме онова, което току-що разбирахме, позовавайки се на А. Смит, винаги трябва да бъде отношение на равенство ; защото само когато предлагането е равно на действителното търсене, т. е. на онова търсене, което не желае да заплаща ни повече, ни по-малко от естествената цена — само в този случай естествената цена може да бъде действително заплатена ; следователно една и съща стока може да има в различни времена две твърде различни естествени цени и все пак отношението между търсенето и предлагането може и в двата случая да си остане неизменно, а именно — да си остане отношение на равенство“ [стр. 61].

И така, тук се признава, че при две различни „естествени цени“ на една и съща стока в различно време търсенето и предлагането могат и дори трябва да бъдат всеки път равни, за да може стоката действително да бъде продадена по нейната „естествена цена“. Обаче, тъй като и в двата случая отношението на търсенето към предлагането съвсем не се изменя, но се изменя величината на самата „естествена цена“, то очевидно е, че последната се установява независимо от търсенето и предлагането и поради това най-малко може да се определи от тях.

За да може една стока да се продава по нейната пазарна стойност, т. е. в съответствие със съдържащия се в нея обществено необходим труд, трябва цялото количество на обществения труд, употребен за производството на цялата маса стоки от даден вид, да съответствува на размера на обществената потребност от тях, т. е. на платежоспособната обществена потребност. Конкуренцията, колебанията на пазарните цени, които съответствуват на колебанията на отношението между търсенето и предлагането, винаги се стремят да сведат до тази мярка общото количество труд, вложено във всеки вид стоки.

В отношението между търсенето и предлагането на стоките се отразява, първо, отношението между потребителната стойност и разменната стойност, между стоките и парите, между купувача и продавача ; второ — отношението между производителя и потребителя, макар че последните двама могат да бъдат представени от трети лица, от търговците. За да се развие напълно това отношение, достатъчно е да се противопоставят един на друг купувачът и продавачът поотделно. Три лица са необходими за пълната метаморфоза на стоката, а следователно за цялостния процес на покупко-продажбата. А превръща своята стока в парите на В, на когото той продава стоката, и отново превръща своите пари в стока, която купува от С ; целият процес протича между тези три лица. По-натък : При изследването на парите приехме, че стоките се прода-

ват по тяхната стойност, тъй като нямаше основание да се разглеждат цените, отклоняващи се от стойността, щом като ставаше дума само за измененията по форма, които претърпява стоката, приемайки паричната форма и превръщайки се обратно от пари в стока. Щом стоката изобщо се продаде и с получените пари се купи нова стока, пред себе си имаме цялата метаморфоза и за нея като такава е съвсем безразлично дали цената на стоката стои над или под нейната стойност. Стойността на стоката запазва своето значение като основа, защото само върху тази основа могат да бъдат развити парите в понятие, а цената според своето общо понятие е преди всичко стойност в парична форма. Наистина, при разглеждането на парите като средство на обръщението се предполага, че се извършва не само една единствена метаморфоза на стоката. Напротив, разглежда се общественото преплитане на тези метаморфози. Само по такъв начин подхождаме към обръщението на парите и към развитието на тяхната функция като средство на обръщението. Но колкото тази връзка е важна за преминаването на парите към функцията на средство за обръщението и за произтичащото оттук изменение на техния вид, толкова тя е безразлична за сделките между отделните купувачи и продавачи.

Освен това при търсенето и предлагането предлагането е равно на сумата на продавачите, или производителите, на определен вид стоки, а търсенето е равно на купувачите, или потребителите (индивидуални или производителни), на същия вид стоки. И при това тези суми действуват една на друга като единства, като агрегатни сили. Отделната личност действува тук само като част от обществената сила, като атом от масата — именно в тази форма конкуренцията проявява *обществения* характер на производството и потреблението.

Онази от конкуриращите страни, която в момента е по-слаба, е същевременно и страната, където всяко отделно лице действува независимо от масата на своите конкуренти, а често и направо против тях, и тъкмо по този начин прави осезателна зависимостта на отделния конкурент от другите; докато по-силната страна винаги се противопоставя на своите противници като повече или по-малко сплотено цяло. Ако търсенето на определен вид стоки е по-голямо, отколкото предлагането, то отделният купувач се стреми — в известни граници — да наддаде над другия и по този начин повдига за всички купувачи цената на стоката над нейната пазарна стойност, докато на другата страна продавачите съвместно се стараят да продадат стоката на висока пазарна цена. Обратно, ако предлагането е по-голямо от търсенето, то един започва да продава по-евтино, а другите са принудени да го следват, докато купувачите съвместно се стремят да понижат колкото може повече пазарната цена в срав-

нение с пазарната стойност. Всеки се интересува от своите другари по участ само доколкото, вървейки заедно с тях, той печели повече, отколкото, вървейки против тях. Единството на действие изчезва, щом страната като такава стане по-слабата и тогава всяко отделно лице се стареа да се справи колкото е възможно по-добре със свои сили. По-нататък, ако един от конкурентите произвежда по-евтино от другите, поради което може да продава повече стока и да си извоюва по-голямо място на пазара, продавайки стока по-ниско от текущата пазарна цена, или пазарна стойност, той постъпва именно така и по такъв начин започва акцията, която постепенно принуждава и другите да въведат по-евтин производствен метод и свежда обществено необходимия труд до ново, по-малко количество. Ако едната страна има предимство, то печели всеки, който принадлежи към нея; става така, като че ли всички те осъществяват общ монопол. Ако една страна е по-слабата, то всеки може да се опита със собствени усилия да стане по-силният (напр. този, който работи с по-малко производствени разходи) или поне да се отърве колкото е възможно с по-малки загуби, и в такъв случай той не ще и да знае за своите съсед, макар че неговите действия засягат не само него самия, но и всички негови колеги³²).

Търсенето и предлагането предполагат превръщането на стойността в пазарна стойност и доколкото те действуват на капиталистическа база, доколкото стоките са продукт на капитала, предполагат капиталистически производствен процес, а следователно и съвсем иначе преплитачи се отношения, отколкото простата покупка и продажба на стоките. Тук не се касае за формалното превръщане на стойността на стоките в цена, т. е. за изменение само на формата; касае се за определените количествени отклонения на пазарните цени от пазарните стойности и, по-нататък, от производствените цени. При простата покупка и продажба е достатъчно производителите на стоките като такива да противостоят един на друг. Търсенето и предлагането предполагат, при по-нататъшен анализ, съществуването на различни класи и класови подразделения, които разпределят помежду си съвкупния доход на обществото и го консумират като доход, които следователно предявяват търсенето, което се образува от този доход; докато, от друга страна, за разбирането

³²) „Ако всеки отделен член на една група не може по никакъв начин да получи повече от даден дял или съответна част от общите изгоди или притежания на групата, той охотно ще се съединява с другите, за да увеличи тези и-годи“ (това той и прави, щом отношението между търсенето и предлагането му позволява), „това е монопол. Но ако всеки мисли, че може по някакъв начин да повиши абсолютната величина на своя дял, макар и чрез понижаване на общата сума, той често ще постъпва така; тсва е конкуренция“ („An Inquiry into those Principles, Respecting the Nature of Demand etc.“. London, 1821, p. 105).

на търсенето и предлагането, които производителите като такива предявяват един спрямо друг, е необходимо вникване в цялостния облик на капиталистическия производствен процес.

При капиталистическото производство въпросът не е само да се получи срещу масата стойност, хвърлена в обръщението под формата на стоки, същата маса стойност в друга форма — парична или стокова, — въпросът е, за авансирания за производството капитал да се извлече същата принадлежна стойност, или печалба, каквато получава всеки друг капитал от същата величина, или рго гата на своята величина, независимо от това, в кой производствен отрасъл е вложен той; въпросът е следователно да се продадат стоките поне по цените, които дават средната печалба, т. е. по производствените цени. В тази форма капиталът сам започва да се осъзнава като *обществена сила*, в която всеки капиталист има своя дял, пропорционален на неговото участие в целия обществен капитал.

Първо, капиталистическото производство само по себе си е безразлично към определената потребителна стойност и изобщо към специфичните особености на стоката, която то произвежда. Във всяка сфера на производството неговата цел е да произведе принадлежна стойност, да си присвои в продукта на труда определено количество незаплатен труд. По същия начин и наемният труд, който е подчинен на капитала, по самата своя природа е безразличен към специфичния характер на своята работа, длъжен е да се видоизменя съобразно потребностите на капитала и да допуска прехвърлянето му от една сфера на производството в друга.

Второ, в действителност всяка сфера на производството е еднакво добра или лоша, както и другите; всяка носи еднаква печалба и всяка би била безцелна, ако произвежданите от нея стоки не биха задоволявали някаква обществена потребност.

Но ако стоките се продават по техните стойности, то в различните сфери на производството възникват, както вече беше посочено по-горе, различни норми на печалбата в зависимост от различието в органическия състав на вложените в тях маси капитал. Но капиталът се изтегля от отраслите с по-ниска норма на печалбата и се насочва в други, които носят по-висока печалба. Чрез тази постоянна емиграция и имиграция, с една дума, чрез своето разпределяне между различните сфери на производството съобразно това, къде спада и къде се повишава нормата на печалбата, капиталът осъществява такова съотношение между търсенето и предлагането, че в различните сфери на производството се създава една и съща средна печалба и поради това стойностите се превръщат в производствени цени. Капиталът успява да осъществи това изравняване толкова по-

пълно, колкото по-високо е капиталистическото развитие в дадено национално общество, т. е. колкото повече условията на дадена страна са приспособени към капиталистическия начин на производство. С прогреса на капиталистическото производство се развиват и неговите условия: то подчинява на своя специфичен характер, на своите иманентни закони цялата съвкупност от обществени предпоставки, в които се извършва процесът на производството.

Постоянното изравняване на постоянно възникващите неравенства се извършва толкова по-бързо, 1) колкото е по-подвижен капиталът, т. е. колкото по-лесно той може да бъде пренесен от една сфера и от едно място в други; 2) колкото по-бързо работната сила може да бъде прехвърлена от една сфера в друга, от един местен производствен център в друг. Точка 1-а предполага пълна свобода на търговията в обществото и отстраняване на всички монополи освен естествените, т. е. отстраняване на монополите, които възникват от самия капиталистически начин на производство. Понататък се предполага развитие на кредитната система, която централизира разпиляната маса свободен обществен капитал, като я противопоставя на отделния капиталист; най-сетне — подчиняването на различните сфери на производството на капиталистите. Последното вече е включено в приетите от нас предпоставки, тъй като ние приехме, че се касае до превръщането на стойностите в производствени цени във всички капиталистически експлоатирани сфери на производството; обаче самото това изравняване се натъква на големи препятствия, ако между капиталистическите предприятия се вмъкват и се преплитат с тях многобройни и носещи масов характер производствени сфери, които са организирани по некапиталистически начин (напр. земеделнието на дребните селяни). Необходима е, най-сетне, значителна гъстота на населението. — Точка 2-а предполага отменяване на всички закони, които възпрепятствуват работниците да се местят от една сфера на производството в друга или от един местен център на производството в друг. Безразлично е отношението на работника към съдържанието на неговия труд. По възможност по-голямо свеждане на труда във всички отрасли на производството към прост труд. Освобождаване на работниците от всякакви професионални предразсъдъци. Най-сетне — и особено — подчинение на работника на капиталистическия начин на производство. Понататъшният анализ на този въпрос се отнася към специалното изследване на конкуренцията.

От казаното следва, че всеки отделен капиталист, както и съвкупността на капиталистите от всяка отделна сфера на производството, участва в експлоатацията на цялата работническа класа от целия капитал и в степента на тази експлоатация и участва не

само поради обща класова симпатия, но и непосредствено икономически; защото — ако се приеме, че са дадени всички други условия, в това число и стойността на целия авансиран постоянен капитал — средната норма на печалбата зависи от степента на експлоатацията на съвкупния труд от съвкупния капитал.

Средната печалба съвпада със средната принадена стойност, произвеждана от капитала за всеки сто единици, и по отношение на принадлежната стойност току-що казаното се разбира от само себе си. Що се отнася до средната печалба, тук като един от елементите, които определят нормата на печалбата, се прибавя още само стойността на авансирания капитал. Всъщност за отделния капиталист или за капитала от определена сфера на производството специалният интерес в експлоатацията на непосредствено заетите от него работници се заключава в това, да може чрез изключително прекомерен труд или чрез понижаване на работната заплата под средното равнище, или пък чрез изключителна производителност на приложения труд да получи извънредна дажба, печалба, която превишава средната. Но ако оставим това обстоятелство настрана, то един капиталист, който дори съвсем не разходва в своя производствен отрасъл променлив капитал, следователно съвсем не прилага труд (което, разбира се, е невъзможно на практика), би бил еднакво силно заинтересован от експлоатацията на работническата класа от капитала и съвсем по същия начин би извличал своята печалба от незаплатения принадлеен труд, както и един капиталист, който (предпоставка, която също така на практика е невъзможна) би си служил само с променлив капитал, т. е. би изразходвал целия свой капитал за работна заплата. Но степента на експлоатацията на труда зависи при даден работен ден от средната интензивност на труда, а при дадена интензивност — от продължителността на работния ден. От степента на експлоатацията на труда зависи размерът на нормата на принадлежната стойност, следователно при дадена обща маса на променливия капитал — и величината на принадлежната стойност, а оттам и величината на печалбата. Специалният интерес, който капиталът от един отрасъл — за разлика от целия капитал — има от експлоатацията на специално заетите от него работници, има и отделният капиталист — за разлика от капитала от целия негов отрасъл — от експлоатацията на наетите лично от него работници.

От друга страна, всяка отделна сфера на капитала и всеки отделен капиталист са еднакво заинтересовани в производителността на обществения труд, прилаган от съвкупния капитал, защото от това зависят две обстоятелства. Първо, масата от потребителни стойности, в която се изразява средната печалба; а това е двойно важно, тъй като печалбата служи и като фонд за натрупване на

нов капитал, и като фонд за доходи, предназначени за потребление. Второ, размерът на стойността на целия авансиран капитал (постоянен и променлив), който при дадена величина на принадлежната стойност, или на печалбата на цялата капиталистическа класа, определя нормата на печалбата, или печалбата за определено количество капитал. Специфичната производителност на труда в отделна сфера или в отделно индивидуално предприятие от тази сфера интересува само непосредствено заангажираните капиталисти, доколкото тя дава възможност на отделната сфера да получава добавъчна печалба в сравнение с целия капитал или на отделния капиталист — в сравнение с цялата негова сфера.

И така, ние имаме тук математически точното обяснение защо капиталистите, които проявяват толкова малко братски чувства при взаимната конкуренция помежду си, образуват в същото време истинско масонско братство в борбата си с работническата класа като цяло.

Производствената цена включва в себе си средната печалба. Ние я наричаме производствена цена — фактически това е същото, което А. Смит нарича „естествена цена“, Рикардо — „производствена цена“, „производствена стойност“, физиократите — „необходима цена“, при това никой от тях не е изследвал разликата между производствената цена и стойността — тъй като производствената цена е постоянно условие за предлагането и възпроизводството на стоките във всяка сфера на производството³²). Понятно е също защо същите тези икономисти, които въстават против определянето на стойността на стоките от работното време, от количеството на съдържащия се в тях труд, винаги говорят за производствените цени като центрове, около които се колебаят пазарните цени. Те могат да си позволят това, тъй като производствената цена е станала вече една напълно външна и *prima facie** лишена от съдържание форма на стоковата стойност, форма, която се появява в процеса на конкуренцията, следователно в съзнанието на вулгарния капиталист, а поради това и в съзнанието на вулгарните икономисти.

От предшестващото изложение се вижда по какъв начин пазарната стойност (а всичко казано за нея важи с необходимите ограничения и за производствената цена) включва в себе си една допълнителна печалба на ония, които във всяка отделна сфера на

³²) *Malthus* [„Principles of Political Economy“. London, 1836, p. 77 and sq.].

* — на пръв поглед. *Ред.*

производството произвеждат при най-благоприятни условия. С изключение на случаите на кризи и свръхпроизводство вобщо това важи за всички пазарни цени, колкото и силно те да се отклоняват от пазарните стойности и от пазарните производствени цени. А именно, пазарната цена предполага, че за всички стоки от даден вид се заплаща еднаква цена независимо от това, че тези стоки могат да бъдат произведени при твърде различни индивидуални условия и могат следователно да имат твърде различни производствени разходи. (За добавъчната печалба като резултат на монополи в обикновения смисъл на тази дума — изкуствени или естествени — ние тук не говорим.)

Обаче добавъчната печалба може да възникне освен това и тогава, когато известни сфери на производството се намират в условия, които им позволяват да се отклонят от превръщането на техните стокови стойности в производствени цени, а следователно и от свеждането на техните печалби към средната печалба. В отдела за поземлената рента ще разгледаме по-нататъшното видоизменение на тези две форми на добавъчната печалба.

Глава единадесета

ВЛИЯНИЕТО НА ОБЩИТЕ КОЛЕБАНИЯ НА РАБОТНАТА
ЗАПЛАТА ВЪРХУ ПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ ЦЕНИ

Нека средният състав на обществения капитал да бъде $80_c + 20_v$, а печалбата 20% . В такъв случай нормата на принадлежната стойност ще е 100% . Общото увеличение на работната заплата при равни други условия означава намаляване на нормата на принадлежната стойност. За средния капитал печалба и принадлежната стойност съвпадат. Нека работната заплата се повиши с 25% . Същата маса труд, привечдането в движение на която струваше 20, сега струва 25. Следователно вместо $80_c + 10_v + 20_p$, ние имаме за един оборот стойност $80_c + 25_v + 15_p$. Трудът, приведен в движение от променливия капитал, произвежда сега, както и по-рано, една стойностна сума, равна на 40. Щом v се увеличи от 20 на 25, то излишъкът m , съответно p , сега = само на 15. Печалбата 15 върху 105 съставлява $14\frac{2}{7}\%$ и това е новата норма на средната печалба. Тъй като производствената цена на стоките, произведени от средния капитал, съвпада с тяхната стойност, то производствената цена на тези стоки не би се изменила; следователно повишението на работната заплата би предизвикало намаляване на печалбата, но не би довело до изменение на стойността и цената на стоките.

По-рано, когато средната печалба беше $= 20\%$, производствената цена на стоките, произведени в течение на един оборотен период, се равняваше на техните производствени разходи плюс печалбата от 20% върху тези производствени разходи, следователно $= k + kp' = k +$
 $+ \frac{20k}{100}$, където k е променлива величина, различна в зависимост от стойността на средствата за производство, влизащи в стоките, и от размерите на изхажяването, което основният капитал, прилаган в

производството, предава на продукта. Сега производствената цена съставлява $k + \frac{14^2/7k}{100}$.

Да вземем сега капитал, чийто състав е по-нисък от първоначалния състав на средния обществен капитал $80_c + 20_v$ (превърнал се сега в $76^{4/21}_c + 23^{17/21}_v$), напр. $50_c + 50_v$. Тук преди повишаването на работната заплата производствената цена на годишния продукт се равняваше на $50_c + 50_v + 20_p = 120$ — приемаме за опростяване, че целият основен капитал е влязъл в годишния продукт чрез износване и че периодът на оборота е същият, както в случай I. Увеличението на работната заплата с 25% дава за същото количество приведен в движение труд увеличение на променливия капитал от 50 на $62^{1/2}$. Ако годишният продукт би бил продаден по предишната производствена цена 120, това би дало $50_c + 62^{1/2}_v + 7^{1/2}_p$, следователно — норма на печалбата $6^{3/9}\%$. Но новата средна норма на печалбата е $14^2/7\%$ и тъй като приемем, че всички други условия са равни, този капитал от $50_c + 62^{1/2}_v$ трябва да даде тази печалба. Но капиталът $112^{1/2}$ при норма на печалбата $14^2/7$ дава $16^{1/14}$ печалба. Следователно производствената цена на произведените от него стоки е равна сега на $50_c + 62^{1/2}_v + 16^{1/14}_p = 128^{8/14}$. И така, поради увеличението на работната заплата с 25% производствената цена на същото количество от същата тази стока се е повишила тук от 120 на $128^{8/14}$, или с повече от 7% .

Да вземем, обратно, една производствена сфера с по-висок състав от средния капитал, напр. $92_c + 8_v$. Следователно първоначалната средна печалба и тук = 20 и ако пак приемем, че целият основен капитал влиза в годишния продукт и че оборотният период остава същият, както в случаите I и II, то производствената цена на стоката и тук = 120.

Поради увеличението на работната заплата с 25% променливият капитал, който се изразходва за същото количество труд, нараства от 8 на 10, производствените разходи на стоките се увеличават следователно от 100 на 102; от друга страна, средната норма на печалбата е спаднала от 20% на $14^2/7\%$. Но $100 : 14^2/7 = 102 : 14^4/7$. Следователно печалбата, която се пада сега на 102, е $14^4/7$. И затова целият продукт се продава за $k + kp' = 102 + 14^4/7 = 116^4/7$. Следователно производствената цена е спаднала от 120 на $116^4/7$ или $3^8/7$.

И така, при увеличаването на работната заплата с 25% :

- 1) за капитала със среден обществен състав производствената цена на стоката остава неизменна;
- 2) за капитала с по-нисък състав производствената цена на стоката се е повишила, макар и не в същата пропорция, в която е спаднала печалбата;

3) за капитала с по-висок състав производствената цена е спаднала, макар и не в същата пропорция, в която е спаднала печалбата.

Тъй като производствената цена на стоките, произвеждани от капитала със среден състав, остава неизменна, равна на стойността на продукта, то и сумата от производствените цени на продуктите на всички капитали остава неизменна, равна на сумата на стойностите, произведени от съвкупния капитал; повишението от едната страна, понижението от другата страна се изравняват за целия капитал на равнището на обществения среден капитал.

Ако производствената цена на стоките в пример II се повишава, а в пример III спада, то вече само това противоположно действие, което произтича от спадането на нормата на принадлежната стойност или от общото увеличение на работната заплата, показва, че тук не се касае до възстановяване в цената на стоката на загубата, предизвикана от увеличението на работната заплата, защото в III случай спадането на производствената цена не може, разбира се, да възнагради капиталиста за спадането на печалбата, а и повишението на цената в случай II не предотвратява спадането на печалбата. Напротив, в двата случая — и там, където цената се повишава, и там, където тя спада — печалбата е равна на печалбата на средния капитал, където цената си остава неизменна. Печалбата е една и съща във II и III случай, а именно това е средната печалба, понизила се с $5\frac{5}{7}\%$, или с повече от 25% . Оттук следва, че ако в случай II цената не растеше, а в III не спадаше, стоките биха се продавали в случай II с по-малка, а в III с по-голяма печалба от новата, спаднала средна печалба. От само себе си се разбира, че в зависимост от това, дали 50, 25 или 10 на 100 от капитала се изразходват за труд, увеличението на работната заплата трябва в твърде различна степен да засяга този, който е изразходвал за работна заплата $\frac{1}{10}$, този, който е изразходвал за нея $\frac{1}{4}$ или $\frac{1}{2}$ от своя капитал. Повишението на производствените цени, от една страна, тяхното спадане — от друга, според това, дали съставът на дадения капитал е по-висок или по-нисък в сравнение с обществения среден състав, се предизвиква само посредством изравняването на печалбата по новата, спаднала средна печалба.

А как би подействувало общото спадане на работната заплата и съответното нему общо повишение на нормата на печалбата, а следователно и средната печалба, върху производствените цени на стоките, които са продукт на капитали, отклоняващи се от обществения среден състав в противоположни направления? Достатъчно ще бъде само да обърнем гореприведените разсъждения, за да получим резултата (който Рикардо не изследва).

I. Средният капитал = $80_c + 20_b = 100$; нормата на принадлежната стойност = 100% ; производствената цена = стоквата стойност =

$= 80_c + 20_v + 20_p = 120$; нормата на печалбата $= 20\%$. Нека работната заплата спадне с една четвърт, така че същият този постоянен капитал да се привежда в движение от 15_v вместо от предишните 20_v . Следователно получаваме стокова стойност $= 80_c + 15_v + 25_p = 120$. Количеството труд, произведено от v , остава неизменно и само създадената от него нова стойност иначе се разпределя между капиталиста и работника. Принадената стойност се е увеличила от 20 на 25 и нормата на принадлежната стойност от $\frac{20}{20}$ на $\frac{25}{15}$, следователно от 100% на $166\frac{2}{3}\%$. Печалбата върху 95 сега $= 25$; следователно нормата на печалбата върху $100 = 26\frac{6}{19}$. Новият процентен състав на капитала сега е $84\frac{4}{19}_c + 15\frac{15}{19}_v = 100$.

II. По-нисък състав. Първоначално $50_c + 50_v$, както по-горе. Поради спадането на работната заплата с $\frac{1}{4}_v$ се намалява на $37\frac{1}{2}_v$, а с това и целият авансиран капитал — на $50_c + 37\frac{1}{2}_v = 87\frac{1}{2}$. Ако приложим тук новата норма на печалбата от $26\frac{6}{19}\%$, то $100 : 26\frac{6}{19} = 87\frac{1}{2} : 23\frac{1}{38}$. Същата тази маса стоки, която по-рано е струвала 120, струва сега $87\frac{1}{2} + 23\frac{1}{38} = 110\frac{10}{19}$; цената е спаднала почти с 10.

III. По-висок състав. Първоначално $92_c + 8_v = 100$. Спадането на работната заплата с $\frac{1}{4}$ понижава 8_v на 6_v , целия капитал — на 98. Следователно $100 : 26\frac{6}{19} = 98 : 25\frac{15}{19}$. Производствената цена на стоките, която по-рано беше $100 + 20 = 120$, сега, след спадането на работната заплата, е равна на $98 + 25\frac{15}{19} = 123\frac{15}{19}$; следователно тя се е покачила почти с 4.

И така, виждаме, че за решението на въпроса достатъчно е само да повторим предишните разсъждения в обратна посока и със съответните поправки; общото понижение на работната заплата има за свой резултат общо спадане на принадлежната стойност, нормата на принадлежната стойност, а следователно при равни други условия нормата на печалбата, макар и в друга пропорция; по-нататък, в резултат се оказва спадане на производствените цени за стокските продукти на капиталите от по-нисък, покачване на производствените цени на стокските продукти на капиталите от по-висок състав. Резултат — тъкмо противоположен на онзи, който имаме при общото покачване на работната заплата³⁴). И в двата случая — и при покачването, и при спадането на работната заплата — продъл-

³⁴) Във висша степен е странно, че Рикардо⁶⁴ (който, разбира се, строи своите разсъждения не така, както това е направено тук, защото прогледът на изравняване на стойностите в производствени цени не беше разбран от него) дори не засяга този случай и разглежда само първия случай — покачването на работната заплата и неговото влияние върху производствените цени на стоките. И цялото *scilicet resus imitatorum*⁶⁵ не можа да стигне дори до това, да направи това разбиращо се от само себе си, всъщност тавтологично приложение.

жителността на работния ден се приемаше за неизменна също както и цената на всички необходими средства за живот. По такъв начин спадането на работната заплата тук е възможно само ако тази заплата или по-рано е стояла над нормалната цена на труда, или сега спада под нея. Как се модифицира въпросът в случая, ако спадането или покачването на работната заплата се предизвиква от изменението на стойността, а следователно и на производствените цени на стоките, които влизат в обикновеното потребление на работника, ще бъде изследвано отчасти по-долу, в отдела за поземлената рента. Тук ще забележим веднъж завинаги следното:

Ако покачването или спадането на работната заплата се предизвиква от изменението на стойността на необходимите средства за живот, то гореприведените съображения могат да се нуждаят от поправки само доколкото стоките, изменението на цените на които повишава или понижава размерите на променливия капитал, влизат в същото време и в постоянния капитал като образувачи негови елементи и следователно въздействуват не само върху работната заплата. А доколкото те въздействуват само върху работната заплата, гореприведените съображения съдържат всичко, което трябва да се каже относно този случай.

В цялата тази глава образуването на общата норма на печалбата, на средната печалба, а следователно и превръщането на стойностите в производствени цени, се приемаше като даден факт. Въпросът се състоеше само в това, по какъв начин общото покачване или спадане на работната заплата трябва да повлияе върху производствените цени на стоките, приети като дадени величини. В сравнение с другите изследвани в този отдел пунктове това е твърде второстепенен въпрос. Но това е единственият от засегнатите тук въпроси, който Рикардо разглежда, и при това, както ще видим по-долу⁶⁶, разглежда едностранчиво и незадоволително.

Глава дванадесета

ДОБАВКИ

I. ПРИЧИНИ, КОИТО ОБУСЛАВЯТ ИЗМЕНЕНИЯТА В ПРОИЗВОДСТВЕНАТА ЦЕНА

Производствената цена на всяка стока може да се изменя само като резултат на две причини:

Първо. Изменя се общата норма на печалбата. Това е възможно само поради това, че се изменя самата средна норма на принадлежната стойност или — при неизменна средна норма на принадлежната стойност — се изменя отношението на сумата на присвояваните принадлежни стойности към сумата на целия авансиран обществен капитал.

Доколкото изменението на нормата на принадлежната стойност се основава не на спадането на работната заплата под или покачването ѝ над нормалното равнище — а такъв вид движения трябва да се разглеждат само като случайни колебания, — това изменение може да стане само поради това, че стойността на работната сила или се е повишила, или понижила; и едното, и другото е еднакво невъзможно без изменение в производителността на труда, който произвежда средствата за живот, следователно без изменение на стойността на стоките, които влизат в потреблението на работниците.

Или пък се изменя отношението на сумата на присвояваната принадлежна стойност към целия авансиран капитал на обществото. Тъй като изменението иде тук не от нормата на принадлежната стойност, това изменение трябва да изхожда от целия капитал, а именно от неговата постоянна част. Масата на последната, разглеждана от техническа страна, се увеличава и намалява пропорционално на купената от променливия капитал работна сила, а масата на стойността на тази част расте и се намалява заедно с растежа и намале-

нието на самата нейна маса, следователно пак пропорционално на масата на стойността на променливия капитал. Ако пък предишното количество труд привежда в движение повече постоянен капитал, това значи, че трудът е станал по-производителен, и обратно. Следователно във всеки случай е станало изменение в производителността на труда и трябва да е настъпило изменение на стойността на известни стоки.

И така, и в двата случая важи следният закон: Ако се измени производствената цена на някоя стока поради изменение на общата норма на печалбата, то наистина собствената стойност на тази стока може да е останала неизменна, но трябва да е настъпило изменение в стойността на други стоки.

Второ. Общата норма на печалбата остава неизменна. Тогава производствената цена на стоката може да се измени само защото се е изменила нейната собствена стойност, защото се изисква повече или по-малко труд, отколкото по-рано за нейното собствено възпроизводство, при което е безразлично дали се изменя производителността на труда, който произвежда дадената стока в окончателна форма, или на онзи труд, който произвежда стоките, които се употребяват за производството на дадената стока. Производствената цена на памучната прежда може да спадне или защото суровият памук се произвежда по-евтино, или защото трудът на преденето е станал по-производителен поради подобрене на машините.

Производствената цена, както беше показано по-рано, $= k + p$, е равна на производствените разходи плюс печалбата. Но този израз $= k + kp'$, където k , производствените разходи, е неопределена величина, която се изменя в разните сфери на производството и всякога е равна на стойността на постоянния и променливия капитал, изразходван за производството на стоката, а p' е изчислената в проценти средна норма на печалбата. Ако $k = 200$, а $p' = 20\%$, то производствената цена $k + kp' = 200 + 200 \times \frac{20}{100} = 200 + 40 = 240$. Ясно

е, че тази производствена цена може да остане неизменна, макар стойността на стоките да се изменя.

Всяко изменение на производствената цена на стоките в последна сметка се свежда до стойностно изменение, но не всяко изменение на стойността на стоките трябва непременно да се изрази в изменение на производствената цена, тъй като тази последната се определя не само от стойността на дадената стока, но и от съвкупната стойност на всички стоки. Изменението, което засяга стоката A , може да бъде уравновесено от противоположното изменение на стоката B , така че общото отношение остава неизменно.

II. ПРОИЗВОДСТВЕНА ЦЕНА НА СТОКИТЕ ОТ СРЕДЕН СЪСТАВ

Ние видяхме, че отклоненията на производствените цени от стойностите става поради това:

- 1) че към производствените разходи на стоката се прибавя не принадлежната стойност, която се съдържа в нея, а средната печалба;
- 2) че така отклонилата се от стойността производствена цена на стоката влиза като елемент в производствените разходи на други стоки, така че още в производствените разходи на стоката може да се съдържа отклонение от стойността на потребените за нея средства за производство, независимо от отклонението, което за самата тази стока се получава поради разликата между средната печалба и принадлежната стойност.

По такъв начин и при стоки, произведени от капитали със среден състав, е възможно производствените разходи да се отклонят от сумата на стойностите на елементите, от които се образува тази съставна част от тяхната производствена цена. Нека средният състав да е $80_c + 20_v$. Възможно е в действителните капитали, съставени по такъв начин, 80_c да е по-голямо или по-малко от стойността на c , на постоянния капитал, тъй като това c се състои от стоки, чиято производствена цена се отклонява от тяхната стойност. Също тъй 20_v може да се отклонява от своята стойност, ако в потреблението на работната заплата влизат стоки, чиято производствена цена се различава от стойността; следователно, работникът, за да купи тези стоки (да ги възстанови), трябва да изразходва повече или по-малко работно време, т. е. трябва да вложи повече или по-малко необходим труд, отколкото това би било нужно, ако производствените цени на необходимите средства за живот съвпадаха с техните стойности.

Обаче тази възможност никак не засяга правилността на положенията, установени за стоките със среден състав. Количеството на печалбата, която се пада на тези стоки, е равно на количеството на съдържащата се в самите тях принадлежна стойност. Например в гореприведения капитал със състав $80_c + 20_v$ за определянето на принадлежната стойност е важно не дали тези числа изразяват действителните стойности или не, а в какво отношение те се намират помежду си, именно, че: $v = \frac{1}{5}$ от целия капитал, а $c = \frac{4}{5}$. Щом това е така, принадлежната стойност, която v е произвело, е равна, както беше прието по-горе, на средната печалба. От друга страна, тъй като принадлежната стойност е равна на средната печалба, то производствената цена = производствените разходи + печалбата = $k + p = k + n$, практически е равна на стойността на стоката. Т. е. по-качването или спадането на работната заплата оставя в този случай

$k+p$ също тъй неизменно, както би оставило то неизменна стойността на стоката, и предизвиква само съответно обратно движение, понижение или повишение, на страната на нормата на печалбата. А именно ако поради покачването или спадането на работната заплата би се изменила в дадения случай цената на стоките, то нормата на печалбата в тези сфери със среден състав би се оказала над или под нейното равнище в другите сфери. Само доколкото цената остава неизменна, сферите със среден състав запазват своето равнище на печалба еднакво с другите сфери. По такъв начин практически става същото, както ако продуктите на тази сфера биха се продавали по тяхната действителна стойност. И наистина, ако стоките се продават по техните действителни стойности, то очевидно е, че при равни други условия покачването или спадането на работната заплата ще предизвика съответно понижение или повишение на печалбата, но съвсем не изменение на стойността на стоките, и че при всички обстоятелства покачването или спадането на работната заплата може да засегне само величината на принадлежната стойност, но съвсем не стойността на стоките.

III. ОСНОВАНИЯ НА КАПИТАЛИСТА ЗА КОМПЕНСАЦИЯ

Както вече беше казано, конкуренцията изравнява нормите на печалбата от различните сфери на производството в средна норма на печалбата и именно с това превръща стойностите на продуктите на тези различни сфери в производствени цени. И това се извършва чрез постоянно пренасяне на капитала от една сфера в друга, където в дадения момент печалбата стои над средното равнище; при това обаче трябва да се вземат под внимание колебанията на печалбата, свързани за известен отрасъл на промишлеността в течение на известен период с редуването на лоши и добри години. Тази непрекъснатата емиграция и имиграция на капитала, която става между различните сфери на производството, предизвиква възходящи и низходящи движения на нормата на печалбата, които повече или по-малко взаимно се уравновесяват и по силата на това имат тенденцията навсякъде да свеждат нормата на печалбата до едно общо равнище.

Това движение на капиталите се предизвиква на първо място от равнището на пазарните цени, които тук повдигат печалбата над общото средно равнище, там я понижават под това равнище. Ние оставяме засега настрана търговския капитал, с който тук още нямаме работа и който, както показват внезапно разразяващите се пароксизми на спекула в областта на известни предпочитани пред-

мети, с извънредна бързина е способен да извлича маси капитал от един отрасъл и също тъй бързо да ги хвърли в друг. Но във всяка сфера на същинското производство — промишленост, земеделие, минно дело т. н. — пренасянето на капитал от една сфера в друга представлява значителни трудности, особено поради наличния основен капитал. При това опитът показва, че ако някой отрасъл на промишлеността, напр. памучната промишленост, в течение на известно време донася необикновено висока печалба, то в течение на друг период той донася само нищожна печалба или дори загуба, така че през известен цикъл години средната печалба е тук приблизително еднаква с другите отрасли. И с този опит капиталът бързо се приучва да се съобразява.

Но това, което конкуренцията *не* разкрива, е, че стойността господства над движението на производството, че стойностите се крият зад производствените цени и в последна сметка ги определят. Конкуренцията, напротив, разкрива: 1) средните печалби, които са независими от органическия състав на капитала в разните сфери на производството, следователно независими и от масата на живия труд, присвояван от даден капитал в дадена сфера на експлоатация; 2) покачването и спадането на производствените цени поради изменение във височината на работната заплата — явление, което на пръв поглед съвсем противоречи на стойностното отношение на стоките; 3) колебанията на пазарните цени, които свеждат средната пазарна цена на стоките за даден период не към пазарната *стойност*, а към една отклоняваща се от нея, твърде различна от нея пазарна производствена цена. *Изглежда* като че ли всички тези явления противоречат в еднаква степен и на определението на стойността от работното време, и на природата на принадлежната стойност, която се състои от незаплатен принадлеен труд. *По такъв начин в конкуренцията всичко се явява в изопачен вид.* Образувалият се вече облик на икономическите отношения, който изпъква на повърхността, в неговото реално съществуване, а следователно и в представите, с помощта на които се опитват да си уяснят тези отношения техните носители и агенти, твърде силно се различава от техния вътрешен, съществен, но скрит коренен облик и в действителност го изопачава и противоречи както на самия него, така и на съответстващото му понятие.

По-нататък. Когато капиталистическото производство достигне известна степен на развитие, изравняването на разните норми на печалбата в отделните сфери на производството в една обща норма на печалбата съвсем не се извършва изключително чрез отблъскване и привличане на капитал от пазарните цени. След като за известен период са се установили средните цени и съответстващите им па-

зарни цени, до съзнанието на отделните капиталисти стига, че при това изравняване се изравняват *определени разлики*, които веднага се вземат под внимание от капиталистите в техните взаимни сметки. В представата на капиталистите тези разлики живеят и се отчитат от тях като основания за компенсация.

Основната представа при това е самата средна печалба — представата, че капитали от еднаква величина в еднакви промеждутъци време трябва да дават еднаква печалба. В основата на това лежи на свой ред представата, че капиталът от всяка сфера на производството трябва *pro rata** на своята величина да участва в присвояването на цялата принадлезна стойност, изстискана от работниците от целия обществен капитал; или че всеки отделен капитал трябва да се разглежда само като част от целия капитал, всеки отделен капиталист трябва да се разглежда по същество като акционер в общото предприятие, който участва в общата печалба *pro rata* на величината на своята част в целия капитал.

Върху тази представа се основават след това сметките на капиталистите. Така напр., ако един капитал се обръща сравнително бавно или защото стоките остават по-дълго в процеса на производството, или защото те трябва да бъдат продадени на по-отдалечени пазари, то печалбата, която поради това се изплъзва от него, все пак се прибавя, следователно се компенсира чрез надбавка към цената. Също тъй капиталовложенията, които се подхвърлят на изключително големи опасности, напр. вложенията в морския транспорт, получават компенсация чрез надбавка в цената. Когато капиталистическото производство, а заедно с него и застрахователното дело се развият достатъчно, опасността става фактически еднаква за всички сфери на производството (виж Корбет⁶⁷); предприятията, най-много изложени на опасност, плащат обаче по-високи застрахователни премии и се възнаграждават за това в цената на своите стоки. На практика всичко се свежда към това, че всяко обстоятелство, което прави дадено вложение на капитал да носи повече печалба, а друго по-малка печалба — а в известни граници всички вложения се смятат еднакво необходими, — се взема под внимание като веднъж завинаги установено основание за компенсация; при това няма нужда вече от все нови и нови действия на конкуренцията, за да се оправдае този мотив или правилността на тази сметка. Капиталистът забравя само — или по-скоро не вижда, тъй като конкуренцията не му показва това, — че всички тези основания за компенсация, издигани от капиталистите един против друг, при взаимното пресмятане на стоките цени в разните отрасли на производството почиват из-

* пропорционално. *Ред.*

ключително на това, че всички капиталисти имат *pro rata* [пропорционално] на техния капитал еднаква претенция върху общата плячка, върху съвкупната принадлежна стойност. Напротив, тъй като фактически получената от тях печалба е различна от изстисканата от тях принадлежна стойност, то им *се струва*, че техните основания за компенсация не изравняват участието им в съвкупната принадлежна стойност, а *създават самата печалба*, тъй като последната възниквала от така или иначе мотивираната надбавка към производствените разходи на стоките.

Впрочем и към средната печалба е приложимо всичко онова, което в глава VII, стр. 116* беше казано за представата на капиталиста относно източника на принадлежната стойност. Тук постановката на въпроса се мени само доколкото при дадена пазарна цена на стоките и дадена експлоатация на труда спестяванията в областта на производствените разходи зависят от индивидуалното изкуство, внимателността и т. н.

---

* Виж настоящия том, стр. 148—149. *Ред.*

Отдел трети

ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА КЪМ СПАДАНЕ

Глава тринадесета

ЗАКОНЪТ КАТО ТАКЪВ

При дадена работна заплата и при дадена продължителност на работния ден променливият капитал, напр. 100, представлява определен брой привеждани в движение работници, той е показател на този брой. Нека напр. 100 ф. ст. съставляват работната заплата на 100 работника, да речем, за една седмица. Ако тези 100 работника дават толкова необходим труд, колкото и принадлежен труд, ако следователно те ежедневно работят толкова време за себе си, т. е. за възпроизводство на своята работна заплата, колкото за капиталистите, т. е. за производство на принадлежна стойност, то цялата произведена от тях стойност = 200 ф. ст., а произведената от тях принадлежна стойност съставлява 100 ф. ст. Нормата на принадлежната стойност $\frac{m}{v}$ би била = 100%. Обаче тая норма на принадлежната стойност, както видяхме, би се изразявала в твърде различни норми на печалбата съответно на различната величина на постоянния капитал c и заедно с това на целия капитал K , тъй като нормата на печалбата = $\frac{m}{K}$. При норма на принадлежната стойност 100%:

$$\text{Ако } c=50, \quad v=100, \quad \text{то } p' = \frac{100}{150} = 66\frac{2}{3}\%;$$

$$\text{„ } c=100, \quad v=100, \quad \text{то } p' = \frac{100}{200} = 50\%;$$

$$\text{„ } c=200, \quad v=100, \quad \text{то } p' = \frac{100}{300} = 33\frac{1}{3}\%;$$

$$\text{„ } c=300, \quad v=100, \quad \text{то } p' = \frac{100}{400} = 25\%;$$

$$\text{„ } c=400, \quad v=100, \quad \text{то } p' = \frac{100}{500} = 20\%.$$

Така при неизменяща се степен на експлоатация на труда една и съща норма на принадлежната стойност би се изразявала в намаляваща се норма на печалбата, защото заедно с материалните размери на постоянния капитал расте, макар и не в същата пропорция, и величината на неговата стойност, а следователно и тази на целия капитал.

Ако приемем по-нататък, че това постепенно изменение на състава на капитала се извършва не само в отделни сфери на производството, но повече или по-малко във всички или поне в решаващите сфери на производството, така че то е равносилно на изменението на средния органически състав на целия капитал, който принадлежи на определено общество, то такова постепенно нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия необходимо трябва да има за резултат *постепенно спадане на общата норма на печалбата* при неизменяща се норма на принадлежната стойност, или при неизменяща се степен на експлоатация на труда от капитала. Но като закон на капиталистическия начин на производство се оказва, че с развитието на последния се извършва относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния капитал и следователно с целия привеждан в движение капитал. Това означава само, че еднакъв брой работници, еднакво количество работна сила, с което може да се разполага при помощта на променлив капитал от дадена стойностна величина, поради своеобразните методи на производството, които се развиват в капиталистическото производство, за еднакво време привежда в движение, преработва и производително консумира постоянно нарастваща маса средства на труда, машини и всякакъв вид основен капитал, суровини и спомагателни материали, а затова — и постоянен капитал, който постоянно расте по своята стойностна величина. Това прогресиращо относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния и следователно с целия капитал е тъждествено с прогресиращото повишение на средния органически състав на обществения капитал. Това е също така само друг израз на прогресиращото развитие на обществената производителна сила на труда, което се проявява именно в това, че чрез нарастващото прилагане на машини и изобщо на основен капитал при същия брой работници и за същото време, т. е. с по-малко труд, се превръщат в продукти по-голямо количество суровини и спомагателни материали. На това нарастване на стойностната величина на постоянния капитал — макар то само отдалечено да представлява нарастване на действителната маса на потребителните стойности, от които веществено се състои постоянният капитал — съответствува растящо поевтиняване на продукта. Всеки индивидуален продукт, разглеждан сам по себе си, съдържа по-малка сума

труд, отколкото на по-ниски стъпала на производството, където отношението на капитала, изразходван за труд, към капитала, изразходван за средства за производство, представлява несравнено по-голяма величина. Следователно хипотетичната поредица, приведена от нас в началото на главата, изразява действителната тенденция на капиталистическото производство. Последното заедно с прогресиращото относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния създава все по-висок органически състав на целия капитал, непосредственият резултат от което е, че при неизменяща се и дори повишаваща се степен на експлоатация на труда нормата на принадлежната стойност се изразява в постоянно спадаща обща норма на печалбата. (По-нататък ще бъде показано* защо спадането се проявява не в тази абсолютна форма, а по-скоро като тенденция към прогресивно спадане.) Следователно прогресиращата тенденция на общата норма на печалбата към спадане е само *свойствен на капиталистическия начин на производство израз* на прогресиращото развитие на обществената производителна сила на труда. Това не значи, че нормата на печалбата не може временно да спада и по други причини, но по такъв начин, изхождайки от същността на капиталистическия начин на производство, е доказано като от само себе си разбираща се необходимост, че с неговото развитие общата средна норма на принадлежната стойност необходимо трябва да се изрази в спадаща обща норма на печалбата. Тъй като масата на прилагания жив труд постоянно се намалява по отношение към масата на привеждания от него в движение овеществен труд, към масата на производително консумираните средства за производство, то отношението на онази част от този жив труд, която не е заплатена и е овеществена в принадлежна стойност, към стойността величина на целия прилаган капитал трябва постоянно да се намалява. Но това отношение на масата на принадлежната стойност към стойността на целия прилаган капитал образува нормата на печалбата, която поради това трябва постоянно да спада.

Колкото и прост да изглежда този закон след всичко изложено от нас, цялата предишна политическа икономия не можа да го открие, както ще видим това в един от следните отдели.⁶⁸ Тя виждаше явлението и се мъчеше в противоречиви опити да му даде обяснение. Но при огромната важност, която има този закон за капиталистическото производство, може да се каже, че той съставлява тайната, над разрешението на която си блъска главата цялата политическа икономия от времето на Адам Смит, и че различието между разните школи след А. Смит се състои в различните опити за ней-

* Виж настоящия том, гл. XIV. *Ред.*

ното разрешение. От друга страна, ако се вземе под внимание, че макар цялата предишна политическа икономия да налучкваше разликата между постоянен и променлив капитал, тя никога не съумя определено да я формулира; че тя никога не представяше принадлежната стойност отделно от печалбата, а печалбата никога не представяше в чист вид, за разлика от различните нейни обособили се една от друга съставни части — промишлена печалба, търговска печалба, лихва, поземлена рента; че тя никога основно не анализираше различието в органическия състав на капитала, а следователно и образуването на общата норма на печалбата — то престава да бъде загадъчно обстоятелството, че тя никога не успяваше да реши тази загадка.

Ние преднамерено даваме изложение на този закон, преди да сме показали разпадането на печалбата на различни обособили се една от друга категории. Възможността да се изведе този закон независимо от разпадането на печалбата на различни части, които се падат на различни категории лица, направо доказва независимостта на закона в неговата всеобщност от такова разпадане и от взаимните отношения между различните категории печалба, които възникват в резултат от това разпадане. Печалбата, за която говорим тук, е само друго название на самата принадлежна стойност, само че тя е представена в отношение към целия капитал, а не към променливия капитал, от който тя възниква. Следователно спадането на нормата на печалбата изразява намаляващото отношение на самата принадлежна стойност към целия авансиран капитал и затова то е независимо от каквото и да било разпределение на тази принадлежна стойност между различни категории.

Ние видяхме, че на едно стъпало на капиталистическото развитие, когато съставът на капитала $c:v=50:100$, норма на принадлежната стойност от 100% се изразява в норма на печалбата $=66\frac{2}{3}\%$, а на по-високо стъпало, когато $c:v=400:100$, същата норма на принадлежната стойност се изразява в норма на печалбата само от 20% . Това, което се отнася до различни последователни стъпала в една и съща страна, се отнася и до различни стъпала на развитие, които съществуват едновременно една наред с друга в различни страни. В неразвита страна, където първият състав на капитала е среден, общата норма на печалбата би била $=66\frac{2}{3}\%$, докато в страната с втория състав на капитала, която стои на много по-високо стъпало на развитие, тя би била $=20\%$.

Разликата между двете национални норми на печалбата би могла да изчезне и дори да приеме обратен вид поради това, че в по-малко развитата страна трудът би бил по-малко производителен, затова по-голямо количество труд би се изразявало в по-малко

количество от една и съща стока, по-голяма разменна стойност би се изразявала в по-малка потребителна стойност, следователно работникът би употребявал по-голяма част от своето време за възпроизводство на средствата за своето собствено съществуване или на тяхната стойност и по-малка част за създаване на принадлезна стойност, би доставял по-малко принадлежен труд, така че нормата на принадлезната стойност би била по-ниска. Ако напр. в по-малко развитата страна работникът работи за самия себе си $\frac{2}{3}$ от работния ден, а $\frac{1}{3}$ за капиталиста, то при предпоставката на гореприведения пример същата работна сила би се заплащала със $133\frac{1}{3}$ и би доставила излишък само $66\frac{2}{3}$. На променлив капитал $133\frac{1}{3}$ би съответствувал постоянен капитал 50. Следователно нормата на принадлезната стойност би съставлявала в този случай $66\frac{2}{3} : 133\frac{1}{3} = 50\%$, а нормата на печалбата $66\frac{2}{3} : 183\frac{1}{3}$, или приблизително $36\frac{1}{2}\%$.

Тъй като досега още не сме изследвали разните съставни части, на които се разпада печалбата, следователно за нас те още не съществуват, то само за избягване на възможни недоразумения ще забележим предварително следното. При сравнението на страни с различни стъпала на развитие, именно страни с развито капиталистическо производство и такива, където трудът още формално не е подчинен на капитала, макар в действителност работникът да се експлоатира от капиталиста (напр. в Индия, където райотът води стопанство като самостоятелен селянин, следователно неговото производство като такова още не е подчинено на капитала, макар че лихварят във форма на лихва може да изтръгне от него не само целия негов принадлежен труд, но дори, изразявайки се капиталистически, и част от неговата работна заплата) — при такова сравнение би било твърде погрешно да се измерва височината на националната норма на печалбата с националното равнище на лихвения процент. В тази лихва е включена цялата печалба и дори нещо повече от печалбата, докато в страните с развито капиталистическо производство лихвата съставлява само известна част от произведената принадлезна стойност, респективно печалба. От друга страна, лихвеният процент в този случай се определя главно от такива отношения (заемите, които лихварите отпускат на аристократите, собствениците на поземлената рента), които нямат решително нищо общо с печалбата, а, напротив, показват само в каква степен лихварят присвоява поземлената рента.

В страни, в които капиталистическото производство се намира на различни стъпала на развитие и в които поради това органическият състав на капитала е различен, нормата на принадлезната стойност (един от факторите, които определят нормата на печалбата) в страната, където нормалният работен ден е по-къс, може да стои

по-високо, отколкото в страната, където той е по-дълъг. Първо, ако английският 10-часов работен ден поради своята по-висока интензивност е равен на австрийския 14-часов работен ден, то при еднакво разпределение на работния ден 5 часа принадлеен труд на англичанина могат да представляват на световния пазар стойност по-голяма, отколкото 7 часа на австриец. А, второ, в Англия принадленият труд може да съставлява по-голяма част от работния ден, отколкото в Австрия.

Законът за спадането на нормата на печалбата — при което в спадащата норма на печалбата получава израз същата или дори нарастваща норма на принадлеената стойност — означава с други думи следното: ако вземем някое определено количество среден обществен капитал, напр. капитал 100, то все по-голяма част от него се състои от средства на труда, все повече нараства, а все по-малка част от него се състои от жив труд. Следователно, тъй като съвкупната маса жив труд, присъединявана към средствата за производство, се намалява в сравнение със стойността на тези средства за производство, то в сравнение със стойността на целия авансиран капитал се намалява и незаплатеният труд, и онази част от стойността, в която той се изразява. Или: от целия изразходван капитал в жив труд се превръща все по-малка част и затова целият този капитал всмуква в сравнение със своята величина все по-малко принадлеен труд, макар че едновременно с това отношението на незаплатената част от приложения труд към неговата заплатена част може да нараства. Относителното намаление на променливия капитал и увеличението на постоянния при абсолютното нарастване на двете тия части е, както казахме, само друг израз на нарастващата производителност на труда.

Да приемем, че един капитал от 100 се състои от $80_c + 20_v$, последните са $= 20$ работника. Нормата на принадлеената стойност нека бъде 100%, т. е. работниците да работят половин ден за себе си и половин ден за капиталиста. В друга, по-малко развита страна капиталът нека бъде $= 20_c + 80_v$, при което последните са $= 80$ работника. Но тези работници трябва да работят $\frac{2}{3}$ от работния ден за себе си и само $\frac{1}{3}$ от работния ден те работят за капиталиста. При равни други условия работниците в първия случай произвеждат стойност 40, във втория 120. Първият капитал произвежда $80_c + 20_v + 20_m = 120$; нормата на печалбата $= 200\%$. Вторият капитал $20_c + 80_v + 40_m = 140$; нормата на печалбата $= 400\%$. Следователно във втория случай тя е двойно по-голяма, отколкото в първия, макар в първия случай нормата на принадлеената стойност $= 100\%$, двойно по-голяма, отколкото във втория, където тя е само 50%. Но затова равният по величина капитал в първия слу-

чай присвоява принадлежната стойност само на 20, а във втория на 80 работника.

Законът на прогресиращото спадане на нормата на печалбата или на относителното намаляване на присвоявания принадлежен труд в сравнение с масата на овеществения труд, привездан в движение от живия труд, съвсем не изключва нарастването на абсолютната маса труд, привездан в движение и експлоатиран от обществения капитал, а поради това и нарастването на абсолютната маса на присвоявания от него принадлежен труд; също тъй той не изключва и това, че капиталите, които се намират под командата на отделни капиталисти, командуват една нарастваща маса труд, а следователно и принадлежен труд — последното дори когато броят на намиращите се под тяхна команда работници не расте.

Ако вземем дадено работническо население, напр. два милиона, и приемем освен това продължителността и интензивността на средния работен ден, както и работната заплата — а заедно с това и отношението между необходимия и принадлежния труд — за дадени величини, то съвкупният труд на тези два милиона, както и техният принадлежен труд, който се изразява в принадлежната стойност, постоянно ще произвежда стойност от еднаква величина. Но с нарастването на масата на постоянния — основен и оборотен — капитал, привездан в движение от този труд, спада отношението на тази стойностна величина към стойността на този капитал, която нараства заедно с неговата маса, макар и не в еднаква пропорция. Това отношение, а затова и нормата на печалбата, спада, макар капиталът да командува също такава маса жив труд, както и по-рано, и да всмуква също такава маса принадлежен труд. Отношението се изменя не защото се намалява масата на живия труд, а защото се увеличава масата на вече овеществения труд, привездан от него в движение. Това намаление е относително, а не абсолютно, и в действителност няма нищо общо с абсолютната величина на привездания в движение труд и принадлежен труд. Спадането на нормата на печалбата възниква не от абсолютното, а само от относителното намаление на променливата съставна част на съвкупния капитал, от нейното намаление в сравнение с постоянната съставна част.

Същото, което важи за дадена маса труд и маса принадлежен труд, важи и за нарастващия брой работници, а затова при предишните предпоставки важи и за нарастващата маса командуван труд изобщо, и по-специално за неговата незаплатена част, за принадлежния труд. Ако работническото население се увеличи от два на три милиона, ако променливият капитал, заплащан му във вид на работна заплата, е бил по-рано два милиона, а сега е три милиона, а постоянният капитал, напротив, се е увеличил от 4 на 15 милиона, то при

предишните предпоставки (неизменящ се работен ден и неизменяща се норма на принадлежната стойност) масата на принадлежния труд, принадлежната стойност, нараства с половината, с 50%, от 2 милиона на 3. При все това, въпреки такова нарастване на абсолютната маса на принадлежния труд и оттук и на принадлежната стойност с 50%, отношението на променливия капитал към постоянния би се намалило от 2:4 на 3:15 и отношението на принадлежната стойност към целия капитал би се представило в следния вид (в милиони):

$$\text{I. } 4_c + 2_v + 2_m; K=6; p'=33\frac{1}{3}\%.$$

$$\text{II. } 15_c + 3_v + 3_m; K=18; p'=16\frac{2}{3}\%.$$

Докато масата на принадлежната стойност се е увеличила с $\frac{1}{2}$, нормата на печалбата е спаднала наполовина сравнително с предишната. Но печалбата е само взетата по отношение на обществения капитал принадлежната стойност, а затова масата на печалбата, нейната абсолютна величина, взета в обществен мащаб, е равна на абсолютната величина на принадлежната стойност. Следователно абсолютната величина на печалбата, нейната обща маса, би пораснала с 50%, въпреки извънредното намаление на тая маса на печалбата по отношение към целия авансиран капитал или въпреки извънредното намаление на общата норма на печалбата. По такъв начин броят на работниците, заети от капитала, т. е. абсолютната маса на труда, привездан от него в движение, следователно абсолютната маса на изсмуквания от него принадлежния труд, а следователно и масата на произведената от него принадлежната стойност, а значи и абсолютната маса на произведената от него печалба, може да нараства и да нараства прогресивно, въпреки прогресивното спадане на нормата на печалбата. Това не само може да бъде. На основата на капиталистическото производство това трябва да бъде така, ако оставим настрана преходните колебания.

Процесът на капиталистическото производство по същество е едновременно и процес на натрупване. Ние показвахме как с развитието на капиталистическото производство стойностната маса, която трябва просто да бъде възпроизведена, запазена, се увеличава и нараства заедно с повишаването на производителността на труда дори ако прилаганата работна сила остава неизменна. Но с развитието на обществената производителна сила на труда още по-бързо нараства масата на произвежданите потребителни стойности, част от които съставляват средствата за производство. А добавъчният труд, чрез присвояването на който това добавъчно богатство може да бъде отново превърнато в капитал, зависи не от стойността, а от масата на тези средства за производство (включително и средствата за живот), тъй като в процеса на труда работникът има работа не

със стойността, а с потребителната стойност на средствата за производство. Обаче самото натрупване и съпровождащата го концентрация на капитала сами са материално средство за повишаване на производителната сила. Но това нарастване на средствата за производство предполага нарастване на работническото население, създаване на население от работници, което съответствува на добавъчния капитал и дори изобщо постоянно превишава неговите потребности, следователно предполага свръхнаселение. Временният излишък на добавъчен капитал в сравнение с работническото население, което се намира под негова команда, може да оказва двойко влияние. От една страна, той може постепенно да увеличава работническото население чрез повишаване на работната заплата, т. е. чрез смекчаване на пагубните влияния, които съкращават прираста на работниците, и чрез улесняване на браковете. Но, от друга страна, чрез прилагане на методи, които създават относителна принадена стойност (въвеждане и усъвършенствуване на машини), той може още по-бързо да създава изкуствено относително свръхнаселение, което на свой ред е оранжерия за действително бързо увеличение на населението, тъй като в капиталистическото производство мизерията ражда население. Затова от природата на капиталистическия процес на натрупване, който е само момент в капиталистическия производствен процес, от само себе си следва, че порасналата маса на средства за производство, предназначени за превръщане в капитал, всякога намира под ръка съответно увеличено се и дори излишно работническо население, годно за експлоатация. Следователно с развитието на процеса на производство и натрупване необходимо *трябва* да нараства масата на принадлежния труд, който може да се присвоява и който действително се присвоява, а затова трябва да нараства и абсолютната маса на печалбата, присвоявана от обществения капитал. Но същите закони на производството и натрупването заедно с масата на постоянния капитал увеличават в нарастваща прогресия и неговата стойност, увеличават я по-бързо, отколкото стойността на променливата част на капитала, обменявана срещу жив труд. Така по силата на едни и същи закони абсолютната маса на печалбата за обществения капитал расте, а нормата на печалбата спада.

Тук съвсем не вземаме под внимание, че с прогреса на капиталистическото производство и съответстващото му развитие на производителната сила на обществения труд и при увеличаването на производствените отрасли, а следователно и на продуктите, предишната стойностна величина представлява прогресивно нарастваща маса от потребителни стойности и наслади.

Ходът на развитието на капиталистическото производство и натрупване обуславя процеса на труда във все по-нарастващ мащаб

и заедно с това във все по-растящи размери и съответно на това обуславя увеличението на авансирания капитал на всяко отделно предприятие. Затова нарастващата концентрация на капиталите (съпроводвана в същото време, макар и в по-малка степен, с увеличаване броя на капиталистите) е както едно от материалните условия на капиталистическото производство и натрупване, така и един от създаваните от самото него резултати. Ръка за ръка, във взаимодействие с това се извършва прогресиращата експроприация на повече или по-малко непосредствените производители. Така по отношение на отделните капиталисти е ясно, че те командуват все по-големи работнически армии (колкото и да се намалява техният променлив капитал в сравнение с постоянния), че масата на присвояваната от тях принадлежна стойност, а следователно и на печалбата, нараства едновременно със спадането на нормата на печалбата и въпреки това спадане. Именно същите причини, които концентрират маси работнически армии под командата на отделни капиталисти, увеличават също така както масата на прилагания основен капитал, така и масата на суровините и спомагателните материали — и то относително по-бързо, отколкото масата на прилагания жив труд.

Освен това, достатъчно е само да споменем, че при дадено работническо население, ако нормата на принадлежната стойност нараства — било поради удължаване или интензификация на работния ден или пък поради понижаване на работната заплата в стойностен израз като следствие от развитието на производителната сила на труда — масата на принадлежната стойност, а оттук и абсолютната маса на печалбата, трябва да нарасне, въпреки относителното намаляване на променливия капитал в сравнение с постоянния.

Същото развитие на производителната сила на обществения труд, същите закони, които намират израз в относителното намаляване на променливия капитал в сравнение с целия капитал и в ускорящото се заедно с това натрупване — докато, от друга страна, натрупването, въздействайки в обратна посока, става изходен пункт за по-нататъшно развитие на производителната сила и за по-нататъшно относително намаляване на променливия капитал, — същото това развитие, ако оставим настрана временните колебания, се изразява в постоянно нарастващо увеличение на цялата прилагана работна сила, в постоянно усиливащо се нарастване на абсолютната маса на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата.

В каква форма трябва да се изрази този двояк закон на възникващото от едни и същи причини намаляние на *нормата* на печалбата и едновременно увеличение на абсолютната *маса* на печалбата — закон, основан на това, че при дадените условия присвояваната маса на принадлежния труд, а следователно на принадлежната

стойност, нараства и че ако разглеждаме капитала изцяло или разглеждаме всеки отделен капитал само като част от целия капитал, печалбата и принадлежната стойност са тъждествени величини?

Да вземем известна част от капитала, напр. 100, и да пресметнем по отношение на нея нормата на печалбата. Да приемем, че тези 100 представляват средният състав на целия капитал, да кажем $80_c + 20_v$. Във втория отдел на тази книга видяхме, че средната норма на печалбата в различните отрасли на производството се определя не от специфичния състав на капитала във всеки отрасъл, а от неговия среден обществен състав. Заедно с относителното намаление на променливата част в сравнение с постоянната, и следователно в сравнение с целия капитал 100, при неизменяща се и дори при повишаваща се степен на експлоатация на труда намалява се нормата на печалбата, намалява се относителната величина на принадлежната стойност, т. е. нейното отношение към стойността на целия авансиран капитал 100. Но намалява се не само тази относителна величина. Величината на принадлежната стойност, или на печалбата, която целият капитал 100 всмуква, спада абсолютно. При норма на принадлежната стойност 100% капитал от $60_c + 40_v$ произвежда маса принадлежната стойност, а следователно и печалба $= 40$; капитал от $70_c + 30_v$ произвежда маса печалба от 30; при капитал от $80_c + 20_v$ печалбата спада на 20. Това спадане се отнася до масата на принадлежната стойност, а следователно и до печалбата, и произтича от това, че тъй като целият капитал 100 привежда в движение по-малко жив труд изобщо, а при неизменяща се степен на експлоатация по-малко и принадлежният труд, то той произвежда и по-малко принадлежната стойност. Ако каква и да е част от обществения капитал, следователно от капитал със среден обществен състав, приемем за единица мярка за измерване на принадлежната стойност — а това се прави при всяко пресмятане на печалбата, — то изобщо относителното намаляване на принадлежната стойност и нейното абсолютно намаляване се оказват тъждествени. В гореприведените примери нормата на печалбата спада от 40% на 30% и на 20%, тъй като в действителност масата на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата, произвеждана от един и същ капитал, в своята абсолютна величина се понижава от 40 на 30 и на 20. Тъй като величината на стойността на капитала, с който се съизмерва принадлежната стойност, е дадена, именно $= 100$, то намаляването на отношението на принадлежната стойност към тази неизменяща се величина може да бъде само особен израз за намаляването на абсолютната величина на принадлежната стойност и на печалбата. Всъщност това е тавтология. Но обстоятелството, че такова намаление настъпва, произтича, както бе показано, от природата на развитието на капиталистическия производствен процес.

Но, от друга страна, същите причини, които предизвикват абсолютно намаляване на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата върху даден капитал, а затова и на нормата на печалбата, изчислявана в проценти, същите тези причини довеждат до нарастване на абсолютната маса на принадлежната стойност, а следователно и на печалбата, присвоявана от обществения капитал (т. е. от съвкупността на капиталистите). Как трябва да се изрази това? Как единствено може да се представи това? Или — какви условия предполага това привидно противоречие?

Ако всяка част на обществения капитал, равна на 100, а следователно всяка стотица капитал със среден обществен състав, е дадена величина и затова за нея спадането на нормата на печалбата съвпада с намаляването на абсолютната величина на печалбата, защото тъкмо в този случай капиталът, с който тя се измерва, е постоянна величина, то, напротив, величината на целия обществен капитал, както и на капитала, който се намира в ръцете на отделни капиталисти, е изменяща се величина, която, за да отговаря на приетите условия, трябва да се изменя обратно пропорционално на намаляването на своята променлива част.

В предишния пример при процентния състав на капитала $60_c + 40_v$ принадлежната стойност, или печалбата върху него, беше 40_c и затова нормата на печалбата беше 40% . Да приемем, че при такъв състав целият капитал е равен на един милион. В такъв случай цялата принадлежната стойност, а следователно цялата печалба, би била 400 000. Ако след това съставът на капитала бъде $= 80_c + 20_v$, то при неизменяща се степен на експлоатация на труда принадлежната стойност, или печалбата, върху всяка стотица $= 20$. Но тъй като принадлежната стойност, или печалбата, както показахме, в своята абсолютна маса нараства, въпреки тази намаляваща се норма на печалбата или намаляващо се производство на принадлежната стойност на всяка стотица капитал — нараства, да кажем, от 400 000 на 440 000, — то това е възможно само защото целият капитал, който се е образувал едновременно с този нов състав, е нараснал на 2 200 000. Масата на целия приведен в движение капитал се е увеличила със 120% , докато нормата на печалбата е спаднала с 50% . Ако капиталът се беше само удвоил, то за да бъде нормата на печалбата 20% , той би трябвало да произведе само същата маса принадлежната стойност и печалба, както предишният капитал от 1 000 000 при норма на печалбата 40% . Ако той би нараснал по-малко от двойно, то той би произвел принадлежната стойност и печалба по-малко, отколкото по-рано произвеждаше капиталът от 1 000 000, който, за да повиши своята принадлежната стойност от 400 000 на 440 000, би трябвало при своя стар състав да се увеличи от 1 000 000 само на 1 100 000.

Тук се проявява вече по-рано развитият закон⁶⁹, според който с относителното намаляване на променливия капитал, следователно с развитието на обществената производителна сила на труда, се изисква постоянно нарастваща маса на целия капитал, за да привежда в движение същото количество работна сила и да поглъща същата маса принадлеен труд. Затова в същата степен, в която се развива капиталистическото производство, се развива и възможността за относително излишно работническо население не защото производителната сила на обществения труд *се намалява*, а защото тя *се увеличава*, т. е. не поради абсолютно несъответствие между труда и средствата за съществуване или средствата за производството на тях средства за съществуване, а поради несъответствието, което произтича от капиталистическата експлоатация на труда, несъответствие между прогресивното нарастване на капитала и неговата относително намаляваща се нужда от увеличаване на населението.

Спадайки с 50%, нормата на печалбата се спада наполовина. Затова, за да остане масата на печалбата предишната, капиталът трябва да се удвои. При намаляваща се норма на печалбата, за да остане неизменна масата на печалбата, множителят, който показва нарастването на целия капитал, трябва да бъде равен на делителя, който показва спадането на нормата на печалбата. Ако нормата на печалбата спадне от 40 на 20, то за да остане резултатът предишният, целият капитал трябва, обратно, да се увеличи в отношение 20:40. Ако нормата на печалбата е спаднала от 40 на 8, то капиталът би трябвало да се увеличи в отношение 8:40, т. е. пет пъти. Капитал от 1 000 000 при 40% произвежда 400 000 и капитал от 5 000 000 при 8% произвежда също 400 000. Такова нарастване е необходимо, за да може резултатът да остане предишният. Обратно, за да се получи по-голям резултат, капиталът трябва да расте в по-голяма пропорция, отколкото спада нормата на печалбата. С други думи: за да може променливата съставна част на целия капитал не само да си остане абсолютно предишната, но и абсолютно да расте, макар нейното процентно отношение към целия капитал да се намалява, целият капитал трябва да расте в по-голяма пропорция, отколкото се намалява процентното отношение на променливия капитал. Той трябва да расте така, че при неговия нов състав да е нужна за покупка на работна сила не само предишната променлива част на капитала, но още някаква добавка. Ако променливата част на капитал = 100 се намали от 40 на 20, то целият капитал трябва да нарасне на повече от 200, за да може да се употреби променлив капитал по-голям от 40.

Дори ако експлоатираната маса на работническото население останеше неизменна и се увеличише само продължителността и ин-

тензивността на работния ден, масата на употребявания капитал би трябвало да нарасне, тъй като тя трябва да се увеличи даже само за да може с изменението на състава на капитала да се прилага предишната маса труд при предишните отношения на експлоатация.

И така, едно и също развитие на обществената производителна сила на труда се изразява с прогреса на капиталистическия начин на производство, от една страна, в тенденция към прогресиращо спадане на нормата на печалбата и, от друга страна, в постоянно нарастване на абсолютната маса на присвояваната принадена стойност, или печалба; така че, общо взето, на относителното намаляване на променливия капитал и печалбата съответствува абсолютно увеличение и на двете. Както показахме, това двустранно влияние може да намери израз само в нарастване на целия капитал в по-бърза прогресия, отколкото онази, в която спада нормата на печалбата. За да може при по-висок състав на капитала или при относително по-силно увеличение на постоянния капитал да се употреби абсолютно нараснал променлив капитал, трябва целият капитал да нарасне не само пропорционално с по-високия състав, но още по-бързо. От това следва, че с развитието на капиталистическия начин на производство е нужно все по-голямо количество капитал, за да се прилага същата работна сила, и още повече, за да се прилага нараснала работна сила. И така, повишаващата се на капиталистическа основа производителна сила на труда необходимо създава постоянно привидно работническо свръхнаселение. Ако променливият капитал съставлява само $\frac{1}{8}$ от целия капитал вместо по-раншната $\frac{1}{2}$, то за да даде работа на предишната работна сила, целият капитал трябва да се утрои; а за да даде работа на два пъти по-голяма работна сила, той трябва да се ушестори.

Предшестващата политическа икономия, която не съумя да обясни закона за спадането на нормата на печалбата, посочваше увеличаващата се маса на печалбата, нарастването на абсолютната величина на печалбата на отделните капиталисти и на целия обществен капитал като своего рода утешение, но и то почива само на общи думи и възможности.

Че масата на печалбата се определя от два фактора: първо, от нормата на печалбата и, второ, от масата на капитала, който се прилага за получаване на тая норма на печалбата, е само тавтология. Че масата на печалбата може поради това да расте, макар че нормата на печалбата едновременно с това спада, е само израз на тази тавтология и не помага да се придвижим нито крачка напред, защото е възможно и капиталът да нараства, без да се увеличава масата и печалбата, и че той може да нараства дори когато тя спада:

100 при 25% дава 25, а 400 при 5% дава само 20³⁵⁾. Но ако същите причини, които предизвикват спадането на нормата на печалбата, съдействуват на натрупването, т. е. на образуването на допълнителен капитал, и ако всеки допълнителен капитал привежда в движение допълнителен труд и произвежда допълнителна принадлежна стойност; ако, от друга страна, простото спадане на нормата на печалбата вече само по себе си предполага факта, че постоянният капитал, а следователно и целият предишен капитал, е нараснал, то целият този процес престава да бъде тайнствен. По-нататък ще видим към какви умишлени изопачавания в пресмятанията се прибегва, за да се отрече възможността да се увеличава масата на печалбата при едновременно намаляване нормата на печалбата⁷¹.

Ние показахме как същите причини, които предизвикват тенденцията на общата норма на печалбата към спадане, обуславят ускорено натрупване на капитала, а поради това и нарастване на абсолютната величина или общата маса на присвоявания от него принаден труд (принадена стойност, печалба). Както всичко в конкуренцията, а следователно и в съзнанието на нейните агенти, се представя изопачено, така и този закон — имам предвид тази вътрешна и необходима връзка между двете явления, които привидно си противоречат. Ясно е, че в рамките на приведените по-горе пропорции капиталист, който разполага с голям капитал, получава по-голяма маса печалба, отколкото дребният капиталист, който получава привидно висока печалба. По-нататък, най-повърхностното наблюдение на конкуренцията показва, че при известни обстоятелства, ако по-

³⁵⁾ „Ние бихме могли също така да очакваме, че колкото и да се намалява нормата на печалбата върху капитала поради натрупването на капитал в земеделието и повишаването на работната заплата, общата сума на печалбата ще се увеличи. Така, ако приемем, че с натрупването на всеки нови 100 000 ф. ст. нормата на печалбата ще спада от 20 на 19, 18, 17 процента, постоянно намалявайки се, би следвало да се очаква, че величината на печалбата, получена от всички следващи притежатели на капитал, всякога ще прогресира; че тя ще бъде повече, когато капиталът е 200 000 ф. ст., отколкото когато той е 100 000, още повече, когато той е 300 000 ф. ст. и т. н., увеличавайки се, макар и в понижаваща се пропорция, с всяко увеличение на капитала. Обаче тази прогресия е вярна само за известен период: така 19% от 200 000 е повече, отколкото 20% от 100 000, 18% от 300 000 е повече, отколкото 19% от 200 000, но когато капиталът се натрупа до известна голяма сума и печалбата пак спадне, по-нататъшното натрупване ще намалява сумата на печалбата. Да приемем, че натрупването е достигнало 1 000 000, а печалбата е равна на 7%, тогава цялата сума на печалбата ще бъде 70 000; ако сега към единия милион се прибави още 100 000, а печалбата се понижи на 6%, то собствениците на капитала ще получат 66 000, или с 4000 по-малко, макар общата величина на капитала да се е увеличила от 1 000 000 на 1 100 000. „Ricardo „Principles of Political Economy“. (Works ed. by MacCulloch, 1851, Ch VI, p. 68—69). В действителност тук се приема, че капиталът нараства от 1 000 000 на 1 100 000, т. е. с 10%, докато нормата на печалбата спада от 7 на 6, т. е. с 14^{2/7}% Hinc illae lacrimae⁷⁰.

едният капиталист желае да си разчисти място на пазара, да изтика по-дребните капиталисти, като през време на криза той използва това практически, т. е. преднамерено понижава своята норма на печалбата, за да изтика по-дребните капиталисти. По-специално търговският капитал, за който по-подробно ще говорим по-нататък, също разкрива явления, които представят спадането на печалбата като следствие от разширението на работата, а заедно с това и на капитала. Истински научният израз вместо погрешното разбиране ще дадем по-нататък. Подобни повърхностни възгледи възникват от сравняване на нормите на печалбата, получавани в отделните отрасли на стопанска дейност в зависимост от това, дали са подчинени те на режима на свободната конкуренция или на монопола. Цялата плоска представа, каквато се образува в главите на агентите на конкуренцията, намираме у нашия Рошер, именно, че такова намаляване на нормата на печалбата било „по-благоразумно и по-хуманно“.⁷² Намаляването на нормата на печалбата изглежда тук като *следствие* от увеличението на капитала и от свързаната с него сметка на капиталистите, че при по-малка норма на печалбата масата на печалбата, която те слагат в джоба си, ще бъде по-голяма. Всичко това (с изключение на онава, което е дадено у А. Смит, за което ще говорим по-нататък⁷³) е основано на пълното неразбиране що е въобще обща норма на печалбата и на грубата представа, че цените в действителност се определят чрез надбавка на една повече или по-малко произволна част печалба към действителната стойност на стоките. Колкото и груби да са тези представи, те обаче необходимо възникват от изопачения вид, какъвто приемат в сферата на конкуренцията иманентните закони на капиталистическото производство.

Законът, според който спадането на нормата на печалбата, предизвикано от развитието на производителната сила, се съпровожда от увеличаване на масата на печалбата, се изразява и в това, че спадането на цените на стоките, произвеждани от капитала, се съпровожда с относително увеличаване на масата на печалбата, която се съдържа в тях и се реализира чрез тяхната продажба.

Тъй като развитието на производителната сила и съответстващия му по-висок състав на капитала привежда в действие постоянно увеличаващо се количество средства за производство чрез постоянно намаляващо се количество труд, то всяка дробна част от съвкупния продукт, всяка единица стока, или всяко определено отделно количество стока, което служи като единица мярка за цялата маса произведени стоки, поглъща по-малко жив труд и освен това

съдържа по-малко овеществен труд както във възстановяването на изхабената част от вложения основен капитал, така и на употребените суровини и спомагателни материали. Следователно всяка единица стока съдържа по-малка сума труд както овеществен в средства за производство, така и новоприсъединен през време на производството. Затова цената на единица стока спада. Въпреки това масата на печалбата, която се съдържа във всяка единица стока, може да се увеличи, ако нормата на абсолютната или относителната принадлежна стойност расте. Стоката съдържа по-малко новоприсъединен труд, но незаплатената част от последния нараства в сравнение със заплатената част. Обаче това става само в известни граници. Заедно с извънредно бързо извършващото се при развитието на производството абсолютно намаление на сумата на живия труд, новоприсъединен към всяка единица стока, абсолютно ще се намалява и масата на съдържащия се в нея незаплатен труд, колкото и да нараства тя относително, именно в сравнение със заплатената част. Въпреки нарастването на нормата на принадлежната стойност, масата на печалбата, която се пада на всяка единица стока, значително ще се намалява с развитието на производителната сила на труда; а това намаление точно както спадането на нормата на печалбата, само ще се забавя от поевтиняването на елементите на постоянния капитал и от другите обстоятелства, които са посочени в първия отдел на тая книга и които при неизменна и дори при спадаща норма на принадлежната стойност повишават нормата на печалбата.

Обстоятелството, че спада цената на отделните стоки, от чийто сбор се състои съвкупният продукт на капитала, не означава нищо друго, освен че дадено количество труд се реализира в по-голяма маса стоки, че следователно всяка отделна стока съдържа по-малко труд, отколкото по-рано. Това става дори когато се повишава цената на някоя част от постоянния капитал, на суровините и пр. С изключение на отделни случаи (напр. ако производителната сила на труда равномерно поевтинява, всички елементи както на постоянния, така и на променливия капитал) нормата на печалбата ще спада, въпреки повишената норма на принадлежната стойност, 1) защото дори увеличилата се незаплатена част от намалелата се обща сума на новоприсъединения труд е по-малка, отколкото е била по-малката незаплатена част в сравнение с по-голямата обща сума, и 2) защото по-високият състав на капитала се изразява в отделната стока в това, че част от нейната стойност, която представлява изобщо новоприсъединен труд, се намалява в сравнение с оная част от стойността, която е представена във вид на суровини и спомагателни материали и изхажване на основния капитал. Такова изменение в съотношението на различните съставни части на цената на отдел-

ната стока — намалението на онази част от цената, в която е представен новоприсъединеният жив труд, и увеличението на онази част от цената, в която е представен по-рано овещественият труд — е формата, в която намира израз в цената на отделната стока намаляването на променливия капитал в сравнение с постоянния. Доколкото това намаление е абсолютно за капитал от дадена величина, напр. 100, то е абсолютно и за всяка отделна стока като съответна част от възпроизведения капитал. Обаче нормата на печалбата, ако тя се пресметне само по отношение към елементите на цената на отделната стока, би се представила по-друга, отколкото тя е в действителност. И причината за това е следната:

{Нормата на печалбата се изчислява върху целия вложен капитал, но за определено време, фактически за една година. Отношението на произведената и реализирана за една година принадлежна стойност, или печалба, към целия капитал, пресметнато в проценти, дава нормата на печалбата. Следователно тя не е непременно равна с онази норма на печалбата, при която в основата на изчислението се взема не годината, а периодът на оборота на капитала, за който става дума; само в случай, когато този капитал се обръща именно един път в годината, двете норми на печалбата съвпадат.

От друга страна, печалбата, получена в течение на една година, е само сумата на печалбата от стоките, които са произведени и продадени в течение на тази година. Така че ако пресметнем печалбата върху производствените разходи на стоките, ще получим една норма на печалбата $= \frac{p}{k}$, където p е реализираната в продължение на годината печалба, а k е сумата на производствените разходи на стоките, произведени и продадени в течение на същото време. Очевидно е, че тази норма на печалбата $\frac{p}{k}$ само тогава може да съв-

падне с действителната норма на печалбата $\frac{p}{K}$, с масата на печалбата, делена на целия капитал, ако $k=K$, т. е. ако капиталът се обръща тъкмо един път в годината.

Да вземем три различни състояния на какъвто и да е промишлен капитал.

I. Капиталът 8 000 ф. ст. произвежда и продава годишно 5 000 единици стока по 30 шил. единицата, следователно неговият годишен оборот = 7 500 ф. ст. На всяка единица стока той донася печалба 10 шил. = 2 500 ф. ст. в годината. Следователно във всяка единица стока се съдържа 20 шил. авансиран капитал и 10 шил. печалба, по такъв начин нормата на печалбата на всяка единица стока е $\frac{10}{20} = 50\%$. На обръналата се сума 7 500 ф. ст. се пада 5 000

ф. ст. авансиран капитал и 2 500 ф. ст. печалба; нормата на печалбата върху всеки оборот, $\frac{P}{K}$, е също = 50 %. Напротив, нормата на печалбата, пресметната върху целия капитал, $\frac{P}{K} = \frac{2\,500}{8\,000} = 31\frac{1}{4}\%$.

II. Да приемем, че капиталът се е увеличил на 10 000 ф. ст. Да приемем, че поради увеличението на производителната сила на труда той може ежегодно да произвежда 10 000 единици стока при производствени разходи 20 шил. на единица. Той ги продава с печалба от 4 шил., следователно по 24 шил. единицата. В такъв случай цената на годишния продукт = 12 000 ф. ст., от които 10 000 ф. ст. е авансиран капитал и 2 000 ф. ст. печалба. $\frac{P}{K}$ на единица = $\frac{4}{20}$, за годишния оборот = $\frac{2\,000}{10\,000}$, следователно и в двата случая = 20 %, а тъй като целият капитал е равен на сумата от производствените разходи, именно 10 000 ф. ст., то и $\frac{P}{K}$, действителната норма на печалбата, този път = 20 %.

III. Да приемем, че капиталът при постоянно нарастваща производителна сила на труда се е увеличил на 15 000 ф. ст. и произвежда сега годишно 30 000 единици стока при производствени разходи от 13 шил. за единица, при което всяка единица стока се продава с 2 шил. печалба, следователно по 15 шил. По такъв начин годишният оборот = 15 шил. $\times$ 30 000 = 22 500 ф. ст., от които 19 500 се падат на авансирания капитал и 3 000 ф. ст. са печалба. Следователно $\frac{P}{K} = \frac{2}{13} = \frac{3\,000}{19\,500} = 15\frac{5}{13}\%$. Напротив, $\frac{P}{K} = \frac{3\,000}{15\,000} = 20\%$.

И така, виждаме, че само в случай II, когато обърналата се капиталова стойност е равна на целия капитал, нормата на печалбата върху единица стока или върху сумата на оборота е същата, както и изчислената върху целия капитал. В случай I, когато сумата на оборота е по-малка от целия капитал, нормата на печалбата, пресметната върху производствените разходи на стоката, е по-висока; в случай III, когато целият капитал е по-малък от сумата на оборота, тя е по-ниска от действителната норма на печалбата, пресметната върху целия капитал. Това има всеобщо значение.

В търговската практика оборотът се изчислява обикновено неточно. Приема се, че капиталът се е обърнал един път, ако сумата на реализираните стокови цени достига сумата на целия вложен капитал. Но *капиталът* само тогава може да завърши един пълен оборот, когато сумата на *производствените разходи* на реализираните стоки е равна на сумата на целия капитал. — Ф. Е.}

Тук отново проличава колко важно е при капиталистическото производство да се разглежда отделната стока, или стоковият продукт, произведен в течение на определено време, не обособено, не сам по себе си, не като проста стока, а като продукт на авансиращия капитал и в отношение към целия капитал, който произвежда тези стоки.

Макар че *нормата* на печалбата трябва да се изчислява чрез отнасяне масата на произведената и реализирана принадлежна стойност не само към потребената част на капитала, която отново се появява в стоките, но към тази част плюс непотребената, но вложена и продължаваща да служи в производството част на капитала, обаче *масата* на печалбата може да бъде равна само на онази маса печалба, или принадлежна стойност, която се съдържа в самите стоки и трябва да бъде реализирана чрез тяхната продажба.

Ако производителността на промишлеността се увеличава, то цената на отделната стока спада. В нея се съдържа по-малко труд както заплатен, така и незаплатен. Да приемем, че същият труд произвежда напр. три пъти повече продукт; в такъв случай на всеки отделен продукт се пада труд с $\frac{2}{3}$ по-малко. А тъй като печалбата може да съставлява само част от тази маса труд, която се съдържа във всяка отделна стока, то масата на печалбата, която се пада на единица стока, трябва да се намалява и в известни граници дори ако нормата на принадлежната стойност се увеличава. Във всеки случай масата на печалбата върху целия продукт не ще падне пониско от първоначалната маса на печалбата, стига само капиталът да използва също толкова работници, колкото по-рано, при еднаква степен на експлоатация на труда. (Това може да се наблюдава и когато се използват по-малко работници при повишена степен на експлоатация.) Защото в същата пропорция, в която се намалява масата на печалбата, която се пада на единица продукт, се увеличава броят на тези продукти. Масата на печалбата остава предимната, тя само иначе се разпределя върху сумата на стоките; но това никак не изменя разпределението между работници и капиталисти на количеството стойност, което е създадено от новоприсъединения труд. Масата на печалбата може да нараства само ако при прилагането на същата маса труд нараства незаплатеният принадлежен труд или ако при неизменяща се степен на експлоатация на труда се увеличава броят на работниците, или ако става едното и другото. Във всички тези случаи — които обаче според приетите предпоставки предполагат нарастване на постоянния капитал в сравнение с променливия и нарастване на величината на целия вложен капитал — единицата стока съдържа по-малка маса печалба и нормата на печалбата спада дори ако тя се изчислява върху единица стока; да-

дено количество новоприсъединен труд се изразява в по-голямо количество стоки; цената на отделната стока спада. Ако разглеждаме работата абстрактно, то при спадането на цената на отделната стока поради увеличаване производителната сила на труда, следователно при едновременно увеличаване броя на тези по-евтини стоки, нормата на печалбата може да остане предишната, ако напр. увеличението на производителната сила влияе равномерно и едновременно върху всички съставни части на стоките, така че цялата цена на стоката спада в същата пропорция, в каквато е пораснала производителността на труда, и, от друга страна, взаимното отношение на различните съставни части на цената на стоката е останало предишното. Нормата на печалбата би могла дори да се повиши, ако с повишаването на нормата на принадлежната стойност би било свързано значително намаляване на стойността на елементите на постоянния и особено на основния капитал. Но в действителност, както видяхме, нормата на печалбата с течение на времето ще спадне. Обаче от спадането на цената на отделната стока в никой случай не бива да се правят изводи за нормата на печалбата. Всичко се свежда до това, колко е голяма общата сума на капитала, който участва в производството на стоката. Нека напр. цената на един аршин тъкан спадне от 3 шил. на $2\frac{2}{3}$ шил.; ако е известно, че преди такова спадане на цената в нея се е съдържало $1\frac{2}{3}$ шил. постоянен капитал, прежда и пр., $\frac{2}{3}$ шил. работна заплата и $\frac{2}{3}$ шил. печалба, а след спадане на цената — 1 шил. постоянен капитал, $\frac{1}{3}$ шил. работна заплата и $\frac{1}{3}$ шил. печалба, то още не е известно останала ли е нормата на печалбата предишната или не. Това зависи от обстоятелството — нараснал ли е и с колко е нараснал целият авансиран капитал и колко аршина повече произвежда той за дадено време.

Това произтичащо от природата на капиталистическия начин на производство явление, че при нарастваща производителност на труда цената на отделната стока, или на дадено количество стока, спада, броят на стоките се увеличава, масата на печалбата върху отделната стока и нормата на печалбата върху сума от стоки спада, а масата на печалбата върху цялата сума на стоките се увеличава — това явление изразява на повърхността само намаляване на масата на печалбата, която се пада на отделната стока, спадане на нейната цена, увеличаване на масата на печалбата върху увеличилите се общ брой на стоките, произведени от целия капитал на обществото или от отделния капиталист. Тогава това се възприема така, като че капиталистът по добра воля взема по-малка печалба върху отделната стока, но се компенсира с това, че произвежда по-голямо количество стоки. Това разбиране се основава на представата за пе-

чалбата като печалба от отчуждаване“ („profit upon alienation“⁷⁴), която на свой ред е взета от възгледите на търговския капитал.

По-рано, в четвъртия и седмия отдели на първата книга, видяхме, че масата на стоките, която нараства заедно с производителната сила на труда, и поевтиняването на отделната стока (доколкото тези стоки не влияят определящо върху цената на работната сила) сами по себе си, въпреки спадането на цената, не изменят отношението на заплатения и незаплатения труд в отделната стока.

Тъй като в конкуренцията всичко се представя в лъжовен, в превратен вид, то отделният капиталист може да си въобразява: 1) че като понижава цената, той понижава своята печалба от отделната стока, но заедно с това изкарва по-голяма печалба поради увеличението на масата на стоките, които той продава; 2) че той установява цената на отделната стока и чрез умножение определя цената на целия продукт, докато първоначалният процес е делението (виж „Капиталът“, кн. I, гл. X, стр. 281⁷⁶); а умножението е правилно само като втори етап, който предполага такова деление. Вулгарният икономист в действителност тъкмо това и прави, че превежда своеобразните представи на капиталистите, обхванати от конкуренцията, на уж по-теоретически, обобщаващ език и си блъска главата да обоснове правилността на тези представи.

В действителност спадането на цените на стоките и увеличаването на масата на печалбата върху увеличавашата се маса на поевтинените стоки е само друг израз на закона за спадането на нормата на печалбата при едновременно увеличаване на нейната маса.

Изследването на това, доколко спадането на нормата на печалбата може да съвпада с повишаване на цените, толкова малко се отнася тук, колкото и пунктът, който се обсъждаше по-рано („Капиталът“, кн. I, стр. 280—281⁷⁶) във връзка с въпроса за относителната принадлежна стойност. Капиталистът, който прилага усъвършенствувани, но още не влезли във всеобща употреба начини за производство, продава по цена, по-ниска от пазарната, но по-висока от неговата индивидуална производствена цена; по такъв начин нормата на печалбата за него се повишава, докато конкуренцията не я изравни; докато продължава този период на изравнение, възниква нуждата да се увеличи вложеният капитал; според степента на нарастването на капитала капиталистът ще бъде в състояние при новите условия да заангажира част от по-рано заетите работници, може би всички или дори по-голям брой работници, отколкото по-рано, следователно ще бъде в състояние да произвежда същата или по-голяма маса печалба.

Глава четиринадесета

ПРОТИВОДЕЙСТВУВАЩИ ПРИЧИНИ

Ако се вземе под внимание извънредното в сравнение с всички предходни периоди развитие на производителните сили на обществения труд дори само през последните 30 години, особено ако се вземе под внимание огромната маса на основния капитал, който освен самите машини влиза в съвкупността на целия обществен процес на производството, то вместо затруднението, което досега занимаваше икономистите, а именно как да се обясни спадането на нормата на печалбата, възниква друго, противоположно затруднение, именно как да се обясни защо това спадане не е било по-значително или по-бързо. Трябва да има противодействащи влияния, които отслабват и парализират влиянието на общия закон и му придават характер само на тенденция, поради което и ние нарекохме спадането на общата норма на печалбата тенденция към спадане. Най-общите от тези причини са следните:

I. ПОВИШАВАНЕ СТЕПЕНТА НА ЕКСПЛОАТАЦИЯТА НА ТРУДА

Степента на експлоатацията на труда, присвояването на принадлеен труд и принадлежна стойност, се повишава по-специално чрез удължаване на работния ден и интензификация на труда. Тези два пункта са подробно изследвани в книга I, когато ставаше дума за производството на абсолютната и относителната принадлежна стойност. Има много моменти на интензификация на труда, които предполагат увеличение на постоянния капитал в сравнение с променливия, сле-

дователно спадане на нормата на печалбата, както ако работникът трябва да наблюдава по-голям брой машини. При това — както и при повечето начини, които служат за производство на относителна принадлежна стойност — същите причини, които предизвикват нарастване на нормата на принадлежната стойност, могат да обуславят намаляване на масата на принадлежната стойност, която се пада на дадена величина от целия вложен капитал. Но има други моменти на интензификация на труда като напр. ускоряване бързината на машините, които за същото време преработват наистина повече суров материал, но що се отнася до основния капитал, то макар машините да се износват по-бързо, от това никак не се изменя отношението на тяхната стойност към цената на труда, който ги привежда в движение. Но особено удължаването на работния ден, това изобретение на съвременната промишленост увеличава масата на присвоявания принадлежен труд, без да изменя съществено отношението на прилаганата работна сила към привеждания от нея в движение постоянен капитал и фактически по-скоро относително намалява последния. Впрочем ние показахме вече — и в това се заключава тайната на тенденцията на нормата на печалбата към спадане, — че методите на производство на относителна принадлежна стойност изобщо се свеждат към следното: от една страна, възможно по-голяма част от дадена маса труд да се превърща в принадлежна стойност, от друга страна, вобщо да се прилага колкото може по-малко труд в сравнение с авансирания капитал; така че същите причини, които позволяват да се повишава степента на експлоатацията на труда, не допускат капитал от същата обща величина да експлоатира също толкова труд, колкото и преди. Такива са противодействащите тенденции, които, като повишават нормата на принадлежната стойност, в същото време предизвикват намаляване на масата на принадлежната стойност, произвеждана от даден капитал, а следователно и спадане на нормата на печалбата. Тук трябва да се спомене и за масовото прилагане на женски и детски труд, защото при това цялото семейство трябва да доставя на капитала по-голяма маса принадлежен труд, отколкото по-рано, дори ако расте общата маса на работната заплата, получавана от това семейство, макар че подобен случай съвсем не представлява общо явление. Същото влияние има всичко онова, което подпомага при неизменяща се величина на прилагания капитал производството на относителна принадлежна стойност просто чрез подобряване на методите, както в земеделието. Макар тук прилаганият постоянен капитал да не нараства в сравнение с променливия, доколкото разглеждаме последния като показател на заетата работна сила, масата на продуктите нараства по отношение на приложениата работна сила. Същото става, ако производителната сила на тру-

да (безразлично дали влиза нейният продукт в потреблението на работниците или в елементите на постоянния капитал) се освобождава от препятствия, които затрудняват сношенията, от произволни ограничения или от ограничения, които са станали притеснителни с течение на времето, и въобще от всякакъв вид спънки, при което с това на първо време не се засяга отношението на променливия капитал към постоянния.

Когато капиталистите се ползват от изобретения и т. н., които още не са влезли във всеобща употреба, у тях стават временни повишения на принадлежната стойност над нейното общо равнище; може да възникне въпросът, влизат ли тези временни, но постоянно повтарящи се повишения на принадлежната стойност над общото равнище, които се проявяват ту в този, ту в онзи отрасъл на производството, в числото на ония причини, които задържат спадането на нормата на печалбата, но в последна сметка постоянно го ускоряват. На тоя въпрос трябва да се отговори утвърдително.

Масата на принадлежната стойност, произведена от капитал от дадена величина, е произведение от два множителя, от нормата на принадлежната стойност, умножена на броя на работниците, заети при дадена норма. Следователно при дадена норма на принадлежната стойност тя зависи от броя на работниците, а при даден брой на работниците — от нормата на принадлежната стойност, т. е. въобще от сложното отношение на абсолютната величина на променливия капитал и нормата на принадлежната стойност. Обаче ние показахме, че същите причини, които повишават нормата на относителната принадлежната стойност, средно намаляват масата на прилаганата работна сила. Но ясно е, че увеличението или намалението става при това в зависимост от определеното отношение между тези две противоположни движения и че тенденцията към спадане на нормата на печалбата се отслабва по-специално от повишението на нормата на абсолютната принадлежната стойност, която произтича от удължаването на работния ден.

При изследването на нормата на печалбата ние изобщо намерихме, че на спадането на нормата поради нарастването на масата на целия прилаган капитал съответствува увеличението на масата на печалбата. Ако разглеждаме целия променлив капитал на обществото, то произведената от него принадлежната стойност е равна на произведената печалба. Заедно с абсолютната маса на принадлежната стойност е нараснала и нормата на принадлежната стойност; първата е нараснала, защото се е увеличила прилаганата от обществото маса на работната сила, втората — защото се е повишила степента на експлоатацията на този труд. Но по отношение на един капитал от дадена величина, напр. 100, нормата на принадлежната стойност може да

нарасне, докато нейната маса средно се понижава, защото нормата се определя от отношението, в което променливата част на капитала увеличава своята стойност; масата, напротив, се определя от относителната част, която променливият капитал съставлява от целия капитал.

Покачването на нормата на принадлежната стойност — тъй като то става между впрочем и при условия, когато, както е посочено по-горе, постоянният капитал съвсем не се увеличава или се увеличава не в пропорцията, в която се увеличава променливият — е фактор, който взема участие в определянето на масата на принадлежната стойност, а следователно и на нормата на печалбата. Тоя фактор не анулира общия закон. Но той прави това, че този закон действува по-скоро като тенденция, т. е. като закон, абсолютното осъществяване на който се спъва, забавя, отслабва от противодействащи обстоятелства. Но тъй като същите причини, които повишават нормата на принадлежната стойност (дори удължаването на работното време е резултат на едрата промишленост), имат тенденция да намаляват количеството на работната сила, прилагана от даден капитал, то едни и същи причини имат тенденцията и да намаляват нормата на печалбата, и да забавят процеса на това намаление. Ако на един работник е възложена работа, която могат рационално да изпълнят само двама работнища, и ако това става при условия, когато този работник може да замести трима, то единият работник ще доставя сега толкова принадлежен труд, колкото по-рано са доставяли двама, и дотолкова нормата на принадлежната стойност ще се повиши. Но той не ще достави толкова, колкото по-рано са доставяли трима, и по такъв начин масата на принадлежната стойност ще спадне. Обаче това спадане се компенсира или ограничава от повишението на нормата на принадлежната стойност. Ако цялото население ще работи при повишена норма на принадлежната стойност, то масата на принадлежната стойност ще се увеличи, макар населението да остане същото. Тя ще се увеличи още повече при нарастване на населението; и макар че това е свързано с относително намаление на броя на заетите работници в сравнение с величината на целия капитал, това намаление се забавя или спъва поради повишението на нормата на принадлежната стойност.

Преди да изоставим този пункт, трябва още веднаж да подчертаем, че при дадена величина на капитала *нормата* на принадлежната стойност може да расте, макар нейната *маса* да се намалява, и обратно. Масата на принадлежната стойност е равна на нейната норма, умножена на броя на работниците; но тази норма никога не се изчислява върху целия капитал, а само върху променливия капитал, в действителност само върху един работен ден. Напротив, при да-

дена величина на капиталовата стойност *нормата на печалбата* никога не може да се повиши или спадне, ако не се е увеличила или намалила *масата на принадлежната стойност*.

II. СПАДАНЕ НА РАБОТНАТА ЗАПЛАТА ПОД СТОЙНОСТТА НА РАБОТНАТА СИЛА

Ние тук само емпирически посочваме това обстоятелство, тъй като в действителност, както и много друго, което тук би могло да се приведе, то не се отнася към общия анализ на капитала, а се отнася към изследването на конкуренцията, което не влиза в задачата на този труд. Обаче то е една от най-значителните причини, които спъват тенденцията на нормата на печалбата към спадане.

III. ПОЕВТИНЯВАНЕ НА ЕЛЕМЕНТИТЕ НА ПОСТОЯНИЯ КАПИТАЛ

Тук се отнася всичко, което бе казано в първия отдел на тази книга, за причините, които повишават нормата на печалбата при неизменяща се норма на принадлежната стойност или независимо от нормата на принадлежната стойност, следователно и случаят, когато — ако разглеждаме целия капитал — стойността на постоянния капитал нараства не в същата пропорция, в каквата нараства неговият материален обем. Например количеството памук, което преработва един отделен предач в съвременна европейска фабрика, в колосална степен е нараснало в сравнение с количеството, което един европейски предач е преработвал по-рано с помощта на чекрък. Но стойността на преработвания памук се е увеличила не в същата пропорция, в каквата се е увеличило неговото количество. Същото може да се каже за машините и другия основен капитал. Накратко, същото развитие, което увеличава масата на постоянния капитал по отношение на променливия, намалява стойността на неговите елементи поради повишението на производителната сила на труда и следователно пречи, щото стойността на постоянния капитал, макар и постоянно нарастваща, да расте в същата пропорция, в каквата расте неговият материален обем, т. е. материалният обем на средствата за производство, привеждани в движение от същото количество работна сила. В отделни случаи масата на елементите на постоянния капитал може дори да се увеличи, докато неговата стойност остава предишната и дори намалява.

С току-що казаното е свързано извършващото се с развитието на промишлеността обезценяване на наличния капитал (т. е. на неговите веществени елементи). То също представлява една от постоянно действащите причини, които задържат понижаването на нормата на печалбата, макар че при някои обстоятелства то може да намалява масата на печалбата — ако намалява масата на капитала, който носи печалба. Тук отново се оказва, че същите причини, които пораждат тенденцията на нормата на печалбата към спадане, в същото време ограничават осъществяването на тази тенденция

IV. ОТНОСИТЕЛНОТО СВРЪХНАСЕЛЕНИЕ

Създаването на относително свръхнаселение е неотделимо от развитието на производителната сила на труда и се ускорява от това развитие, което се изразява в намаляване на нормата на печалбата. Относителното свръхнаселение толкова по-очевидно се проявява в една страна, колкото по-развит е в нея капиталистическият начин на производство. На свой ред то е причина за това, че, от една страна, в много отрасли на производството продължава да съществува повече или по-малко непълно подчинение на труда от капитала — и при това продължава да съществува по-дълго, отколкото това на пръв поглед съответствува на общото равнище на развитието; това е следствие на поевтиняването и голямата маса намиращи се на пазара или уволнени наемни работници, както и на поупоритата съпротива, която в известни отрасли на производството, в зависимост от тяхната природа, среща превръщането на ръчния труд в машинен. От друга страна, откриват се нови отрасли на производството, особено на производството на луксозни предмети — отрасли, база за които служи именно такова излишно население, освобождаващо се често поради преобладаването на постоянния капитал в други отрасли на производството, и които на свой ред почиват върху преобладаването в тях на елементите на живия труд и само малко по малко преминават същия път на развитие, както другите отрасли на производството. И в двата случая променливият капитал съставлява значителна част от целия капитал, а работната заплата стои под средната, така че в тези отрасли на производството и нормата на принадлежната стойност, и масата на принадлежната стойност са необикновено високи. А тъй като общата норма на печалбата се образува чрез уравниване нормата на печалбата на отделните отрасли на производството, то същата причина, която поражда

тенденцията на нормата на печалбата към спадане, предизвиква тук противодействие на тази тенденция, което повече или по-малко парализира нейното влияние.

V. ВЪНШНАТА ТЪРГОВИЯ

Доколкото външната търговия поевтинява отчасти елементите на постоянния капитал, отчасти необходимите средства за живот, в които се превръща променливият капитал, тя съдейства за повишаване на нормата на печалбата, тъй като повишава нормата на принадлежната стойност и понижава стойността на постоянния капитал. Тя изобщо влияе в това направление, като открива възможност да се разширят размерите на производството. По такъв начин тя ускорява, от една страна, натрупването, а, от друга страна, съкращаването на променливия капитал в сравнение с постоянния, а затова ускорява и понижението на нормата на печалбата. Също така разширението на външната търговия, макар и да е служило в детството на капиталистическия начин на производство за негова база, обаче с неговото развитие поради присъщата на този начин на производство вътрешна необходимост, поради неговата потребност от постоянно разширяващ се пазар разширението на външната търговия е станало негов собствен резултат. Тук пак се проявява същото двойко влияние (Рикардо съвсем не забеляза тази страна на външната търговия).

Друг въпрос — който поради своя специален характер лежи собствено извън границите на нашето изследване — е следният: повишава ли се общата норма на печалбата поради по-високата норма на печалбата, която дава капиталът, вложен във външната, особено в колониалната търговия?

Капитали, вложени във външната търговия, могат да дават по-висока норма на печалбата, тъй като, първо, тук става конкуренция със стоки, които се произвеждат от други страни при по-малко благоприятни условия на производство, така че по-напредналата страна продава своите стоки над тяхната стойност, макар по-евтино от конкуриращите страни. Доколкото трудът на по-напредналата страна се оценява при това като труд с по-високо относително тегло, нормата на печалбата се повишава, защото трудът, който не се заплаща като труд от по-високо качество, се продава като такъв. Едно и също отношение може да се сложи и за страната, в която се отправят стоките, и за онази, от която стоките се получават, а именно може да се окаже, че такава страна дава овеществен труд, *in natura* повече, отколкото получава, и че все пак получава при това стоки по-евтино, отколкото би могла сама да ги произвежда.

Съвсем както фабрикантът, който прилага ново изобретение, преди то да е влязло във всеобща употреба, продава по-евтино от своите конкуренти и все пак над индивидуалната стойност на своите стоки, т. е. той превръща сравнително по-високата производителна сила на прилагания от него труд в принадлежен труд. Той реализира по такъв начин добавъчна печалба. От друга страна, що се отнася до капиталите, вложени в колонии и т. н., те могат да дават по-високи норми на печалба, тъй като там поради ниското развитие нормата на печалбата изобщо стои по-високо, а ако се използват роби, кули и др. т., стои по-високо и експлоатацията на труда. Съвсем не може да се забере защо тези сравнително високи норми на печалбата, донасяни по такъв начин от капиталите, вложени в известни отрасли, и отправяни в родината, не би трябвало да участвуват тук в изравняването на общата норма на печалбата, ако при това на пътя на това изравняване не стоят монополи, и защо те не трябва по такъв начин *pro tanto* да я повишават³⁶⁾. Това е невъзможно да се разбере, особено в случая, когато отраслите, в които е вложен капиталът, са подчинени на законите на свободната конкуренция. А на Рикардо, напротив, работата се представя в следния вид: с парите, получени в чужбина от продажбата по по-висока цена, се закупуват там стоки и се отправят като компенсация назад в родината; следователно тези стоки се продават вътре в страната и това обстоятелство може затова да представлява поне временно особена изгода за тези най-привилегировани сфери на производството. Тази илюзия веднага отпада, щом се абстрахираме от паричната форма. Страната, която се намира в благоприятни условия, при обмена получава повече труд за по-малко количество труд, макар че тази разлика, този излишък, както въобще при обмена между труда и капитала, се присвоява от една известна класа. Следователно, доколкото нормата на печалбата е по-висока, защото тя изобщо е по-висока в колониалната страна, това при благоприятни природни условия може да върви ръка за ръка с ниски стокови цени. Изравняване става, но не изравняване по старото ниво, както мисли Рикардо.

Но същата външна търговия развива вътре в страната капиталистическия начин на производство и следователно води към намаляване на променливия капитал по отношение на постоянния; от друга страна, тя създава свръхпроизводство по отношение на чужбина и затова по-нататък оказва пак противодействащо влияние.

³⁶⁾ В тоя случай е прав А. Смит, а не Рикардо, който казва: „Те твърдят, че равенството на печалбите става по силата на общото повишение на печалбите, а аз съм на мнение, че печалбата, получавана в благоприятстващия отрасъл на търговията, бързо ще спадне до общото равнище“ (*D. Ricardo. Principles of Political Economy*]. Works ed. by Mac Culloch [London 1852], p. 73).

И така общо се оказва, че същите причини, които водят към спадане на общата норма на печалбата, предизвикват противодействия, които спъват това спадане, забавят го и отчасти го парализират. Те не анулират закона, но отслабват неговото действие. Без това би било неразбираемо не спадането на общата норма на печалбата, а, напротив, относителната бавност на това спадане. По такъв начин законът действа само като тенденция, чието влияние се проявява очевидно само при определени обстоятелства и в течение на продължителни периоди време.

Преди да отидем по-нататък, за избягване на възможни недоумения ще повторим още един път двете многократно развивани положения.

Първо: Същият процес, който с хода на развитието на капиталистическия начин на производство поражда поевтиняване на стоките, предизвиква и изменение в органическия състав на обществения капитал, прилаган за производството на стоките, а поради това предизвиква и спадане на нормата на печалбата. По такъв начин намаляването на относителните разходи за отделната стока, както и на онази част от тези разходи, която се получава от изхавянето на машините, не трябва да се отъждествява с нарастването на стойността на постоянния капитал по отношение на променливия, макар че, наопаки, всяко намаляване в относителните разходи за постоянния капитал, при неизменяща се или нарастваща маса на неговите веществени елементи, оказва влияние върху повишаването на нормата на печалбата, т. е. върху намаляването *pro tanto* на стойността на постоянния капитал в сравнение с променливия капитал, който се изразходва във все по-малка пропорция.

Второ: Обстоятелството, че в отделните стоки, от съвкупността на които се образува продуктът на капитала, съдържащият се в тях новоприсъединен жив труд се оказва във все повече намаляваща се пропорция към съдържащите се в тях суровини и употребените за тяхното изготвяне средства на труда; това значи, че в отделните стоки се овеществява постоянно намаляващо се количество новоприсъединяван жив труд, тъй като с развитието на обществената производителна сила за тяхното производство се изисква по-малко труд — това обстоятелство не засяга отношението, в което живият труд, съдържащ се в стоката, се разпада на заплатен и незаплатен. Напротив. Макар общото количество на съдържащия се в стоката новоприсъединен жив труд да се намалява, незаплатената част расте в сравнение със заплатената част или поради абсолютното, или поради относителното съкращение на заплатената част, защото същият метод на производство, който намалява общата сума на новоприсъединения жив труд във всяка единица стока, се

съпровожда с повишение на абсолютната и относителната принадлежна стойност. Тенденцията на нормата на печалбата към спадане е свързана с тенденция към повишаване на нормата на принадлежната стойност, следователно с тенденция към повишаване степента на експлоатацията на труда. Затова във висша степен нелепо е да се обяснява спадането на нормата на печалбата с повишаване на нормата на работната заплата, макар че като изключение и това може да се среща. Само като разбере отношенията, които действуват при образуването на нормата на печалбата, статистиката придобива способността да предприеме действителен анализ на нормата на работната заплата в различни епохи и различни страни. Нормата на печалбата спада не защото трудът става по-малко производителен, а защото той става по-производителен. Едното и другото, повишението на нормата на принадлежната стойност и спадането на нормата на печалбата, са само специфични форми, в които растящата производителност на труда получава капиталистически израз.

VI. УВЕЛИЧЕНИЕ НА АКЦИОНЕРНИЯ КАПИТАЛ

Към гореприведените пет пункта може да се прибави и следният, на който обаче ние засега не можем да се спираме по-подробно. С прогреса на капиталистическото производство, който върви ръка за ръка с ускоряващото се натрупване, част от капитала се има предвид и се прилага само като лихвоносен капитал. Не в смисъл, че всеки капиталист, който дава в заем капитал, се задоволява с лихвата, докато промишленият капиталист получава предприемаческа печалба. Това няма никакво отношение към височината на общата норма на печалбата, защото за нея печалбата = лихва + всякакъв вид печалба + поземлена рента, при което разпределението между тези отделни категории няма значение за общата норма на печалбата. Но в смисъл, че тези капитали, макар и вложени в едри производителни предприятия, донасят, като се спаднат всички разноски, само високи или ниски лихви, така наречени дивиденди, напр. в железопътното дело. Следователно те не участвуват в изравняването на общата норма на печалбата, защото донасяната от тях норма на печалбата е по-ниска от средната. Ако те участвуваха в това, то последната би спаднала много по-ниско. Разглеждайки въпроса теоретически, те могат да се вземат под внимание и в такъв случай ще се получи по-малка норма на печалбата от привидно съществуващата и действително имаща определящо значение за капиталистите, тъй като именно в тези предприятия постоянният капитал е най-голям по отношение на променливия.

Глава петнадесета

РАЗВИТИЕ НА ВЪТРЕШНИТЕ ПРОТИВОРЕЧИЯ НА ЗАКОНА

I. ОБЩИ БЕЛЕЖКИ

В първия отдел на тази книга видяхме, че нормата на принадлежната стойност, изразена във вид на норма на печалбата, всякога изглежда по-ниска, отколкото е в действителност. Сега видяхме, че дори повишаващата се норма на принадлежната стойност има тенденция да се изразява в спадаща норма на печалбата. Нормата на печалбата би била равна на нормата на принадлежната стойност само ако $c=0$, т. е. ако целият капитал би се изразходвал за работна заплата. Спадаща норма на печалбата изразява спадаща норма на принадлежната стойност само когато отношението между стойността на постоянния капитал и масата на работната сила, която го привежда в движение, остава неизменно или когато последната се увеличава по отношение на стойността на постоянния капитал.

Рикардо, изследвайки, както той мислеше, нормата на печалбата, в действителност изследваше само нормата на принадлежната стойност, и то само при предпоставката, че работният ден по интензивност и продължителност е постоянна величина.

Спадане на нормата на печалбата и ускорено натрупване са само дотолкова различни изрази на един и същ процес, доколкото едното и другото са израз на развитието на производителната сила. На свой ред натрупването ускорява спадането на нормата на печалбата, доколкото то поражда концентрация на работите в голям мащаб и заедно с това по-висок състав на капитала. От друга страна, спадането на нормата на печалбата при това ускорява концентрацията на капитала и неговата централизация чрез отнемане собствеността на дребните капиталисти, чрез експроприация на последните остатъци от непосредствени производители, у които има още нещо за экс-

проприиране. По-нататък, вследствие на това се ускорява натрупването, разглеждано по отношение на масата, макар че със спадането на нормата на печалбата се понижава и нормата на натрупването.

От друга страна, доколкото нормата на нарастване на стойността на целия капитал, нормата на печалбата, е стимул на капиталистическото производство (както нарастването на стойността на капитала е негова единствена цел), спадането на нормата на печалбата забавя образуването на нови самостоятелни капитали и така се явява като заплаха за развитието на капиталистическия процес на производство; то подпомага свръхпроизводството, спекулацията, кризите, появата на излишен капитал наред с излишно население. Затова икономистите, които като Рикардо считат капиталистическия начин на производство за абсолютен, чувствуват тук, че този начин на производство сам си създава граници, и затова приписват тези граници не на производството, а на природата (в учението за рентата). Но важното в страха, който им внушава спадането на нормата на печалбата, е чувството, че капиталистическият начин на производство среща в развитието на производителните сили предел, който не стои в никаква връзка с производството на богатството като такова; и този своеобразен предел свидетелствува за ограничеността и за само историческия, преходен характер на капиталистическия начин на производство; свидетелствува за това, че капиталистическият начин на производство не е абсолютен начин на производство на богатството и че, напротив, на известно стъпало той влиза в конфликт със своето по-нататъшно развитие.

Наистина Рикардо и неговата школа изследват само промишлената печалба, в която се съдържа и лихвата. Но и нормата на поземлената рента има също тенденция да спада, макар че нейната абсолютна маса расте и макар че тя може да расте и относително, в сравнение с промишлената печалба (виж Ед. Уест,⁷⁸ който преди Рикардо разви закона на поземлената рента). Ако разглеждаме целия обществен капитал K и означим с p_1 промишлената печалба, която остава след спадането на лихвата и поземлената рента, означим лихвата със z и поземлената рента с r , то

$$\frac{m}{K} = \frac{p}{K} = \frac{p_1 + z + r}{K} =$$

$$= \frac{p_1}{K} + \frac{z}{K} + \frac{r}{K}.$$

Ние видяхме, че макар в хода на развитието на

капиталистическото производство общата сума на принадлежната стойност m постоянно да расте, обаче $\frac{m}{K}$ също тъй постоянно се намалява, защото K расте още по-бързо от m . Следователно няма никакво противоречие в това, че p_1 , z и r всяко само по себе си може по-

стоянно да расте, докато $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$, както и $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ и $\frac{r}{K}$ всяко само по себе си може да става все по-малко, или че p_1 в сравнение с z или r в сравнение с p_1 , или пък в сравнение с p_1 и със z относително расте. При увеличаване съвкупната принадлежна стойност или печалбата $m=p$, но при едновременно спадане на нормата на печалбата $\frac{m}{K} = \frac{p}{K}$ отношението на величината на частите p_1 , z и r , на които се разпада $m=p$, може да се изменя всякак в границите, определяни от общата сума m , без да се засяга величината на m или $\frac{m}{K}$.

Изменението на p_1 , z и r по отношение едно към друго е само друго разпределение на m по различни рубрики. Затова $\frac{p_1}{K}$, $\frac{z}{K}$ или $\frac{r}{K}$, нормата на индивидуалната промишлена печалба, нормата на лихвата и отношението на рентата към целия капитал, могат да нарастват едно по отношение към друго, макар общата норма на печалбата, $\frac{m}{K}$, да спада; остава само условието сумата на трите величини да бъде $= \frac{m}{K}$. Ако нормата на печалбата спадне от 50% на 25%, напр. ако съставът на капитала при норма на принадлежната стойност 100% от $50_c + 50_p$ се измени на $75_c + 25_p$, то в първия случай капитал 1000 ще даде печалба 500, а във втория случай капитал 4000 ще даде печалба 1000. m или p се е удвоило, но p' е спаднало наполовина. И ако по-рано от 50% на печалбата се падаше 20, на лихвата 10 и на рентата 20, то $\frac{p_1}{K} = 20\%$, $\frac{z}{K} = 10\%$, $\frac{r}{K} = 20\%$. Ако при превръщането в 25% отношенията остават предишните, то $\frac{p_1}{K} = 10\%$, $\frac{z}{K} = 5\%$ и $\frac{r}{K} = 10\%$. Напротив, ако $\frac{p_1}{K}$ спадне на 80% и $\frac{z}{K}$ на 40%, то $\frac{r}{K}$ ще се повиши на 130%. Относителната величина на r би се повишила в сравнение с p_1 и z , но все пак p' би останало предишното. При двете предпоставки сумата на p_1 , z и r би се увеличила, тъй като тя би била произведена посредством четири пъти по-голям капитал. Впрочем, предпоставката на Рикардо, че първоначално промишлената печалба (плюс лихвата) съдържа цялата принадлежна стойност, е исторически и логически невярна. Напротив, само с прогреса на капиталистическото производство 1) цялата печалба от самото начало попада в ръцете на промишлените и търговските капиталисти за по-нататъшно разпреде-

ление и 2) рентата се свежда към излишъка над печалбата. След това върху тази капиталистическа база отново расте рентата, която е само част от печалбата (т. е. от принадлежната стойност, разглеждана като продукт на целия капитал), но не онази специфична част от продукта, която капиталистът си присвоява.

Ако приемем наличието на необходимите средства за производство, т. е. достатъчно натрупване на капитал, то създаването на принадлежна стойност при дадена нейна норма, следователно при дадена степен на експлоатация на труда, намира предел само в работническото население, а при дадено работническо население то намира предел само в степента на експлоатацията на труда. И капиталистическият процес на производство по своята същина се състои в производство на принадлежна стойност, представлявана от принадлежен продукт, или от съответната част от произведените стоки, в която е въплътен незаплатен труд. Никога не трябва да се забравя, че производството на тази принадлежна стойност — а обратното превръщане на част от нея в капитал, или натрупването, образува интегрална част от това производство на принадлежна стойност — е непосредствената цел и определящият мотив на капиталистическото производство. Затова никога не бива да се изобразява капиталистическото производство като такова, каквото то не е всъщност, именно като производство, което има за своя непосредствена цел потреблението или изготвянето на средства за потребление за капиталистите. При това би бил съвсем забравен неговият специфичен характер, който се изразява от цялата негова вътрешна същина.

Добиването на тази принадлежна стойност образува непосредствения процес на производството, за който, както казахме, няма други предели освен посочените по-горе. Щом количеството принадлежен труд, което може да се изстиска, се овещести в стоки, принадлежната стойност е произведена. Но с това производство на принадлежна стойност е завършен само първият акт на капиталистическия процес на производство, непосредственият процес на производството. Капиталът е всмукал толкова и толкова незаплатен труд. С развитието на процеса, който се изразява в спадането на нормата на печалбата, масата на така произведената принадлежна стойност достига чудовищни размери. Сега настъпва вторият акт на процеса. Цялата стокова маса, целият продукт — както онази негова част, която възстановява постоянния и променливия капитал, така и частта, която представлява принадлежната стойност, — трябва да бъде продадена. Ако това не става или ако то става само отчасти, или ако стоката се продава само по цени, които са по-ниски от производствените цени, то, макар и работникът да е бил експлоатиран, тази експлоатация не се реал-

лизира като такава за капиталиста, което може да бъде свързано с липса на реализация на изстисканата принадлежна стойност или само с частичната ѝ реализация, дори с частична или пълна загуба на капитал. Условията на непосредствената експлоатация и условията на нейната реализация не са тъждествени. Те не само не съвпадат по време и място, но са различни и по същината си. Първите се ограничават само от производителната сила на обществото, вторите се ограничават от пропорционалността на различните отрасли на производството и потребителната сила на обществото. Но тази последната се определя не от абсолютната производителна сила и не от абсолютната потребителна сила, а от потребителната сила въз основа на антагонистичните отношения на разпределение, които свеждат потреблението на огромната маса на обществото до един минимум, който се изменя само в повече или по-малко тесни граници. Тя е ограничена по-нататък от стремежа към натрупване, от стремежа към увеличение на капитала и към производство на принадлежна стойност в разширен мащаб. Това е законът на капиталистическото производство, диктуван от постоянните революции в самите методи на производство, от обезценяването на наличния капитал, което постоянно съпровожда такива преврати от всеобщата конкурентна борба, от необходимостта да се усъвършенствува производството и да се разширява неговият мащаб просто като средство за запазване и под заплаха от гибел. Затова пазарът трябва постоянно да се разширява, така че пазарните връзки и определящите ги условия все повече вземат характер на независим от производителите природен закон, все повече се изплъзват от контрол. Вътрешното противоречие се стреми да си намери разрешение в разширението на външното поле на производството. Но колкото повече се развива производителната сила, толкова повече идва тя в противоречие с тясната база, върху която почиват отношенията на потреблението. Върху тази пълна с противоречия база никак не е противоречие, че излишък от капитал е свързан с растящ излишък от население, защото, макар че при съединението на излишък от капитал с излишък от население масата на произвежданата принадлежна стойност би нараствала, но именно поради това би нараствало и противоречието между условията, при които тази принадлежна стойност се произвежда, и условията, при които тя се реализира.

Ако е дадена определена норма на печалбата, то масата на печалбата всякога зависи от величината на авансирания капитал. Натрупването обаче се определя в такъв случай от частта на тази маса, която се превръща в капитал. Но тъй като тази част е равна на печалбата минус потребения от капиталистите доход, то тя ще зависи не само от стойността на тази маса, но и от евтинията на

стоките, които капиталистът може да купи с нея; на стоките, които отчасти влизат в неговото потребление — в неговия доход, — отчасти в неговия постоянен капитал (работната заплата се приема тук за дадена).

Масата на капитала, която работникът привежда в движение, стойността на която той запазва със своя труд и я застава пак да се появи в продукта, е съвсем различна от стойността, която той присъединява. Ако масата на капитала = 1000 и присъединеният труд = 100, то възпроизведеният капитал = 1100. Ако масата = 100 и присъединеният труд = 20, то възпроизведеният капитал = 120. Нормата на печалбата в първия случай = 10%, във втория = 20%. И при все това от 100 може да се натрупа повече, отколкото от 20. И така потокът на капитала нараства по-нататък (обезценяването поради повишаването на производителната сила оставяме настрана) или се натрупва пропорционално на масата, която той вече съставлява, но не пропорционално на височината на нормата на печалбата. Висока норма на печалбата, доколкото тя се основава на висока норма на принадлежната стойност, е възможна, ако работният ден е твърде продължителен, макар трудът да е бил непроизводителен; тя е възможна въпреки непроизводителността на труда, защото потребностите на работниците са много малки и поради това средната работна заплата е много ниска. Ниската работна заплата ще съответствува на липса на енергия у работниците. Въпреки високата норма на печалбата капиталът при това се натрупва бавно. Населението не се увеличава, а работното време, което продуктът струва, е голямо, макар че получаваната от работника работна заплата е малка.

Нормата на печалбата спада не защото работникът е по-малко експлоатиран, а защото изобщо се прилага относително по-малко труд в сравнение с прилагания капитал.

Ако, както показахме, спадането на нормата на печалбата става едновременно с повишаване на масата на печалбата, то по-голямата част от годишния продукт на труда ще се присвоява от капиталиста под категорията капитал (като възстановяване на потребения капитал) и относително по-малката част — под категорията печалба. Оттук произтича фантазията на поп Чалмърс⁷⁹, че колкото по-малка маса от годишния продукт капиталистите изразходвали като капитал, толкова по-голяма печалба те изкарвали, при което държавната църква им идва на помощ, за да се погрижи за потреблението, а не за капитализацията на значителна част от принадлежния продукт. Попът смесва причината и следствието. Впрочем масата на печалбата дори при по-малка норма расте заедно с величината на изразходвания капитал. Обаче това в същото време обуславя концентрацията на капитала, тъй като сега условията на производството

изискват влагане на по-големи капитали. Това обуславя също така централизацията на капитала, т. е. поглъщането на дребните капиталисти от едрите и загубването на капиталите от първите. Това пак е отделяне, макар само от вторичен ред, на условията на труда от производителите, към които все още се отнасят тези дребни капиталисти, тъй като у тях собственият труд още играе известна роля; трудът на капиталиста изобщо е обратно пропорционален на величината на неговия капитал, т. е. на степента, в която той е капиталист. Това е същото отделяне на условията на труда, от една страна, и производителите — от друга, което образува понятието капитал, което започва заедно с първоначалното натрупване („Капиталът“, кн. I, гл. XXIV), проявява се след това като постоянен процес в натрупването и концентрацията на капитала и, накрай, тук се изразява като централизация в малко ръце на вече наличните капитали и загуба на капиталите от мнозина (такава форма приема сега експроприацията). Този процес скоро би довел капиталистическото производство до катастрофа, ако наред с центростремителната сила постоянно не влияеха все отново и отново децентрализиращо противодействащи тенденции.

II. КОНФЛИКТ МЕЖДУ РАЗШИРЕНИЕТО НА ПРОИЗВОДСТВОТО И НАРАСТВАНЕТО НА СТОЙНОСТТА

Развитието на обществената производителна сила на труда се проявява двояко: Първо, във величината на вече произведените производителни сили, в стойностния обем и масата на условията на производството, при които се извършва новото производство, и в абсолютната величина на вече натрупания производителен капитал; второ, в относително малката в сравнение с целия капитал величина на оная негова част, която се изразходва за работна заплата, т. е. в относително малкото количество на живия труд, който се изисква за възпроизводството и увеличението на стойността на даден капитал, за масовото производство. А това предполага в същото време концентрация на капитала.

По отношение на прилаганата работна сила развитието на производителната сила се проявява пак двояко: Първо, в увеличението на принадлежния труд, т. е. в съкращаването на необходимото работно време, което се изисква за възпроизводството на работната сила. Второ, в намаляването на количеството на работната сила (броя на работниците), която изобщо се употребява, за да се приведе в движение даден капитал.

Двете тези движения не само вървят ръка за ръка, но взаимно се обуславят и представляват явления, в които намира израз един и същ закон. Между това те влияят върху нормата на печалбата в противоположно направление. Общата маса на печалбата е равна на общата маса на принадлежната стойност, нормата на печалбата = $\frac{m}{K}$ = $\frac{\text{принадена стойност}}{\text{целия авансиран капитал}}$. Но принадлежната стойност, нейната обща сума се определя, първо, от нейната норма, а, второ, от масата на труда, едновременно прилаган при тази норма, или — което е същото — от величината на променливия капитал. От една страна, нараства единият фактор, нормата на принадлежната стойност, от друга страна, се намалява (относително или абсолютно) другият фактор, броят на работниците. Доколкото развитието на производителната сила съкращава заплащаната част от прилагания труд, то повишава принадлежната стойност, повишава нейната норма; доколкото пък намалява общата маса на труда, прилаган от даден капитал, то намалява другия фактор, броя на работниците, на който трябва да се умножи нормата на принадлежната стойност, за да се получи нейната маса. Двама работника, които работят по 12 часа на ден, не могат да дадат същата маса принадлежната стойност, каквато дават 24 работника, които работят само по 2 часа всеки, дори ако те биха се хранели само с въздух и ако поради това те не би трябвало да работят за самите себе си. Следователно в това отношение има известни непреодолими граници за компенсация на съкращаването на броя на работниците чрез повишаване степента на експлоатацията на труда; затова то може, разбира се, да спъне спадането на нормата на печалбата, но не да го отстрани.

И така, с развитието на капиталистическия начин на производство нормата на печалбата спада, но нейната маса расте с увеличението на масата на вложения капитал. При дадена норма абсолютната маса, на която нараства капиталът, зависи от неговата налична величина. Но, от друга страна, ако е дадена тази величина, то отношението, в което той расте, нормата на неговото нарастване, зависи от нормата на печалбата. Нарастването на производителната сила (което освен това, както споменахме, постоянно върви ръка за ръка с обезценяването на наличния капитал) непосредствено може да повиши величината на стойността на капитала само ако то, като повишава нормата на печалбата, увеличава онази част от стойността на годишния продукт, която отново се превръща в капитал. Колкото се отнася до производителната сила на труда (защото тази производителна сила непосредствено няма никакво отношение към стойността на наличния капитал), това може да стане само доколкото

поради това или се увеличава относителната принадлежна стойност, или се намалява стойността на постоянния капитал, следователно поевтиняват стоките, които влизат или във възпроизводството на работната сила, или в елементите на постоянния капитал. Но и двете включват обезценяване на наличния капитал, двете вървят ръка за ръка с относителното намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния. Двете обуславят спадането на нормата на печалбата и двете забавят това спадане. По-нататък, доколкото повишението на нормата на печалбата предизвиква повишено търсене на труд, то влияе върху увеличението на работническото население и заедно с това върху увеличението на годния за експлоатация материал, който тепърва прави капитала капитал.

Но косвено развитието на производителната сила на труда съдействува за увеличение на наличната капиталова стойност, като увеличава масата и разнообразието на потребителните стойности, в които е представена една и съща разменна стойност и които образуват материалния субстрат, вещните елементи на капитала, веществените предмети, от които непосредствено се състои постоянният капитал и поне косвено — променливият. С предишния капитал и предишния труд се произвеждат повече неща, които, независимо от тяхната разменна стойност, могат да бъдат превърнати в капитал — неща, които могат да служат за всмукване на допълнителен труд, следователно и на допълнителен принадлежен труд, и които по този начин могат да образуват допълнителен капитал. Масата труд, с който капиталът може да се разпорежда, зависи не от стойността на този капитал, а от масата на суровините и спомагателните материали, на машините и елементите на основния капитал, на средствата за живот — от всичко онова, от което капиталът се съставя, каквато и да е неговата стойност. Като расте по този начин масата на прилагания труд, следователно и на принадлежния труд, расте и стойността на възпроизвеждания капитал и на новоприсъединяваната към нея добавъчна стойност.

Но тези два момента, които влизат в процеса на натрупването, не трябва да се разглеждат само в състоянието на спокойното им съществуване един до друг, в каквото ги изучава Рикардо; те съдържат в себе си противоречие, което се проявява в противоречиви тенденции и явления. Противодействащите един на друг фактори действуват едновременно един против друг.

Едновременно с подбудите към действително умножаване на работническото население, произтичащи от увеличението на функциониращата като капитал част от целия обществен продукт, действуват фактори, създаващи само относително свръхнаселение.

Едновременно със спадането на нормата на печалбата расте масата на капиталите и ръка за ръка с това става обезценяване на

наличния капитал, което спъва спадането на нормата на печалбата и подбужда към ускорено натрупване на капиталова стойност.

Едновременно с развитието на производителната сила се развива по-високият състав на капитала, относителното намаляване на променливата част в сравнение с постоянната.

Тези различни влияния се проявяват ту предимно едно до друго в пространството, ту предимно едно след друго във времето; конфликтът на противодействащите един на друг фактори периодически намира изход в кризите. Кризите всякога са само временно насилствено разрешение на съществуващите противоречия, насилствени взривове, които за миг възстановяват нарушеното равновесие.

Противоречието, изразено най-общо, се състои в това, че на капиталистическия начин на производство е присъща тенденция към абсолютно развитие на производителните сили независимо от стойността и съдържащата се в последната принадлежна стойност, както и независимо от обществените отношения, при които става капиталистическото производство; докато, от друга страна, неговата цел е запазването на съществуващата капиталова стойност и нейното увеличение във възможно по-голяма степен (т. е. постоянно ускоряващо се нарастване на тая стойност). Специфичната особеност на капиталистическия начин на производство се състои в това, да използва наличната капиталова стойност като средство за възможно по-голямо увеличение на тази стойност. Методите, с които той постига това, водят към намаляване нормата на печалбата, обезценяване на наличния капитал и развитие на производителните сили на труда за сметка на вече произведените производителни сили.

Периодичното обезценяване на наличния капитал — това иманентно средство на капиталистическия начин на производство, което служи да се спъва спадането на нормата на печалбата и да ускорява натрупването на капиталова стойност чрез образуване на нов капитал — нарушава сложилите се отношения, в които се извършва процесът на обръщението и възпроизводството на капитала, и затова се съпровожда с внезапни задръжки и кризи на производствения процес.

Вървящото ръка за ръка с развитието на производителните сили относително намаление на променливия капитал в сравнение с постоянния стимулира растежа на работническото население и в същото време постоянно създава изкуствено свръхнаселение. Натрупването на капитала, разглеждано откъм стойността, се забавя от спадането на нормата на печалбата и в същото време още повече се ускорява натрупването на потребителни стойности, докато последното на свой ред води към ускоряване хода на натрупването, разглеждано откъм стойността.

Капиталистическото производство постоянно се стреми да преодолее тези иманентни предели, но то ги преодолява само чрез средства, които му поставят тези предели отново, и то в по-колосален мащаб.

Истинският предел на капиталистическото производство е *самият капитал*, това значи: капиталът и самонарастването на неговата стойност се явява като изходен и краен пункт, мотив и цел на производството; производството е само производство за *капитала*, а не обратно: средствата за производство не са просто средства за постоянно разширяване жизнения процес на *обществото* на производителите. Пределите, в които само може да се осъществява запазването и увеличаването на стойността на капитала, основаващо се върху експроприацията и обедняването на масата на производителите — тези предели влизат постоянно в противоречие с методите на производство, които капиталът е принуден да прилага за постигане на своята цел и които се стремят към безгранично разширение на производството, към производството като самоцел, към безусловно развитие на обществените производителни сили на труда. Средството — безусловно развитие на обществените производителни сили — влиза в постоянен конфликт с ограничената цел — увеличаване стойността на съществуващия капитал. Затова, ако капиталистическият начин на производство е историческо средство за развитие на материалната производителна сила и за създаване на съответен на тази сила световен пазар, то той в същото време е постоянното противоречие между тази негова историческа задача и свойствените нему обществени производствени отношения.

III. ИЗЛИШЪК НА КАПИТАЛ ПРИ ИЗЛИШЪК НА НАСЕЛЕНИЕ

Със спадането на нормата на печалбата расте минимумът капитал, който е необходим на отделния капиталист за производителното прилагане на труда — необходим както за експлоатацията на труда изобщо, така и за да може употребяваното работно време да бъде необходимо за производството на стоките време, за да не превишава то средното работно време, обществено необходимо за производството на стоките. И едновременно расте концентрацията, защото отвъд известни граници голям капитал с ниска норма на печалбата натрупва по-бързо, отколкото малък капитал с висока норма на печалбата. Тази растяща концентрация, достигнала известно равнище, довежда на свой ред до ново спадане на нормата на печалбата. Масата на дребните раздробени капитали се тика поради това по пътя

на авантюрите: спекулация, машинации с кредити и акции, кризи. Под така нареченото изобилие на капитала всякога се подразбира по същество изобилието на такъв капитал, за който спадането на нормата на печалбата не се уравновесява от масата на последната — а това са всякога новообразуващите се свежи издънки на капитала, — или изобилието на такива капитали, които, недостатъчни сами по себе си за самостоятелни действия, се предоставят във форма на кредит в разпореждане на ръководителите на големите предприятия. Това изобилие на капитал възниква поради същите обстоятелства, които предизвикват относителното свръхнаселение, и затова това изобилие е явление, което допълня последното, макар двете те да се намират на противоположни полюси: на едната страна — незаето капитал, на другата страна — незаето работническо население.

Свръхпроизводство на капитал, а не на отделни стоки — макар че свръхпроизводството на капитал всякога включва свръхпроизводство на стоки — не означава затова нищо друго освен свръхнатрупване на капитал. За да се разбере какво е това свръхнатрупване (по-подробното му изследване ще бъде дадено по-долу), трябва само да го вземем абсолютно. Кога свръхпроизводството на капитала би било абсолютно? И при това свръхпроизводство, което би се разпростирало не върху тази или онази, или върху няколко значителни сфери на производството, но би било абсолютно в целия свой обем, т. е. би обхващало всички клонове на производството?

Би имало абсолютно свръхпроизводство на капитал, ако допълнителният капитал за целта на капиталистическото производство би бил = 0. Но целта на капиталистическото производство е увеличаване стойността на капитала, т. е. присвояване на принадлеен труд, производство на принадлежна стойност, на печалба. Следователно, ако капиталът би нараснал в сравнение с работническото население дотолкова, че не би могло нито да се удължи абсолютното работно време, което това население доставя, нито да се разшири относителното принадлежно време (последното и без това би било неизпълнимо при обстоятелствата, когато търсенето на труд е толкова значително, следователно, когато има тенденция към повишение на работната заплата), т. е. ако нарасналият капитал би произвеждал само такава или дори по-малка маса принадлежна стойност, отколкото преди неговото нарастване, то би имало абсолютно свръхпроизводство на капитал, т. е. нарасналият капитал $K + \Delta K$ би произвел печалба не повече или дори по-малко, отколкото капиталът K ; преди да бъде увеличен с ΔK . И в двата случая би станало силно и внезапно спадане на общата норма на печалбата, но този път поради изменение в състава на капитала, което не би се дължало на развитие на производителната сила, а на

повишение на паричната стойност на променливия капитал (поради повишаване на работната заплата) и съответното нему намаление на отношението на принадлежащия труд към необходимия труд.

В действителност работата би взела такъв вид, че част от капитала би лежала изцяло или отчасти неизползвана (защото тя би трябвало изпърво да изтика от неговите позиции вече действащия капитал, за да може изобщо да увеличи своята стойност), а другата част под натиска на незаетия или само наполовина заетия капитал би се влагала при по-ниска норма на печалбата. При това би било безразлично, ако част от допълнителния капитал би заел мястото на стария, а този последният би заел място в допълнителния. Все пак бихме имали от едната страна, предишната капиталова сума, от другата — допълнителната. Спадането на нормата на печалбата би се съпровождало в този случай от абсолютно намаление на масата на печалбата, тъй като при нашите предпоставки масата на прилаганата работна сила не би могла да се увеличи и нормата на принадлежната стойност не би могла да се повиши, следователно не би могла да се увеличи и масата на принадлежната стойност. А намалената маса на печалбата би трябвало да се пресмята по отношение на целия нараснал капитал. Но дори ако приемем, че заетият капитал продължаваше да се влага при предишната норма на печалба, следователно масата на печалбата останеше предишната, то все пак тя би се пресмятала върху една нараснала обща сума на капитала, а това пак предполага спадане на нормата на печалбата. Ако един общ капитал 1000 даваше печалба 100, а след увеличението му на 1500 той, както по-рано, дава само 100, то във втория случай 1000 дават вече само $66\frac{2}{3}$. Нарастването на стойността на предишния капитал би се съкратило абсолютно. При новите условия капиталът = 1000 би носел не повече, отколкото по-рано капитал = $666\frac{2}{3}$.

Но ясно е, че това фактическо обезценяване на предишния капитал би се извършило не без борба, че допълнителният капитал ΔK не без борба би получил възможност да функционира като капитал. Нормата на печалбата би спаднала не поради конкуренцията, която произтича от свръхпроизводството на капитал, а, напротив, конкурентната борба би започнала сега, защото спадането на нормата на печалбата и свръхпроизводството на капитал произтичат от едни и същи причини. Старите функциониращи капиталисти, в ръцете на които би се оказала част от ΔK , в по-голяма или по-малка степен биха я оставили да лежи без употреба, за да не обезценят своя първоначален капитал и, да не стеснят мястото, заемано от него в областта на производството, или пък те биха я употребили така, че макар с еременна загуба да стоварят бездействието на до-

пълнителния капитал върху новите пришълци и изобщо върху своите конкуренти.

Частта ΔK , която би била в нови ръце, би се стремила да заеме място за сметка на стария капитал и това отчасти би ѝ се удало, доколкото тя би оставила в бездействие част от стария капитал, би го принудила да ѝ очисти старото място и да заеме мястото на допълнителния капитал, зает само отчасти или съвсем незает.

Доколкото капиталът трябва да функционира като капитал и да расте по стойност, известна част от стария капитал при всички обстоятелства трябва да стои незаета, незаета в качеството ѝ на капитал. Каква част трябва да остане незаета, ще реши конкурентната борба. При нормален ход на работата конкуренцията, както се оказва при изравняването на общата норма на печалбата, действа като осъществен на практика братски съюз на класата на капиталистите, така че те дружно делят помежду си общия добив пропорционално на дела, вложен от всекиго. Но доколкото се касае вече до разпределение не на печалбата, а на загубата, всеки се стреми колкото е възможно да намали своя дял от загубата и да я прехвърли на гърба на друго. Загубата е неизбежна за цялата класа на капиталистите. Но каква част ще се пада на всеки отделен капиталист, доколко трябва да вземе участие в подялбата ѝ всеки отделен капиталист, това става тогава въпрос на сила и хитрост и конкуренцията се превръща в такъв случай в борба на враждуващи събрата. Тогава се проявява противоположността между интереса на всеки отделен капиталист и този на цялата класа на капиталистите също както по-рано тъждествеността на тези интереси практически си прокарваше път чрез конкуренцията.

Как би могъл да се изглади този конфликт и отново да се възстановят отношенията, които съответствуват на „здравото“ движение на капиталистическото производство? Начинът за изглаждане се съдържа вече в самото извяване на конфликта, за отстраняването на който става дума. Той се състои в това, че капитал, равен по стойност на целия допълнителен капитал ΔK или поне част от него, се оставя без употреба или отчасти дори се унищожава. Макар че както това ясно се вижда от самото изложение на конфликта, тази загуба съвсем не се разпределя равномерно между отделните индивидуални капитали, а това се решава от конкурентната борба, при което загубата се разпределя твърде неравномерно и в твърде различни форми съответно на специфичните предимства или вече завоювани позиции, така че един капитал остава незает, друг се унищожава, трети търпи само относителни загуби или се подхвърля само на временно обезценяване и т. н.

Но при всички обстоятелства равновесието би се възстановило чрез бездействието или дори унищожението на капитал в по-голям или по-малък обем. Това би се разпростряло отчасти върху материалната субстанция на капитала, т. е. част от средствата за производство, основен и оборотен капитал, не би функционирала, не би действувала като капитал; част от предприятията, вече започнали производство, биха спрели работата. Макар в това отношение времето нищо да не щади и да влошава всички средства за производство (с изключение на земята), тук поради спиране на функционирането в действителност би станало много по-значително разрушение на средствата за производство. Но главният резултат в това отношение би бил, че тези средства за производство биха престанали да действуват като средства за производство, за повече или по-малко време биха преустановили функционирането си като средства за производство.

Но главното разрушение, при това от най-остър характер, би засегнало капитала, а доколкото той има свойството на стойност — капиталовите *стойности*. Частта от капиталовата стойност, която се намира само във форма на свидетелства за получаване в бъдеще на част от принадлежната стойност, от печалбата, в действителност представляваща само различни форми на кредитни книжа срещу производството, се обезценява веднага с намаляване на доходите, на които е разчетена тая част. Част от наличното злато и сребро лежи без употреба, не функционира като капитал. Част от намиращите се на пазара стоки могат да извършват своя процес на обръщение и възпроизводство само при извънредно понижение на техните цени, следователно чрез обезценяване на капитала, който представлява тази част. Също тъй се обезценяват повече или по-малко елементите на основния капитал. Към това се прибавя обстоятелството, че определени, взети като предпоставка отношения на цените обуславят процеса на възпроизводството, затова последният поради общото спадане на цените идва в застои и разстройство. Това разстройство и спиране парализира функцията на парите като платежно средство, която се развива с развитието на капитала и се основава на споменатите приети отношения на цените, разкъсва на сто места веригата на платежните задължения в определени срокове, още повече се изостря от възникващото поради това сътресение на кредитната система, която се развива заедно с капитала, и по този начин довежда до силни и остри кризи, до внезапни насилствени обезценявания, до действително спиране и нарушаване на процеса на възпроизводството и заедно с това до действително съкращаване на възпроизводството.

Но едновременно биха действували други фактори. Спирането на производството би лишило от работа част от работническата

класа и поради това би поставило другата, заетата ѝ част в условия, при които тя би трябвало да се мири с понижение на работната заплата дори под средното равнище — операция, която оказва върху капитала съвсем същото действие, както ако при средната работна заплата би се повишила относителната или абсолютната принадлежна стойност. Периодът на разцвет би благоприятствувал браковете сред работниците и би намалил смъртността на техните деца — обстоятелства, които, каквото и да е действителното увеличение на населението, свързано с тях, съвсем не предполагат увеличение на действително работещото население, но върху отношението на работниците към капитала влияят също така, както ако би се увеличил броят на действително функциониращите работници. От друга страна, спадането на цените и конкурентната борба биха подбуждали всеки капиталист да повишава индивидуалната стойност на целия свой продукт изцяло по-високо от общата стойност на този продукт чрез прилагане на нови машини, нови усъвършенствувания на методите на труда, нови комбинации, т. е. да повишава производителната сила на дадено количество труд, да понижава отношението на променливия капитал към постоянния и по тоя начин да освобождава работници — накратко казано, да създава изкуствено свръхнаселение. По-нататък, самото обезценяване на елементите на постоянния капитал би станало елемент, който влече след себе си повишаване на нормата на печалбата. Масата на вложения постоянен капитал би нараснала в сравнение с променливия, но стойността на тази маса би могла да се намали. Настъпилото спиране на производството би подготвило — в капиталистическите граници — едно по-късно разширение на производството.

И по такъв начин кръгът би бил отново изминат. Част от капитала, обезценила се поради преустановяване на функционирането, би придобила отново своята предишна стойност. Впрочем при разширени условия на производството, при разширен пазар и при повишена производителна сила пак би бил извършен същият порочен кръгооборот.

Но дори при приетата от нас крайна предпоставка абсолютното свръхпроизводство на капитал не е абсолютно свръхпроизводство изобщо, абсолютно свръхпроизводство на средства за производство. То е свръхпроизводство на средства за производство само доколкото последните *функционират като капитал* и следователно предполагат съответно на увеличението на своята маса увеличение на стойността, самонарастване на тази стойност, трябва да произведат допълнителна стойност.

Но въпреки това, то би било все пак свръхпроизводство, защото капиталът би се оказал неспособен да експлоатира труда в

онази степен, която се обуславя от „здравото“, „нормалното“ развитие на капиталистическия процес на производство, в онази степен, при която с нарастването на масата на вложения капитал се увеличава поне масата на печалбата и която следователно изключва възможността нормата на печалбата да спада в същата степен, в каквато расте капиталът, и особено нормата на печалбата да спада по-бърже, отколкото расте капиталът.

Свръхпроизводство на капитал никога не означава нещо друго освен свръхпроизводство на средства за производство — средства на труда и средства за живот, — които могат да функционират като капитал, т. е. могат да се вложат за експлоатация на труда при дадена степен на експлоатация; спадането пък на тази степен на експлоатация под даден пункт предизвиква нарушения на капиталистическия процес на производство, неговото спиране, кризи, разрушение на капитал. Няма никакво противоречие в това, че това свръхпроизводство на капитал се съпровожда с повече или по-малко значително относително свръхнаселение. Същите обстоятелства, които са повишили производителната сила на труда, увеличили са масата на стоките продукти, разширили са пазарите, ускорили са натрупването на капитала както по маса, така и по стойност и са понижали нормата на печалбата — същите тези обстоятелства са създали и постоянно създават относително свръхнаселение, свръхнаселение на работници, които не се използват от излишния капитал поради ниската степен на експлоатация на труда, при която те само биха могли да намерят приложение, или поне поради ниската норма на печалбата, която те биха давали при дадена степен на експлоатация.

Ако капитал се изпраща извън страната, то това става не защото той абсолютно не би могъл да намери приложение вътре в страната. Това става, защото извън страната той може да бъде пласиран при по-висока норма на печалбата. Но този капитал е абсолютно излишен капитал за заетото работническо население и за дадената страна изобщо. Той съществува като такъв наред с относително излишното население и това служи за пример как излишният капитал и излишното население съществуват едно до друго и взаимно се обуславят.

От друга страна, свързаното с натрупването спадане на нормата на печалбата необходимо предизвиква конкурентна борба. Компенсацията за спадането на нормата на печалбата чрез увеличение на масата на печалбата важи само за целия капитал на обществото и за едрите капиталисти, собственици на вече съществуващи предприятия. Новият, самостоятелно функциониращ допълнителен капитал не намира условия, които дават възможност за такава компен-

сация; той трябва тепърва да си извоюва тези условия и затова спадането на нормата на печалбата предизвиква конкурентна борба между капиталите, а не обратно. Тази конкурентна борба се съпровожда, разбира се, с преходно повишение на работната заплата и с произтичащо от това по-нататъшно спадане на нормата на печалбата. Същото се проявява в свръхпроизводството на стоки, в препълването на пазарите. Тъй като целта на капитала е не задоволяване на потребностите, а производство на печалба, и тъй като тази цел се постига само чрез методи, при които масата на продуктите се определя от мащаб на производството, а не обратно, то постоянно трябва да възниква несъответствие между ограничените размери на потреблението върху капиталистическа основа и производството, което постоянно се стреми да излезе извън този свой иманентен предел. Впрочем, понеже капиталът се състои от стоки, свръхпроизводството на капитал включва свръхпроизводството на стоки. Оттук странното явление, че същите икономисти, които отричат свръхпроизводството на стоки, признават свръхпроизводството на капитал. Когато казват, че става не общо свръхпроизводство, а само нарушение на пропорцията между различните отрасли на производството, това не означава нищо друго, освен че при капиталистическото производство пропорционалността на отделните отрасли на производството произлиза от диспропорционалността като постоянен процес, тъй като тук взаимната връзка на производството като цяло се натрапва на лицата, действащи в производството, като сляп закон, а не като схванат от техния колективен разум и затова подвластен нему закон, който подчинява процеса на производството на техния общ контрол. По-нататък, с това изискват в страните, в които капиталистическият начин на производство не е развит, потреблението и производството да стоят на такава степен, каквато е свойствена на страните с развит капиталистически начин на производство. Когато казват, че свръхпроизводството е само относително, това е съвсем вярно; но целият капиталистически начин на производство е само относителен начин на производство, границите на който не са абсолютни, но са абсолютни за него, на негова основа. Инак как би могло да няма търсене на същите стоки, от които се нуждае масата на народа, и как би било възможно да е необходимо да се дири това търсене извън страната, на далечни пазари, за да може да се плаща на работниците в родината средното количество необходими средства за живот? Защото само в тези специфични, капиталистически взаимоотношения излишният продукт получава такава форма, в която неговият притежател може да го представи за потребление само ако той се превърне за него пак в капитал. Накрай, когато казват,

че капиталистите може само помежду си да разменят и потребяват своите стоки, то при това се забравя целият характер на капиталистическото производство, забравя се, че се касае до нарастване на стойността на капитала, а не до неговото потребление. Накратко, всички възражения против очевидните явления на свръхпроизводството (които не се интересуват от тези възражения) се свеждат към това, че границите на *капиталистическото* производство не са граници на *производството въобще*, а затова не са граници и за този специфичен, капиталистически начин на производство. Но противоречието на този капиталистически начин на производство се състои тъкмо в неговата тенденция към абсолютно развитие на производителните *сили*, което постоянно встъпва в конфликт със специфичните *условия* на производството, в които се движи и единствено може да се движи капиталът.

Не се произвеждат твърде много средства за живот в сравнение със съществуващото население. Наопаки. Тяхното производство е твърде малко, за да може масата на населението да живее прилично и човешки.

Не се произвеждат повече средства за производство, отколкото е нужно, за да се даде работа на работоспособното население. Наопаки. Първо, произвежда се твърде значителна част население, което фактически е неработоспособно, което е принудено от обстоятелствата да експлоатира труда на други или да се занимава с работи, които могат да се смятат такива само при един жалък начин на производство. Второ, средства за производство се произвеждат недостатъчно, за да може цялото трудоспособно население да работи при най-производителни условия, следователно за да се съкращава неговото абсолютно работно време чрез масата и ефективността на постоянния капитал, прилаган в продължение на работното време.

Но периодически средства на труда и средства за живот се произвеждат твърде много, за да функционират те като средство за експлоатация на работниците, която дава известна норма на печалбата. Стоки се произвеждат твърде много, за да може заключената в тях стойност и съдържащата се в нея принадлежна стойност да се реализират и да се превърнат в нов капитал при условията на разпределение и отношенията на потребление, които са дадени от капиталистическото производство, т. е. за да може този процес да се извършва без постоянно възобновяващи се взривове.

Не се произвежда твърде много богатство. Но периодически се произвежда твърде много богатство в неговите капиталистически, противоречиви форми.

Пределът на капиталистическия начин на производство се проявява :

1) В това, че развитието на производителната сила на труда поражда със спадане на нормата на печалбата един закон, който на известен пункт най-рязко влиза в стълкновение със собственото развитие на производителната сила на труда и затова всякога трябва да се преодолява чрез кризи.

2) В това, че разширяването или съкращаването на производството се определя не от отношението на производството към обществените потребности, към потребностите на обществено развитите хора, а от присвояването на незаплатения труд и от отношението на този незаплатен труд към овеществения труд изобщо, или, казано капиталистически, се определя от печалбата и от отношението на тази печалба към прилагания капитал, следователно от известна височина на нормата на печалбата. Затова за капиталистическото производство възникват предели при такава степен на разширение, която при други предпоставки би се оказала, напротив, във висша степен недостатъчна. То се преустановява, когато това се повелява не от задоволяването на потребностите, а от производството и реализацията на печалба.

Ако нормата на печалбата спада, то, от една страна, силите на капитала се насочват към това, отделният капиталист чрез усъвършенствувани методи и пр. да понижи индивидуалната стойност на единицата свои стоки под тяхната средна обществена стойност и така при дадена пазарна цена да получи добавъчна печалба; от друга страна, възниква спекулация, която среща благоприятстващи условия в страстните търсения на нови производствени методи, нови приложения на капитала, нови авантюри, за да се осигури каква и да е добавъчна печалба, която би била независима от нейното общо средно равнище и би се издигала над него.

Нормата на печалбата, т. е. относителният прираст на капитала, е важна преди всичко за всички нови, самостоятелно групиращи се разклонения на капитала. И ако капиталобразуването би се паднало изключително на малко, готови едри капитали, за които масата на печалбата превишава нейната норма, то изобщо би угаснал огънят, който оживява производството. То би потънало в сън. Нормата на печалбата е движещата сила на капиталистическото производство; произвежда се само това и дотолкова, каквото и доколкото може да се произведе с печалба. Оттук страхът на английските икономисти от спадането на нормата на печалбата. Че дори само възможността за това тревожи Рикардо, свидетелствува за неговото дълбоко разбиране на условията на капиталистическото производство. Най-значителното у Рикардо е тъкмо това, в каквото го упрекват: че при изследването на капиталистическото производство, без да се грижи за съдбата на „хората“, той обръща внимание само на раз-

витието на производителните сили, с цената на каквито и да е човешки жертви и жертви на капиталови *стойности* да се изкупува то. Развитие на производителните сили на обществения труд е историческата задача и историческото оправдание на капитала. Тъкмо с това той безсъзнателно създава материалните условия на една по-висока форма на производство. Онова, което безпокои Рикардо, е обстоятелството, че нормата на печалбата, стимулт на капиталистическото производство, а заедно с това условие и двигател на натрупването, е застрашена от опасност поради развитието на самото производство. А количественото отношение тук е всичко. И наистина в основата лежи нещо по-дълбоко, което той само смътно чувства. В това се проявява по чисто икономически начин, т. е. от буржоазна гледна точка, в границите на капиталистическото разбиране, от гледна точка на самото капиталистическо производство, неговият предел, неговата относителност, че то не е абсолютен, а само исторически начин на производство, който съответствува на известна ограничена епоха от развитието на материалните условия на производството.

IV. ДОБАВКИ

Тъкмо като развитието на производителната сила на труда е твърде различно в различните отрасли на промишлеността и при това не само неравномерно по степен, но често в противоположна посока, то оттук следва, че средната маса на печалбата (= на принадлежната стойност) трябва да стои много под равнището, което би могло да се очаква, като се съди по развитието на производителната сила в най-напредналите отрасли на промишлеността. Обстоятелството, че развитието на производителната сила в различните отрасли на промишлеността се извършва не само в твърде различни пропорции, но често в противоположна посока, произтича не само от анархията на конкуренцията и от своеобразието на буржоазния начин на производство. Производителността на труда е свързана и с природни условия, които често стават по-малко плодотворни в същата пропорция, в която производителността — доколкото тя зависи от обществени условия — се повишава. Оттук противоположно движение в тези различни сфери, прогрес тук, регрес там. Нека си спомним напр. за влиянието на самите годишни времена, от което зависи количеството на по-голямата част от суровините, за изсичането на горите, за изчерпването на каменноуглените мини, железните рудници и т. н.

Докато оборотната част на постоянния капитал, суровините и т. н. постоянно расте по своята маса пропорционално на производителната сила на труда, иначе стои работата с основния капитал, зданията, машините, приспособленията за осветление, отопление и пр. Макар машините с увеличението на техните размери абсолютно да стават по-скъпи, относително те поевтиняват. Ако пет работника произвеждат десет пъти повече стоки, отколкото по-рано, то изразходването на основен капитал поради това не се удесеторява; макар стойността на тази част от постоянния капитал да расте с развитието на производителната сила, тя расте далеч не в същата пропорция. Не един път вече изтъквахме различието между отношението на постоянния капитал към променливия, както то се изразява в спадането на нормата на печалбата, и същото отношение, както то с развитието на производителността на труда се изразява в единицата стока и нейната цена.

{Стойността на стоката се определя от цялото работно време, минало и живо, което влиза в нея. Повишението на производителността на труда се състои тъкмо в това, че частта на живия труд се намалява, а частта на миналия труд се увеличава, но се увеличава така, че общата сума на труда, която се съдържа в стоката, се намалява; следователно така, че количеството на живия труд се намалява повече, отколкото се увеличава количеството на миналия труд. Миналият труд, възплътен в стойността на стоката — постоянната част на капитала, — се състои отчасти от изхабяването на основния капитал, отчасти от влезлия в стоката изцяло оборотен постоянен капитал, суровини и спомагателни материали. Частта от стойността, която произлиза от суровините и спомагателните материали, с повишението на производителността на труда трябва да намалява, защото производителността на труда по отношение на тези материали се проявява именно в това, че тяхната стойност се намалява. Напротив, характерното за повишението на производителната сила на труда е, че основната част на постоянния капитал твърде силно се увеличава, а заедно с това се увеличава и онази част от неговата стойност, която поради изхабяване се пренася върху стоките. Един нов метод на производство, за да се потвърди като метод за действително повишение на производителността, трябва да пренася върху отделната стока по-малка допълнителна стойностна част, за изхабяването на основен капитал, отколкото онази част от стойността, която се спада, спестява поради намаляване на жив труд; с една дума, този метод трябва да намали стойността на стоката. От само себе си се разбира, че той трябва да повлияе така дори ако, както става в отделни случаи, в образуването на стойността на стоката влиза освен допълнително изхабената част от основния капитал ед-

на допълнителна стойностна част, която съответствува на увеличилите се по количество или на по-скъпите суровини и спомагателни материали. Всички стойностни надбавки трябва да бъдат повече от уравновесени от намалението на стойността, което произтича от намалението на живия труд.

Ето защо това намаление на общото количество труд, което влиза в стоката, изглежда да е същественият признак на повишена производителност на труда, при каквито и обществени условия да се извършва производството. В общество, в което производителите регулират своето производство според предварително начертан план, дори и при простото стоково производство производителността на труда безусловно би се измервала с този мащаб. Но как стои работата при капиталистическото производство?

Да приемем, че определен отрасъл от капиталистическото производство произвежда нормалната единица на съответната стока при следните условия: изхабяването на основния капитал на единица е $1/2$ шил. или марка; от суровините и спомагателните материали влизат във всеки къс $17 \frac{1}{2}$ шил.; за работна заплата 2 шил. и при норма на принадлежната стойност 100% принадлежна стойност е 2 шил. Цялата стойност = 22 шил. или марки. За простота ще приемем, че съставът на капитала в този отрасъл на производството е средният състав на обществения капитал, следователно, че производствената цена на стоката съвпада с нейната стойност, а печалбата на капиталиста съвпада с произведената принадлежна стойност. В такъв случай производствените разходи на стоката = $1/2 + 17 \frac{1}{2} + 2 = 20$ шил., средната норма на печалбата = $\frac{2}{20} = 10\%$, а производствената цена на единица стока е равна на нейната стойност, = 20 шил. или марки.

Да приемем, че се изнамери машина, която съкращава наполовина живия труд, необходим за всяка единица стока, но затова пък утрявя частта на стойността, която се образува от изхабяването на основния капитал. Тогава работата се представя в следния вид: изхабяване = $1 \frac{1}{2}$ шил., суровини и спомагателен материал, както и по-рано, $17 \frac{1}{2}$ шил., работна заплата 1 шил., принадлежна стойност 1 шил., всичко 21 шил. — или 21 марки. Стойността на стоката е спаднала сега с 1 шил.; новата машина, явно е, е повишила производителността на труда. Но за капиталиста работата се представя в следния вид: неговите производствени разноси са сега: $1 \frac{1}{2}$ шил. изхабяване, $17 \frac{1}{2}$ шил. суровини и спомагателен материал, 1 шил. работна заплата — всичко 20 шил., както и по-рано. Тъй като нормата на печалбата непосредствено не се изменя от въвеждането на новата машина, той трябва да получи 10% над производствените разходи, което прави 2 шил.; следователно производ-

стенната цена е останала без изменение = 22 шил., но тя превишава стойността с 1 шил. За общество, което произвежда при капиталистически условия, стоката не е поевтиняла, новата машина не представлява *никакво* усъвършенствуване. Следователно капиталистът никак не е заинтересован да въведе новата машина. А понеже, като я въвежда в производството, той само би лишил от всяка стойност предишната, още неизхабена машина и би я превърнал просто в старо желязо, следователно би претърпял пряка загуба, той всякак се въздържа от тази за него утопична глупост.

Така за капитала законът на повишаващата се производителна сила на труда важи не безусловно. За капитала тази производителна сила се повишава не когато с това изобщо се спестява жив труд, а само ако от *заплащаната* част на живия труд се спестява повече, отколкото се прибавя минал труд, както това накратко беше вече споменато в „Капиталът“, кн. I, гл. XIII, 2, стр. 356—357⁸⁰. В този случай капиталистическият начин на производство изпада в ново противоречие. Неговото историческо призвание е безогледното, тикано напред в геометрическа прогресия развитие на производителността на човешкия труд. Той изменя на това призвание, щом той, както в този случай, спъва развитието на производителността. С това той за лишен път доказва, че старее и все повече и повече изживява времето си.³⁷⁾

Увеличението на минимума капитал, който с повишаването на производителната сила става необходим за успешното водене на самостоятелно промишлено предприятие, се проявява в конкуренцията така: Щом новото по-скъпо производствено оборудване влезе във всеобща употреба, по-малките капитали в бъдеще нямат достъп в съответното производство. Само в началото на механическите изобретения в различните области на производството дребните капитали могат да функционират в тях самостоятелно. От друга страна, твърде едри предприятия с извънредно голям дял на постоянния капитал, като железните пътища, дават не средната норма на печалбата, а само част от нея, лихва. Иначе общата норма на печалбата би спаднала още по-ниско. Напротив, едно крупно съединение на капитали във формата на акции намира тук непосредствено поле на приложение.

³⁷⁾ Гореприведените редове са поставени в скоби, защото, макар да представляват прередактиране на една забележка от оригинала на ръкописа, в изложението на някои пунктове те излизат извън материала, който се намира в оригинала. — Ф. Е.

Нарастването на капитала, следователно натрупването на капитала, включва намаление на нормата на печалбата само доколкото поради това нарастване настъпват разгледаните от нас по-горе изменения в отношението на органическите съставни части на капитала. Обаче въпреки постоянните, всекидневни преврати в начина на производството ту една, ту друга по-голяма или по-малка част от целия капитал в течение на известен промеждутък време продължава да се натрупва въз основа на дадено средно отношение на тия съставни части, така че с растежа на тая част не се обуславя никаква органическа промяна, следователно и никакви причини за спадането на нормата на печалбата. Това постоянно увеличение на капитала, а затова и разширение на производството въз основа на старите методи на производство, което спокойно протича, докато наред с тях се въвеждат вече нови методи, на свой ред е причина за това, че нормата на печалбата спада не в такава степен, в каквата расте целият капитал на обществото.

Увеличението на абсолютния брой на работниците, въпреки относителното намаление на променливия капитал, изразходван за работна заплата, става не във всички клонове на производството и не във всички равномерно. В земеделието намалението на елемента на живия труд може да бъде абсолютно.

Впрочем абсолютното увеличение на броя на наемните работници, въпреки относителното му намаление, е само потребност на капиталистическия начин на производство. За него работните сили стават вече излишни, щом изчезне необходимостта да бъдат заставяни да работят в течение на 12—15 часа ежедневно. Развитие на производителните сили, което би намалило абсолютния брой на работниците, т. е. в действителност би давало на цялата нация възможност да извършва цялото свое производство за по-кратко време, би предизвикало революция, защото би извадило от строя мнозинството от населението. В това пак се проявява специфичният предел на капиталистическото производство, както и че то съвсем не е абсолютна форма за развитието на производителните сили и на производството на богатството, че, напротив, на известен пункт то влиза в колизия с това развитие. Частично тази колизия се проявява в периодически кризи, които настъпват, защото ту една, ту друга част от работническото население става излишна в своята стара професия. Пределът на капиталистическото производство е излишното време на работниците. Абсолютното излишно време, което обществото печели, не интересува капиталистическото производство. Развитието на производителната сила е важно за него само доколкото то увеличава принадлежното работно време на работническата класа, но не доколкото то изобщо съкращава работното време за матери-

алното производство; така капиталистическото производство се движи в противоречие.

Ние видяхме, че растящото натрупване на капитала включва неговата растяща концентрация. Така расте властта на капитала, персонифицираното в капиталиста обособяване на обществени условия на производството от действителните производители. Капиталът все повече се проявява като обществена сила, чийто функционер е капиталистът и която не се намира вече решително в никакво съответствие с това, което може да създаде трудът на отделния индивид — а като отчуждена, получила самостоятелно съществуване обществена сила, която противостои на обществото като вещь и като власт на капиталиста чрез тая вещь. Противоречието между всеобщата обществена сила, в която се превръща капиталът, и частната власт на отделните капиталисти над тези обществени условия на производството все повече се развива в крещящо противоречие и носи в себе си разрешението на това отношение, тъй като то заедно с това предполага преобразуването на условията на производството във всеобщи, колективни, обществени условия на производство. Това преобразуване произтича от развитието на производителните сили при капиталистическото производство и от начина, по който се извършва това развитие.

Никой капиталист не прилага нов производствен метод доброволно, колкото и по-производителен да е и колкото и да увеличава той нормата на принадлежната стойност, ако намалява нормата на печалбата. Но всеки такъв нов производствен метод поевтинява стоките. Затова изпърво капиталистът ги продава по цена над тяхната производствена цена, може дори по цена над тяхната стойност. Той туря в джоба си разликата между техните производствени разходи и пазарната цена на останалите стоки, произведени при по-високи производствени разноси. Той може да прави това, защото средното работно време, обществено необходимо за производството на тези стоки, е по-голямо от работното време, което се изисква за това при новия производствен метод. Неговият производствен метод стои над средния обществен метод. Но конкуренцията ги прави всеобщи и ги подчинява на общия закон. Тогава настъпва спадане на нормата на печалбата — може най-напред в тази сфера на производството, а след това тя се изравнява с другите, — което по този начин става съвсем независимо от волята на капиталистите.

Към този пункт трябва още да се забележи, че същият този закон господства и в онези сфери на производството, чийто про-

дукт не влиза нито пряко, нито косвено в потреблението на работника или в производствените условия на неговите средства за живот; т. е. и в онези сфери на производството, в които никакво поевтиняване на стоките не може да увеличи относителната придана стойност, да поевтини работната сила. (Наистина във всички тези отрасли поевтиняването на постоянния капитал може да повиши нормата на печалбата при неизменяща се експлоатация на работника.) Щом новият производствен метод започне да се разпространява — и с това се дава фактическо доказателство, че тези стоки могат да се произвеждат поевтино, — капиталистите, които работят при старите условия на производство, трябва да продават своя продукт под своята пълна производствена цена, защото стойността на тази стока е спаднала, работното време, което се изисква от тях за производството на тази стока, стои над общественото. С една дума — и това се представя като следствие на конкуренцията, — те трябва също да въведат новия метод на производство, при който отношението на променливия капитал към постоянния се намалява.

Всички обстоятелства, които предизвикват въвеждането на машините да поевтинява цената на произвежданите с тях стоки, неизменно се свеждат до намаляване количеството труд, поглъщано от единица стока; а второ — до намаляване частта на изхабяването на машините, стойността на която влиза в единица стока. Колкото по-бавно е изхабяването на машините, толкова то се разпределя върху повече стоки, толкова повече жив труд заместват те до момента на тяхното възпроизводство. И в двата случая количеството и стойността на основния постоянен капитал се увеличават по отношение на променливия.

„При равни други условия способността на една нация да прави спестявания от своята печалба се изменя с нормата на печалбата — тя е по-висока, когато нормата на печалбата е висока, по-ниска, когато последната е ниска; но когато нормата на печалбата спадне, всички други условия не остават равни . . . Ниска норма на печалбата обикновено се съпровожда с бърз темп на натрупване в сравнение с броя на населението, както в Англия . . . висока норма на печалбата — с по-бавен в сравнение с броя на населението темп на натрупването.“ Примери: Полша, Русия, Индия и т. н. (Richard Jones. „An Introductory Lecture on Political Economy“. London, 1833, p. 50—51).

Джонс вярно посочва, че въпреки спадането на нормата на печалбата, поводите и възможностите за последното се увеличават. Първо, поради растящото относително свръхнаселение. Второ, защото с растящата производителност на труда се увеличава масата на потребителните стойности, представлявани от една и съща разменна стойност, т. е. увеличава се масата на веществените елементи на

капитала. Трето, защото възникват нови и разнообразни отрасли на производството. Четвърто, поради развитието на кредитната система, акционерните дружества и пр. и свързаната с това леснота да се превръщат парите в капитал, без да става човек лично промишлен капиталист. Пето, поради растежа на потребностите и стремежа към обогатяване. Шесто, поради увеличението на масата на вложения основен капитал и т. н.

Трите главни факта на капиталистическото производство са следните:

1. Концентрация на средствата за производство в малко ръце, поради което те престават да бъдат собственост на непосредствените работници, а, напротив, се превръщат в обществени сили на производството. Макар отначало да са такива като частна собственост на капиталистите. Последните са довереници на буржоазното общество, но те турят в своя джоб всички плодове на това дружество на доверие.

2) Организация на самия труд като обществен труд: чрез кооперация, разделение на труда и съчетание на труда с природните науки.

И в двете посоки капиталистическият начин на производство ликвидира частната собственост и частния труд, макар и в противоречиви форми.

3) Създаване на световен пазар.

— Огромната по отношение на населението производителна сила, която се развива в рамките на капиталистическия начин на производство, и нарастването, макар и не в същата пропорция, на капиталовите стойности (не само на техния материален субстрат), които растат значително по-бързо от населението, противоречат на все повече стесняващата се в сравнение с растящото богатство основа, за която действа тази огромна производителна сила, и на условията за нарастване на стойността на този все повече разрастващ се капитал. Оттук кризите.

Отдел четвърти

ПРЕВРЪЩАНЕ НА СТОКОВИЯ КАПИТАЛ
И ПАРИЧНИЯ КАПИТАЛ
В СТОКОВО-ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ
И ПАРИЧНО-ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ

Глава шестнадесета

СТОКОВО-ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ

Търговският капитал се разпада на две форми или подвиди; стоково-търговски капитал и парично-търговски капитал, които сега ще характеризираме по-подробно, доколкото това е необходимо за анализа на капитала в неговата основна структура. А това е толкова по-необходимо, защото съвременната политическа икономия дори в лицето на своите най-добри представители безразборно смесва търговския с промишления капитал и фактически съвсем не вижда неговите характерни особености.

Движението на стоковия капитал беше анализирано в „Капиталът“, кн. II.⁸¹ Ако се разглежда целият капитал на обществото, то част от него, макар постоянно да се състои от нови елементи и да се изменя дори по величина, постоянно се намира на пазара като стока, за да се превърне в пари; друга част се намира на пазара като пари, за да се превърнат в стока. Той постоянно се намира в процес на това превръщане, на тази метаморфоза по форма. Доколкото тази функция на капитала, който се намира в процеса на обръщението, изобщо се обособява като специална функция на специален капитал, фиксира се като функция, която поради разделението на труда принадлежи на специална разновидност капиталисти, дотолкова стоковият капитал става стоково-търговски, или комерчески капитал.

Ние вече изяснихме („Капиталът“, кн. II, гл. VI, „Разходите по обръщението“, II и 3) доколко може да се гледа на транспортната

промишленост, на запазването и разпределението на стоките в годна за потребление форма като на производствени процеси, които продължават в пределите на процеса на обръщението. Тези моменти в процеса на обръщението на стоковия капитал отчасти се смесват със специфичните функции на търговския или стоково-търговския капитал; те отчасти и на практика се съединяват с неговите своеобразни специфични функции, макар с развитието на общественото разделение на труда функцията на търговския капитал да се оформява и в чист вид, т. е. обособено от посочените реални функции, самостоятелно по отношение на тях. За нашата цел е важно да се определи специфичното отличие на тази отделна форма на капитала и следователно можем да се абстрахираме от споменатите функции. Доколкото капиталът, който функционира само в процеса на обръщението, по-специално стоково-търговският капитал, отчасти съединява тези функции със своите, той се проявява не в своята чиста форма. Като отхвърлим, отстраним тези функции, получаваме чистата форма на стоково-търговския капитал.

Ние видяхме, че съществуването на капитала като стоков капитал и метаморфозата, която той като стоков капитал извършва в сферата на обръщението, на пазара — метаморфоза, която се свежда до покупка и продажба, до превръщане на стоковия капитал в паричен капитал и на паричния капитал в стоков капитал, — образуват една фаза от процеса на възпроизводството на промишления капитал, следователно една фаза от неговия цялостен производствен процес; но ние видяхме също така, че в тази своя форма на капитал на обръщението той се различава от самия себе си като производителен капитал. Това са две отделни, различни форми на съществуване на един и същ капитал. Част от целия обществен капитал постоянно се намира на пазара в тази форма на съществуване като капитал на обръщението, постоянно се намира в процеса на тази метаморфоза, макар за всеки отделен капитал това пребиваване като стоков капитал и неговата метаморфоза като такъв да съставляват само постоянно изчезващ и постоянно отново настъпващ преходен момент, преходен стадий от непрекъснатия процес на производството, и макар поради това елементите на намиращия се на пазара стоков капитал постоянно да се изменят, тъй като те постоянно се извличат от стоковия пазар и също така постоянно се връщат на него като нов продукт на производствения процес.

Стоково-търговският капитал не е нищо друго освен превърнатата форма на част от този капитал на обръщението, постоянно намиращ се на пазара, постоянно намиращ се в процеса на метаморфозата, постоянно обхващан от сферата на обръщението. Ние казваме част, защото част от покупко-продажбата на стоките постоянно

протича непосредствено между самите промишлени капиталисти. В нашето изследване оставяме тази част съвсем настрана, тъй като тя никак не допринася за определяне на понятието, за разбиране на специфичната природа на търговския капитал, а, от друга страна, в книга II вече я изследвахме изчерпателно за нашата цел.

Търговецът на стоки, като капиталист изобщо, се явява на пазара преди всичко като представител на известна парична сума, която авансира като капиталист, т. е. която той желае да превърне от x (първоначалната стойност на сумата) в $x + \Delta x$ (тази сума плюс печалбата от нея). Но за него, не само като за капиталист изобщо, а именно като за търговец на стоки, от само себе си е очевидно, че неговият капитал първоначално трябва да се яви на пазара във формата на паричен капитал, защото той не произвежда никакви стоки, а само търгува с тях, посредничи при тяхното придвижване; а за да търгува с тях, той трябва най-напред да ги купи, следователно трябва да бъде притежател на паричен капитал.

Да приемем, че един търговец на стоки притежава 3 000 ф. ст., които той използва като търговски капитал. С тези 3 000 ф. ст. той купува от фабриканта, който произвежда платно, напр. 30 000 аршина платно по 2 шил. аршина. Той продава тези 30 000 арш. Ако средната годишна норма на печалбата = 10% и ако той след спадането на всички добавъчни разноски получава 10% годишна печалба, то в края на годината той ще е превърнал тези 3 000 ф. ст. в 3 300 ф. ст. Как той получава тази печалба, е въпрос, който ще изследваме по-късно. Тук преди всичко ще разгледаме само формата на движението на неговия капитал. С трите хиляди ф. ст. той постоянно купува платно и постоянно продава това платно; той постоянно повтаря тази операция на покупка за продажба, $P—C—P'$. простата форма на капитала, в която той е обречен да пребивава в процеса на обръщението, без да бъде прекъсван този процес от промеждутъците на производствения процес, който лежи във неговото собствено движение и функция.

А какво е отношението на този стоково-търговски капитал към стоковия капитал като проста форма на съществуване на промишления капитал? Що се отнася до фабриканта, който произвежда платно, то с парите на търговеца той е реализирал стойността на своето платно, извършил е първата фаза на метаморфозата на своя стоков капитал, превръщането му в пари, и може сега при равни други условия отново да превърне парите в прежда, въглища, работна заплата и пр., от друга страна — в средства за живот и т. н. за потребление на своя доход; следователно, ако оставим настрана изразходването на дохода, той може да продължава процеса на възпроизводството.

Но макар за него, за производителя на платното, вече да е станала метаморфозата на платното в пари, да се е извършила продажбата на последното, тя още не се е извършила за самото платно. Както и по-рано, платното се намира сега на пазара като стоков капитал с предназначението да извърши своята първа метаморфоза — да бъде продано. С това платно не се е случило нищо освен промяната на личността на неговия притежател. По своето предназначение, по своето положение в процеса то, както и по-рано, си остава стоков капитал, стока за продан; само че сега то е в ръцете на търговеца, докато по-рано беше в ръцете на производителя. Функцията да го продаде, обслужването на първата фаза на неговата метаморфоза, е преминала от производителя върху търговеца и се е превърнала в специално занятие на последния, докато по-рано тази функция трябваше да се изпълнява от производителя, след като той е свършил с функцията да го произведе.

Да приемем, че търговецът не е успял да продаде тези 30 000 арш. за времето, което е необходимо на производителя на платно, за да хвърли отново на пазара 30 000 арш. на стойност 3 000 ф. ст. Търговецът не може отново да ги купи, защото у него още са на склад непродадените 30 000 арш., още превърнали се за него в паричен капитал. В такъв случай настъпва спиране, прекъсване на възпроизводството. Разбира се, производителят на платно би могъл да има на разположение допълнителен паричен капитал, който той би могъл да превърне в производителен капитал независимо от продажбата на 30-те хиляди аршина, и по този начин да продължи процеса на производството. Но такава предпоставка никак не изменя работата. Доколкото се касае до капитала, авансиран за производството на тези 30 000 арш., процесът на неговото възпроизводство е бил и остава прекъснат. Следователно тук на дело става осезаемо ясно, че операциите на търговеца не са нищо друго освен операции, които изобщо трябва да бъдат изпълнени, за да се превърне стоковия капитал на производителя в пари; че това са операции, които обслужват функциите на стоковия капитал в процеса на обръщението и възпроизводството. Ако вместо независимия търговец с тази продажба, както и с купуването се занимаваше изключително един агент на производителя, то тази връзка нито за момент не би оставала скрита.

Следователно стоково-търговският капитал решително не е нищо друго освен стоковия капитал на производителя, който капитал трябва да извърши процеса на своето превръщане в пари, да изпълни на пазара своята функция на стоков капитал, с тази само разлика, че тая функция е сега не странична операция на производителя, а изключителна операция на особен вид капиталисти, тър-

говци на стоки, придобива самостоятелност като сфера на особени вложения на капитала.

Впрочем това се проявява и в специфичната форма на обръщението на стоково-търговския капитал. Търговецът купува стоки и след това ги продава: $P—C—P'$. При простото стоково обръщение или дори при обръщението на стоки, каквото то е като процес на обръщението на промишления капитал, $C'—P—C$, обръщението се обслужва по такъв начин, че всяка единица пари два пъти преминава от ръце в ръце. Производителят на платно продава своята стока, платното, превръща я в пари; парите на купувача преминават в неговите ръце. Със същите пари той купува прежда, въглища, труд и пр., отново изразходва същите пари, за да превърне стойността на платното обратно в стоки, които образуват производствените елементи на платното. Стоката, която той купува, не е същата стока, не е стока от същия вид, каквато той продава. Той е продал продукти, а е купил средства за производство. Инак е в движението на търговския капитал. Търговецът на платно купува за 3 000 ф. ст. 30 000 арш. платно; той продава тези 30 000 арш. платно, за да извлече обратно от обръщението паричния капитал (3 000 ф. ст. и печалба). Следователно тук два пъти се преместват не едни и същи пари, а една и съща стока; тя преминава от ръцете на продавача в ръцете на купувача, станал сега продавач, в ръцете на друг купувач. Тя се продава два пъти и може да бъде продадена, ако в промеждутъка се явят редица търговци, още много пъти; и тъкмо чрез повторението на тази продажба, чрез двукратното преместване на една и съща стока, първият купувач извлича обратно парите, авансирани за купуването на стоката, и следователно с това преместване се обслужва връщането на парите при него. В единия случай $C'—P—C$ опосредствува двукратното преместване на едни и същи пари, тъй като стоката се отчуждава в един вид и се придобива в друг вид. В другия случай $P—C—P'$ опосредствува двукратното преместване на една и съща стока, така че авансираните пари отново се изтеглят от обръщението. При това тъкмо тук се оказва, че стоката, когато е преминала от ръцете на производителя в ръцете на търговеца, още не е окончателно продадена, че последният само продължава операцията на продажбата, или изпълнението на функцията на стоковия капитал. Но заедно с това се оказва, че онова, което за производителния капитал е $C—P$, проста функция на неговия капитал в преходния му вид на стоков капитал, за търговеца е $P—C—P'$, особен процес на увеличаване стойността на авансирания от него паричен капитал. Една фаза от метаморфозата на стоката се представя тук за търговеца като $P—C—P'$, следователно като еволюция на капитал от особен вид.

Търговецът окончателно продава стоката, в дадения случай платното, на потребителя, безразлично дали това е производителен потребител (напр. избелвач) или индивидуален, който използва платното за свое лично потребление. Поради това при търговеца се връща обратно авансираният от него капитал (заедно с печалбата) и той може отново да започне операцията. Ако при покупката на платното парите бяха функционирали само като платежно средство, тъй че търговецът би трябвало да плати чак след шест седмици от получаването, и ако той го продаде по-рано от това време, той би се разплатил с производителя на платното, без да авансира лично никакъв паричен капитал. Ако не би го продал, той би трябвало да авансира 3 000 ф. ст. при настъпването на срока на платежа, вместо незабавно да ги авансира при получаването на платното от него; а ако поради спадане на пазарната цена той го е продал под покупната цена, той би трябвало да попълни недостигащата част от своя собствен капитал.

Какво придава на стоково-търговския капитал характер на самостоятелно функциониращ капитал, докато в ръцете на производителя, който сам продава своята стока, той очевидно е само отделна форма на неговия капитал, която съответствува на една отделна фаза от процеса на неговото възпроизводство, когато той пребивава в сферата на обръщението?

Първо, обстоятелството, че стоковият капитал извършва на пазара своето окончателно превръщане в пари — следователно своята първа метаморфоза, присъщата си функция като стоков капитал — в ръцете на един различен от неговия производител агент и че тази функция на стоковия капитал се обслужва от операциите на търговеца, от неговото купуване и продаване, така че тази операция става особена, отделна от останалите функции на промишления капитал и затова самостоятелна дейност. Това е особена форма на общественото разделение на труда, поради което част от функцията, която трябва да бъде изпълнена в отделна фаза на възпроизводството на капитала, в дадения случай във фазата на обръщението, е изключителна функция на специален, различен от производителя агент на обръщението. Обаче това специално занятие поради това още съвсем не е функция на специален капитал, който е различен от намиращия се в процеса на своето възпроизводство промишлен капитал и самостоятелен по отношение на последния; това занятие и в действителност не е такова там, където търговията със стоки се води само чрез търговски пътници или други непосредствени агенти на промишления капиталист. Следователно трябва да се добави и един втори момент.

Второ, това става, защото самостоятелният агент на обръщението, търговецът, авансира в това свое положение паричен капитал

(собствен или взет в заем). Онова, което за намиращия се в процеса на своето възпроизводство промишлен капитал се представя просто като $C—P$, като превръщане на стоковия капитал в паричен капитал, или проста продажба, за търговеца се представя като $P—C—P$, като покупка и продажба на една и съща стока, следователно като връщане при него чрез продажбата на отдалечилия се от него при покупката паричен капитал.

Това, което за търговеца, доколкото той авансира капитал за покупка на стока от производителя, се представя като $P—C—P$ е всякога $C—P$, превръщане на стоков капитал в паричен капитал, е първата метаморфоза на стоковия капитал, макар че същият акт се представя за производителя или за промишления капитал, който се намира в процеса на своето възпроизводство, като $P—C$, като обратно превръщане на парите в стока (в средства за производство), или като втора фаза на метаморфозата. За производителя на платно $C—P$, превръщането на стоковия капитал в паричен капитал, беше първата метаморфоза. Този акт се представя за търговеца като $P—C$, като превръщане на неговия паричен капитал в стоков капитал. Ако той продаде платното на избелвача, то за последния това представлява $P—C$, превръщане на паричен капитал в производителен капитал, или втората метаморфоза на неговия стоков капитал; но за търговеца това представлява $C—P$, продажба на купеното от него платно. Обаче в действителност стоковият капитал, произведен от фабриканта на платно, едва сега е продаден окончателно, или $P—C—P$ на търговеца представлява само посредстващ процес за извършването на $C—P$ между двамата производители. Или да приемем, че фабрикантът, който произвежда платно, с част от стойността на продаденото платно купува прежда от търговеца на прежда. Така за него това е $P—C$. Но за търговеца, който продава преждата, това ще бъде $C—P$, препродажба на прежда; а по отношение на самата прежда като към стоков капитал това е само нейната окончателна продажба, с която тя преминава от сферата на обръщението в сферата на потреблението, $C—P$, окончателно завършване на нейната първа метаморфоза. И така, дали търговецът купува от промишления капиталист или му продава, неговото $P—C—P$, кръгообръщението на търговския капитал, всякога изразява само това, което за самия стоков капитал, като преходна форма на възпроизвеждащия се промишлен капитал, е просто $C—P$, просто изпълнение на неговата първа метаморфоза. Актът $P—C$ на търговския капитал е в същото време акт $C—P$ само за промишления капиталист, но не за произведения от него стоков капитал: това е само преминаване на стоковия капитал от ръцете на промишленника в ръцете на агента на обръщението; и само $C—P$ на търговския капитал е окончателно $C—P$

за функциониращия стоков капитал. $P-C-P$ представлява само два акта $C-P$ на един и същ стоков капитал, две последователни негови продажби, които само опосредствуват неговата последна и окончателна продажба.

Следователно стоковият капитал, превръщайки се в стоково-търговски капитал, приема образ на самостоятелен вид капитал поради това, че търговецът авансира паричен капитал, който нараства по стойност като капитал, функционира като капитал, само доколкото той се употребява изключително за опосредствуване на метаморфозата на стоковия капитал, опосредствуване на неговата функция на стоков капитал, т. е. на превръщането му в пари, и той осъществява това чрез постоянна покупка и продажба на стоки. Това е неговата изключителна операция; само тази дейност, която обслужва процеса на обръщението на промишления капитал, е функцията на паричния капитал, с който оперира търговецът. Чрез тази функция той превръща своите пари в паричен капитал, така че неговото P представлява $P-C-P'$ и чрез същия процес той превръща стоковия капитал в стоково-търговски капитал.

Стоково-търговският капитал, доколкото и докато той съществува във формата на стоков капитал — от гледна точка на процеса на възпроизводството на целия обществен капитал, — очевидно не е нищо друго освен още намиращата се на пазара, преминаваща процеса на своите метаморфози част на промишления капитал, която сега съществува и функционира като стоков капитал. Следователно сега като паричен капитал по отношение на процеса на възпроизводството на капитала изцяло ние трябва да разглеждаме само онзи авансиран от търговеца *паричен* капитал, който е предназначен изключително за покупка и продажба и затова никога не приема друга форма освен формата на стоков капитал и паричен капитал, никога не приема формата на производителен капитал и винаги остава в сферата на обръщението на капитала.

Щом производителят, фабрикантът на платно, продаде своите 30 000 арш. на търговеца за 3 000 ф. ст., той с придобитите по този начин пари купува необходимите средства за производство и неговият капитал отново влиза в процеса на производството; неговият процес на производство продължава, върви непрекъснато. Превръщането на стоката му в пари за него се е извършило. Но както видяхме, за самото платно това превръщане още не се е извършило. То още не се е превърнало окончателно в пари, още не е влязло в потреблението, производително или лично, като потребителна стойност. Търговецът на платно представлява сега на пазара същия стоков капитал, който първоначално беше представляван на него от производителя на платното. За последния процесът на метамор-

фозата е съкратен, но само за да продължи в ръцете на търговеца.

Ако производителят на платно трябваше да чака, докато неговото платно действително престане да бъде стока, докато то премине до последния купувач, производителен или индивидуален потребител, неговият процес на възпроизводство би бил прекъснат. Или пък, за да не го прекъсва, производителят би трябвало да ограничи своите операции, да превърне в прежда, въглища, труд и пр., накратко казано, в елементи на производителния капитал, по-малка част от своето платно, а по-голямата му част би трябвало да запази у себе си като паричен резерв, за да може, докато една част от неговия капитал като стока се намира на пазара, друга част да продължава процеса на производството, така че ако една част отива на пазара като стока, друга да се връща обратно в парична форма. Това деление на неговия капитал не се отстранява от намесата на търговеца. Но без последния частта от капитала на обръщението, която остава във форма на паричен резерв, би трябвало винаги да бъде по-голяма в сравнение с онази част, която е зета във форма на производителен капитал, и съответно на това би се съкратил мащабът на възпроизводството. Вместо това производителят може сега постоянно да употребява по-голяма част от своя капитал за същинския процес на производството и по-малка част — като паричен резерв.

Но затова пък друга част от обществения капитал във формата на търговски капитал постоянно се намира в сферата на обръщението. Тя постоянно се употребява само за покупка и продажба на стоки. Така изглежда да става само една промяна на лицата, в ръцете на които се намира този капитал.

Ако търговецът, вместо да купува платно за 3 000 ф. ст. с намерение отново да го продаде, сам производително употребеше тези 3 000 ф. ст., то производителният капитал на обществото би се увеличил. Разбира се, в такъв случай производителят на платно и търговецът, превърнал се сега в промишлен капиталист, би трябвало да задържат по-значителна част от своя капитал като паричен резерв. От друга страна, ако търговецът си остане търговец, то производителят пести време, което се изисква за продажбата; той може да го използва за наблюдаване на производствения процес, докато търговецът трябва всичкото свое време да употребява за продажбата.

Ако търговският капитал не превишава своята необходима пропорция, то трябва да се признае:

1) че поради разделението на труда капиталът, зет изключително с покупка и продажба (а освен парите, употребявани за покупка на стоките, тук се отнасят парите, които са изразходвани за

заплащане на труда, необходим за водене на търговията, за постоянния капитал на търговеца, здания за складовете, транспорт и т. н.), е по-малък, отколкото би бил, ако промишленият капитал трябваше сам да води цялата търговска част на своето предприятие;

2) че тъй като търговецът се занимава изключително с тази работа, то не само за производителя неговата стока по-рано се превръща в пари, но и самият стоков капитал извършва своята метаморфоза по-бързо, отколкото той би могъл да я извърши в ръцете на производителя;

3) че ако разглеждаме целия търговски капитал по отношение на промишления капитал, един оборот на търговския капитал може да представлява не само обороти на много капитали в една сфера на производството, но обороти на няколко капитала в различни сфери на производството. Първото става, когато напр. търговецът на платно, който е купил за своите 3 000 ф. ст. продукта на един производител на платно и отново го е продал, преди този производител да хвърли на пазара отново същото количество стока, купи и отново продаде продукта на друг или няколко други производители на платно, като по такъв начин опосредствува оборотите на различни капитали в една и съща сфера на производството. Второто става, когато напр. търговецът, като продаде платното, купи коприна, следователно опосредствува оборота на капитал в друга сфера на производството.

Общо необходимо е да се отбележи следното: Оборотът на промишления капитал се ограничава не само от времето на обръщението, но и от времето на производството. Оборотът на търговския капитал, доколкото той търгува само със стоки от определен вид, се ограничава не от оборота на един промишлен капитал, а от оборота на всички промишлени капитали от един и същ клон на производството. Търговецът, купил и продал платното на едно, може след това да купи платното на друго и да го продаде, преди първият отново да хвърли стока на пазара. И така, един и същ търговски капитал може последователно да обслужи различните обороти на капиталите, вложени в някой отрасъл на производството, така че неговият оборот не е тъждествен с оборотите на някой отделен промишлен капитал и затова замества не само онзи паричен резерв, който този отделен промишлен капиталист би трябвало да има *in petto**. Естествено, оборотът на търговския капитал в известна сфера на производството е ограничен от общото производство в тая сфера. Но той не е ограничен от пределите на производството или от времето на оборота на отделния капитал от тази сфера, доколкото

* — в наличност. *Ред.*

това време на оборота се определя от времето на производството. Да приемем, че *A* доставя стока, за производството на която са необходими три месеца. След като търговецът я купи и продаде, да кажем за един месец, той може да купи също такъв продукт от друг производител и да го продаде. Или напр., след като е продал житото на един фермер, той може със същите пари да купи и да продаде житото на друг и т. н. Оборотът на неговия капитал е ограничен от количеството на житото, което той последователно може да купи и продаде в течение на дадено време, напр. в течение на една година, докато оборотът на капитала на фермера, независимо от времето на обръщението, е ограничен от времето на производството, което продължава една година.

Но оборотът на един и същ търговски капитал може със същия успех да обслужва оборотите на капитали от различни отрасли на производството.

Доколкото един и същ търговски капитал в различни обороти служи за последователно превръщане в пари на различни стокови капитали, следователно по ред да ги купува и продава, той като паричен капитал изпълнява спрямо стоковия капитал същата функция, каквато изобщо парите с броя на своите обороти в определен период изпълняват спрямо стоките.

Оборотът на търговския капитал не е тъждествен с оборота, или с еднократното възпроизводство на един промишлен капитал от еднаква величина; напротив, той е равен на сумата на оборотите на няколко такива капитала в една и съща или в различни сфери на производството. Колкото по-бързо се обръща търговският капитал, толкова по-малка е частта на целия паричен капитал, която фигурира като търговски капитал, а колкото по-бавно той се обръща, толкова тая част е по-голяма. Колкото по-малко е развито производството, толкова по-голяма е сумата на търговския капитал в сравнение със сумата на хвърляните изобщо в обръщението стоки; но толкова по-малка е тя абсолютно или сравнително със сумата на търговския капитал при по-развито производство. И обратно. Затова при такова неразвито състояние на производството по-голямата част от същинския паричен капитал се намира в ръцете на търговците, чието имущество по този начин противостои на другите като парично имущество.

Бързината на обръщението на паричния капитал, авансиран от търговеца, зависи: 1) от бързината, с която се възобновява процесът на производството и различните процеси на производството се преплитат един с друг; 2) от бързината на потреблението.

Не е необходимо търговският капитал да извършва само разгледания по-горе оборот, най-напред да купува стока за цялата

величина на своята стойност, а след това да я продаде. Търговецът едновременно извършва и двете движения. Неговият капитал се разделя в такъв случай на две части. Едната се състои от стоков капитал, а другата — от паричен капитал. Той купува на едно място, като превръща с това своите пари в стока. Той продава на друго място, като превръща с това друга част на стоковия капитал в пари. На едната страна към него се връща капиталът му като паричен капитал, докато на другата страна към него приижда стоков капитал. Колкото по-голяма е частта, която съществува в едната форма, толкова по-малка е частта, която съществува в другата форма. Това се сменя и изравнява. Ако с употребата на парите като средство за обръщение се съчетае тяхната употреба като платежно средство и израстващата оттук кредитна система, то паричната част на търговския капитал още повече се намалява в сравнение с размера на сделките, извършвани от този търговски капитал. Ако аз купувам вино за 3 000 ф. ст. със срок на плащането 3 месеца и продам това вино в брой преди изтичането на 3-те месеца, то за тази сделка не ще стане нужда да авансирам нито стотинка. В този случай е очевидно също, че паричният капитал, който фигурира тук като търговски капитал, не е нищо друго освен самия промишлен капитал в своята форма на паричен капитал, в процеса на което връщане към самия себе си във форма на пари. (Обстоятелството, че производителят, който е продал стока за 3 000 ф. ст. със срок на плащането 3 месеца, може да сконтира у банкера получената при това полица, т. е. документа за дълг, никак не изменя работата и няма никакво отношение към капитала на търговеца на стоката.) Ако в този промеждутък време пазарните цени на стоката спаднат, да кажем, с $\frac{1}{10}$, то търговецът не само не ще получи никаква печалба, но изобщо ще получи само 2700 ф. ст. вместо 3 000 ф. ст. За да се разплати, той трябва да добави 300 ф. ст. Тези 300 ф. ст. биха функционирали само като резерв за изравняване на разликата в цената. Но същото това се отнася и за производителя. Ако продаваше сам, то при спадане на цените той също така би загубил 300 ф. ст. и без резервен капитал не би могъл отново да почне производството в предишния мащаб.

Търговецът на платно купува от фабриканта платно за 3000 ф. ст.; фабрикантът от тези 3000 ф. ст. заплаща напр. 2000 при покупката на прежда; той купува тази прежда от търговеца на прежда; парите, с които фабрикантът плаща на търговеца на прежда, не са парите на търговеца на платно, защото последният е получил за тях стока на същата сума. Това е парична форма на неговия собствен капитал. В ръцете пък на търговеца на прежда тези 2000 ф. ст. се явяват като върнал се към него паричен капитал; но в

каква степен те са такъв, ако са различни от онези 2000 ф. ст., които служат като парична форма, оставена от платното и приета от преждата? Ако търговецът на прежда е купил на кредит и продал в брой преди изтичането на платежния срок, то в тези 2000 ф. ст. не се съдържа нито стотинка търговски капитал, различен от паричната форма, която приема сам промишленият капитал в процеса на своето кръгообръщение. Стоково-търговският капитал, доколкото не е само форма на промишления капитал, намиращ се като стоков капитал или паричен капитал в ръцете на търговеца, не е нищо друго освен част от паричния капитал, която принадлежи на самия търговец и действа в областта на покупката и продажбата на стоки. Тази част в намален мащаб представлява частта на капитала, авансиран за производството, която би трябвало да се намира постоянно в ръцете на промишлениците като паричен резерв, като покупателно средство, и би трябвало постоянно да се обръща като техен паричен капитал. Тази част в намален вид се намира сега в ръцете на капиталистите търговци, като постоянно функционира като такава в процеса на обръщението. Това е частта на съвкупния капитал, която, като оставим настрана частта, изразходвана като доход, трябва постоянно да се обръща на пазара като покупателно средство, за да се поддържа непрекъснатостта на процеса на възпроизводството. По отношение на съвкупния капитал тя е толкова по-малка, колкото по-бързо се извършва процесът на възпроизводството и колкото е по-развита функцията на парите като платежно средство, т. е. колкото повече е развита кредитната система³⁸⁾.

³⁸⁾ За да може да класифицира търговския капитал като производителен капитал Рамзей го смесва с транспортната промишленост и нарича търговията „the transport of commodities from one place to another“ [„превозване на стоки от едно място на друго“] („An Essay on the Distribution of Wealth“ [Edinburgh 1836]. p. 19). Също то смесване се среща още у *Vepu* („Meditazioni sulla Economia Politica“ [в *Custodi*; „Scrittori Classici Italiani di Economia Politica“. Parte moderna. т. XV, p. 32], § 4) и *Ced* („Traité d' Economie Politique“ [I, Paris, 1817, p. 14—15]). В своите „Elements of Political Economy“ (Andover and New York 1835) С. Ф. Нюман казва: „При съществуващото икономическо устройство на обществото актът, който извършва търговецът, стоящ между производителя и потребителя, като авансира на първия капитал, като получава в размяна срещу него продукти и предава тия продукти на последния, при което той получава обратно капитал — тоя акт е сделка, която облекчава икономическия процес на обществото и присъединява стойност към продукта, с който е извършен тоя акт“ (стр. 174). Така чрез посредничеството на търговеца производителят и потребителят спестяват пари и време. Изпълнението на тая услуга изисква авансиране на капитал и труд и трябва да бъде заплатено, „защото това присъединява стойност към продуктите, тъй като един и същи продукти, намирайки се в ръцете на потребителите, имат по-голяма стойност, отколкото в ръцете на производителите“. И така, търговията му се струва също такава, каквато тя се вижда на г. Сей, „strictly an act of production“ [„в буквален смисъл на думата акт на производството“] (стр. 175). Тоя възглед на Нюман е съвсем погрешен. *Потребителната стойност* на

Търговският капитал не е нищо друго освен капитал, който функционира в сферата на обръщението. Процесът на обръщението е една фаза от целия процес на възпроизводството. Но в процеса на обръщението не се произвежда стойност, следователно не се произвежда и принадена стойност. В него става само изменение на формата на една и съща маса стойност. В действителност тук не се извършва нищо друго освен метаморфозата на стоките, която като такава няма никакво отношение към създаването на стойността или към изменението на стойността. Ако при продажбата на произведената стока се реализира принадена стойност, това е, защото тя вече съществува в нея; затова при втория акт, при обратната размяна на паричен капитал срещу стока (срещу елементи на производството) и от купувача не се реализира никаква принадена стойност, но чрез размяна на пари срещу средства за производство и работна сила само се подготвя производството на принадена стойност. Напротив. Доколкото тези метаморфози изискват време за обръщение — време, в течение на което капиталът изобщо не произвежда, а следователно не произвежда и принадена стойност, — това време ограничава създаването на стойността и принадлежната стойност, изразена като норма на печалбата, и ще е тъкмо обратно пропорционално на продуктивността на времето на обръщението. Следователно търговският капитал не създава нито стойност, нито принадена стойност, т. е. не непосредствено. Доколкото съдейства за скъсяване на времето на обръщението, той косвено може да съдейства за увеличаване на принадлежната стойност, произвеждана от промишления капиталист. Доколкото той съдейства за разширяване на пазара и опосредствува разделението на труда между капиталите, следователно дава на капитала възможност да работи в по-голям мащаб, неговата функция повишава производителността на промишления капитал и подпомага неговото натрупване. Доколкото скъсява времето на обръщението, той повишава отношението на принадлежната стойност към авансирания капитал, следователно нормата на печалбата. Доколкото намалява онази част на капитала, която трябва постоянно да остава в сферата на обръщението като паричен капитал, той увеличава частта на капитала, употребявана пряко в производството.

стоката в ръцете на потребителя е по-голяма, отколкото в ръцете на производителя, защото тя въобще само тук се реализира. Защото потребителната стойност на стоката се реализира, започва да изпълнява своята функция, едва след като стоката премине в сферата на потреблението. В ръцете на производителя тя съществува само в потенциална форма. Но една и съща стока не се заплаща два пъти: веднаж нейната разменна стойност, а след това и свръх това нейната потребителна стойност. Като заплащам нейната разменна стойност, аз с това присвоявам нейната потребителна стойност. И от това, че стоката преминава от ръцете на производителя или посредника в ръцете на потребителя, не става ми най-малък прираст на разменната стойност.

Глава седемнадесета

ТЪРГОВСКАТА ПЕЧАЛБА

В „Капиталът“, кн. II ние видяхме, че чистите функции на капитала в сферата на обръщението — операциите, които промишленият капиталист трябва да предприеме, първо, за да реализира стойността на своите стоки, и, второ, за да превърне отново тази стойност в производствени елементи на стоката, операциите, чрез които се опосредствуват метаморфозите на стоковия капитал $C'—P—C$, следователно актовете на продажбата и покупката — не създават нито стойност, нито принадена стойност. Обратно, оказва се, че времето, което се изисква за тях, обективно, по отношение на стоките, и субективно, по отношение на капиталиста, поставя граници за създаването на стойност и принадена стойност. Онова, което важи за метаморфозата на стоковия капитал сам по себе си, естествено, никак не се изменя поради това, че една негова част приема вида на стоково-търговски капитал или че операциите, които опосредствуват метаморфозата на стоковия капитал, са специално занятие на специално поделение капиталисти, или изключителна функция на част от паричния капитал. Ако продаването и купуването на стоки — а към това се свежда метаморфозата на стоковия капитал $C'—P—C$ — от самите промишлени капиталисти са операции, които не създават стойност или принадена стойност, то те не могат да я създават и тогава, когато вместо от тези лица бъдат изпълнявани от други лица. Ако, по-нататък, частта от целия обществен капитал, която постоянно трябва да бъде на разположение като паричен капитал, та процесът на възпроизводството да не се прекъсва от процеса на обръщението, а да продължава безспирно — ако този паричен капитал не създава нито стойност, нито принадена стойност, то той не

може да придобие тези свойства поради това, че за извършването на същите функции постоянно се пуска в обръщение не от промишлените капиталисти, а от капиталисти от друго поделение. Доколко търговският капитал може да бъде косвено производителен, за това вече беше споменато и по-късно ще бъде изследвано по-подробно.

И така, стоково-търговският капитал — ако отхвърлим всички хетерогенни функции, които могат да бъдат свързани с него, като запазване на стоките, тяхното експедиране, превозване, разделение, сортиране, и се ограничим с неговата истинска функция на купуване за продаване — не създава нито стойност, нито принадлезна стойност, а само опосредствува тяхната реализация и с това едновременно и действителната размяна на стоките, тяхното преминаване от едни ръце в други, обществения обмен на веществата. При все това, тъй като фазата на обръщението на промишления капитал също така съставлява фаза от процеса на възпроизводството, както и производството, то капиталът, който функционира самостоятелно в процеса на обръщението, трябва също така да дава средна годишна печалба, както и капиталът, който функционира в различните отрасли на производството. Ако търговският капитал би давал процентно по-висока средна печалба, отколкото промишленият капитал, то част от промишления капитал би се превърнала в търговски капитал. Ако би давал по-ниска средна печалба, то би станал обратен процес. Част от търговския капитал би се превърнал в промишлен капитал. Никой друг вид капитал не може да измени своето предназначение, своята функция с по-голяма лекота, отколкото търговският капитал.

Тъй като сам търговският капитал не произвежда принадлезна стойност, ясно е, че принадлезната стойност, която му се пада във формата на средна печалба, съставлява част от принадлезната стойност, произведена от целия производителен капитал. Но сега въпросът е: как търговският капитал притегля към себе си падащата му се част от произведената от производителния капитал принадлезна стойност, или печалба?

Само привидност е, че търговската печалба била само надбавка, номинално повишение на цената на стоките над тяхната стойност.

Ясно е, че търговецът може да извлече своята печалба само от цената на продаваните от него стоки, и още по-ясно е, че тази печалба, добивана от него при продажбата на неговите стоки, трябва да е равна на разликата между неговата покупна цена и неговата продажна цена, да е равна на излишъка, с който последната превишава първата.

Възможно е след покупката на стоката и преди нейната продажба за нея да отидат допълнителни разходи (разходи на обръ-

щението) и също така е възможно такива разходи да няма. Ако има такива разходи, ясно е, че излишъкът на продажната цена над покупната цена не представлява само печалба. За да опростим изследването, отначало ще приемем, че такива разходи не се правят.

За промишления капиталист разликата между продажната и покупната цена на неговите стоки е равна на разликата между тяхната производствена цена и производствените разходи или, ако разгледаме целия обществен капитал, е равна на разликата между стойността на стоките и производствените разходи на капиталистите, което на свой ред се свежда до разликата между цялото количество овеществен в тях труд и количеството на овеществения в тях заплатен труд. Стоките, купени от промишления капиталист, преди те отново да бъдат хвърлени на пазара като стоки, готови за продажба, преминават през процеса на производството, само през време на който се произвежда съставната част на тяхната цена, реализирана покъсно като печалба. Другояче стои работата за търговеца на стоки. Стоките се намират в негови ръце само докато те се намират в процеса на своето обръщение. Той само продължава тяхната продажба, започната от производителния капиталист, продължава реализацията на тяхната цена и затова не ги подхвърля на никакъв промеждутъчен процес, в който те отново биха могли да всмукват принадлежна стойност. Докато промишленият капиталист в обръщението само реализира по-рано произведената принадлежна стойност или печалба, търговецът, напротив, трябва в обръщението и чрез обръщението не само да реализира своята печалба, но именно да я създаде. Това изглежда възможно само ако той продава стоките, продадени му от промишления капиталист по техните производствени цени, или — ако се разглежда целият стоков капитал — по техните стойности, по-скъпо от техните производствени цени, ако прави номинална надбавка към техните цени, следователно — ако се разглежда целият стоков капитал, — ако ги продава над тяхната стойност и туря в джоба си този излишък на тяхната номинална стойност над тяхната реална стойност — с една дума, ако ги продава по-скъпо, отколкото те струват.

Да се разбере тая форма на надбавка е твърде лесно. Например един аршин платно струва 2 шил. За да получи от неговата продажба 10% печалба, аз трябва да прибавя върху цената $\frac{1}{10}$, следователно да продам аршина по 2 шил. и $\frac{2}{5}$ пенса. Разликата между неговата действителна производствена цена и неговата продажна цена в такъв случай = $\frac{2}{5}$ пенса, а това върху 2 шил. съставлява печалба 10%. Всъщност аз продавам в такъв случай на купувача аршина платно по такава цена, която в действителност е цената на $1\frac{1}{10}$ арш. Или, което се свежда към същото: също както

ако продавам на купувача за 2 шил. само $10/11$ арш., а $1/11$ задържам за себе си. Действително за $2^2/5$ пенса аз мога пак да купя $1/11$ арш., смятана цената на аршина по 2 шил. и $2^2/5$ пенса. Следователно това би било само околел път, за да получа дял от принадлежната стойност и принадлежния продукт чрез номиналното повишение на цената на стоките.

Такава е реализацията на търговската печалба чрез надбавка към цената на стоките, както тя на пръв поглед ни се представя в самото явление. И наистина цялата представа за произхода на печалбата от номиналното повишение на цената на стоките или от тяхната продажба над тяхната стойност е възникнала от наблюденията на търговския капитал.

Обаче ако разглеждаме работата по-отблизо, то бързо ще проличи, че това е само привидност и че ако приемаме капиталистическия начин на производство за господстващ, търговската печалба не се реализира по този начин. (Тук всякога се касае до средните, а не до отделни случаи.) Защо приемаме, че търговецът на стоки може да реализира печалба върху своите стоки, да кажем 10% , само ако ги продава с 10% над техните производствени цени? Защото сме приели, че производителят на тези стоки, промишленият капиталист (който като олицетворение на промишления капитал спрямо външния свят всякога фигурира като „производител“), ги е продал на търговеца по тяхната производствена цена. Ако покупните цени на стоките, заплатени от търговеца на стоки, са равни на техните производствени цени, в последна сметка равни на техните стойности, така че следователно производствената цена, а в последна сметка стойността на стоките, представлява за търговеца производствените разходи, то в действителност излишъкът на неговата продажна цена над неговата покупна цена — а само тази разлика между цените образува източника на неговата печалба — трябва да бъде излишък на тяхната търговска цена над тяхната производствена цена и в последна сметка търговецът трябва да продава всички стоки над тяхната стойност. Но защо приехме, че промишленият капиталист продава на търговеца стоките по тяхната производствена цена? Или, по-добре казано, какво се съдържа в тази предпоставка? Това, че търговският капитал (тук имаме с него работа още само като със стоково-търговски капитал) не участва в образуването на общата норма на печалбата. При изследването на общата норма на печалбата ние по необходимост изхождаме от тази предпоставка, първо, защото търговският капитал като такъв тогава за нас още не съществуваше, и, второ, защото беше необходимо средната печалба, а следователно и общата норма на печалбата, изпърво да се арзвие като изравнение на печалбите, или принадлежните стойности,

които действително се произвеждат от промишлените капитали в различните сфери на производството. Напротив, при търговския капитал имаме работа с такъв капитал, който има дял в печалбата, без да участва в нейното производство. Следователно необходимо е сега да допълним предишното изложение.

Да приемем, че целият промишлен капитал, авансиран през годината, $= 720_c + 180_v = 900$ (напр. милиона фунта стерлинги), а $m' = 100\%$. Следователно продуктът $= 720_c + 180_v + 180_m$. Ако след това означим този продукт, или произведената стоков капитал, със C , то неговата стойност, или производствената цена (тъй като за цялата съвкупност на стоките те съвпадат), $= 1\ 080$, а нормата на печалбата за целия капитал $900 = 20\%$. Съгласно изложеното по-горе тези 20% представляват средната норма на печалбата, тъй като принадлежната стойност тук се пресмята не върху този или онзи капитал с особен състав, а върху целия промишлен капитал с неговия среден състав. И така, $C = 1\ 080$ и нормата на печалбата $= 20\%$. Но сега да приемем, че към тия 900 ф. ст. промишлен капитал се прибавят още 100 ф. ст. търговски капитал, който рго *gata** на своята величина има същия дял в печалбата, както и първият. Съгласно предпоставката търговският капитал съставлява всичко $\frac{1}{10}$ от целия капитал $1\ 000$. Следователно от цялото количество принадлежна стойност 180 му се пада $\frac{1}{10}$ и по такъв начин той получава печалба при норма 18% . Следователно печалбата, която подлежи на разпределение между останалите $\frac{9}{10}$ от целия капитал, фактически е равна само на 162 , или върху капитал 900 тя също $= 18\%$. Така цената, по която притежателите на промишления капитал 900 продават C на търговците на стоки, $= 720_c + 180_v + 162_m = 1\ 062$. Следователно, ако търговецът прибави към своя капитал 100 средна печалба от 18% , то той продава стоките за $1\ 062 + 18 = 1\ 080$, т. е. по тяхната производствена цена, или — ако разглеждаме целия стоков капитал — по тяхната стойност, макар че той добива своята печалба само в обръщението и чрез обръщението и само поради това, че цената, по която той продава, е по-голяма от цената, по която купува. Но все пак той продава стоките не над тяхната стойност, или не над тяхната производствена цена, тъкмо защото ги е купил от промишления капитал — под тяхната стойност, или под тяхната производствена цена.

И така, търговският капитал определящо участва в процеса на образуването на общата норма на печалбата рго *gata* на дела, който той съставлява от целия капитал. Следователно, ако в дадения случай казваме: средната норма на печалбата $= 18\%$, то тя би била $= 20\%$, ако търговският капитал не съставляваше $\frac{1}{10}$ от це-

* — пропорционално. *Ред.*

лия капитал и ако поради това общата норма на печалбата не беше спаднала с $\frac{1}{10}$. Заедно с това се появява едно по-точно, ограничително определение на производствената цена. Под производствена цена, както и по-рано, трябва да се разбира цената на стоката = нейните разходи (стойността на съдържащия се в нея постоянен + променлив капитал) + средната печалба върху тях. Но тази средна печалба се определя сега другояче. Тя се определя от цялата печалба, която целият производителен капитал произвежда; но се пресмята не върху целия този производителен капитал, не така, че той, както е прието по-горе, = 900, а печалбата = 180, то средната норма на печалбата ще бъде $\frac{180}{900} = 20\%$ — не, тя се пресмята

върху целия производителен капитал + търговския капитал, така че ако имаме 900 производителен и 100 търговски капитал, то средната норма на печалбата = $\frac{180}{1000} = 18\%$. Следователно производствената

цена = κ (разходите) + 18, вместо $\kappa + 20$. В средната норма на печалбата вече е пресметнатата частта от цялата печалба, която се пада на търговския капитал. Затова действителната стойност, или производствената цена на целия стокос капитал = $\kappa + p + h$ (където h означава търговската печалба). Следователно производствената цена, или онази цена, по която промишленият капиталист като такъв продава, е по-малка от действителната производствена цена на стоката, или, ако разглеждаме всички стоки съвкупно, цените, по които класата на промишлените капиталисти ги продава, са по-малки от техните стойности. Така в приведения по-горе пример: 900 (разходи) + 18% върху 900, или $900 + 162 = 1\,062$. Търговецът пък, като продава стоката, която му струва 100, за 118, разбира се, прибавя върху нея 18% ; но тъй като стоката, купена от него за 100, струва 118, той не я продава над нейната стойност. Ние ще употребяваме изречение производствена цена в горензложения по-тесен смисъл. В такъв случай е ясно, че печалбата на промишления капиталист е равна на излишъка на производствената цена на стоката над неговите производствени разходи и че за разлика от тази промишлена печалба търговската печалба е равна на излишъка на продажната цена над производствената цена на стоката, която за търговеца е негова покупна цена; но ясно е, че действителната цена на стоката = на нейната производствена цена + търговската печалба. Както промишленият капитал само реализира печалбата, която като принадлежаща стойност вече се съдържа в стойността на стоката, така и търговският капитал я реализира само защото цялата принадлежаща стойност, или печалба, още не е реализирана в цената на стоката, реализирана от

промишления капитал⁹⁹). Така цената, по която търговецът продава, е по-голяма от тази, по която той купува, не защото първата е над цялата стойност, а защото втората е под нея.

И така, търговският капитал участва в изравняването на принадлежната стойност в средна печалба, макар да не участва в производството на тази принадлежна стойност. Затова общата норма на печалбата вече съдържа в себе си отбива от принадлежната стойност, който се пада на търговския капитал, т. е. отбива от печалбата на промишления капитал.

От казаното по-горе следва:

1) Колкото по-голям е търговският капитал в сравнение с промишления капитал, толкова по-малка е нормата на промишлената печалба и обратно.

2) Ако в първия отдел се окаже, че нормата на печалбата всякога изразява по-малка норма, отколкото нормата на действителната принадлежна стойност, т. е. всякога показва степента на експлоатацията на труда твърде ниска — напр. в приведения по-горе случай $720_c + 180_v + 180_m$ нормата на принадлежната стойност 100% е изразена като норма на печалбата 20%, — това отношение се отклонява още повече, доколкото самата средна норма на печалбата, ако се вземе в сметка делът, който се пада на търговския капитал, на свой ред се представя по-малка — в нашия случай тя представлява 18% вместо 20%. Следователно средната норма на печалбата на непосредствено експлоатиращия капиталист изразява нормата на печалбата по-малка, отколкото е в действителност.

При равни други условия относителната величина на търговския капитал е обратно пропорционална на бързината на неговия оборот, следователно е обратно пропорционална на енергията на процеса на възпроизводството изобщо (при което обаче капиталът на дребните търговци — тоя промеждутъчен тип [Zwittergattung] — прави изключение). В хода на научния анализ изглежда, че образуването на общата норма на печалбата изхожда от промишлените капитали и конкуренцията между тях и едва по-късно се внася поправка, допълнение и модификация поради намесата на търговския капитал. В хода на историческото развитие работата стои тъкмо наопаки. Капиталът, който най-напред определя цените на стоките повече или по-малко според техните стойности, е търговският капитал и сферата, в която за пръв път се образува общата норма на печалбата, е сферата на обръщението, която опосредствува процеса на възпроизводството. Първоначално търговската печалба определя

---

⁹⁹) John Bellers (Essays about the Poor, Manufactures, Trade Plantations, and Immorality. London, 1699, p. 10).

промишлената печалба. Едва след като капиталистическият начин на производство се внедри и производителят сам стане търговец, търговската печалба се свежда към тази част от цялата принадлежна стойност, която се пада на търговския капитал като съответна част от целия капитал, зает в обществения процес на възпроизводството.

При допълнителното изравняване на печалбите поради намесата на търговския капитал се оказва, че в стойността на стоката не влиза никакъв добавъчен елемент за авансирания от търговеца паричен капитал, че надбавката към цената, чрез която търговецът получава своята печалба, е равна само на онази част от стойността на стоката, която производителният капитал не е прибавил към производствената цена на стоката, която е отстъпил. С този паричен капитал работата стои, както с основния капитал на промишления капиталист, доколкото той не е амортизиран, следователно неговата стойност не съставлява елемент от стойността на стоката. Именно в цената, по която купува стоковия капитал, той възстановява неговата производствена цена $= P$, в пари. Неговата продажна цена, както бе развито по-горе, е $= P + \Delta P$, при което ΔP изразява надбавката към цената на стоката, определяна от общата норма на печалбата. Следователно, ако той продаде стоката, то при него освен ΔP се връща и първоначалният паричен капитал, авансиран от него за покупка на стоката. При това пак проличава, че неговият паричен капитал изобщо не е нищо друго освен превърнатия в паричен капитал стоков капитал на промишления капиталист, капитал, който също тъй малко влияе върху величината на стойността на този стоков капитал, както ако последният би се продавал не на търговеца, а непосредствено на окончателния потребител. Фактически той само антиципира плащането на последния. Обаче това е вярно само ако, както приемахме досега, търговецът не прави никакви разходи, или ако в процеса на метаморфозата на стоките, на покупката и продажбата, не става нужда да авансира друг капитал, ни основен, ни оборотен, освен онзи паричен капитал, който той трябва да авансира, за да купи стоката от производителя. Но както видяхме при изследването на разходите на обръщението (книга II, гл. VI), това не е така. И тези разходи на обръщението са отчасти такива, които търговецът може да изисква от други агенти на обръщението, отчасти са такива, които непосредствено са свързани с неговата специфична дейност.

От какъвто и вид да са тия разходи на обръщението, дали са те свойствени на чисто търговската дейност като такава, следователно принадлежат към специфичните разходи на обръщението на търговеца, или представляват разходи, обусловени от допълнителните производствени процеси, които се прибавят през време на про-

цеса на обръщението, каквито са експедицията, превозването, запазването и пр. — на страната на търговеца те постоянно предполагат, освен паричния капитал, авансиран за покупката на стоките, и допълнителен капитал, който се авансира за покупка и заплащане на тези средства на обръщението. Доколкото този елемент разходи се състои от оборотен капитал, той като допълнителен елемент влиза изцяло в продажната цена на стоките; доколкото се състои от основен капитал, той влиза в нея като допълнителен елемент според степента на своето изхабяване; но той влиза в нея като елемент, който образува номинална стойност, дори ако, както чисто търговските разходи на обръщението, не образува действително допълнение към стойността на стоката. Но целият този допълнителен капитал, оборотен или основен, участва в образуването на общата норма на печалбата.

Чисто търговските разходи на обръщението (следователно с изключение разходите по експедицията, превозването, запазването и пр.) се свеждат към разходите, които са необходими, за да се реализира стойността на стоката, за да се превърне тя от стока в пари или от пари в стока, за да се опосредствува размяната между тях. При това оставяме съвсем настрана производствените процеси, които могат да продължат в течение на акта на обръщението и от които търговската дейност може да съществува съвсем обособено. Както напр. действителната транспортна промишленост и експедицията на стоките фактически могат да представляват и представляват съвсем отделни промишлени отрасли, както и стоките, които предстои да бъдат купени и продадени, могат да лежат в докове и в други обществени помещения, при което произтичащите от това разходи, доколкото търговецът трябва да ги авансира, му се начисляват от трети лица. Всичко това става в същинската търговия на едро, където търговският капитал се явява в най-чист вид и най-малко се преплита с други функции. Стопанинът на превозно предприятие, управляващият железопътна линия, корабовладелецът не са „търговци“. Разходите, които тук разглеждаме, са разходи по покупко-продажбата. Още по-рано отбелязахме, че те се свеждат до пресмятане, водене на книги, пазарене, кореспондиране и пр. Постоянният капитал, необходим за това, се състои от кантора, хартия, порто и пр. Другите разходи се свеждат до променлив капитал, който се авансира за наемане на търговски работници. (Експедиционните разходи, транспортните разноски, предварителните митнически платежи и т. н. отчасти може да се разглеждат така, като че ли търговецът ги е авансирал за покупка на стоките и затова те за него влизат в покупната цена.)

Всички тези разходи се правят не при производството на потребителната стойност на стоката, а при реализацията на нейната

стойност; те са чисти разходи на обръщението. Те влизат не в непосредствения процес на производството, а в процеса на обръщението и затова в общия принос на възпроизводството.

Но тук ни интересува единствено онази част от тези разходи, която се изразходва в променлив капитал. (Освен това би трябвало да се изследва: Първо, как важи за процеса на обръщението законът, според който в стойността на стоката влиза само необходим труд? Второ, как се проявява натрупването при търговския капитал? Трето, как функционира търговският капитал в действителния цялостен обществен възпроизводителен процес на обществото?)

Тези разходи произтичат от икономическата форма на продукта като стока.

Ако работното време, което промишлените капиталисти губят сами, като продават своите стоки непосредствено един на друг — следователно, обективно казано, времето на обръщението на стоките, — не прибавя стойност към тези стоки, то ясно е, че това работно време не получава друг характер поради това, че вместо на промишления капиталист то се пада на търговеца. Превръщането на стоката (продукта) в пари и на парите в стока (в средства за производство) е необходимата функция на промишления капитал и следователно необходима операция на капиталиста, който в действителност е само персонифициран капитал, надарен със собствено съзнание и воля. Но тези функции не увеличават стойността и не създават принадлежна стойност. Като извършва тези операции и като продължава да изпълнява функциите на капитала в сферата на обръщението, след като е престанал да ги изпълнява производителният капиталист, търговецът само замества промишления капиталист. Работното време, което тези операции изискват, се употребява за необходимите операции в процеса на възпроизводството на капитала, но не прибавят стойност. Ако търговецът не изпълняваше тези функции (следователно и не изразходваше изискващото се за тях работно време), то той не би употребил своя капитал като агент на обръщението на промишления капитал; той не би продължавал функцията, прекъсната от промишления капиталист, и затова не би вземал като капиталист участие *pro rata* на авансирания от него капитал в масата на печалбата, която се произвежда от класата на промишлените капиталисти. Затова, за да има дял в общата маса на принадлежната стойност, за да расте по стойност като капитал авансирания от него сума, за търговския капиталист не е необходимо да употребява наемни работници. Ако неговото предприятие и неговият капитал са малки, самият той може да бъде единственият работник, в своето предприятие. Той бива заплащан от частта на печал-

бата, която възниква от разликата между покупната цена на стоките и тяхната действителна производствена цена.

Но, от друга страна, при малък размер на капитала, авансиран от търговеца, реализираната от него печалба може съвсем да не бъде по-голяма от работната заплата на добре заплащан сръчен наемен работник, може дори да бъде по-малка от нея. В действителност наред с него функционират непосредствени търговски агенти на производителния капиталист, закупчици, продавачи, търговски пътници, които получават толкова или повече доход, било във форма на работна заплата, било във форма на известна част от печалбата, получавана при всяка продажба (провизионни, тантиеми). В първия случай търговецът получава търговската печалба като самостоятелен капиталист; във втория случай на търговския служител, на наемния работник на промишления капиталист, се изплаща част от печалбата било във форма на работна заплата, било във форма на съответно участие в печалбата на онзи промишлен капиталист, чийто непосредствен агент е той, и в този случай неговият господар туря в джоба си както промишлената, така и търговската печалба. Но макар че доходът на самия агент на обръщението може да му изглежда като проста работна заплата, заплащане на извършена от него работа, и макар там, където той не изглежда такъв, величината на неговата печалба може да се равнява само на работната заплата на един добре заплащан работник, във всички тези случаи източник на неговия доход е само търговската печалба. Причината за това е, че неговият труд не е труд, който създава стойност.

Удължаването на операциите на обръщението представлява за промишления капиталист 1) загуба на време лично за него, доколкото това му пречи да изпълнява своята функция на управляващ самия производствен процес; 2) по-продължително пребиваване на неговия продукт, в парична или в стокова форма, в процеса на обръщението, следователно в процес, където не става нарастване на стойността на тоя продукт и където непосредственият процес на производството прекъсва. За да не прекъсва последният, става нужда да се съкращава производството или — за да се продължава процесът на производството постоянно в предишния мащаб — да се авансира допълнителен паричен капитал. Във всеки случай работата се свежда до това, че или при предишния капитал се получава по-малка печалба, или става нужда да се авансира допълнителен паричен капитал, за да се получи предишната печалба. Всичко това никак не се изменя, ако на мястото на промишления капиталист застане търговецът. Вместо първият да губи повече време за процеса на обръщението, губи го търговецът; вместо промишленникът да авансира за обръщението допълнителен капитал, авансира го търго-

вещът; или — което е едно и също — вместо една по-голяма част от промишления капитал постоянно да се намира в процеса на обръщението, в него всецяло се впряга капиталът на търговеца; и вместо промишленият капиталист да произвежда по-малка печалба, той трябва част от своята печалба напълно да отстъпи на търговеца. Доколкото търговският капитал не надминава необходимите граници, разликата се състои само в това, че поради това разделение на функциите на капитала се употребява по-малко време изключително за процеса на обръщението, авансира се за това по-малко допълнителен капитал и загубата от общата печалба, която се изразява във формата на търговската печалба, е по-малка, отколкото би била в противен случай. Ако в приведения по-горе пример капиталът $720_c + 180_v + 180_m$ при съществуването наред с него на един търговски капитал 100, дава на промишления капиталист печалба 162, или 18%, следователно, ако печалбата се намалява с 18, то без това обособяване на търговския капитал необходимият допълнителен капитал би достигал може би 200 и в такъв случай цялата сума, авансирана от промишления капитал, би била 1100 вместо 900 следователно при принадлежна стойност 180 нормата на печалбата би била само $16\frac{4}{11}\%$.

Ако промишленият капиталист, който е свой собствен търговец, освен допълнителния капитал, с който той купува нова стока, преди да се е превърнал в пари неговият продукт, който се намира в обръщението, е авансирал още капитал за реализиране стойността на своя стокос капитал, следователно за процеса на обръщението (кантирни разноски и заплата на търговски работници), то макар тези два капитала да образуват допълнителен капитал, те не създават принадлежна стойност. Те трябва да бъдат заместени от стойността на стоките, защото част от стойността на тези стоки трябва отново да бъде превърната в тия разходи по обръщението; но допълнителна принадлежна стойност от това не се образува. По отношение на целия капитал на обществото работата фактически се свежда към това, че част от него се изисква за второстепенни операции, които не влизат в процеса на нарастването на стойността, и че тази част от обществения капитал трябва постоянно да се възпроизвежда за тези цели. Поради това се намалява нормата на печалбата за отделните капиталисти и за цялата класа на промишлените капиталисти — резултат, който се получава при всяко ново прибавяне на допълнителен капитал, доколкото това е необходимо, за да се приведе в движение предишната маса променлив капитал.

Доколкото търговският капиталист освобождава промишления капиталист от тези свързани със самото обръщение допълнителни разходи и ги взема върху себе си, това намаляние на нормата на

печалбата също става, само че в по-малка степен и по друг начин. Работата се представя сега така, че търговецът авансира повече капитал, отколкото би бил необходим, ако тези разходи не съществуват, и че печалбата върху този допълнителен капитал повишава сумата на търговската печалба; следователно търговският капитал в по-голям размер влиза заедно с промишления капитал в изравняването на средната норма на печалбата, т. е. средната норма спада. Ако в нашия предишен пример освен 100 търговски капитал се авансират още 50 допълнителен капитал за разходите, за които е дума, то общата сума на принадлежната стойност 180 се разпределя в такъв случай върху производителен капитал 900 плюс търговски капитал 150, всичко = 1050. Следователно средната норма на печалбата спада на $17\frac{1}{7}\%$. Промисленият капиталист продава стоките на търговеца за $900 + 154\frac{2}{7} = 1054\frac{2}{7}$, а търговецът ги продава за 1130 ($1080 + 50$ за разходите, които той трябва пак да възстанови). Впрочем трябва да се приеме, че с разделението на капитала на търговски и промишлен е свързана централизация на търговските разходи и поради това намаление на последните.

Сега се пита: как стои работата с търговските наемни работници, работещи у търговския капиталист, в нашия случай у търговеца на стоки?

От една страна, такъв търговски работник е също такъв наемен работник, както и всеки друг. Първо, доколкото неговият труд се купува от променливия капитал на търговеца, а не от парите, които се изразходват като доход, следователно купува се не за лични услуги, а за да се тури в действие за самонарастването на стойността на авансирания за това капитал. Второ, доколкото стойността на неговата работна сила и следователно неговата работна заплата се определя, както и при всички други наемни работници, от производствените и възпроизводствените разходи на неговата специфична работна сила, а не от продукта на неговия труд.

Но между него и работниците, непосредствено заети от промишления капитал, трябва да съществува същата разлика, каквато съществува между промишления капитал и търговския капитал, и затова между промишления капиталист и търговеца. Тъй като търговецът като прост агент на обръщението не произвежда нито стойност, нито принадлежна стойност (защото добавъчната стойност, която той притуря към стоките чрез своите разходи, се свежда към добавка на по-рано съществуващата стойност, макар тук да се натрапва въпросът, как той запазва, съхранява тази стойност на своя постоянен капитал?), то и търговските работници, заети у него с изпълнението на същите функции, не могат непосредствено да съз-

дават принадена стойност за него. При това, както и за производителните работници, ние приемаме, че тяхната работна заплата се определя от стойността на работната сила, следователно търговецът не се обогатява чрез отбив от работната заплата, така че той в сметката на своите разходи не внася авансиране за труд, което би заплащало последния само отчасти — с други думи, той не се обогатява чрез измамване на своите служещи.

По отношение на търговските наемни работници затруднението се състои съвсем не в това, да се обясни как те произвеждат печалба непосредствено за своите работодатели, макар че те непосредствено не произвеждат принадена стойност (от която печалбата е само превърната форма). В действителност този въпрос е вече разрешен при общия анализ на търговската печалба. Също така, както промишленият капитал получава печалба поради това, че продава съдържащия се и реализиран в стоките труд, за който той не е заплатил никакъв еквивалент, така и търговският капитал я получава поради това, че заплаща на промишления капитал не целия незаплатен труд, който се съдържа в стоката (в стоката, доколкото капиталът, изразходван за нейното производство, функционира като съответна част от целия промишлен капитал), но при продажбата на стоките заставля да му се плати тази още съдържаща се в стоките и незаплатена от него част. Отношението на търговския капитал към принадлежната стойност е по-друго от това на промишления капитал. Последният произвежда принадена стойност чрез непосредствено присвояване на незаплатен чужд труд. Първият си присвоява част от тази принадена стойност, като заставля промишления капитал да му предаде тази част.

Само чрез своята функция — реализиране на стойностите — търговският капитал функционира в процеса на възпроизводството като капитал и затова като функциониращ капитал извлича част от принадлежната стойност, произведена от целия капитал. За всеки отделен търговец масата на неговата печалба зависи от масата на капитала, която той може да употреби за този процес, а той може да употреби за покупко-продажбата толкова повече, колкото повече е незаплатеният труд на неговите служещи. Търговският капиталист заставля в повечето случаи своите работници да изпълняват дори функцията, по силата на която неговите пари са капитал. Макар незаплатеният труд на тези служещи да не създава принадена стойност, той създава за него възможност за присвояване на принадена стойност, което по своя резултат за този капитал е съвсем същото; следователно този труд е за него източник на печалба. Инак търговското предприятие никога не би могло да се води в крупни размери, никога не би могло да се води капиталистически.

Както незаплатеният труд на работника непосредствено създава за производителния капитал принадена стойност, незаплатеният труд на търговските наемни работници създава за търговския капитал участие в тази принадена стойност.

Затруднението е следното: Тъй като работното време и трудът на самия търговец не е труд, който създава стойност, макар и да създава за търговеца възможност да участва във вече произведената принадена стойност, то как стои работата с онзи променлив капитал, който търговецът изразходва за покупка на търговска работна сила? Трябва ли да се причисли този променлив капитал като влизащ в разходите към авансирания търговски капитал? Ако не, това като че ли противоречи на закона за изравняване на нормата на печалбата; кой капиталист би авансирал 150, ако би могъл да смята като авансиран капитал само 100? Ако пък трябва, това като че ли противоречи на същността на търговския капитал, тъй като този вид капитал функционира като капитал не поради това, че подобно на промишления капитал привежда в движение чужд труд, а поради това, че сам работи, т. е. изпълнява функциите на покупко-продажбата и именно затова и благодарение на това пренася върху себе си част от принадлежната стойност, произведена от промишления капитал.

(И така, предстои ни да изследваме следните пунктове: променливия капитал на търговеца; закона за необходимия труд в обръщението; как трудът на търговеца запазва стойността на неговия постоянен капитал; ролята на търговския капитал в цялостния възпроизводствен процес; накрай, раздвояването на търговски капитал и паричен капитал, от една страна, и на стоково-търговски и парично-търговски капитал, от друга.)

Ако всеки търговец пригезаваше само толкова капитал, колкото би могъл да обръща чрез своя собствен труд, би станало безкрайно раздробяване на търговския капитал; това раздробяване би трябвало да расте в същата степен, в която производителният капитал с развитието на капиталистическия начин на производство произвежда във все по-голям мащаб и оперира с все по-големи маси. Следователно би се получило растящо несъответствие между единия и другия. В същата степен, в която капиталът би се централизирил в сферата на производството, той би се децентрализирил в сферата на обръщението. Чисто търговските операции на промишления капиталист и заедно с това неговите чисто търговски разходи поради това биха се увеличили безкрайно, защото той би трябвало да има работа напр. с 1000 търговци вместо със 100. С това би се загубила голяма част от изгодите от обособяването на търговския капитал; освен чисто търговските биха расли и другите

разходи по обръщението, сортировката, експедирането и т. н. Това по отношение на промишления капитал. Да разгледаме сега търговския капитал. Първо, що се отнася до чисто търговските работи. Не се изисква повече време, за да се смята с големи числа вместо с малки. 10 покупки по 100 ф. ст. изискват десет пъти повече време, отколкото една покупка от 1000 ф. ст. Кореспонденция, хартия, пощенски разноски ще бъдат десет пъти по-скъпи, ако имаме работа с десет дребни търговци, отколкото ако имаме работа с един едър. Строго очертаното разделение на труда в комерческото предприятие, където един води книгите, друг касата, трети кореспондират, онзи прави покупките, този продава, трети пътува и т. н., спестява работно време в огромни количества, тъй че броят на търговските работници, който намира приложение в едрата търговия, не стои в никакво съответствие със сравнителната големина на предприятията. Това е така, защото в търговията несъмнено повече, отколкото в индустрията, една и съща функция изисква еднакво работно време независимо от това, дали се изпълнява тя в голям или малък мащаб. Затова концентрацията в търговското предприятие се явява исторически по-рано, отколкото в промишленото предприятие. По-нататък, разходите на постоянен капитал. 100 малки кантори струват безкрайно по-скъпо от една голяма; 100 малки търговски склада са по-скъпи, отколкото един голям, и т. н. Транспортните разноски, които поне като разходи, подлежащи на авансиране, влизат в търговската дейност, растат заедно с раздробяването.

Промишленият капиталист би трябвало да изразходва в търговската част на своето предприятие повече труд и разходи по обръщението. Един и същ търговски капитал, ако той би бил разделен между голям брой дребни търговци, би изисквал поради тази раздробеност много повече работници за осъществяването на своите функции и освен това би се изисквало по-голям търговски капитал за обръщението на същия този стоков капитал.

Ако означим с V целия търговски капитал, употребяван непосредствено за покупка и продажба на стоки, а с b означим съответния променлив капитал, изразходван за заплащане на спомагателни търговски работници, то $V+b$ е по-малко, отколкото би трябвало да бъде целият търговски капитал V , ако всеки търговец би се справял без помощници, т. е. ако една част не би се изразходвала за b . Но ние все още не сме се справили със затруднението.

Продажната цена на стоките трябва да бъде достатъчна 1) за да заплати средната печалба на $V+b$. Това вече се обяснява с това, че $V+b$ е изобщо съкращение на първоначалното V , представлява по-малък търговски капитал от онзи, който би бил необходим без b . Но тази продажна цена трябва да бъде достатъчна 2) за да въз-

станови освен допълнително появяващата се сега печалба върху b и заплатената работна заплата, да възстанови самия променлив капитал на търговеца = b . Това последното създава затруднението. Образува ли b една нова съставна част на цената или то е само част от печалбата, получена от $B+b$, част, която се явява работна заплата само по отношение на търговския работник, а по отношение на самия търговец представлява просто възстановяване на неговия променлив капитал? В последния случай получената от търговеца печалба върху изразходвания от него капитал $B+b$ би била равна само на печалбата, която се пада съответно на общата норма на печалбата на B плюс b , при което последното се заплаща от търговеца във формата на работна заплата, но само не принася печалба.

В действителност задачата се свежда към това, да се намерят границите на b (в математически смисъл). Преди всичко да установим в какво точно се състои затруднението. Да означим капитала, изразходван непосредствено за покупко-продажбата на стоки, с B , постоянния капитал, потребяван при тази функция, с K (веществените търговски разходи), а променливия капитал, изразходван от търговеца, с b .

Възстановяването на B не представлява никакво затруднение. То е само реализираната покупна цена за търговеца или производствената цена за фабриканта. Търговецът плаща тази цена, а при препродажбата той получава B обратно като част от своята продажна цена; освен това B той получава печалба върху B , както е обяснено по-горе. Например стоката струва 100 ф. ст. Печалбата върху нея нека бъде 10%. Така стоката се продава за 110. По-рано стоката струваше 100; търговският капитал от 100 прибавя към нея само 10.

По-нататък, ако вземем K , то е най-много също толкова голямо — в действителност значително по-малко, — колкото е частта на постоянния капитал, която производителят би трябвало да потреби за покупка и продажба; но тя би представлявала добавка към постоянния капитал, който се употребява от производителя непосредствено в производството. При все това тая част трябва постоянно да се възстановява от цената на стоката, или — което е все същото — съответната част на стоката трябва постоянно да се изразходва в тази форма, трябва, ако разглеждаме целокупния капитал на обществото, постоянно да се възпроизвежда в тази форма. Тази част на авансирания постоянен капитал също така ограничаващо би влияла върху нормата на печалбата, както и цялата негова маса, вложена непосредствено в производството. Доколкото промишленият капиталист предоставя търговската част на своето предприятие на търговеца, той няма нужда да авансира тази част на капи-

тала. Вместо него я авансира търговецът. Но това е само номинално; търговецът нито произвежда, нито възпроизвежда потребявания от него постоянен капитал (веществените търговски разходи). Следователно производството на последния се явява като особен вид предприемаческа дейност или поне като част от дейността на известни промишлени капиталисти, които така играят същата роля, каквато играят промишлените капиталисти, които доставят постоянен капитал на онези, които произвеждат средства за живот. Следователно търговецът получава, първо, възстановяването на този капитал и, второ, печалбата върху него. Така поради едното и другото става съкращение на печалбата на промишления капиталист. Но поради свързаната с разделението на труда концентрация и икономия тя се съкращава в по-малка степен, отколкото ако той сам трябваше да авансира този капитал. Намалването на нормата на печалбата е по-малко, защото е по-малък авансираният по този начин капитал.

И така, продажната цена се състои досега от $B+K$ + печалбата върху $B+K$. След казаното досега тая нейна част не представлява затруднение. Но ето появява се b , или променливият капитал, авансиран от търговеца.

Поради това продажната цена се превръща в $B+K+b$ + печалбата върху $B+K$ + печалбата върху b .

B само възстановява покупната цена, но освен печалбата върху B не прибавя към тази цена никаква част. K прибавя не само печалбата върху K , но и самото K ; но K + печалбата върху K , частта от разходите по обръщението, авансирана във форма на постоянен капитал, плюс съответната средна печалба, би била в ръцете на промишления капиталист по-голяма, отколкото в ръцете на търговския капиталист. Съкращението на средната печалба се проявява в такава форма, че се пресмята пълната средна печалба — след спадането на $B+K$ от авансирания промишлен капитал, — а спаднатото от средната печалба, което съставлява печалбата върху $B+K$, се изплаща на търговеца, така че тази спадната сума се явява като печалба на отделен капитал, на търговския капитал.

Но другояче стои работата с b + печалбата върху b или в дадения случай, където нормата на печалбата по предпоставка = 10%, с $b + \frac{1}{10} b$. И тук се крие действителното затруднение.

Съгласно предпоставката търговецът купува срещу b само търговски труд, т. е. труд, необходим за функциите на обръщението на капитала, за $C-P$ и $P-C$. Но търговският труд е онзи труд, който изобщи е необходим, за да функционира капиталът като търговски капитал, за да съдейства за превръщането на стоката в пари и парите в стока. Това е труд, който реализира стойности, но не създава стойности. И само доколкото един капитал изпълнява тези

функции — следователно доколкото един капиталист изпълнява със своя капитал тези операции, този труд, — този капитал функционира като търговски капитал и взема участие в регулирането на общата норма на печалбата, т. е. извлича своя дивиденд от общата печалба. Но в $b +$ печалбата върху b се съдържа, изглежда, първо, заплащането на труда (защото съвсем безразлично е дали промишленият капиталист плаща на търговеца за неговия собствен труд или за труда на служещите, заплащани от търговеца) и, второ, печалбата върху сумата, заплатена за този труд, който би трябвало да извърши сам търговецът. Търговският капитал получава обратно, първо, заплащането на b и, второ, печалбата върху него, следователно това иде оттам, че той, първо, заставя да му се заплати за този труд, благодарение на който той функционира като *търговски капитал*, и, второ, той заставя да му се заплати печалба, защото той функционира като *капитал*, т. е. защото той изпълнява труд, който за него като функциониращ капитал се заплаща с печалба. Това е следователно въпросът, който ни предстои да разрешим.

Да приемем, че $B=100$, $b=10$ и нормата на печалбата $= 10\%$. Да приемем, че $K=0$, за да не въвеждаме без нужда отново в сметката този елемент на покупната цена, който не се отнася тук и с който ние вече приключихме. По такъв начин продажната цена би била $= B + p + b + p$ ($= B + Bp' + b + bp'$, където p' е нормата на печалбата) $= 100 + 10 + 10 + 1 = 121$.

Но ако търговецът не е изразходвал b за работна заплата — тъй като b се заплаща само за търговски труд, следователно за труд, необходим за реализиране стойността на стоковия капитал, хвърлян на пазара от промишления капитал, — то работата би стояла така: за да купи или продаде за $B=100$, търговецът би давал своето време и ние приемаме, че това е всичкото време, с което той разполага. Ако търговският труд, представляван от b , или от 10, се заплаща не от работната заплата, а от печалбата, то той би предполагал един друг търговски капитал $= 100$, тъй като 10% от него $= b=10$. Този втори $B=100$ не би влизал допълнително в цената на стоката, но $10\text{-те}\%$, разбира се, биха влезли в нея. Затова биха били направени две операции по $100=200$, за да се купят стоки за $200 + 20 = 220$.

Тъй като търговският капитал не е абсолютно нищо друго освен обособила се форма на част от промишления капитал, който функционира в процеса на обръщението, то всички отнасящи се до него въпроси трябва да се разрешават така, че проблемата да се поставя преди всичко в такава форма, при която свойствените на търговския капитал явления да се представят още не самостоятелни, но намиращи се в непосредствена връзка с промишления капитал,

като негово разклонение. Като кантора, за разлика от промишлено предприятие, търговският капитал функционира постоянно в процеса на обръщението. Така че именно тук, в кантората на самия промишлен капиталист, трябва изпърво да се изследва интересуващото ни *b*.

Преди всичко тази кантора е винаги извънредно малка в сравнение с промишленото предприятие. Освен това ясно е, че с разширяването на размера на производството се увеличават търговските операции, които трябва постоянно да се извършват за обръщението на промишления капитал както за да се продаде наличният във формата на стоков капитал продукт, така и за да се превърнат отново в средства за производство получените пари и за всичко да се води сметка. Пресмятане на цените, водене на книгите, водене на касата, кореспонденция — всичко това се отнася тук. Колкото по-голям е мащабът на производството, толкова по-големи са, макар и далеч не в съответна пропорция, търговските операции на промишления капитал, следователно толкова повече са трудът и другите разходи по обръщението за реализирането на стойността и принадлежната стойност. Поради това става необходимо да се употребят наемни търговски работници, които съставляват същинската кантора. Макар разходите за тях да се правят във форма на работна заплата, те се отличават от променливия капитал, който се изразходва за покупка на производителен труд. Това увеличава разходите на промишления капиталист, масата на авансирания капитал, без да увеличава непосредствено принадлежната стойност. Защото това е разход за заплащане на труд, който се употребява само за реализиране на вече създадена стойност. Както всеки друг разход от този вид, и този разход намалява нормата на печалбата, защото расте авансираният капитал, но не расте принадлежната стойност. Ако принадлежната стойност m остава неизменна, то авансираният капитал K нараства на

$K + \Delta K$; така вместо нормата на печалбата $\frac{m}{K}$ получава се по-мал-

ката норма на печалбата $\frac{m}{K + \Delta K}$. Следователно промишленият капиталист се старее да ограничи до минимум тези разходи по обръщението също както и своите разходи за постоянен капитал. Затова отношението на промишления капитал към неговите търговски наемни работници не е такова, каквото е отношението към неговите производителни наемни работници. При равни други условия колкото повече от последните той прилага, толкова по-едро е производството, толкова по-голяма е принадлежната стойност, или печалбата. И обратно. Колкото по-голям е мащабът на производството и колкото по-голяма е подлежащата на реализиране стойност, а за това и принадлежната стойност, следователно, колкото по-голям е произведе-

ният стоков капитал, толкова повече растат абсолютно, макар и не относително, канторските разходи и дават тласък за един вид разделение на труда. В каква степен печалбата е предпоставка на тези разходи, личи между другото от това, че често при увеличение на заплатата на търговските служещи част от нея се заплаща с процентно участие в печалбата. Такова е естеството на работата, че труд, който се състои само в посреднически операции, които са свързани отчасти с пресмятането на стойностите, отчасти с тяхното реализиране, отчасти с обратното превръщане на реализираните пари в средства за производство и размерът на които зависи следователно от величината на произведените и подлежащите на реализиране стойности — че такъв труд действа не като причина, подобно на непосредствено производителния труд, а като следствие на съответната величина и маса на тия стойности. Така стои работата и с другите разходи по обръщението. За да се мери, тегли, опакова, транспортира много, трябва да бъдат налице много стоки; масата на труда по опаковката, транспорта и др. т. зависи от масата на стоките, от обектите на тази дейност, а не обратно.

Търговският работник непосредствено не произвежда принадлезна стойност. Но цената на неговия труд се определя от стойността на неговата работна сила, следователно от разходите по нейното производство, докато проявата на тази работна сила в действие, нейното напрежение, разходване и изхабяване, както и при всеки друг наеман работник, съвсем не е ограничена от нейната стойност. Затова неговата заплата не стои в необходимо отношение към масата на печалбата, която той помага да се реализира за капиталиста. Това, което той струва на капиталиста, и това, което той му донесе — са различни величини. Той му носи печалба не защото непосредствено създава принадлезна стойност, а защото помага да се намалат разходите по реализацията на принадлезната стойност, доколкото изпълнява отчасти незаплатен труд. Същинският търговски работник принадлежи към по-добре заплащаната категория наемни работници, към онези, чийто труд е изкусен труд, който стои над средния труд. При това с прогреса на капиталистическия начин на производство работната заплата има тенденцията да спада дори по отношение на труда от средно качество отчасти поради разделение на труда вътре в кантората; оттук трябва да се получи само едностранчиво развитие на трудоспособността и разходите по получаването на такава трудоспособност отчасти нищо не струват на капиталиста: изкуството на работника се развива от самото функциониране и при това толкова по-бързо, колкото по-едностранчиво то става с разделието на труда. Второ, тъй като предварителното образование, познанията по търговия, знанието на чужди езици и

т. н. с прогреса на науката и народното образование се придобиват все по-бързо и по-лесно, стават все повече общоразпространени, възпроизвеждат се толкова по-евтино, колкото повече капиталистическият начин на производство приспособява методите на обучение и т. н. към практичното. Разпространението на народното образование позволява да се вербуват този вид работници от класи, които по-рано не са имали достъп до него, които са привикнали към сравнително по-лош начин на живот. При това то увеличава наплива и заедно с това конкуренцията. Затова, с някои изключения, с прогреса на капиталистическия начин на производство работната сила на тези хора се обезщетява; тяхната работна заплата спада, докато тяхната способност към труд се увеличава. Капиталистът увеличава броя на тези работници, когато е необходимо да реализира повече стойност и печалба. Увеличението на този труд всякога е следствие, никога не е причина за увеличението на принадлежната стойност.^{39a)}

И така, става едно раздвоение. От една страна, функциите на капитала като стоков и паричен капитал (а затова в по-нататъшното определение като търговски капитал) са общи определени форми на промишления капитал. От друга страна, специални капитали, следователно специални категории капиталисти, се занимават изключително с тези функции и по-този начин тези функции стават специални сфери за увеличаване стойността на капитала.

Търговските функции и разходи по обръщението са обособени само в търговския капитал. Обърнатата към обръщението страна на промишления капитал съществува не само в своето постоянно битие като стоков капитал и паричен капитал, но и в кантората, наред с работилницата. Но тази страна се обособява за търговския капитал. За него кантората е единственото му предприятие. Употребяваната във формата на разходи по обръщението част от капитала изглежда у търговеца на едро значително по-голяма, отколкото у промишленника, защото освен собствената кантора, която се намира при всяко промишлено предприятие, частта от капитала, която

^{39a)} Как се оправдава по-късно тази прогноза за съдбата на търговския пролетариат, дадена в 1865 г., за това могат да поразкажат стотици немски служещи, които, макар да познават добре всички търговски операции и да владеят 3—4 езика, напразно предлагат своите услуги в лондонското Сити по 25 шилинга седмично — значително под заплатата на един сръчен шлосер. Празнотата в ръкописа — две страници — показва, че е предстояло този пункт да се развие още по-подробно. Впрочем може да се посочи „Капиталът“, кн. II, гл. VI („Разходите на обръщението“), стр. 105—113 (виж настоящото издание, т. 24, гл. VI, стр. 153—161), където Маркс вече е засегнал много въпроси, които се отнасят тук. — Ф. Е.

би трябвало да употребява по такъв начин цялата класа на промишлените капиталисти, се концентрира в ръцете на отделни търговци, които, като обслужват продължението на функциите на обръщението, вземат върху себе си произтичащите от това по-нататъшни разходи по обръщението.

На промишления капиталист разходите по обръщението се представят и действително са непроизводителни разходи. На търговеца те се представят като източник на неговата печалба, която — ако приемем общата норма на печалбата — се намира в съответствие с тяхната величина. Затова разходът, който трябва да се прави за тези разходи по обръщението, се представя на търговския капитал като производително изразходване. Следователно и търговският труд, който той купува, за него е непосредствено производителен труд.

Глава осемнадесета

ОБОРОТЪТ НА ТЪРГОВСКИЯ КАПИТАЛ. ЦЕНИТЕ

Оборотът на промишления капитал е единството на времето на неговото производство и времето на неговото обръщение; затова той обхваща целия производствен процес. Напротив, оборотът на търговския капитал, тъй като той е фактически само обособилото се движение на стоковия капитал, представлява само първата фаза от метаморфозата на стоката, $C—P$, като движение на специален капитал, което се връща към своя изходен пункт; $P—C$, $C—P$ в търговски смисъл, като оборот на търговския капитал. Търговецът купува, превръща своите пари в стока, след това продава, отново превръща същата стока в пари; и така това се повтаря постоянно. В рамките на обръщението метаморфозата на промишления капитал всякога се представя като $C_1—P—C_2$; парите, добити от продажбата на C_1 , на произведената стока, се употребяват за покупка на C_2 , нови средства за производство; това е действителната размяна на C_1 и C_2 и по такъв начин едни и същи пари два пъти преминават от ръце в ръце. От тяхното движение се опосредствува размяната на две разнородни стоки, C_1 и C_2 . Но при търговеца в $P—C—P$, напротив, една и съща стока два пъти преминава от ръце в ръце; стоката само опосредствува връщането на парите при търговеца.

Ако напр. търговският капитал е 100 ф. ст. и търговецът купи стока за тези 100 ф. ст., след това продаде тази стока за 110 ф. ст., то този капитал от 100 е извършил един оборот, а броят на оборотите в течение на годината зависи от това, колко често в продължение на годината се повтаря това движение $P—C—P$.

При това ние съвсем оставяме настрана разносните, които могат да се съдържат в разликата между покупната и продажната цена,

тъй като тези разноси съвсем нищо не изменят във формата, която най-напред предстои да разгледаме тук.

Следователно тук броят на оборотите на даден търговски капитал представлява пълна аналогия с повторението на оборотите на парите като просто средство за обръщение. Както един и същ талер, като извършва десет оборота, десет пъти купува своята стойност във вид на стоки, също така един и същ паричен капитал на търговеца, напр. 100, като се обръща десет пъти, десет пъти купува своята стойност във вид на стоки, или реализира един общ стоков капитал от десетократна стойност = 1000. Но има и разлика: При обръщането на парите като средство за обръщение едни и и същи пари преминават през различни ръце, следователно няколко пъти извършват една и съща функция и затова с бързината на обръщението заместват масата на обръщащите се пари. Но при търговеца един и същ паричен капитал — безразлично от какви единици пари той се състои, — една и съща парична стойност, няколко пъти купува и продава стоков капитал в размера на своята стойност и затова няколко пъти се връща в предишните ръце, към своя изходен пункт, като $\Pi + \Delta\Pi$, като стойност плюс принадлезна стойност. Това характеризира неговия оборот като оборот на капитал. Той постоянно извлича от обръщението повече пари, отколкото внася в него. Впрочем от само себе си се разбира, че с ускоряването на оборота на търговския капитал (при което при развит кредит преобладаваща функция на парите е тяхната функция като платежно средство) една и съща маса пари се обръща по-бързо.

Но повторението на оборота на стоково-търговския капитал никога не изразява нещо друго освен повторение на купуването и продаването, докато повторението на оборота на промишления капитал изразява периодичността и възобновяването на целия възпроизводствен процес (в който е включен и процесът на потреблението). Напротив, за търговския капитал това се явява само като външно условие. Промисленият капитал трябва постоянно да хвърля стоки на пазара и отново да ги извлича оттам, за да се запази за търговския капитал възможността за бърз оборот. Ако процесът на възпроизводството е изобщо бавен, бавен е и оборотът на търговския капитал. Търговският капитал наистина опосредствува оборота на производителния капитал, но само доколкото съкращава времето на неговото обръщение. Той няма пряко влияние върху времето на производството, което също е граница за времето на оборота на промишления капитал. Това е първата граница за оборота на търговския капитал. Но, второ — ако оставим настрана границата, която му поставя потреблението, пораждано от възпроизводството, — този оборот в края на краищата е ограничен от бързината и раз-

мерите на цялото лично потребление, тъй като от това зависи цялата част на стоковия капитал, която влиза във фонда на потреблението.

Но (ако съвсем оставим настрана оборотите вътре в търговския свят, където един търговец препродава една и съща стока винаги на друг, при което в период на спекулация такова обръщение може да изглежда твърде цветущо) търговският капитал, първо, съкращава фазата *С—П* за производителния капитал. Второ, при съвременната кредитна система той разполага с голяма част от целия паричен капитал на обществото, така че може да повтаря своите покупки, преди окончателно да е продадено купеното по-рано; при това е безразлично дали нашият търговец продава направо на окончателния потребител или между тези двамата стоят 12 други търговци. При огромната еластичност на процеса на възпроизводството, който постоянно може да бъде изведен извън всяка дадена граница, той не намира граница или само твърде еластична граница в самото производство. Следователно освен разделянето на *С—П* и *П—С*, което произтича от самата природа на стоката, тук се създава фиктивно търсене. Движението на търговския капитал, въпреки обособяването му, всякога не е нищо друго освен движение на промишления капитал в сферата на обръщението. Но по силата на своето обособяване той се движи в известни граници независимо от границите на процеса на възпроизводството, и затова заставя дори процеса на възпроизводството да излиза от своите граници. Вътрешната зависимост, външната самостоятелност го довеждат до една точка, където вътрешната връзка отново се възстановява насилствено, чрез криза.

Оттук явлението при кризите, че те най-напред се проявяват и разразяват не в търговията на дребно, която има работа с непосредственото потребление, а в сферата на търговията на едро и на банките, които предоставят в нейно разпореждане паричния капитал на обществото.

Действително фабрикантът може да продава на експортъора, а последният на свой ред на своя задграничен клиент, импортърът може да продава своите суровини на фабриканта, последният — своите продукти на търговеца на едро и т. н. Обаче в някой отделен незабележим пункт стоката лежи непродадена; или пък друг път запасите на всички производители и междинни търговци малко по малко се препълват. Тъкмо в това време потреблението обикновено се намира в състояние на най-висок разцвет отчасти защото един промишлен капиталист привежда в движение редица други, отчасти защото наетите от него работници, заети напълно, могат да разходват повече от обикновено. *С* растежа на дохода на капита-

листите се увеличават и техните разходи. Освен това (дори ако оставим настрана ускорението на натрупването) става, както видяхме („Капиталът“, кн. II, отд. III), постоянно обръщение между постоянен капитал и постоянен капитал, което, от една страна, независимо от личното потребление в тоя смисъл, че то никога не влиза в това последното, но което при все това е ограничено в последна сметка от личното потребление, защото производството на постоянен капитал никога не става заради самия него, а става само защото този постоянен капитал повече се консумира в клоновете на производството, които продукти влизат в личното потребление. Обаче това производство може известно време спокойно да следва своя път, възбуждано от очакването на търсене, и затова в тези клонове работите на търговците и промишлениците вървят твърде оживено. Кризата настъпва, когато търговците, които продават на далечни пазари (или такива, у които са се натрупали запаси и върте в страната), започват да получават обратните постъпления така бавно и в такива малки количества, че банките настоятелно искат платежите, или падежите на полиците срещу закупени стоки настъпват, преди да се е извършила препродажбата. Тогава започват принудителни продажби, продажби с цел за разплащане. И с това се разразяват крахът, който изведнаж туря край на мнимия разцвет.

Но външният характер и ирационалността на оборота на търговския капитал е още по-голям, тъй като оборотът на един и същ търговски капитал може да опосредствува едновременно или последователно оборотите на твърде различни производствени капитали.

Обаче оборотът на търговския капитал може да опосредствува не само оборотите на различни промишлени капитали, но и противоположните фази на метаморфозата на стокския капитал. Например търговецът купува платното от фабриканта и го продава на избелвача, следователно в този случай оборотът на един и същ търговски капитал — в действителност един и същ акт $C—P$, реализирането на платното — представлява две противоположни фази за двата различни промишлени капитала. Доколкото търговецът изобщо продава за производствено потребление, неговото $C—P$ постоянно представлява $P—C$ за някой промишлен капитал, а неговото $P—C$ постоянно представлява $C—P$ за някой друг промишлен капитал.

Ако ние, както това е направено в тази глава, махнем K , разносните по обръщението, т. е. онази част от капитала, която се авансира от търговеца освен сумата, изразходвана за покупка на стоките, то, разбира се, отпада и ΔK , допълнителната печалба, получавана от него върху този допълнителен капитал. Следователно това е строго логичният и математически правилен начин на из-

следване, щом се касае до това, да се разбере как печалбата и оборотът на търговския капитал влияят върху цените.

Ако производствената цена на 1 ф. захар е 1 ф. ст., търговецът би могъл за 100 ф. ст. да купи 100 ф. захар. Ако в течение на годината той купува и продава такова количество и ако средната годишна норма на печалбата е 15%, той ще надбави върху 100 ф. ст. 15 ф. ст., а върху 1 ф. ст., производствената цена на 1 ф. захар, 3 шил. Следователно той би продавал 1 ф. захар за 1 ф. ст. и 3 шил. Но ако производствената цена на 1 ф. захар спадне на 1 шил., то за 100 ф. ст. търговецът би купил 2000 ф. захар и би продал фунта по 1 шил. и $1\frac{4}{5}$ пенса. И в единия, и в другия случай годишната печалба от капитал 100 ф. ст., вложен в производството на захар, = 15 ф. ст. Само че той трябва в първия случай да продаде 100, а във втория 2000 ф. Висока ли е или ниска производствената цена, това няма никакво значение за нормата на печалбата, но то има твърде голямо, решаващо значение за това, колко е голяма съответната част от продажната цена на всеки фунт захар, която съставлява търговската печалба, т. е. колко голяма е надбавката върху цената, която търговецът прави върху определено количество стока (продукт). Ако производствената цена на стоката е незначителна, то незначителна е и сумата, която търговецът авансира за нейната покупка цена, т. е. за определена маса стока, а следователно при дадена норма на печалбата незначителна е и общата сума на печалбата, която той получава за това дадено количество евтина стока; или — което се свежда до същото — той може в такъв случай да купи за дадения капитал, напр. 100, по-голяма маса от тази евтина стока и общата печалба 15, която той получава върху 100, се разпределя на малки части върху всеки отделен къс от тази стокова маса. И обратно. Това напълно зависи от по-голямата или по-малка производителност на промишления капитал, с чийто стоки той търгува. Ако изключим случаите, когато търговецът е монополист и в същото време монополизира производството, като напр. на времето си холандско-остиндийската компания⁸², то няма нищо по-абсурдно от доста разпространената представа, че от самия търговец зависело ще продаде ли той много стоки с малка печалба върху единица стока или малко стоки с голяма печалба върху единица стока. Двете граници за неговата продажна цена са: от една страна, производствената цена на стоката, над която той не е властен; от друга страна, средната норма на печалбата, която също така се намира във неговата власт. Единственото, което зависи от него, е възможността да търгува със скъпи или евтини стоки, но и тук известна роля играят величината на капитала, който се намира в негово разпореждане, и други обстоятелства. Как постъпва търговецът,

това всецяло зависи от степента на развитието на капиталистическия начин на производство, а не от неговия избор. Такава чисто търговска компания като старата холандско-остиндийска компания, която имаше монопола върху производството, можеше да си въобрази, че при съвсем изменени условия може да продължава да се придържа към един метод, който в най-добрия случай отговаря на наченките на капиталистическото производство⁴⁰).

Този разпространен предразсъдък — който впрочем, както и всички погрешни представи за печалбата и др. т., произтича от наблюденията само над търговията и от предразсъдъците на търговците — се поддържа между другото от следните обстоятелства:

Първо : явления на конкуренцията, които впрочем се отнасят само до разпределението на търговската печалба между отделните търговци, владеещи една или друга част от целия търговски капитал; ако напр. един продава по-евтино, за да изтика своите съперници.

Второ : икономист от такъв калибър като професор Рошер все още може да си въобразява в Лайпциг, че изменението в продажните цени е произведено по съображения на „благоразумие и хуманност“⁸³, а не е било резултат на преврат в самия начин на производство.

Трето : ако производствените цени се понижават поради повишението на производителната сила на труда, а затова се понижават и продажните цени, то търсенето често расте още по-бързо от предлагането, а заедно с това и пазарните цени, така че продажните цени дават повече от средната печалба.

Четвърто : един търговец може да понижи продажната цена (а това винаги не е нищо друго освен понижение на обичайната печалба, която той прибавя върху цената), за да се обръща по-бърже в неговото предприятие един по-голям капитал. Всичко това са неща, които се отнасят само до конкуренцията между самите търговци.

Още в книга I на „Капиталът“ ние показахме, че високото или ниско равнище на стоковите цени не определя нито масата на при-

⁴⁰) „Печалбата по правило всякога е една и съща, каквато и да е цената; тя се задържа на място като плаващо тяло сред колебанията на вълните. Затова, когато цените растат, търговецът повишава цените, когато цените падат, търговецът понижава цените“ (Corbet. „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals“. London, 1841, p. 20). — Тук, както и изобщо в текста, думата е само за обикновената търговия, а не за спекулацията, изучаването на която, както и изобщо всичко, което се отнася до разделението на търговския капитал, излиза извън кръга на нашето изследване. „Търговската печалба е стойност, прибавяна към капитала, независима от цената; втората“ (спекулацията) „е основана върху изменението в стойността на капитала или в самата цена“ (пак там, стр. 128).

надената стойност, произведена от даден капитал, нито нормата на принадлежната стойност; макар съответно на относителното количество на стоката, произвеждано от дадено количество труд, цената на единица стока, а заедно с това частта от тази цена, която съответствува на принадлежната стойност, да е по-голяма или по-малка.⁸⁴ Цените на всяко количество стока, доколкото те съответствуват на стойностите, се определят от общото количество овеществен в тези стоки труд. Ако малко количество труд се овеществява в голямо количество стока, то цената на единица стока е ниска и съдържащата се в нея принадлежна стойност е незначителна. Как трудът, въплътен в стоката, се разпада на запластен и незапластен труд, следователно каква част от цената на стоката представлява принадлежната стойност, това не се намира в никаква връзка с общото количество на този труд, а следователно и с цената на стоката. Нормата на принадлежната стойност зависи не от абсолютната величина на принадлежната стойност, която се съдържа в цената на отделната стока, а от нейната относителна величина, от нейното отношение към работната заплата, която се съдържа в същата стока. Затова нормата може да бъде висока, макар абсолютната величина на принадлежната стойност за всяка единица стока да е малка. Тази абсолютна величина на принадлежната стойност във всяка единица стока зависи на първо място от производителността на труда и само на второ място — от неговото разделение на запластен и незапластен.

За търговската продажна цена производствената цена сега вече е отвън дадена предпоставка.

Високото равнище на търговските цени на стоката в по-раншно време се дължеше 1) на високите производствени цени, т. е. на ниската производителност на труда; 2) на липсата на обща норма на печалбата, при което търговският капитал си присвояваше много по-голям дял от принадлежната стойност, отколкото би му се паднал при обща подвижност на капиталите. Следователно прекратяването на това положение — и от двете страни погледнато — е резултат от развитието на капиталистическия начин на производство.

В различните клонове на търговията оборотите на търговския капитал са по-дълги или по-кратки, следователно техният брой в течение на годината е по-голям или по-малък. В един и същ клон на търговията в различни фази на икономическия цикъл оборотът се извършва по-бързо или по-бавно. При това се извършва един среден брой обороти, който се установява от опита.

Ние вече видяхме, че оборотът на търговския капитал е различен от оборота на промишления капитал. Това произтича от естеството на работата; една отделна фаза в оборота на промишления капитал се явява като пълен оборот на един отделен търговски ка-

питал или пък на част от него. Освен това оборотът на търговския капитал стои в друго отношение към определението на печалбата и цената.

Оборотът на промишления капитал изразява, от една страна, периодичността на възпроизводството и затова от него зависи масата на стоките, хвърляни на пазара в течение на определено време. От друга страна, времето на обръщението образува граница, макар и разтеглива, която, като въздейства върху размерите на производствения процес, с това влияе повече или по-малко ограничаващо върху образуването на стойността и принадлежната стойност. Затова оборотът — не като положителен, но като ограничаващ елемент — оказва определящо влияние върху масата на ежегодно произвежданата принадлежна стойност и следователно върху образуването на общата норма на печалбата. Напротив, за търговския капитал средната норма на печалбата е дадена величина. Той не взема непосредствено участие в създаването на печалбата, или принадлежната стойност, а върху образуването на общата норма на печалбата оказва определящо влияние само доколкото получава — съответно на частта, която той съставлява от целия капитал — своя дял от общата маса на печалбата, произведена от промишления капитал.

При развитите в кн. II, отд. II на „Капиталът“ условия колкото по-голям е броят на оборотите на промишления капитал, толкова по-голяма е масата на печалбата, която той произвежда. Наистина сега, с установяването на общата норма на печалбата, цялата печалба се разпределя между различните капитали не пропорционално на тяхното непосредствено участие в нейното производство, а съответно на частта, която всеки от тях съставлява от целия капитал, т. е. пропорционално на величината им. Обаче същността на работата от това не се изменя. Колкото по-голям е броят на оборотите на целия промишлен капитал, толкова по-голяма е масата на печалбата, масата на ежегодно произвежданата принадлежна стойност, а затова при равни други условия и нормата на печалбата. Другояче стои работата с търговския капитал. За него нормата на печалбата е дадена величина, определяна, от една страна, от масата на печалбата, произведена от промишления капитал, от друга страна — от относителната величина на целия търговски капитал, от неговото количествено отношение към сумата на капитала, авансиран за процеса на производството и процеса на обръщението. Разбира се, броят на неговите обороти влияе определящо върху отношението му към целия капитал, или върху относителната величина на търговския капитал, необходим за обръщението, защото е ясно, че абсолютната величина на необходимия търговски капитал и скоростта на неговия оборот са обратно пропорционални една към

друга; но относителната му величина, или делът, който той съставлява от целия капитал, се определя от неговата абсолютна величина, ако приемем всички други условия за равни. Ако целият капитал е равен на 10 000, то ако търговският капитал е $\frac{1}{10}$ от него, той = 1 000; ако целият капитал е 1 000, то $\frac{1}{10}$ от него = 100. Така, макар относителната му величина да остава същата, неговата абсолютна величина е различна в съответствие с величината на целия капитал. Но тук неговата относителна величина, която съставлява, да кажем, $\frac{1}{10}$ от целия капитал, ние приемаме за дадена, но тази негова относителна величина сама на свой ред се определя от оборота. При бърз оборот неговата абсолютна величина напр. = 1 000 ф. ст. в първия случай, = 100 във втория и затова неговата относителна величина = $\frac{1}{10}$. При по-бавен оборот неговата абсолютна величина, да кажем, = 2 000 в първия случай и 200 във втория. Затова неговата относителна величина се е увеличила от $\frac{1}{10}$ на $\frac{1}{5}$ от целия капитал. Условия, които съкращават средната продължителност на оборота на търговския капитал, напр. развитието на транспортните средства, *pro tanto* намаляват абсолютната величина на търговския капитал, следователно повишават общата норма на печалбата. И обратно. Развитият капиталистически начин на производство, сравнен с предишни форми на стопанството, оказва двояко влияние върху търговския капитал: предишното количество стоки се обръща с помощта на по-малка маса действително функциониращ търговски капитал; поради по-бързия оборот на търговския капитал и по-голямата скорост на процеса на възпроизводството — на което това почива — се намалява отношението на търговския капитал към промишления капитал. От друга страна, с развитието на капиталистическия начин на производство цялото производство става стоково производство и затова целият продукт попада в ръцете на агентите на обръщението; при това при предишния начин на производство, което се водеше в дребни размери — ако оставим настрана масата на продуктите, потребявана непосредствено *in natura* от самите производители, и масата на повинностите, които се изпълняваха *in natura*, — твърде голяма част от производителите продаваше своите стоки непосредствено на потребителите или работеше по личната им поръчка. Затова, макар че при предишните начини на производство търговският капитал е по-голям по отношение на стоковия капитал, който се обръща с негова помощ, той

1) абсолютно е по-малък, тъй като несравнено по-малка част от целия продукт се произвежда като стока и трябва да влезе в обръщението като стоков капитал и да попадне в ръцете на търговците; той е по-малък, защото стоковият капитал е по-малък. Но заедно с това той е относително по-голям не само поради по-голя-

мата бавност на своя оборот и не само в сравнение с масата на стоките, които извършват оборота с негова помощ. Той е по-голям, защото цената на тази маса стоки, а следователно и авансираният за нея търговски капитал поради по-ниската производителност на труда са по-големи, отколкото при капиталистическото производство, така че същата стойност се изразява в по-малка маса стоки.

2) Въз основа на капиталистическия начин на производство не само се произвежда по-голяма стокова маса (при което трябва да се вземе в сметка намалената стойност на тази стокова маса), но една и съща маса продукт, напр. жито, представява по-голяма стокова маса, т. е. все по-голяма част от него влиза в търговията. Впрочем поради това расте не само масата на търговския капитал, но изобщо целият капитал, вложен в обръщението, напр. в корабоплаване, железници, телеграф и пр.

3) Но — и това е гледна точка, чието изложение се отнася към „конкуренцията на капиталите“ — нефункциониращият или наполовина функциониращият търговски капитал расте с прогреса на капиталистическия начин на производство, с улесняването на неговото проникване в дребната търговия, с развитието на спекулацията и с изобилието на освобождаващ се капитал.

Но при предпоставката, че относителната величина на търговския капитал в сравнение с целия капитал е дадена, различието в оборотите в разните клонове на търговията не оказва влияние нито върху величината на цялата печалба, която се пада на търговския капитал, нито върху общата норма на печалбата. Печалбата на търговеца се определя не от масата на стоковия капитал, който той обръща, а от величината на паричния капитал, който той авансира за опосредстване на този оборот. Ако общата годишна норма на печалбата е 15% и търговецът авансира 100 ф. ст., то при оборот на капитала му един път в годината той ще продаде стоката си за 115. Ако неговият капитал се обръща пет пъти в годината, то той пет пъти в течение на годината ще продаде по 103 един стоков капитал, чиято покупна цена е 100, следователно в течение на цялата година той ще продаде за 515 един стоков капитал от 500. Но както в първия, така и във втория случай това дава върху авансирания от него капитал 100 годишна печалба 15. Ако това не беше така, то търговският капитал съответно броя на своите обороти би донасял несравнено по-висока печалба, отколкото промишленият капитал, което противоречи на закона на общата норма на печалбата.

И така, броят на оборотите на търговския капитал в разните клонове на търговията влияе пряко върху търговските цени на стоките. Височината на търговската надбавка върху цената, величината на частта на търговската печалба на даден капитал, която се пада

върху производствената цена на единица стока, е обратно пропорционална на броя на оборотите, или на скоростта на оборота, на търговския капитал в разните клонове на търговията. Ако един търговски капитал се обръща пет пъти в годината, то той прибавя към равен по стойност стоков капитал само $\frac{1}{5}$ от надбавката, прибавяна към равен по стойност стоков капитал от друг търговски капитал, който може да извърши в годината само един оборот.

Влиянието на средното време на оборота на капиталите върху продажната цена в разните клонове на търговията се свежда до това, че в съответствие с тази скорост на оборота една и съща маса печалба, която при дадена величина на търговския капитал се определя от общата годишна норма на печалбата, т. е. определя се независимо от специалния търговски характер на операциите на този капитал, се разпределя върху масата на стоката от една и съща стойност различно, така че напр. при петократен оборот в годината към цената на стоката се прибавя $\frac{15\%}{5} = 3\%$, напротив, при еднократен оборот в годината 15% .

Следователно един и същ процент търговска печалба в разните клонове на търговията повишава съответно на продължителността на оборота продажната цена на стоките със съвсем различни проценти, пресметнати върху стойността на тези стоки.

Напротив, времето на оборота на промишления капитал не влияе върху величината на стойността на произвежданата единица стоки, макар че влияе върху масата на стойностите и принадлежните стойности, произвеждани от даден капитал в дадено време, защото то влияе върху масата на експлоатирания труд. Разбира се, ако се имат предвид производствените цени, това се маскира и изглежда другояче, но то изглежда така само защото производствените цени на различните стоки според по-рано изложените закони се отклоняват от техните стойности. Ако разгледаме целия процес на производството, цялата стокова маса, произведена от целия промишлен капитал, веднага ще намерим, че общият закон се потвърждава.

И така, докато едно по-точно изследване на влиянието, което времето на оборота оказва върху образуването на стойността при промишления капитал, пак води до общия закон и базата на политическата икономия, че стойностите на стоките се определят от съдържащото се в тях работно време, влиянието на оборотите на търговския капитал върху търговските цени показва явления, които, без подробен анализ на промеждутъчните звена, като че ли предполагат чисто произволно определение на цените, именно определението им просто от това, че капиталът изведнаж е решил да получи в течение на годината определено количество печалба. Именно поради

това влияние на оборотите изглежда като че ли процесът на обръщението като такъв определя цените на стоките в известни предели независимо от процеса на производството. Всички повърхностни и превратни възгледи върху целокупния процес на възпроизводството са взети от кръгозора на търговския капитал и от представите, които се предизвикват от неговите специфични движения в главите на агентите на обръщението.

Ако, както читателят за свое огорчение е разбрал това, анализът на действителната, вътрешната връзка на капиталистическия производствен процес е твърде сложно нещо и много сериозен труд; ако задачата на науката се състои в това, да се сведе привидното, изпъкващото на повърхността на явленията движение до действителното вътрешно движение, то от само себе си се разбира, че в главите на агентите на капиталистическото производство и обръщение трябва да се получат такива представи за законите на производството, които съвсем се отклоняват от тези закони и са само израз в съзнанието им на движение, което се извършва на повърхността на явленията. Представите на един търговец, борсов спекулант, банкер са неизбежно съвсем превратни. Представите на фабрикантите са изопачени от актовете на обръщението, на които се подхвърля техният капитал, и от изравняването на общата норма на печалбата⁴¹). В представата на тези хора и конкуренцията играе съвсем превратна роля. Ако пределите на стойността и принадлежната стойност са дадени, лесно е да се разбере как конкуренцията на капиталите превръща стойностите в производствени цени, а след това и в търговски цени, принадлежната стойност в средна печалба. Но без да се знаят тези предели, абсолютно невъзможно е да се разбере защо конкуренцията довежда общата норма на печалбата до този, а не до онзи предел, до 15%, а не до 1500%. Тя най-вече може само да приведе общата норма на печалбата до едно равнище. Напротив, в нея няма абсолютно никакъв елемент, който би определял самото това равнище.

И така, от гледна точка на търговския капитал изглежда, че самият оборот определя цените. От друга страна, докато скоростта на оборота на промишления капитал, доколкото тя открива възможност за даден капитал да експлоатира повече или по-малко труд, влияе определящо и ограничаващо върху масата на печалбата, а

⁴¹) Ето една твърде наивна, но едновременно твърде вярна забележка: „Затова причината на обстоятелството, че една и съща стока може да се получи от различни продава и по съществено различни цени, несъмнено твърде често е една невярна калкулация“ (*Feller und Odermann*. „Das Ganze der Kaufmännischen Arithmetik“, 7. Auflage, 1859 [S. 451]) Това показва как определенето на цените става чисто теоретическо, т. е. абстрактно.

затова и върху общата ѝ норма, за търговския капитал нормата на печалбата се дава отвън и вътрешната ѝ връзка с образуването на принадлежната стойност е съвсем заличена. Ако един и същ промишлен капитал при неизменящи се други условия и особено при еднакъв органически състав се обръща през годината четири пъти вместо два, той произвежда два пъти повече принадлежна стойност, а затова и печалба; и това осезаемо се проявява, ако и докато този капитал има монопола на по-съвършения метод на производство, който му дава възможност да ускорява оборота. Напротив, различната продължителност на оборота в разните клонове на търговията се проявява в това, че печалбата, получавана върху един оборот на определен стоков капитал, е обратяо пропорционална на броя на оборотите на паричния капитал, с помощта на който този стоков капитал извършва своя оборот. *Small profits and quick returns** са за *shopkeeper*** именно онзи принцип, който той следва по принцип.

Впрочем от само себе си се разбира, че този закон на оборотите на търговския капитал във всеки клон на търговията — дори ако оставим настрана редуването на по-бързи и по-бавни обороти, които се компенсират един друг — има значение само за средните обороти на целия търговски капитал, вложен в този клон. Броят на оборотите на капитала А, който действа в същия клон, както и В, може да бъде по-голям или по-малък от средния брой на оборотите. В този случай броят на оборотите на другите капитали ще бъде съответно по-малък или по-голям. Оборътът на цялата маса на търговския капитал, вложен в този клон, от това никак не се изменя. Но това има решаващо значение за отделния търговец или продавач на дребно. В този случай той получава добавъчна печалба, също както промишлените капиталисти получават добавъчна печалба, когато произвеждат при по-благоприятни условия от средните. Ако конкуренцията го наложи, той може да продава по-евтино от своите събратя, без да понижава своята печалба под средното равнище. Ако условията, които му дават възможност да прави по-бърз оборот, са такива, че той трябва да ги купи, напр. разположението на мястото за продажба, той може да плати за тях отделна рента, т. е. част от добавъчната печалба се превръща в поземлена рента.

* — малка печалба и бърз оборот. *Ред.*

** — бакалина. *Ред.*

Глава деветнадесета

ПАРИЧНО-ТЪРГОВСКИЯТ КАПИТАЛ

Чисто техническите движения, които парите извършват в процеса на обръщението на промишления капитал и, както сега можем да прибавим, на стоково-търговския капитал (тъй като последният взема върху себе си част от движението на промишления капитал в обръщението и го извършва като свое собствено, присъщо нему движение) — тези движения, станали самостоятелна функция на отделен капитал, който ги извършва и извършва само тях като операции, свойствени изключително нему, превръщат този капитал в парично-търговски капитал. Част от промишления капитал, по-точно, и от стоково-търговския капитал постоянно се намира в парична форма не само като паричен капитал изобщо, но като паричен капитал, който е зает именно с тези технически функции. От целия капитал се отделя и обособява във форма на паричен капитал определена част, чиято капиталистическа функция се състои изключително в това, да изпълнява тези операции за цялата класа на промишлените и търговските капиталисти. Както при стоково-търговския капитал, така и тук от промишления капитал, който се намира в процеса на обръщението като паричен капитал, се отделя известна част и изпълнява за целия останал капитал тези операции на процеса на възпроизводството. Следователно движенията на този паричен капитал пак са само движения на една обособена част от промишления капитал, който се намира в процеса на своето възпроизводство.

Само ако и доколкото капитал се влага за пръв път — какъвто е случаят и при натрупването, — капиталът в парична форма се явява като изходен пункт и краен пункт на движението. Но за всеки капитал, вече обхванат от процеса на своето движение, изходният

пункт, както и крайният пункт се явяват само като преходен пункт. Доколкото промишленият капитал от момента на своето излизане от сферата на производството до момента, когато той отново влиза в нея, трябва да претърпи метаморфозата $C'—P—C$, дотолкова P , както видяхме вече при простото стоково обръщение, в действителност е крайният резултат на едната фаза на метаморфозата само за да послужи за изходен пункт на противоположната фаза, която допълня първата. И макар за търговския капитал $C—P$ на промишления капитал всякога да има вид $P—C—P$, за него, щом е почнал да функционира, действителният процес постоянно е също $C—P—C$. Но търговският капитал едновременно извършва актовете $C—P$ и $P—C$. Т. е. не само един капитал се намира в стадия $C—P$, докато друг капитал се намира в стадия $P—C$, но един и същ капитал едновременно постоянно купува и постоянно продава поради непрекъснатостта на процеса на производството; той едновременно и постоянно се намира и в двата стадия. Докато една негова част се превръща в пари, за да се превърне по-късно обратно в стока, друга част едновременно се превръща в стока, за да се превърне след това пак в пари.

При това дали парите функционират като средство за обръщение или като платежно средство, зависи от формата на стокообмена. И в двата случая капиталистът постоянно трябва да плаща пари на много лица и постоянно да получава пари като плащане от много лица. Тази чисто техническа операция на плащане и получаване на пари сама по себе си представлява труд, който, доколкото парите функционират като платежно средство, прави необходим баланс на плащанията, актовете на погасяване на взаимни задължения. Този труд представлява разноски по обръщението, труд, който не създава стойност. Той се съкращава чрез това, че се изпълнява от едно специално поделение от агенти или капиталисти за цялата останала капиталистическа класа.

Определена част от капитала постоянно трябва да бъде налице като съкровище, потенциален паричен капитал: резерв от покупни средства, резерв от платежни средства, незаает капитал, който в парична форма очаква своето приложение; а част от капитала в тази форма постоянно се стича обратно. Освен инкасиране, плащане и счетоводство, това прави необходимо запазване на съкровището, което представлява пак специална операция. Следователно в действителност става постоянно отделяне от съкровището на средства за обръщение и на платежни средства и образуването му отново от парите, получавани от продажбата и от платежите, чийто падеж е настъпил; това постоянно движение на онази част от капитала, която съществува като пари, движение, обособено от функцията на са-

мия капитал, тази чисто техническа операция предизвиква специален труд и разноски — разноски по обръщението.

Разделението на труда довежда до това, че тези технически операции, обуславяни от функциите на капитала, се изпълняват, доколкото е възможно, за цялата класа на капиталистите от специално поделение от агенти или капиталисти като техни изключителни функции, или се съсредоточават в техни ръце. Тук, както и при търговския капитал, има разделение на труда в двояк смисъл. Появява се специален клон на предприемаческата дейност и тъй като тя като специален клон обслужва паричния механизъм на цялата класа, тя се концентрира, води се в голям мащаб; и тук, в рамките на тази специална дейност, пак става разделение на труда както поради разпадането ѝ на различни, независими един от друг отрасли, така и поради образуването на предприятия във всеки от тези отрасли (големи кантори, множество счетоводители и касиери, широко разклонено разделение на труда). Плащане на пари, инкасиране, изравняване на балансите, водене на текущи сметки, съхраняване на пари и пр., отделени от актовете, които изискват тези технически операции, правят авансирания за тези функции капитал парично-търговски капитал.

Различните операции, от чието обособяване в отделни отрасли на предприемаческата дейност възниква търговията с пари, произтичат от различните определености на самите пари и от техните функции, които капиталът и във формата на паричен капитал трябва да изпълнява.

Аз вече посочих по-рано, че изобщо парите първоначално се развиват при размяната на продукти между различни общини⁴²⁾.

Затова търговията с пари, търговията с паричната стока, се развива преди всичко от международните сношения. Щом съществуват различни монети, в разните страни търговците, които правят покупки в чужди страни, трябва да обменят монетите на своята страна срещу местни монети и обратно или пък да обменят различни монети срещу кюлчета чисто сребро или злато като световни пари. Оттук възниква сарафското занятие, което трябва да се разглежда като една от естествено възникналите основи на съвременната търговия с пари⁴³⁾. От него се развиха разменните банки, където за

⁴²⁾ К. Маркс. „Към критиката на политическата икономия“, Берлин, 1859, стр. 27 [вж. настоящото издание, т. 13, стр. 38].

⁴³⁾ „Още поради голямото разнообразие на монетите по отношение както на теглото и пробата им, така и на сеченето им от много князе и градове, имащи право на това, навсякъде се появи необходимостта да се използва местната монета, когато в търговските сделки се налагаше да се сведат сметките до една монета. Търговците, като тръгваха на път за някой чужд пазар, за разплащане в брой се запасаха с кюлчета чисто сребро, а също така, разбира се, и злато. Също така при

разлика от местната монета среброто (или златото) функционира като световни пари, сега — като банкови пари или търговски пари. Менителничната сделка, доколкото тя се свежда до издаване на пътуващия търговец от сарафа на една страна на нареждане за плащане до сарафа на друга страна, се е развила още в Рим и в Гърция от сарафското занятие.

Търговията със злато и сребро като стоки (като суров материал за изготвяне предмети на разкош) образува естествено възникналата база за търговията с ключета (Bullion trade) или за търговията, която обслужва функциите на парите като световни пари. Както посочихме по-рано („Капиталът“, кн. I, гл. III, 3, с.), тези функции са двойки: циркулиране на парите между различните национални сфери на обръщение за изравняване на международните платежи и при странствуванията на капитала за олихвяване; наред с това — движение на парите от местата на добиване благородни метали по световния пазар и разпределение на добитото между различните национални сфери на обръщението. В Англия още през голямата част на XVII век златарите функционираха като банкери. Как уравниването на международните платежи се развива по-нататък в менителнична търговия и пр., засега оставяме съвсем настрана, както и всичко онова, което се отнася до операциите с ценни книжа, накратко казано, всички специфични форми на кредитното дело, което нас тук засега не ни интересува.

Като световни пари националните пари губят своя местен характер; парите на една страна се изразяват в парите на друга и по

заминаването си обратно те разменяха получените от тях местни монети срещу ключета сребро или злато. Затова сарафското занятие, търговията с пари, размяната на ключета благородни метали срещу местни монети и обратно стана много разпространено и изгодно занятие“ (*Hüllmann*. „*Städtewesen des Mittelalters*“. Erster Teil. Bonn, 1826, S. 437, 438). „De Wisselbank [разменна банка] е получила своето име не . . . от полица [Wissel], не от менителница, а от wisselen van geldspecien [разменяни различни видове пари]. Много време преди основаването на Амстердамската разменна банка в 1609 г. в холандските търговски градове имаше сарафи, сарафски будки, дори разменни банки. . . Занятието на тези сарафи се състоеше в това, да разменят различни чужди монети, внасяни в страната от чужди търговци, срещу местна монета. Малко по малко кръгът на тяхната дейност се разширяваше. . . те станаха касиерите и банкертете на своето време. Но в съединяването на касиера и сарафина амстердамските власти видяха опасност и за да предотвратят тази опасност, беше решено да се основе крупно учреждение, което да замени както сарафите, така и касиерите и да действа открито, съгласно един устав. Такова учреждение именно беше знаменитата Амстердамска разменна банка от 1609 г. Също така разменните банки във Венеция, Генуа, Стокхолм, Хамбург възникнаха поради постоянната нужда от размяна на парични знаци. От всички тези банки съществува и досега още само хамбургската, тъй като този търговски град, където не се сече собствена монета, и сега са нуждае от такова учреждение“ и т. н. (*S. Vissering*, „*Handboek van Praktische Staathuishoudkunde*“. Amsterdam, 1860—1861, I, blz. 247—248).

такъв начин всички се свеждат до съдържанието на злато или сребро в тях, докато последните, като двете стоки, които се обръщат като световни пари, се свеждат същевременно до взаимното постоянно изменящо се съотношение на техните стойности. Търговецът на пари превръща това опосредствуване в свое специално занятие. Така сарафското занятие и търговията с кюлчета са най-първичните форми на търговията с пари и произтичат от двойките функции на парите: като местни монети и като световни пари.

От капиталистическия производствен процес, както от търговията изобщо, дори при докапиталистическия начин на производство произтича:

Първо, събирането на пари като съкровище, т. е. в днешно време като част от капитала, която постоянно трябва да бъде налице в парична форма като резервен фонд на платежни и покупателни средства. Това е първата форма на съкровище, в която то отново се появява при капиталистическия начин на производство и изобщо се образува при развитието на търговския капитал поне за последния. И едното, и другото важи както за вътрешното, така и за международното обръщение. Това съкровище всякога се намира в движение, постоянно се влива в обръщението и постоянно излиза от него. Втората форма на съкровище е лежащ без употреба, временно свободен капитал в парична форма; тук се отнася и новонарупаният, още невложен паричен капитал. Функциите, които изисква това образуване на съкровище като такова, са преди всичко неговото съхраняване, водене на книги и т. н.

Но, *второ*, с това е свързано даването на пари при покупките, получаването на пари при продажбите, плащането на пари и приемането при платежите, изравняването на платежите и т. н. Търговецът на пари изпълнява всичко това за търговците и промишлените капиталисти отначало като прост *касиер*⁴⁴⁾.

44) „Институцията на касиерите може би никъде не е запазила в такъв чист вид своя първоначален, самостоятелен характер, както в холандските търговски градове (за произхода на институцията на касиерите в Амстердам виж *E. Luzac*. „Holland's rijkdom“. Leyden, 1782, dl. III). Техните функции отчасти съвпадат с функциите на старата Амстердамска разменна банка. Касиерът получава от търговците, които се ползват от неговите услуги, известна сума пари и им открива за тази сума „кредит“ в своите книги; след това те му изпращат своите вземания, по които той получава за тях пари и им заверява сметката със съответната сума; срещу това той извършва платежи по техни нареждания (*kassiers briefjes*), като намалява със съответната сума текущата им сметка. От тези постъпления и плащания той си пресмята една малка комисиона, която образува отговарящо възнаграждение за неговия труд само поради значителността на оборотите, извършвани при неговото посредничество между двете страни. Ако трябва да се уравният платежи между двама търговци, при което и двамата се обслужват от един и същ касиер, такива платежи се уреждат много просто чрез съответно минаване по сметките, като касиерите всеки

Търговията с пари получава пълно развитие, когато към нейните други функции се прибави и сключването на заеми, даването на пари в заем и търговията на кредит — а това всякога става още в самото ѝ начало. По това в следния отдел във връзка с лихвоносния капитал.

Самата търговия с кюлчета, превозването на злато или сребро от една страна в друга, е само резултат на стоковата търговия, който се определя от камбиалния курс, изразяващ състоянието на международните платежи и на лихвения процент на различните пазари. Търговецът на кюлчета като такъв само опосредствува резултата.

При изследването на парите — как техните движения и определености по форма се развиват от простото стоково обръщение, ние видяхме („Капиталът“, кн. I, гл. III), че движението на паричната маса, която се обръща като покупателно средство и като платежно средство, се определя от стоковата метаморфоза, от нейните размери и скорост, метаморфоза, която, както сега знаем, е сама момент от целия процес на възпроизводството. Що се отнася до получаването на паричния материал — златото и среброто — от местата на добиването му, то се свежда до непосредствена стокова размяна, до размяна на злато и сребро като стоки срещу други стоки, т. е. то самото е също така момент от стоковата размяна, както получаването на желязо или други метали. Що се отнася до движението на благородните метали на световния пазар (тук няма да разглеждаме това движение, доколкото то изразява заемообразно пренасяне на капитала, което се извършва и във формата на стоков капитал), то също така се определя от международната стокова размяна, както движението на парите като покупателно средство и платежно средство вътре в страната се определя от вътрешния

ден балансира техните взаимни вземания. И така, занятието на касиерите се състои във всъщност в това опосредствуване на платежите; следователно то изключва промишлените предприятия, спекулациите и откриването на банков кредит; защото тук правилото трябва да бъде, че касиерът за тогава, на когото той е открил сметка в своите книги, не извършва никакви платежи, които надвишават размерите на неговото имущество“ (*Vissering*, цит. произв., стр. 244). — За касовите съюзи във Венеция: „Поради нуждата и географското положение на Венеция, където пренасянето на пари било по-затруднено, отксл ото на други места, търговците на едро от този град... почнали да основават касови съюзи при необходимата сигурност, контрол и управление; членовете на такъв съюз внасяли в него известни суми, срещу които те давали нареждания на своите кредитори, при което в заведената за това книга заплатената сума се приспадала от сметката на дължника и се прибавяла към сумата, която кредиторът имал там. Това са първите наченки на така наречените жиро-банки. Стари са тези съюзи. Но когато отнасят техния произход към XII век, смесват ги с основаното в 1171 г. учреждение за държавни заеми“ (*Hullmann*, цит., произв., стр. 453—454).

стокообмен. Емиграцията и имиграцията на благородните метали от една национална сфера на обръщение в друга, доколкото те се предизвикват само от обезценяване на местната монета или от двойна валута, са чужди на паричното обръщение като такова и са само корекция на произволни нарушения, извършени от държавата. Накрай, що се отнася до образуването на съкровища, доколкото представляват резервни фондове на покупателни или на платежни средства за вътрешната или за външната търговия и доколкото са само форма на капитал, който лежи временно без употреба, то и в единия, и в другия случай е само необходима утайка на процеса на обръщението.

Както цялото парично обръщение по своите размери, по своите форми и по своето движение е само резултат на стоковото обръщение, което от капиталистическа гледна точка представлява само процеса на обръщението на капитала (а в него се включва размяната на капитала срещу доход и на доход срещу доход, доколкото изразходването на доход се реализира в дребната търговия), така се разбира от само себе си, че търговията с пари опосредствува не само простия резултат и начина на проява на стоковото обръщение, не само паричното обръщение. Самото това парично обръщение като момент на стоковото обръщение е дадено за търговията с пари. Последната опосредствува техническите операции на паричното обръщение, които тя концентрира, съкращава и опростява. Търговията с пари не образува съкровищата, а доставя техническите средства, за да сведе това образуване на съкровища, доколкото то става доброволно (следователно, ако то не е израз на това, че капиталът лежи без употреба или че процесът на възпроизводството е нарушен), до неговия икономически минимум; защото ако управлението на резервния фонд на покупателните средства и платежните средства се води за цялата класа на капиталистите, то този резервен фонд може да бъде не толкова голям, колкото ако той се управлява от всеки капиталист поотделно. Търговията с пари не купува благородните метали; тя само опосредствува тяхното разпределение, когато търговията със стоки ги е купила. Търговията с пари улеснява уравниването на балансите, доколкото парите функционират като платежно средство, и с помощта на изкуствения механизъм на това уравниване на балансите намалява масата на парите, необходима за тях разплащания; но тя не определя нито връзката, нито размера на взаимните платежи. Например полиците и чековете, които се обменят един срещу друг в банките и в клиринговите камари, представляват съвсем независими сделки, са резултат на вече извършени операции и работата се свежда само до това, технически да се уравният най-добре тия резул-

тати. Доколкото парите се обръщат като покупателно средство, размерите и броят на покупки и продажбите съвсем не зависят от търговията с пари. Тя може само да съкрати техническите операции, с които тези сделки се съпровождат, и по този начин да намали масата на наличните пари, необходими за даден оборот.

И така, търговията с пари в чистата форма, в която тук я разглеждаме, т. е. обособено от кредитното дело, засяга само техническата страна на един момент на стоковото обръщение, именно паричното обръщение и произтичащите от него различни функции на парите.

Това съществено различава търговията с пари от търговията със стоки, която опосредствува метаморфозата на стоката и стоквата размяна или дори представя този процес на стоковия капитал като процес на един капитал, обособен от промишления капитал. Затова, ако стоково-търговският капитал показва една собствена форма на обръщение, $P-C-P$, където стоката се премества два пъти и поради това парите се връщат обратно, в противоположност на $C-P-C$, където парите два пъти преминават от ръце в ръце и с това опосредствуват стоквата размяна, то за парично-стоковия капитал не може да бъде посочена такава специфична форма.

Доколкото за това техническо обслужване на паричното обръщение едно специално поделение капиталисти авансира паричен капитал, който представлява в умален вид онзи допълнителен капитал, който иначе би трябвало да се авансира за същата цел от самите търговци и промишлени капиталисти, дотолкова и тук е налице общата форма на капитала $P-P'$. Чрез авансирането на P се получава за авансиращия $P+\Delta P$. Но опосредствуването на $P-P'$ се отнася в този случай не до същината, а само до техническите моменти на метаморфозата.

Очевидно е, че масата на паричния капитал, с която търговците на пари оперират, е намиращият се в обръщение паричен капитал на търговците и промишленниците и че операциите, извършвани от тях, са само операции на онези, които те обслужват.

Също така е ясно, че тяхната печалба е само един отбив от принадлежната стойност, тъй като те имат работа само с реализирани вече стойности (дори ако те са реализирани само във форма на вземания).

Както и в търговията със стоки, тук става раздвоение на функцията, защото част от техническите операции, свързани с паричното обръщение, трябва да се изпълнява от самите стокотърговци и стокотърговци.

Глава двадесета

ИЗ ИСТОРИЯТА НА ТЪРГОВСКИЯ КАПИТАЛ

Специфичната форма на паричното натрупване на стоково-търговския и парично-търговския капитал ще бъде разгледана в следващия отдел.

От изложеното досега от само себе си следва, че нищо не може да бъде по-абсурдно от това, да се разглежда търговският капитал — било във формата на стоково-търговски, било във формата на парично-търговски капитал — като отделен вид на промишления капитал, както например минното дело, земеделието, скотовъдството, манифактурата, транспортната промишленост и пр. представляват образували се поради общественото разделение на труда разклонения, а затова и отделни сфери на приложение на промишления капитал. Дори простото наблюдение, че всеки промишлен капитал, намирайки се във фазата на обръщение на своя процес на възпроизводство като стоков капитал и паричен капитал, изпълнява съвсем същите функции, които се явяват като изключителни функции на търговския капитал в неговите две форми — дори само това наблюдение би трябвало да направи невъзможно това грубо схващане. Напротив, в стоково-търговския и парично-търговския капитал различията между промишления капитал като производителен, от една страна, и същия капитал в сферата на обръщението — от друга, придобиват самостоятелно съществуване поради това, че определените форми и функции, които капиталът тук взема временно върху себе си, се явяват като самостоятелни форми и функции на една отделила се част от капитала и са свързани изключително с нея. Превърнатата форма на промишления капитал и веществените различия на производителния капитал, които

произтичат от природата на различните клонове на промишлеността, са съвсем различни неща.

Освен грубостта, с която икономистът изобщо изследва различията на формите, които в действителност го интересуват само откъм веществената страна, в основата на това смесване у вулгарния икономист лежат две обстоятелства. Първо, неспособността му да обясни търговската печалба с всичките ѝ особености; второ, апологетическият му стремеж да изведе формите на стоковия капитал и паричния капитал, а след това стоково-търговския и парично-търговския капитал — възникнали от специфичната форма на капиталистическия начин на производство, който предполага като своя база преди всичко стоково обръщение, а следователно и парично обръщение — като видове, които необходимо възникват от самия процес на производството като такъв.

Ако стоково-търговският и парично-търговският капитал не се различаваха от производството на зърнени храни освен по това, което отличава последното от скотовъдството и манифактурата, то ясно би било, че производство и капиталистическо производство въобще са тъждествени и че в частност и разпределението на обществените продукти между членовете на обществото както за производително, така и за лично потребление трябва също така вечно да се извършва с помощта на търговци и банкери, както потреблението на месо с помощта на скотовъдството и потреблението на облекло с помощта на неговата фабрикация⁴⁵).

Поради това, че великите икономисти като Смит, Рикардо и др. разглеждаха основната форма на капитала, капитала като промишлен капитал, а капитала на обръщението (паричния и стоковия) фактически разглеждаха само доколкото той самият представлява фаза в процеса на възпроизводството на всеки капитал, те изпаднаха в

⁴⁵) Мъдрият Рошер е измъдрил⁸⁵, че ако някои характеризират търговията като „посредничество“ между производители и потребители, то със същия успех самото производство „може“ да се характеризира като „посредничество“ на потреблението (между кого?), от което, разбира се, следва, че търговският капитал е част от производителния капитал подобно на земеделския и промишления капитал. Следователно, щом може да се каже, че човек може да опосредствува своето потребление само чрез производството (а той трябва да прави това и без лайпцигско образование) или че за усвояване на природата е необходим труд (което може да се нарече „посредничество“), от това, разбира се, следва, че едно обществено „посредничество“, което произтича от една специфична обществена форма на производство — *защото* е посредничество, — има същия абсолютен характер на необходимост, същия ранг. Думата „посредничество“ решава всичко. Впрочем търговците не са посредници между производителите и потребителите (потребителите за разлика от производителите, потребителите, които не произвеждат, засега оставяме настрана), а посредници при размяната на продуктите на тези производители помежду им, те са само промеждутъчни лица при размяна, която в хиляди случаи се извършва и без тях.

затруднение пред търговския капитал като отделен негов вид. Положенията за образуване на стойността, за печалбата и пр., изведени от разглеждането на промишления капитал, са неприложими непосредствено към търговския капитал. Затова те фактически оставят търговския капитал съвсем настрана и споменават за него само като за един вид на промишления капитал. Там, където говорят специално за него, както Рикардо във връзка с външната търговия, те се стараят да покажат, че той не създава стойност (а следователно и принадлежна стойност). Но всичко, което важи за външната търговия важи и за вътрешната.

Досега ние разглеждахме търговския капитал от гледна точка и в рамките на капиталистическия начин на производство. Но не само търговията, а и търговският капитал е по-стар от капиталистическия начин на производство и в действителност представлява исторически най-древната свободна форма на съществуване на капитала.

Тъй като вече видяхме, че търговията с пари и авансираният за нея капитал не изискват за своето развитие нищо друго освен търговия на едро, след това стоково-търговски капитал, ще се занимаем тук само с последния.

Тъй като търговският капитал е затворен в сферата на обръщението и неговата функция се състои изключително в това, да опосредствува размяната на стоките, то — ако оставим настрана неразвитите форми, които произтичат от непосредствената разменна търговия — за неговото съществуване не се изискват други условия освен онези, които са необходими за простото стоково и парично обръщение. Или, по-добре казано, последното е условие на неговото съществуване. Какъвто и да е начинът на производство, на основата на който се произвеждат продуктите, влизащи в обръщението като стоки — било то първобитнообщинно стопанство или производство, основано на робски труд, или дребноселско и дребнобуржоазно, или капиталистическо производство, — това никак не изменя техния характер като стоки и като стоки те еднакво трябва да преминат процеса на размяната и съпровождащите го изменения на формата. Крайните членове, между които търговският капитал служи като посредник, са дадени за него, както те са дадени за парите и за движението на парите. Единствено необходимото се състои в това, тези крайни членове да бъдат налице като стоки — безразлично дали в целия свой обем производството е стоково производство или пък производителите, които сами водят

стопанство, изнасят на пазара само излишъка, който остава след покриването на техните непосредствени потребности, задоволявани от тяхното производство. Търговският капитал опосредствува само движението на тези крайни членове, на стоките, които за него са дадени предпоставки.

В какъв размер продукцията влиза в търговията, минава през ръцете на търговците, зависи от начина на производство; този размер достига своя максимум при пълното развитие на капиталистическото производство, когато продуктът се произвежда вече само като стока, а не като средство за непосредствено потребление. От друга страна, на основата на всеки начин на производство търговията спомага за създаване на продукт в повече, предназначен да влезе в размяната, за да увеличи потреблението или съкровищата на потребителите (под които тук трябва да се разбират собствениците на продуктите); следователно тя все повече придава на производството характер на производство за разменна стойност.

Метаморфозата на стоките, тяхното движение, се състои: 1) материално — в размяната на различните стоки една срещу друга, 2) формално — в превръщането на стоката в пари, в продажбата, и в превръщането на парите в стока, в покупката. И към тези функции, към размяната на стоките чрез покупка и продажба, се свежда функцията на търговския капитал. Следователно той опосредствува само стоквата размяна, която обаче не бива да се разбира от самото начало само като стокова размяна между непосредствените производители. При робовладелските отношения, при крепостните отношения, при отношенията на данък (доколкото се има предвид примитивен обществен строй), робовладелецът, феодалът, събиращата данък държава присвоява, а следователно и продава продуктите. Търговецът купува и продава за мнозина. В неговите ръце се съсредоточават покупките и продажбите, поради което покупката и продажбата загубват връзката с непосредствените потребности на купувача (като търговец).

Но каквато и да бъде обществената организация в тези сфери на производството, чийто стокообмен търговецът опосредствува, неговото имущество всякога съществува като парично имущество и неговите пари постоянно функционират като капитал. Формата на този капитал е постоянно: $P—C—P$; пари, самостоятелната форма на разменната стойност, са изходният пункт, а увеличението на разменната стойност — самостоятелната цел. Самата стокова размяна и опосредствувашите я операции — обособени от производството и извършвани от производители — са само средство за увеличение, увеличение не просто на богатството, но на богатството в неговата всеобща обществена форма, богатството като разменна стойност.

Подбудителният мотив и определящата цел се състоят в това, да се превърне P в $P + \Delta P$; актовете $P - C$ и $C - P'$, които опосредствуват акта $P - P'$, са само преходни моменти на това превръщане на P в $P + \Delta P$. Това $P - C - P'$ като характерно движение на търговския капитал го отличава от $C - P - C$, от търговията със стоки между самите производители, крайната цел на която е размяната на потребителни стойности.

За това колкото по-малко е развито производството, толкова повече паричното имущество се концентрира в ръцете на търговците, или толкова повече то се явява като специфична форма на търговското имущество.

При капиталистическия начин на производство — т. е. когато капиталът овладява самото производство и му придава съвсем изменена и специфична форма — търговският капитал се явява само като капитал със *специална* функция. При всички по-раншни начини на производство — и в толкова по-голяма степен, колкото повече производството е непосредствено производство на средства за живот на самия производител — търговският капитал се явява като функция *par excellence* на капитала.

И така, никак не е мъчно да се разбере защо търговският капитал се появява като историческа форма на капитала много време преди капиталът да е подчинил самото производство. Самото негово съществуване и развитие до известна степен е историческо условие за развитието на капиталистическия начин на производство, 1) като предварително условие на концентрацията на паричното имущество и 2) защото капиталистическият начин на производство предполага производство за търговия, пласмент на едро и не на отделни купувачи, а следователно вече предполага търговец, който купува не за задоволяване на своите лични потребности, но в своя акт на покупка концентрира актовете на покупка на много лица. От друга страна, цялото развитие на търговския капитал влияе върху производството по такъв начин, че все повече му придава характер на производство за разменна стойност, все повече превръща продуктите в стоки. Обаче, както скоро ще видим от по-нататъшното изложение, неговото развитие, взето само за себе си, е недостатъчно, за да предизвика и обясни преминаването на един начин на производство в друг.

При капиталистическото производство търговският капитал е сведен от своето по-раншно самостоятелно съществуване до отделен момент от прилагането на капитала изобщо, а уравниването на печалбите свежда неговата норма на печалбата до общото средно равнище. Той функционира вече само като агент на производителния капитал. Специфичните обществени отношения, които се създа-

ват с развитието на търговския капитал, сега вече не са определящи; напротив, там, където търговският капитал преобладава, господствуват остарели отношения. Това се наблюдава дори в границите на една и съща страна, където напр. чисто търговските градове много повече напомнят за старите отношения, отколкото фабричните градове⁴⁶⁾.

Самостоятелно и преобладаващо развитие на капитала като търговски капитал е равносилно производството да не е подчинено на капитала, т. е. равносилно е на развитие на капитала на основата на една чужда нему и независима от него обществена форма на производство. Следователно самостоятелното развитие на търговския капитал е обратно пропорционално на общото икономическо развитие на обществото.

Самостоятелното търговско имущество като господстваща форма на капитала означава обособеност на процеса на обръщението от неговите крайни членове, а тези крайни членове са самите обменящи производители. Тези крайни членове остават самостоятелни спрямо процеса на обръщението, както и този процес спрямо тях. Продуктът става тук стока чрез търговията. Именно търговията придава тук на продуктите формата на стоки, а не произведените стоки със своето движение образуват търговията. Следователно тук капиталът за пръв път се явява като капитал в процеса на обръщението. В процеса на обръщението парите се развиват в капитал. Най-напред в обръщението продуктът се развива като разменна стойност, като стока и пари. Капиталът може да се образува в процеса на обръщението и трябва да се образува в него, преди да се научи да подчинява неговите крайни членове, различните сфери на производството, обръщението между които той опосредствува. Паричното и стоковото обръщение могат да опосредствуват сфери на производството с най-разнообразна организация, сфери, които по своята вътрешна структура все още са насочени главно към производство на потребителна стойност. Това обособяване на процеса на обръщението, в който сферите на производството се свързват по-

⁴⁶⁾ Господин В. Киселбах („Der Gang des Welthandels im Mittelalter“. 1860) действително все още живее с представите на един свят, в който търговският капитал е форма на капитала изобщо. За капитала в съвременния смисъл той няма никаква представа, както и г. Момзен, който в своята римска история говори за „капитал“ и за господство на капитала. В най-новата английска история същинското търговско съсловие и търговските градове са и политически реакционни и визят в съюз с поземлената и финансовата аристокрация против промишления капитал. Сравнете напр. политическата роля на Ливерпул с ролята на Манчестер или Бирмингам. Пълното господство на промишления капитал е признато от английския търговски капитал и финансовата аристокрация (moneyed interest) едва от времето на отмяната на житните мита⁴⁶⁾ и т. н.

между си чрез един трети член, изразява две неща. Първо, че обръщението още не е овладяло производството, а се отнася към него като към дадена отвън предпоставка. Второ, че процесът на производството още не е включил в себе си обръщението само като свой момент. Напротив, в капиталистическото производство е станало и едното, и другото. Процесът на производството се основава всецяло върху обръщението, а обръщението е само момент, преходна фаза на производството, само реализация на продукта, произведен като стока, и възстановяване елементите на неговото производство, произвеждани като стоки. Формата на капитала, която произхожда непосредствено от обръщението — търговският капитал, — се явява тук само като една от формите на капитала в процеса на неговото възпроизводство.

Законът, според който самостоятелното развитие на търговския капитал е обратно пропорционално на степента на развитие на капиталистическото производство, особено ясно се проявява в историята на посредническата търговия (*carrying trade*), като у венецианците, генуезците и холандците, следователно там, където главната печалба се извлича не от износа на продукти от своята страна, а от посредничеството при размяната на продукти на такива общества, които още не са се развили в търговско и изобщо в икономическо отношение, и от експлоатацията на производството и на двете страни⁴⁷⁾. Тук търговският капитал е чист, обособен от крайните членове, от сферите на производството, между които той посредничи. Това е един от главните източници на неговото образуване. Но този монопол на посредническата търговия, а заедно с това и самата тази търговия, запада с икономическото развитие на народите, които той е експлоатирал от две страни и чиято неразвитост е била базата на неговото съществуване. При посредническата търговия това се проявява не само в упадъка на търговията като отделен отрасъл, но и в упадъка на превеса на чисто търговските народи и изобщо на тяхното търговско богатство, което е почивало на базата на тази посредническа търговия. Това е само специфична форма, в която в хода на развитието на капиталистическото производство намира

⁴⁷⁾ „Жителите на търговските градове изнасяли от по-богатите страни фини манифактурни стоки и скъпоценни предмети на разкош и така давали храна на тшеславието на едрите земевладелци, които жадно купували тия стоки и ги заплащали с огромни количества суров продукт от своите земи. Така в това време търговията на значителна част от Европа се състояла в размяната на суровия продукт на една страна срещу манифактурните продукти на друга страна, по-напреднала в промишлено отношение . . . Когато съответният вкус придобил по-широко разпространение и предизвикал значително търсене, търговците, за да си спестят разходите по превоза, почнали да устройват подобни манифактурни в своята собствена страна“ (*A. Smith*. [„Wealth of Nations“. Vol. I, London, 1776] Book III, ch. III [p. 489, 490]).

израз подчинението на търговския капитал на промишления. Впрочем ярък пример за това, как стопанисва търговският капитал, където той пряко овладява производството, представлява не само колониалното стопанство изобщо (така наречената колониална система), но по-специално стопанството на старата холандско-остиндийска компания.⁸⁷

Тъй като движението на търговския капитал е $P—C—P'$, то печалбата на търговеца се получава, първо, чрез актове, които се извършват само в рамките на процеса на обръщението, следователно получава се при извършването на двата акта: покупката и продажбата, и, второ, тя се реализира при извършването на втория акт, на продажбата. Следователно това е „печалба от отчуждаване“, „profit upon alienation“.⁸⁸ Чистата, независима търговска печалба *prima facie** изглежда невъзможна, докато продуктите се продават по техните стойности. Купи евтино, за да продадеш скъпо — ето закона на търговията. Следователно не размяна на еквиваленти. Понятието стойност се предполага тук доколкото всички различни стоки са стойност и затова пари; качествено всички те еднакво са израз на обществения труд. Но те не са равни стойностни величини. Количественото отношение, в което продуктите се разменят един срещу друг, е отначало съвсем случайно. Те вземат стокова форма, защото изобщо могат да се разменят, т. е. защото са израз на едно и също трето. Продължаващата се размяна и по-редовното възпроизводство за размяна все повече отстраняват този елемент на случайност. Но отначало не за производителите и потребителите, а за посредника между тях, за търговеца, който сравнява паричните цени и туря разликата в джоба си. Чрез самото свое движение той установява еквивалентността.

Търговският капитал в началото служи само като посредник в движението между два крайни пункта, които не са подчинени нему, и между предпоставки, които не са създадени от него.

Както от самата форма на стоковото обръщание $C—P—C$ парите се появяват не само като мярка на стойността и средство за обръщение, но и като абсолютна форма на стоката, а заедно с това и на богатството, като съкровище, и тяхното съхранение и нарастване като пари става самоцел, така от самата форма на обръщението на търговския капитал $P—C—P'$ се развиват парите, съкровището, като нещо, което се съхранява и увеличава само чрез отчуждаване.

Търговските народи на древността съществуваха като боговете на Еликур в междусветовните пространства⁸⁹ или по-точно като ев-

* — на пръв поглед. *Ред.*

реите в порите на полското общество. Търговията на първите самостоятелни, силно развити търговски градове и търговски народи, като чисто посредническа търговия, се основаваше на варварството на произвеждащите народи, за които те играеха ролята на посредници.

На прага на капиталистическото общество търговията господствува над промишлеността; в съвременното общество обратно. Разбира се, търговията ще оказва по-голямо или по-малко влияние върху обществата, между които тя се води; тя все повече и повече ще подчинява производството на разменната стойност, защото тя поставя наслаждението и потреблението в по-голяма зависимост от продажбата, отколкото от непосредственото потребление на продукта. С това тя разлага старите отношения. Тя увеличава паричното обръщение. Тя завладява вече не само излишъка на продуктите, но малко по малко нагълтва и самото производство и поставя под своя зависимост цели клонове на производството. Обаче това разлагащо влияние в значителна степен зависи от природата на произвеждащото общество.

Докато търговският капитал играе ролята на посредник при размяната на продукти на неразвити общества, търговската печалба не само изглежда като резултат на хитрост и измама, но в повечето случаи действително произхожда от тях. Освен дето търговският капитал използва разликата между производствените цени в различните страни (и в това отношение той съдействува за изравняване и установяване на стоковите стойности), посочените начини на производство довеждат до това, че търговският капитал си присвоява подавяващата част от принадлежния продукт — отчасти като посредник между общества, чието производство още е насочено главно към потребителната стойност и за чиято икономическа организация продажбата на част от продуктите, която изобщо влиза в обръщението, следователно изобщо продажбата на продуктите по тяхната стойност има второстепенно значение; отчасти, защото при посочените предишни начини на производство главните притежатели на принадлежния продукт, с които търговецът има работа — робовладелецът, феодалният земевладелец, държавата (напр. източният деспот), — са представители на потребяващото богатство, на което търговецът слага клопки, както вярно е доловил А. Смит по отношение на феодалното време в приведенения цитат. И така, при преобладаващо господство, търговският капитал навсякъде представлява система на грабеж⁴⁸⁾ и не току-тъй неговото развитие у търговските

⁴⁸⁾ „Сега търговците много се оплакват от благородниците или разбойниците, че трябва да търгуват с голяма опасност и освен това, че ги залавят, бият, облагат с данъци и ограбват. Но ако търговците са претърпявали това заради справедливостта,

народи както от древно, така и от ново време е непосредствено свързано с насилствен грабеж, морско разбойничество, отвличане в робство, заграбване на колонии; така е било в Картаген, в Рим, по-късно у венецианците, португалците, холандците и т. н.

Развитието на търговията и търговския капитал навсякъде развива производството в посока към разменната стойност, увеличава размерите му, прави го по-разнообразно и го космополитизира, развива парите в световни пари. Затова търговията навсякъде влияе повече или по-малко разлагащо върху заварените организации на производството, които във всички свои различни форми са насочени главно към производство на потребителна стойност. Но колко далеч отива това разложение на стария начин на производство, зависи преди всичко от неговата здравина и неговия вътрешен строй. И към какво води този процес на разложение, т. е. какъв нов начин на производство заема мястото на стария, зависи не от търговията, а от характера на самия стар начин на производство. В античния свят влиянието на търговията и развитието на търговския капитал постоянно има за резултат робовладелско стопанство; а понякога, в зависимост от изходния пункт, то довежда само до превръщане на патриархалната система на робство, насочена към производство на непосредствени средства за живот, в робовладелска система, насочена към производство на принадлезна стойност. Напротив, в съвременния свят то довежда до капиталистическия начин на производство. Оттук следва, че самите резултати са обусловени освен

те, разбира се, биха били светци . . . Но тъй като толкова голямо беззаконие и нехристиянско грабителство и разбойничество се вършат от търговците по целия свят и дори помежду им, то чудно ли е, че бог прави така, че толкова голямо имущество, неправедно придобито, отново се загубва или се подхвърля на разграбване, а тях самите при това бяг и хващат в плен? . . . И на князете подобава с надлежната им власт да наказват за толкова неправедната търговия и да вземат мерки търговците да не ограбват така безсъвестно техните поданици. Но тъй като те не правят това, то бог изпраща рицари и разбойници и чрез тях наказва търговците за беззаконието и те трябва да бъдат негови дяволи: така както той мъчи с дяволи или погубва с врагове египетската земя и целия свят. Тъй като той бие един мошеник с друг, без да дава с това да се разбере, че рицарите са по-малки разбойници от търговците, защото търговците ежедневно грабят цял свят, докато рицарят през годината ще ограби един или два пъти, едного или двама." Събдва се пророчеството на Исая: „князете твои са станали съучастници на крадците. Защото те бесят крадци, които са откраднали един или полови гулден, а действуват заедно с тези, които грабят цял свят и радат с по-голяма безопасност от другите, за да остане върна поговорката: големите крадци бесят малките крадци; и както говореше римският сенатор Катон: прости крадци лежат в тюрми и окови, а обществени крадци ходят в злато и коприна. Какво ще каже накрай за това бог? Той ще направи така, както говореше с устата на Иезекил: князе и търговци, един крадец с друг, той ще ги стопи заедно като олово и мед, така че не ще останат нито князе, нито търговци, както не ще останат те, когато изгори един град" (*Martin Luther. „Von Kaufshandlung und Wucher“. 1524⁹⁰).*

от развитието на търговския капитал още от съвсем други обстоятелства.

Такова е естеството на работата, че щом градската промишленост като такава се отдели от земеделската, нейните продукти от самото начало са стоки и следователно тяхната продажба се нуждае от посредничеството на търговията. Връзката на търговията с развитието на града и, от друга страна, обусловеността на последното от търговията се разбират по такъв начин от само себе си. Но доколко промишленото развитие върви ръка за ръка с това, тук изцяло зависи от други обстоятелства. В древния Рим вече в по-късния републикански период търговският капитал достигна по-високо равнище, отколкото когато и да е по-рано в древния свят, без какъвто и да било прогрес в промишленото развитие; а по това време в Коринт и други гръцки градове в Европа и Мала Азия развитието на търговията се съпровождаше с високо развитие на занаятите. От друга страна, в пряка противоположност на градското развитие и на неговите условия търговски дух и развитие на търговски капитал често са свойствени тъкмо на неуседнали, номадски народи.

Не подлежи на съмнение — и тъкмо тоя факт е довел до съвсем погрешни възгледи, — че големите революции, които станаха в търговията в XVI и XVII век във връзка с географските открития⁹¹ и бързо тласнаха напред развитието на търговския капитал, съставляват един от главните моменти, които съдействуваха за преминаването на феодалния начин на производство в капиталистически. Внезапното разширение на световния пазар, умножаването на обръщащите се стоки, съперничеството между европейските нации в стремежа им да завладеят азиатските продукти и американските съкровища, колониалната система — всичко това съществено съдействуваше за разрушаване на феодалните рамки на производството. Между това съвременният начин на производство в своя първи период, манифактурния период, се развиваше само там, където условията за това бяха се създали още в средните векове. Да сравним напр. Холандия с Португалия⁹². А ако в XVI, а отчасти и в XVII век внезапното разширение на търговията и създаването на нов световен пазар

⁹¹ Какво преобладаващо значение за развитието на Холандия освен другите обстоятелства имаше базата, заложена в нейното риболовство, манифактура и земеделие, показаха още писателите на XVIII век. Виж напр. Маси. ⁹² В противоположност на по-ранните възгледи, когато размерите и значението на азиатската, античната и средновековната търговия се оценяваха твърде ниско, сега стана модно извънредно да се надценяват. Най-добре може да се освободим от тази представа, ако разгледаме английския внос и износ към началото на XVIII век и ги сравним със сегашните. А те бяха несравнено по-значителни, отколкото у който и да било търговски народ от по-раншно време (виж *A. Anderson*. — „An Historical and Chronological Deduction of the Origin of Commerce“. [Vol. II, London, 1764, p. 261 and sqq.]

оказаха подавяващо влияние върху падането на стария и подема на капиталистическия начин на производство, то това, напротив, стана на основата на вече създадения капиталистически начин на производство. Световният пазар сам образува основата на този начин на производство. От друга страна, иманентната за последния необходимост да произвежда в постоянно увеличаващ се мащаб води към постоянно разширяване на световния пазар, така че в този случай не търговията революционизира промишлеността, а промишлеността постоянно революционизира търговията. И търговското господство сега е свързано вече с по-голямото или по-малко преобладаване на условията за съществуване на едрата промишленост. Достатъчно е да сравним напр. Англия и Холандия. Историята на залеза на Холандия като господстваща търговска нация е история на подчиняването на търговския капитал от промишления капитал. Пречките, които вътрешната устойчивост и организацията на докапиталистическите национални начини на производство поставят на разлагащото влияние на търговията, очевидно се проявяват в сношенията на англичаните с Индия и Китай. Единството на дребно земеделие с домашна промишленост образува тук широката база на начина на производство, при което в Индия към това се присъединява още формата на селските общини, почиващи върху общинното земевладение, което впрочем е било първоначалната форма и в Китай. В Индия англичаните незабавно приложиха в действие своята непосредствена политическа и икономическа сила на господари и присвоители на поземлената рента, за да разрушат тези малки икономически общини⁵⁰). Тяхната търговия оказва тук революционизиращо влияние върху начина на производство само доколкото те с ниските цени на своите стоки унищожават предачеството и гъвкавостта, една прастара интегрална част от това единство на промишлено-земеделско производство, и така разрушават общината. Но дори тук това дело на разложение им се удава само твърде бавно. Още по-малко това им се удава в Китай, където непосредствената политическа власт не идва на помощ. Голямата икономия и спестяване на време, които произлизат от непосредственото съединение на земеделие и манифактура, оказват тук най-упорита съпротива срещу продуктите на едрата промишленост, в цената на които влизат *faux frais** на на-

⁵⁰) Ако историята на някой народ представлява редица несполучливи и действително абсурдни (на практика позорни) икономически експерименти, то това е стопанисването на англичаните в Индия. В Бенгалия те създадоха карикатура на английското едро земевладение; в Югоизточна Индия — карикатура на парцелна собственост; на северозапад те превърнаха, доколкото това зависеше от тях, индийската икономическа община с общинно земевладение в нейна собствена карикатура.

* — непроезводителните разходи. *Ред.*

всякъде пронизващия ги процес на обръщението. В противоположност на английската, руската търговия, напротив, оставя незасегната икономическата основа на азиатското производство⁵¹⁾.

Преминаването от феодалния начин на производство се извършва двойко. Производителят става търговец и капиталист в противоположност на земеделското натурално стопанство и на свързания с цеховете занаят на средновековната градска промишленост. Това е действително революционизиращият път. Или пък търговецът непосредствено подчинява производството. Колкото и голямо да е историческото значение на последния път като преход — за пример може да служи английският *clothier** от XVII век, който подчинява под своя контрол тъкачите, които обаче остават самостоятелни, продава им вълна и купува от тях платове, — обаче той сам по себе си не води към преврат в стария начин на производство, който по-скоро се консервира и задържа при това като необходимо за него самия предварително условие. Така напр. още до средата на това столетие фабрикантът от френската копринена промишленост, от английската чорапна и дантелена промишленост в повечето случаи само номинално беше фабрикант, а в действителност беше просто търговец, който оставяше тъкачите да работят по техния стар раздробен начин и господствуваше над тях само като търговец, за когото те фактически работеха⁵²⁾. Такива отношения навсякъде стоят на пътя на действителния капиталистически начин на производство и загиват с неговото развитие. Без да извършват преврат в начина на производството, те само влошават положението на непосредствените производители, превръщат ги в прости наемни работници и пролетарии при по-лоши условия от тези на работниците, непосредствено подчинени на капитала, и присвояването на техния принаден труд се извършва тук въз основа на стария начин на производство. Същите отношения, само малко модифицирани, съществуват в една част от лондонското занаятчийско производство на мебели. В Тауер Хамлетс особено то се води на твърде широка нога. Цялото производство е разделено на множество независими един от друг клонове. Едно предприятие изработва само столове, друго — само маси, трето — само шкафови и т. н. Но самите предприятия се водят по повече или по-

⁵¹⁾ Това също почва да се изменя, откакто Русия прави трескави усилия да развие собствено капиталистическо производство, насочено изключително към вътрешния и пограничния азиатски пазар. — Ф. Е.

* — търговец на платове. Ред.

⁵²⁾ Същото се отнася и до рейнското производство на панделки и ширити и до копринотъкачеството. При Крефелд беше дори построена специална железопътна линия за свързване на тия селски ръчни тъкачи с градските „фабриканти“, но от това време механическото тъкачество я доведе заедно с ръчните тъкачи до бездействие. — Ф. Е.

малко занаятчийски начин от един дребен майстор с няколко калфи. Обаче производството е доста масово, за да работи непосредствено за частни лица. Купувачи тук са собствениците на мебелни магазини. Всяка събота майсторът отива при тях и продава своя продукт, при което те се пазарят за цената, както в заложната къща се пазарят за аванса срещу една или друга вещ. Тези майстори са принудени да продават всяка седмица своите продукти, за да могат преди всичко да купят за следната седмица суров материал и да платят работната заплата. При тези обстоятелства те са всъщност само посредници между търговеца и своите собствени работници. Капиталистът всъщност тук е търговецът, който туря в джоба си по-голямата част от принадлежната стойност⁵⁹). Нещо подобно се наблюдава при преминаването към манифактура на онези клонове, които по-рано са се водили по занаятчийски начин или като странични клонове на селската промишленост. В зависимост от техническото развитие на това дребно самостоятелно производство — там, където то само вече прилага машини, допускани от занаятчийското производство — става преминаване към едра промишленост; машината се привежда в движение вече не с ръка, а с пара, както напр. става в последно време в английското чорапно производство.

И така, преминаването се извършва по три начина: *първо*, търговецът направо става промишленник; това става в занаятите, основани на търговията, особено в луксозните индустрии, които се внасят от търговците заедно със суровия материал и работниците от чужбина, както в петнадесетия век в Италия от Цариград. *Второ*, търговецът прави дребните майстори свои посредници (middlemen) или купува непосредствено от самостоятелния производител; номинално той го оставя самостоятелен и оставя без изменение неговия начин на производство. *Трето*, промишленникът става търговец и непосредствено довежда на едро за търговията.

В Средните векове, както правилно отбелязва Попе, търговецът е само „закупвач“ на стоки, произведени от цеховите занаятчици или селяните.⁹³ Търговецът става промишленник, или по-точно застава да работи за него занаятчийската и особено селската дребна промишленост. От друга страна, производителят става търговец. Например майсторът-тъкач на платове, вместо да получава вълната от търговеца по малко, на малки части, и да я обработва за него с помощта на своите калфи, сам купува вълна или прежда и продава своя плат на търговеца. Елементите на производството влизат в процеса на производството като купени от самия него стоки. И вместо да про-

⁵⁹) От 1865 г. тази система се разви в още по-голям мащаб. Подробности за нея виж във „First Report of the Select Committee of the House of Lords on the Sweating System“. London, 1888. — Ф. Е.

извежда за отделния търговец или за определени клиенти, тъкачът на платове произвежда сега за целия търговски свят. Сам производителят е търговец. Търговският капитал извършва вече само процеса на обръщението. Първоначално търговията е била предпоставка за превръщането на цеховия и селско-домашния занаят и на феодалното земеделие в капиталистически производства. Тя развива продукта в стока, отчасти като му създава пазар, отчасти като доставя нови стокови еквиваленти, а за производството — нови сурови и спомагателни материали и с това туря началото на нови производствени клонове, които от самото начало се основават върху търговията: върху производство за пазара и за световния пазар и върху производствени условия, които водят своя произход от световния пазар. Щом манифактурата укрепне до известна степен, тя — а още повече едрата промишленост — сама си създава пазар, завоюва го със своите стоки. Сега търговията става слуга на промишленото производство, за което постоянното разширение на пазара е жизнено условие. Постоянно разширяващото се масово производство препълва наличния пазар и затова постоянно работи над разширението на този пазар, над това, да направи пробив в неговите рамки. Това, което ограничаваше това масово производство, не е търговията (доколкото последната служи като израз само на съществуващото търсене), а големината на функциониращия капитал и степента на развитие на производителната сила на труда. Промисленият капиталист постоянно има пред себе си световния пазар, той сравнява и трябва постоянно да сравнява своите собствени производствени разходи с пазарните цени не само на своята страна, но и на целия свят. В по-раншните периоди това сравнение се върши почти изключително от търговците и осигурява по този начин на търговския капитал господство над промисления капитал.

Първата теоретическа разработка на съвременния начин на производство — меркантилната система — по необходимост изхождаше от повърхностните явления на процеса на обръщението в онзи вид, в който те са обособени в движението на търговския капитал, и затова тя улавяше само външната страна на явленията. Отчасти поради това, че търговският капитал е първата свободна форма на съществуване на капитала изобщо. Отчасти поради преобладаващото влияние, което той оказваше в първия период на преврата във феодалното производство, в периода на възникването на съвременното производство. Действителната наука на съвременната политическа икономия започва едва когато теоретическото изследване преминава от процеса на обръщението към процеса на производството. Лихвеният капитал е наистина също прастара форма на капитала. Но защо меркантилизмът не изхожда от него, а, напротив, се отнася към него полемично, това ще видим по-нататък.

*Отдел пети*РАЗПАДАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА НА ЛИХВА
И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДОХОД.
ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ*Глава двадесет и първа*

ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ

Когато за пръв път разглеждахме общата, или средната, норма на печалбата (отдел II на тази книга), тази последната не изпъкваше още пред нас в своя завършен вид, тъй като изравняването на печалбите се представяше още просто като изравняване на промишлените капитали, вложени в различните сфери на производството. Това беше допълнено в предишния отдел, където бяха изследвани участието на търговския капитал в това изравняване и търговската печалба. Общата норма на печалбата и средната печалба се представиха сега в по-тесни граници, отколкото преди. В хода на по-нататъшното изследване трябва да се има предвид, че когато говорим в следващото изложение за обща норма на печалбата, или за средна печалба, ние разбираме нейното последно значение, т. е. говорим само за средната норма в нейния завършен вид. А тъй като тази норма сега е еднаква за промишления и за търговския капитал, то, доколкото се касае само до тази средна печалба, също така не е необходимо да правим занаяд разлика между промишлена и търговска печалба. Независимо от това, дали капиталът е вложен в сферата на производството като промишлен капитал или в сферата на обръщението като търговски капитал, той носи *pro rata* на своята величина една и съща годишна средна печалба.

Парите, взети тук като самостоятелен израз на една стойностна сума — независимо от това, дали тя съществува действително във формата на пари или на стока, — могат на базата на капиталистическия производството да бъдат превърнати в капитал и вследствие на такова превръщане самите те се превръщат от дадена стойност в самонарастваща, увеличаваща се стойност. Те произвеждат пе-

чалба, т. е. дават на капиталиста възможност да извліча от работниците и да присвоява определено количество незаплатен труд, принадлеен продукт и принадлежна стойност. С това освен потребителната стойност, която притежават като пари, те придобиват добавъчна потребителна стойност, именно тази, да функционират като капитал. Тяхната потребителна стойност се състои тук именно в печалбата, която те, превърнати в капитал, произвеждат. В това си свойство на потенциален капитал, на средство за производство на печалба, парите стават стока, но стока *suí genegis**. Или, което се свежда до същото, капиталът като капитал става стока⁵⁴).

Да приемем, че годишната средна норма на печалбата се равнява на 20%. В такъв случай една машина на стойност 100 ф. ст., която се използва като капитал при средни условия и при средно равнище на умение и целесъобразност, би дала печалба 20 ф. ст. От това следва, че един човек, който разполага със 100 ф. ст., държи в ръцете си властта да превърне тези 100 ф. ст. в 120, или да произведе печалба от 20 ф. ст. Той държи в ръцете си един потенциален капитал от 100 ф. ст. Ако този човек отстъпи тези 100 ф. ст. за една година на някой друг, който действително ще ги употреби като капитал, той му дава властта да произведе 20 ф. ст. печалба, да произведе принадлежна стойност, която нищо не му струва, за която той не заплаща никакъв еквивалент. Ако последното лице заплаща на собственика на тези 100 ф. ст. в края на годината например 5 ф. ст., т. е. част от произведената печалба, по такъв начин то заплаща потребителната стойност на тези 100 ф. ст., потребителната стойност на тяхната функция като капитал, на функцията да произвеждат 20 ф. ст. печалба. Частта от печалбата, която се заплаща на притежателя на тези пари, се нарича лихва, което следователно не е нищо друго освен едно особено название, особена рубрика за онази част от печалбата, която функциониращият капитал трябва да заплати на притежателя на капитала, вместо да я сложи в собствения си джоб.

Ясно е, че притежанието на тези 100 ф. ст. дава на техния притежател силата да притегли към себе си лихвата, известна част от печалбата, произведена от неговия капитал. Ако той не беше дал тези 100 ф. ст. на някое друго лице, последното не би могло да

* — от особен род. *Ред.*

⁵⁴) Тук биха могли да се цитират няколко места, в които икономистите именно така разбират въпроса. — „Вие“ (Английската банка) „правите твърде голяма търговия със *стоката капитал*, нали?“ — такъв въпрос е бил зададен при разпита на свидетелите във връзка с отчета по банковото законодателство (камара на общините, 1857) на един от директорите на тази банка [„Report on Bank Acts“, 1857, p. 104].

произведе печалба, изобщо не би могло да функционира като капиталист по отношение на тези 100 ф. ст.⁵⁵⁾.

Да се говори тук заедно с Джилбърт (виж бележката) за естествена справедливост е безсмислица. Справедливостта на сделките, които се извършват между агентите на производството, се основава на това, че тези сделки произтичат като естествено следствие от производствените отношения. Юридическите форми, в които тези икономически сделки се проявяват като волеви действия на участниците, като израз на тяхната обща воля и като задължения, към чието изпълнение отделните страни биват принуждавани от държавата — тези юридически форми, само като форми, не могат сами да определят това съдържание на сделките. Те само го изразяват. Това съдържание е справедливо, доколкото съответствува на начина на производството, доколкото му е адекватно. То е несправедливо, доколкото му противоречи. Робството е несправедливо на базата на капиталистическия начин на производство; също така е несправедлива измамата по отношение качеството на стоката.

Тези 100 ф. ст. произвеждат печалба от 20 ф. ст., защото функционират като капитал — било то промишлен или търговски. Обаче *sine qua* поп* за такова тяхно функциониране като капитал е изразходването им като капитал, т. е. изразходването на парите за покупка на средства за производство (при промишления капитал) и за покупка на стока (при търговския капитал). Но за да бъдат парите изразходвани, те трябва да бъдат налице. Ако А, собственикът на тези 100 ф. ст., би ги изразходвал за свое лично потребление или би ги задържал при себе си като съкровище, то В, функциониращият капиталист, не би могъл да ги изразходва като капитал. Той изразходва не свой капитал, а капитал, принадлежащ на А, но той не може да изразходва принадлежащия на А капитал без съгласието на лицето А. Така че всъщност тези 100 ф. ст. се изразходват първоначално като капитал от лицето А, макар че цялата негова функция като капиталист се ограничава в това изразходване на 100-те ф. ст. като капитал. Доколкото се касае до тези 100 ф. ст., то В само затова функционира като капиталист, защото А му предоставя тези 100 ф. ст. и по този начин ги изразходва като капитал.

Нека най-напред разгледаме своеобразното обръщение на лихвоносния капитал. След това, на второ място, трябва да разгледаме

⁵⁵⁾ „Обстоятелството, че един човек, който взема пари в заем, за да извлече от тях печалба, трябва да даде част от печалбата на кредитора, е един от само себе си разбиращ се принцип на естествената справедливост“ (*Gilbart*. „The History and Principles of Banking“, London, 1834, p. 163).

* — задължително условие. *Ред.*

своеобразния начин, по който той се продава като стока, именно като се дава в заем, а не се отстъпва веднаж завинаги.

Исходната точка са парите, които *A* дава в заем на *B*. Заемът може да бъде отпуснат срещу залог или без залог; обаче първата форма е по-древна, с изключение на заемите срещу стоки или срещу ценни книжа като полици, акции и т. н. Тези особени форми тук нас не ни интересуват. Ние тук имаме работа с лихвоносния капитал в неговата обикновена форма.

В ръцете на *B* парите действително се превръщат в капитал, извършват движението $P—C—P'$ и след това отново се връщат при *A* като P' , като $P+\Delta P$, където ΔP представлява лихвата. За по-голяма простота ние засега оставяме настрана случая, когато капиталът остава в ръцете на *B* за по-продължително време и лихвите се плащат на определени падежи.

И така, движението е следното:

$$P—P—C—P'—P.$$

Тук се появяват два пъти 1) изразходването на парите като капитал, 2) обратният им приток като реализиран капитал, като P' , или $P+\Delta P$.

При движението на търговския капитал $P—C—P'$ една и съща стока преминава два пъти, а в случаите, когато търговец продава на търговец, и много пъти от едни ръце в други; но всяко такова преместване на една и съща стока означава метаморфоза, покупка или продажба на стоката, колкото пъти и да се повтаря този процес, докато стоката не влезе окончателно в потреблението.

От друга страна, в $C—P—C$ се извършва двукратно преместване на едни и същи пари, но това двукратно преместване показва пълната метаморфоза на стоката, която най-напред се превръща в пари, а след това пак се превръща от пари в друга стока.

Напротив, за лихвоносния капитал първото преместване на P съвсем не е момент нито на стоката метаморфоза, нито на възпроизводството на капитала. Преместването на P става такъв момент едва при вторичното им изразходване, в ръцете на функциониращия капиталист, който върши с тези пари търговия или ги превръща в производителен капитал. Първото преместване на P не изразява тук нищо друго освен тяхното преотстъпване или предаване от лицето *A* на лицето *B*, което преотстъпване става обикновено при съблюдаване на известни юридически форми и условия.

На това двукратно изразходване на парите като капитал, при което първото е просто предаване на парите от лицето *A* на лицето *B*, съответствува и тяхното двукратно връщане. Като P' , или $P+\Delta P$, те се връщат от движението обратно към функциониращия

капиталист *B*. Тогава последният пак ги предава на *A*, но вече заедно с част от печалбата, предава ги като реализиран капитал, като $P + \Delta P$, където ΔP не е равно на цялата печалба, а представлява само част от печалбата, лихвата. Към *B* те се връщат обратно само като това, което той е изразходвал — като функциониращ капитал, който обаче е собственост на *A*. Ето защо, за да се завърши процесът на тяхното връщане, *B* трябва да ги предаде на *A*. Но освен капиталовата сума, *B* трябва да предаде на *A* под названието лихва част от печалбата, произведена от него с помощта на тази сума капитал, тъй като *A* е дал парите на *B* само като капитал, т. е. като стойност, която не само се запазва в движението, но и създава на своя собственик принадлежаща стойност. Те остават в ръцете на *B* само докато представляват функциониращ капитал. И след своето завръщане — след изтичането на срока — те престават да функционират като капитал. Но и като вече нефункциониращ капитал те трябва да бъдат отново предадени обратно на *A*, който не е престанал да бъде техен юридически собственик.

Формата на заемането, която вместо формата на продажбата е свойствена на тази стока, на капитала като стока, но която се среща и при други сделки, произтича вече от определението, че капиталът се явява тук като стока, или че парите като капитал стават стока.

Тук трябва да се прави следната разлика:

Ние видяхме („Капиталът“, кн. II, гл. I) и припомняме тук накратко, че в процеса на обръщението капиталът функционира като стоков капитал и като паричен капитал. Но и в двете форми капиталът става стока не като капитал.

Щом производителният капитал се превърне в стоков капитал, той трябва да бъде хвърлен на пазара, да бъде продаден като стока. Тук той функционира просто като стока. Капиталистът се явява в дадения случай само като продавач на стока, както и купувачът — само като купувач на стока. Като стока продуктът трябва в процеса на обръщението да реализира чрез продажбата своята стойност, да приеме своя превърнат вид, вид на пари. Затова е също така съвсем безразлично дали тази стока се купува от някой потребител като средство за живот, или от някой капиталист като средство за производство, като съставна част на капитал. В акта на обръщението стоковият капитал функционира само като стока, не като капитал. Той е стоков *капитал* за разлика от простата стока, 1) защото той вече е бременен с принадлежаща стойност, следователно реализацията на неговата стойност е същевременно и реализация на принадлежаща стойност; но това с нищо не изменя факта, че той съществува просто като стока, като продукт с определена цена;

2) защото тази негова функция като стока е момент от процеса на неговото възпроизводство като капитал и затова неговото движение като стока, бидейки само частично движение в извършвания от него процес, е същевременно негово движение като капитал; но то става такова не чрез самия акт на продажбата, а само поради връзката, която съществува между този акт и цялото движение на тази определена стойностна сума като капитал.

Също така като паричен капитал той фактически действа само просто като пари, т. е. като средство за покупка на стоки (на производствени елементи). Обстоятелството, че тези пари са тук същевременно паричен капитал, форма на капитала, не произтича от акта на покупката, от онази действителна функция, която той изпълнява като пари, а от връзката на този акт със съвкупното движение на капитала, защото този акт, който капиталът извършва като пари, служи като встъпление към капиталистическия производствен процес.

Но доколкото стокният капитал и паричният капитал действително функционират, действително играят своята роля в процеса, стокният капитал действа тук само като стока, а паричният капитал — само като пари. В нито един от отделните моменти на метаморфозата, разглеждани сами по себе си, капиталистът не продава на купувача стоката като *капитал* — макар че за него стоката представлява капитал — и не отчуждава парите си на продавача като капитал. И в двата случая той отчуждава стоката просто като стока и парите просто като пари, като покупателно средство по отношение на стоката.

В процеса на обръщението капиталът се явява като капитал само в общата връзка на целия процес, в момента, в който изходната точка е едновременно и точката, към която се връща движението, в $P—P'$ или $C—C'$ (докато в процеса на производството той се явява като капитал вследствие подчиняването на работника от капиталиста и вследствие производството на принадлежна стойност). Но в този момент на връщане към изходната точка междинният процес е изчезнал. Налице тук е P' , или $P+\Delta P$, една парична сума, равна на първоначално авансираната парична сума плюс известен излишък над нея, реализираната принадлежна стойност (независимо от това, дали стойностната сума, увеличена с ΔP , съществува сега във формата на пари или на стока, или на производствени елементи). И тъкмо в тази точка на връщането, в която капиталът съществува като реализиран капитал, като нараснала стойност — доколкото тази точка се фиксира като точка на покой, въображаема или действителна, — в тази форма капиталът никога не влиза в обръщение, а, напротив, се явява като изтеглен от обръщението, като резултат на целия процес. Ако се изразходва отново, той никога не се отчужда-

ва на трето лице *като капитал*, а му се продава като обикновена стока или му се плаща срещу стока като обикновени пари. В процеса на своето обръщение той никога не се явява като капитал, а само като стока или пари, и това в дадения случай е единствената форма на неговото съществуване *за другите*. Стоката и парите са тук капитал не доколкото стоката се превръща в пари, а парите в стока, не в техните действителни отношения към купувача или продавача, а само в техните мислени отношения към самия капиталист (ако въпросът се разглежда субективно) или като моменти на процеса на възпроизводството (ако въпросът се разглежда обективно). В действителното движение капиталът съществува като капитал не в процеса на обръщението, а само в процеса на производството, в процеса на експлоатацията на работната сила.

Но другояче стои въпросът с лихвоносния капитал и тъкмо в това се състои неговият специфичен характер. Притежателят на пари, който иска да използва парите си като лихвоносен капитал, ги отчуждава на трето лице, хвърля ги в обръщение, превръща ги в стока като *капитал* — като капитал не само за самия себе си, но и за други. Това е капитал не само за онзи, който отчуждава парите, но и на третото лице те още от самото начало се предават като капитал, като стойност, която притежава потребителната стойност да създава принадена стойност, печалба. Те се предават като стойност, която се съхранява в движението и след своето функциониране се връща към лицето, което първоначално я е изразходвало, в дадения случай към притежателя на парите, която стойност следователно само за известно време се отдалечава от него и само временно преминава от владението на своя собственик във владение на функциониращия капиталист, т. е. не се употребява заплащане и не се продава, а само се дава в заем, само се отчуждава, при условие че след изтичането на известен срок тя, първо, ще се върне към своята изходна точка и, второ, ще се върне като реализиран капитал, след като реализира своята потребителна стойност, своята способност да произвежда принадена стойност.

Стоката, която се дава в заем като капитал, в зависимост от нейните свойства се дава в заем или като основен, или като оборотен капитал. Парите могат да се дават в заем в двете форми — като основен капитал, напр. в случая, когато те се изплащат обратно във формата на пожизнена рента, така че заедно с лихвите винаги се връща обратно и част от капитала. Някои стоки могат според характера на своята потребителна стойност да бъдат дадени в заем само като основен капитал, напр. къщи, кораби, машини и т. н. Но всеки даден в заем капитал, каквато и да е неговата форма и както природата на неговата потребителна стойност и да мо-

дифицира обратното му изплащане, е винаги само отделна форма на паричния капитал. Защото онова, което тук се дава в заем, е винаги една определена парична сума, и върху тази именно сума се изчислява лихвата. Ако онова, което се дава в заем, не е нито пари, нито оборотен капитал, то и обратното му изплащане става по начина, по който притича обратно основният капитал. Кредиторът получава периодически лихвата и част от потребената стойност на самия основен капитал, еквивалента на периодичното износване. А след изтичането на срока непотребената част на дадения в заем основен капитал се връща обратно *in natura*. Ако даденият в заем капитал е оборотен капитал, той се връща обратно към кредитора по начина, по който притича обратно оборотният капитал.

И така, начинът на връщането се определя във всеки отделен случай от действителния кръгооборот на възпроизвеждащия се капитал и на неговите отделни видове. Но връщането на дадения в заем капитал приема *формата* на обратно плащане, тъй като авансирането, отчуждаването на този капитал има формата на заем.

В тази глава ние се занимаваме само със същинския паричен капитал, от който са произлезли всички други форми на давания в заем капитал.

Даденият в заем капитал притича обратно два пъти; в процеса на възпроизводството той се връща към функциониращия капиталист, а след това връщането се повтаря още веднаж като предаване капитала на кредитора, на паричния капиталист, като обратно изплащане капитала на неговия действителен собственик, на юридическата изходна точка на капитала.

В действителния процес на обръщението капиталът винаги се явява само като стока или пари и неговото движение се свежда до редица актове на покупка и продажба. Накратко казано, процесът на обръщението се свежда до метаморфозата на стоката. Друго е, ако разгледаме процеса на възпроизводството като цяло. Ако вземем за изходна точка парите (работата не ще се измени, ако вземем за изходна точка стоката, защото в такъв случай ние изхождаме от нейната стойност и следователно разглеждаме самата стока *sub specie** на пари), ние ще видим, че известна сума пари е изразходвана и след изтичането на известен период се връща обратно с известно увеличение. Връща се обратно възстановената авансирана парична сума плюс принадлезна стойност. Тя се е съхранила и увеличила, извършвайки известно кръгообразно движение. Но парите, доколкото те се дават в заем като капитал, се дават в заем именно като такава съхраняваща се и увеличаваща се парична сума, която след изти-

* — във вид. Ред.

чането на известен период се връща с известна прибавка и във всяко време може отново да започне същия процес. Те не се изразходват нито като пари, нито като стока, т. е. те не се разменят срещу стока, ако са авансирани във вид на пари, и не се продават срещу пари, ако са авансирани във вид на стока. Те се изразходват като капитал. Отношението към самия себе си, в което се представя капиталът, ако капиталистическият производствен процес се разглежда като цяло и като единство, отношение, в което капиталът се явява като пари, които раждат пари, се среща тук с парите без посредстващо промеждутъчно движение, просто като техен характер, тяхна определеност. И в тази определеност те се отчуждават, когато се дават в заем като паричен капитал.

Прудон странно разбира ролята на паричния капитал („*Gratuité du Crédit. Discussion entre m. F. Bastiat et m. Proudhon*“). Paris, 1850). Заемът се струва на Прудон като зло, защото той не е продажба.

Заемът срещу лихва

„е възможността постоянно да се възобновява продажбата на един и същ предмет и постоянно да се получава отново неговата цена, без никога да се отстъпва собствеността върху онова, което се продава“ (стр. 9).⁹⁴

Предметът, парите, къщата и т. н. не променят собственика си, както става при покупката и продажбата. Но Прудон изпуска изпредвид, че при отдаването на парите във формата на лихвоносен капитал срещу тях не се получава еквивалент. При всеки акт на покупка и продажба, щом изобщо се извършват разменни процеси, имаме действително предаване на обекта. Собствеността върху продадения предмет всеки път се отстъпва. Обаче стойността не се предава. При продажбата се предава стоката, а не нейната стойност, която се връща под формата на пари или — което тук представлява само друга форма на парите — под формата на запис за дълг или платежен титул. При покупката се предават парите, а не тяхната стойност, която се възстановява във формата на стока. В продължение на целия процес на възпроизводство промишленият капиталист запазва в своите ръце една и съща стойност (като оставим настрана принадлежната стойност), само че в различни форми.

Доколкото се извършва размяна, т. е. размяна на предмети, не става изменение на стойността. Един и същ капиталист държи през цялото време в ръцете си една и съща стойност. Но доколкото се произвежда принадлежна стойност от капиталиста, размяна не става; а когато се извършва размяна, принадлежната стойност вече се съдържа в стоките. Ако разглеждаме не отделните разменни актове, а целия кръгооборот на капитала *П—С—П'*, то определена стойно-

стна сума постоянно се авансира и същата тази стойностна сума плюс принадлежната стойност, или печалбата, се изтегля от обръщението. В простите разменни актове опосредствуването на този процес остава, разбира се, невидимо. Но тъкмо на този процес на *П* като капитал почива лихвата, получавана от даващия в заем паричен капиталист, и тъкмо от този процес тя произтича.

„Наистина — казва Прудон — шапкарят, който продава шапки... получава в замяна тяхната стойност, не повече и не по-малко. Но капиталистът, който дава в заем па, и... не само получава обратно ненамален своя капитал — той получава повече, отколкото е капиталът, повече, отколкото е хвърлил в размяната, той получава свръх капитала още и лихва“ (стр. 69)

Шапкарят представлява тук промишления капиталист в противоположност на заемодаващия капиталист. Прудон очевидно не е проникнал в тайната на това, по какъв начин промишленият капиталист може да продава стоката по нейната стойност (изравняването по производствените цени, по неговото разбиране, няма тук никакво значение) и тъкмо поради това да получава печалба свръх капитала, който той хвърля в размяната. Да приемем, че производствената цена на 100 шапки = 115 ф. ст. и че тази производствена цена случайно е равна на стойността на шапките, т. е. че капиталът, който произвежда шапките, представлява капитал със среден обществен състав. Ако печалбата = 15%, то шапкарят реализира печалба 15 ф. ст., като продава своите стоки по тяхната стойност от 115 ф. ст. На него те струват само 100 ф. ст. Ако той е произвеждал с помощта на свой собствен капитал, то той слага в джоба си целия излишък от 15 ф. ст.; ако е произвеждал с помощта на капитал, взет в заем, то той ще трябва може би от тези 15 ф. ст. да отстъпи 5 ф. ст. като лихва. Това ни най-малко не изменя стойността на шапките, а внася само изменение в разпределението между разни лица на принадлежната стойност, която се съдържа вече в тази стойност. Следователно, тъй като плащането на лихвата не оказва влияние върху стойността на шапките, безсмислено е и следното твърдение на Прудон:

„Тъй като в търговията лихвата на капитала се прибавя към работната заплата на работника, за да състави заедно с тази последната цената на стоката, то работникът не може да изкупи продукта, на своя собствен труд. „Да живееш от собствения си труд“ е един принцип който при господството на лихвата съдържа в себе си противоречие“ (стр. 105)⁵⁶

⁵⁶ Така че, ако се разсъждава като Прудон, то „къща“, „пари“ и т. н. не се дават в заем като „капитал“, а се отчуждават като „стока... по производствените разходи“ (стр. 44) Люгер стоеше малко по-високо от Прудон. Той вече знаеше, че получаването на печалба не зависи от формата на заема или на покупката: „От търговията също така правят лихварство. Но това е вече твърде много наведнаж,

Колко лошо е разбрал Прудон природата на капитала, може да се види от следната фраза, в която той представя движението на капитала изобщо като движение, характерно за лихвоносния капитал:

„Тъй като вследствие натрупването на лихвите капиталът-пари, след като извърши редица обмени, винаги се връща към своя източник, следва, че заемът, който се прави от едно и също лице, носи печалба винаги на същото лице“ [стр. 154].

Но какво остава за него загадъчно в своеобразното движение на лихвоносния капитал? Категориите: покупка, цена, отстъпване на предмети и онази непосредствувана форма, в която се появява тук принадлежната стойност; накратко, явлението, че тук капиталът като капитал е станал стока и че поради това продажбата се е превърнала в заем, а цената — в дял от печалбата.

Връщането на капитала към своята изходна точка е изобщо характерно за движението на капитала, който извършва целия кръгооборот. Това съвсем не е отличителна черта само на лихвоносния капитал. Характерна за него е само външната форма на връщането, която е откъсната от посредстващата кръгооборот. Капиталистът, който дава в заем, отстъпва своя капитал, предава го на промишления капиталист, без да получава еквивалент. Това предаване изобщо не е акт от действителния процес на кръгооборота на капитала, то само подготвя кръгооборота, който трябва да бъде извършен при посредничеството на промишления капиталист. Това първо преместване на парите не изразява никакъв акт на метаморфозата: нито покупка, нито продажба. Собствеността не се отстъпва, тъй като не става размяна и не се получава еквивалент. Връщането на парите от ръцете на промишления капиталист в ръцете на даял ги в заем просто допълва първия акт на отстъпване на капитала. Авансираният в парична форма капитал чрез процеса на кръгооборота отново се връща при промишления капиталист в парична форма. Но тъй като при изразходването капиталът не му е принадлежал, то и при връщането той не може да му принадлежи. обстоятелството, че този капитал е преминал през процеса на възпроизводството, не може да го превърне в собственост на промишления капиталист. Следователно той трябва да върне този капитал на онзи, който го е дал в заем. Първото разходване на капитала, което го предава от ръцете на кредитора в ръцете на заемополучателя, е юридическа сделка, която няма нищо общо с действителния процес на възпроизводството на капитала, а само го подготвя. Обратното плащане, което отново

И когато сега ни се пада да говорим за такова нещо като лихварството при заема, то, след като се опълчихме (неотдавна) против него, трябва да привлечем към отговорност и търговското лихварство“ (*M. Luther. An die Pfarrerherrn wider den Wucher zu predigen Vermanung. Wittenberg, 1540*).

предава върналия се обратно капитал от ръцете на заемополучателя в ръцете на кредитора, е втора юридическа сделка, допълнение на първата; първата подготвя действителния процес, втората е заключителен акт, който става след завършването на последния. Следователно изходната точка и точката на връщането — даването и връщането на заетия капитал — се явяват като произволни движения, които се извършват при посредството на юридически сделки, ставащи преди и след действителното движение на капитала и нямащи никакво отношение към самото това движение. За действителното движение на капитала би било безразлично, ако капиталът принадлежеше от самото начало на промишления капиталист и поради това само се връщаше при него като негова собственост.

В първия, въстъпителния, акт кредиторът предава своя капитал на заемополучателя. Във втория, допълнителния и заключителен, акт заемополучателят връща капитала на кредитора. Доколкото се взема под внимание само сделката между двамата и — ако оставим засега лихвата настрана — доколкото следователно се касае само за движението на самия даден в заем капитал между кредитора и заемополучателя, двата тези акта (независимо от това, дали ще бъдат отделени един от друг чрез повече или по-малко продължителен промеждутък от време, в който се извършва действителното движение на възпроизводството на капитала) обхващат цялото това движение. А това движение — даване при условие за връщане — е изобщо движението на даването в заем и вземането в заем, на тази специфична форма на само условното отчуждаване на пари или стока.

Движението, което е характерно за капитала изобщо — връщането на парите към капиталиста, връщането на капитала към неговата изходна точка — придобива за лихвоносния капитал чисто външен вид, откъснат от действителното движение, за форма на което той служи. А дава своите пари не като пари, а като капитал. С капитала тук не става никакво изменение. Той само преминава в други ръце. Неговото действително превръщане в капитал става само в ръцете на *B*. Но за *A* той вече е станал капитал вследствие на простото му предаване на *B*. Действителното връщане на капитала от процеса на производството и обръщението става само за *B*. Но за *A* връщането става в същата форма, както и отчуждаването. От ръцете на *B* капиталът отново се връща в ръцете на *A*. Отстъпването, даването в заем на парите за известно време и обратното им получаване с лихва (принадена стойност) — ето цялата форма на движението, която принадлежи на лихвоносния капитал като такъв. Действителното движение на дадените в заем пари като капитал е операция, която лежи извън сделките между кредиторите и заемополучателите. В самите тези сделки посредстващият процес е за-

личен, невидим, невключен непосредствено. Като особен вид стока на капитала е свойствено и особен вид отчуждаване. Затова и връщането се изразява тук не като следствие и резултат на определен ред икономически актове, а като следствие на една специална юридическа сделка между купувача и продавача. Времето на връщането зависи от хода на процеса на възпроизводството; по отношение на лихвоносния капитал неговото връщане като капитал *като че ли* зависи само от споразумението между кредитора и заемополучателя. Така че по отношение на тази сделка връщането на капитала се явява вече не като резултат, който се определя от процеса на производството, а така като че ли даденият в заем капитал никога не е изгубвал формата на пари. Разбира се, тези сделки фактически се определят от действителното връщане на капитала. Но това не се проявява в самата сделка. Също и на практика съвсем не винаги става така. Ако действителното връщане не е станало навреме, то заемополучателят трябва да търси друг спомагателен източник, за да се издължи пред кредитора. Чистата *форма* на капитала — парите, които се изразходват във вид на сумата A и след известен промеждутък от време се връщат обратно във вид на сумата $A + \frac{1}{x} A$ без каквото и да е било друго посредничество освен този промеждутък от време — е само ирационална форма на действителното движение на капитала.

В действителното движение на капитала неговото обратно връщане е един момент от процеса на обръщението. Отначало парите се превръщат в средства за производство; процесът на производството ги превръща в стока; чрез продажбата на стоката те отново се превръщат в пари и в тази форма се връщат обратно в ръцете на капиталиста, който отначало беше авансирал капитала в парична форма. Но по отношение на лихвоносния капитал неговото връщане, както и неговото даване, е само резултат на юридическа сделка между собственика на капитала и едно друго лице. Ние виждаме само даването и обратното изплащане. Всичко, което става между тези два момента, се е заличило.

Но тъй като парите, авансирани като капитал, имат свойството да се връщат при онзи, който ги е авансирал, който ги е изразходвал като капитал; тъй като $P—C—P'$ е иманентната форма на движението на капитала, то тъкмо затова притежателят на парите може да ги дава в заем като капитал, като нещо, което притежава свойството да се връща към своята изходна точка, да се запазва и да нараства като стойност в движението, което то извършва. Той дава парите като капитал, защото, след като са били използвани като капитал, те се връщат към своята изходна точка, и следователно след из-

тичането на известен срок заемополучателят може да ги върне именно защото те се връщат обратно към самия него.

И така, даването в заем на пари като капитал — даването им при условие за връщане след изтичане на известно време — предполага, че парите действително се използват като капитал, че действително се връщат обратно към своята изходна точка. По този начин действителният кръгооборот на парите като капитал е предпоставка на юридическата сделка, съгласно която заемополучателят е длъжен да върне парите на кредитора. Ако заемополучателят не употреби парите като капитал — това си е негова работа. Заемодателят дава парите в заем като капитал и като такъв те трябва да извършат функциите на капитал, включващи в себе си кръгооборота на паричния капитал до връщането му в парична форма към неговата изходна точка.

Актовете на обръщението $P—C$ и $C—P'$, в които стойностната сума функционира като пари или като стока, са само посредстващи процеси, отделни моменти от цялото нейно движение. Като капитал тя извършва цялото движение $P—P'$. Тя се авансира като пари или като стойностна сума в някаква форма и се връща обратно като стойностна сума. Заемодателят на парите не ги изразходва за покупка на стока или, ако стойностната сума съществува във вид на стоки, не продава последните срещу пари, а ги авансира като капитал, като $P—P'$, като стойност, която в определен срок отново се връща към своята изходна точка. Вместо да купува или да продава, той дава в заем. Това даване в заем е следователно съответната форма за отчуждаване на стойността *като капитал*, а не като пари или стока. Но оттук съвсем не следва, че даването в заем не може да бъде форма и на такива сделки, които нямат никакво отношение към капиталистическия процес на възпроизводство.

Досега разгледахме само движението на давания в заем *капитал* между неговия собственик и промишления капиталист. Сега ни предстои да изследваме *лихвата*.

Кредиторът разходва своите пари като капитал; стойностната сума, която той отчуждава на друго лице, е капитал и затова се връща обратно при него. Но простото връщане към него на дадената в заем стойностна сума не би било връщане на същата *като капитал*, а просто връщане на дадена в заем стойностна сума. За да се върне като капитал, авансираната стойностна сума трябва не само да се запази в движението, но и да нарасне, да увеличи размера на своята стойност, т. е. да се върне с принадлежаща стойност,

като $P + \Delta P$, и това ΔP е тук лихвата, или онази част от средната печалба, която не остава в ръцете на функциониращия капиталист, а се пада на паричния капиталист.

Обстоятелството, че той е отчуждил парите като капитал, означава, че те трябва да му бъдат върнати като $P + \Delta P$. На нас ни предстои още специално да разгледаме онази форма, когато лихвата се стича обратно в определени срокове в продължение на онзи период от време, за който е сключен заемът, но без капитала, чието заплащане става само в края на един по-продължителен период.

Какво дава паричният капиталист на заемополучателя, на промишления капиталист? Какво му отчуждава той в действителност? А само актът на отчуждаването превръща заема на парите в отчуждаване на парите като капитал, т. е. в отчуждаване на капитала като стока.

Само чрез акта на това отчуждаване капиталът на заемодателя се предава на друго лице като стока, или пък стоката, с която той разполага, се предава на някое друго лице като капитал.

Какво се отчуждава при обикновената продажба? Не стойността на продадената стока, тъй като тя само променя своята форма. Тя съществува мислено в стоката като цена, преди да премине реално във формата на пари в ръцете на продавача. Една и съща стойност и една и съща стойностна величина изменят тук само своята форма. В единия случай те съществуват в стокова форма, в другия случай — в парична форма. Онова, което действително се отчуждава от продавача, а затова и преминава в сферата на индивидуалното или производителното потребление на купувача, е потребителната стойност на стоката, стоката като потребителна стойност.

Но какво е потребителната стойност, която паричният капиталист отчуждава за времето на заема и предава на промишления капиталист, на заемополучателя? Това е потребителната стойност, която парите придобиват вследствие на това, че могат да бъдат превърнати в капитал, могат да функционират като капитал и че поради това те, освен дето запазват своята първоначална стойностна величина, произвеждат в своето движение определена принадлежна стойност, средната печалба (онова, което превишава тази норма или стой под нея, се явява тук като случайност). Потребителната стойност на останалите стоки в края на краищата се потребява, а заедно с това изчезва субстанцията на стоката, а с нея и нейната стойност. Стоката капитал притежава, напротив, тази особеност, че с потреблението на нейната потребителна стойност нейната стойност и нейната потребителна стойност не само се запазват, но се и увеличават.

Тази потребителна стойност на парите като капитал — способността да произвеждат средна печалба — паричният капиталист

предоставя на промишления капиталист за времето, за което той предоставя на последния правото да се разпорежда със заетия капитал.

В този смисъл има известна аналогия между парите, дадени по такъв начин в заем, и работната сила, взета в нейното отношение към промишления капиталист. Само че капиталистът заплаща стойността на работната сила, докато стойността на взетия в заем капитал той просто връща обратно. За промишления капиталист потребителната стойност на работната сила е: да произвежда в процеса на своето потребление повече стойност (печалбата), отколкото тя самата притежава и отколкото тя струва. Този излишък от стойност е потребителната стойност на работната сила за промишления капиталист. По същия начин и потребителната стойност на дадения в заем паричен капитал се явява като способността му да създава стойност и да я увеличава.

Паричният капиталист действително отчуждава потребителна стойност и по такъв начин онова, което той дава, го дава като стока. И в това отношение аналогията със стоката като такава е пълна. Първо, това е стойност, която преминава от едни ръце в други. Когато имаме работа с простата стока, със стоката като такава, в ръцете на купувача и продавача остава една и съща стойност, но в различна форма; както преди търговската сделка, така и след нея в техните ръце се намира същата стойност, която те са отчуждили, но само че у единия тя е в стокова форма, а у другия в парична форма. Разликата се състои в това, че при заема паричният капиталист е единственото лице, което при тази сделка отстъпва стойност; но той я запазва, тъй като впоследствие тя му се връща обратно. При заема само едната страна получава стойност, тъй като такава се дава само от едната страна. Второ, едната страна отчуждава действителна потребителна стойност, а другата страна я получава и я консумира. Но за разлика от обикновената стока тази потребителна стойност сама е стойност, именно излишъкът на стойностната величина в сравнение с нейната първоначална величина, излишък, който се получава вследствие употребата на парите като капитал. Печалбата е тази потребителна стойност.

Потребителната стойност на даваните в заем пари се състои в това, че те могат да функционират като капитал и като такъв могат да произведат при средни условия средна печалба⁵⁷⁾

⁵⁷⁾ „Основанието да се взема лихва зависи не от това, дали някой произвежда печалба или не, а от неговата“ (на онова, което е взето в заем) „способност да произвежда печалба, ако се употребява правилно“. („An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest, wherein the Sentiments of Sir W. Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered“. London, 1750, p. 49, Автор на анонимното съчинение е Дж. Меси.)

Но какво плаща промишленият капиталист и кое следователно е цената на дадения в заем капитал?

„Онова, което хората плащат като лихва за използването на онова, което те вземат в заем“, според Меси „е част от печалбата, която езетото в заем може да произведе“⁵⁸)

Купувачът на обикновената стока купува потребителната стойност на тази стока, а заплаща нейната стойност. Онзи, който взема в заем пари, също купува тяхната потребителна стойност като капитал; но какво заплаща той? Разбира се, не тяхната цена или стойност, както при покупката на други стоки. Между кредитора и заемополучателя не се извършва, както между купувача и продавача, смяна на формата на стойността, при която тази стойност единия път съществува във формата на пари, а другия път — във формата на стока. Тъждествеността на даваната и получаваната обратно стойност се проявява тук по съвсем друг начин. Стойността сума, парите, се отстъпва без еквивалент и се връща след изтичането на известно време. Кредиторът си остава през цялото време собственик на една и съща стойност, дори и след като тя е преминала от неговите ръце в ръцете на заемополучателя. При простата размяна на стоките парите винаги се намират на страната на купувача; а при даването в заем парите се намират на страната на продавача. Той е лицето, което отстъпва парите за известно време, а купувачът на капитала е лицето, което ги получава като стока. Но това е възможно само доколкото парите функционират като капитал и поради това се авансират. Заемополучателят взема парите в заем като капитал, като самонарастваща стойност. Но отначало това е само капитал в себе си, подобно на всеки капитал в неговата изходна точка, в момента на неговото авансиране. Само чрез неговото потребление той нараства по стойност, реализира се като капитал. Но заемополучателят трябва да го върне като *реализиран* капитал, следователно като стойност плюс принадлезна стойност (лихва); а последната може да бъде само част от реализираната от него печалба. Лихвата може да съставлява само част от реализираната печалба, а не цялата тази печалба, тъй като за заемополучателя потребителната стойност на взетия в заем капитал се състои в това, че той му произвежда печалба. Иначе би излязло, че от страна на заемодателя не е имало никакво отчуждаване на потребителна стойност. От друга страна, цялата печалба не може да

⁵⁸) [Пак там, стр. 49] „Богатите хора, вместо да работят сами със своите пари... ги дават в заем на други, за да могат последните да произвеждат печалба, като оставят на притежателите част от произведената по този начин печалба“ (пак там, стр. 23—24).

отиде у заемополучателя. Това би означавало, че той не е заплатил нищо за отчуждаването на потребителната стойност и че той връща на кредитора авансираните пари само като прости пари, а не като капитал, не като реализиран капитал, защото той само като $P + \Delta P$ е реализиран капитал.

И двамата, и кредиторът, и заемополучателят, разходват една и съща парична сума като капитал. Но само в ръцете на последния тя функционира като капитал. обстоятелството, че една и съща парична сума съществува двойно като капитал за две лица, не удвоява печалбата. Тази сума може да функционира като капитал за двамата само защото печалбата се разделя. Частта от печалбата, която се пада на кредитора, се нарича лихва.

Приема се, че цялата сделка се извършва между два вида капиталисти, между паричния капиталист и промишления или търговския капиталист.

Никога не трябва да се забравя, че тук капиталът като капитал е стока или че стоката, за която тук става дума, е капитал. Всички проявяващи се тук отношения биха били поради това ирационални, ако имахме работа с простата стока или с капитала, доколкото последният функционира в процеса на своето възпроизводство като стоков капитал. Даване в заем и вземане в заем вместо продажба и покупка — ето в какво се състои тук разликата, която произтича от специфичната природа на стоката капитал. Разликата се състои и в това, че тук се плаща лихва вместо цената на стоката. Ако наречем лихвата цена на паричния капитал, то това ще бъде ирационална форма на цената, която съвсем противоречи на понятието за цената на стоката⁵⁹⁾ Цената е сведена тук до своята чисто абстрактна и безсъдържателна форма, до такава форма, където тя е определена парична сума, която се заплаща за нещо, фигуриращо тъй или иначе като потребителна стойност; а цената по своето понятие е равна на изразената в пари стойност на тази потребителна стойност.

Лихвата като цена на капитала е от самото начало съвсем ирационален израз. Тук стоката има двойка стойност: първо, стойност и, второ, цена, която е различна от тази стойност, докато цената е паричен израз на стойността. Паричният капитал преди всичко не е нищо друго освен парична сума или стойността на определена

⁵⁹⁾ „Изразът стойност (value), приложен към currency [средства на обръщението] има три значения . . . 2) currency actually in hand [средства на обръщението, които действително са в наличност] за разлика от същата тази сума currency, която трябва да постъпи в един от следващите дни. В последния случай тяхната стойност се измерва с лихвения процент, а лихвеният процент се определя от отношението между целия капитал, който се дава в заем, и търсенето на такъв“ (Полковник R. Torrens. „On the Operation of the Bank Charter Act of 1844 etc.“, 2 nd ed. [London], 1847 [p. 5, 6]).

маса стоки, фиксирана като парична сума. Ако се дава в заем стока като капитал, то тя е само замаскирана форма на една парична сума. Защото онова, което се дава в заем като капитал, са не толкова и толкова фунта памук, а известно количество пари, което във формата на памук съществува като стойност на последния. Затова цената на капитала се отнася към него като към парична сума, макар и не като към „сиггепсу“, както мисли господин Торенс (виж по-горе бележка 59). Но как може една стойностна сума да има цена освен своята собствена цена, освен цената, изразена в нейната собствена парична форма? Нали цената е стойността на стоката (това се отнася еднакво и до пазарната цена, чиято разлика от стойността не е качествена, а само количествена, отнасяща се само до величината на стойността) за разлика от нейната потребителна стойност. Цена, която качествено се отличава от стойността, е абсурдно противоречие⁶⁰⁾

Капиталът се проявява като капитал чрез нарастването на неговата стойност; степента на това нарастване изразява количествената степен, в която той се реализира като капитал. Произведената от него принадлежна стойност, или печалба — нейната норма или размер, — може да се измерва само като се сравнява със стойността на авансирания капитал. Ето защо по-голямото или по-малко нарастване на стойността на лихвоносния капитал също така е измеримо само като се сравнява сумата на лихвата, т. е. падащата му се част от общата печалба, със стойността на авансирания капитал. Ето защо, ако цената изразява стойността на стоката, то лихвата изразява нарастването на стойността на паричния капитал и затова се явява като цена, която се заплаща за него на кредитора. Оттук е ясна от самото начало цялата нелепост на стремежа да се приложат тук непосредствено, както прави Прудон, простите отношения на размяната, която се извършва при посредството на парите в актовете на покупката и продажбата. Основната предпоставка се състои именно в това, че парите функционират като капитал и затова могат да бъдат предадени на трето лице като капитал в себе си, като потенциален капитал.

Но като стока самият капитал се явява тук, доколкото той се предлага на пазара и доколкото потребителната стойност на парите действително се отчуждава като капитал. Но неговата потребителна

⁶⁰⁾ „Двусмислието на термините: стойност на парите и на средствата за обръщение, които се употребяват безразборно за обозначаване както на разменната стойност на стоките, така и на потребителната стойност на капитала — това двусмислие на термините е постоянен източник на обърканост“ (*Tooke. Inquiry into the Siggepu Principle*, р. 77). — Но Тук не забелязва главната обърканост (лежаща в самото същество на работата), която се състои в това, че стойността като такова (лихвата) става потребителна стойност на капитала.

стойност се състои в способността да произвежда печалба. Стойността на парите или на стоките като капитал се определя не от тяхната стойност като пари или стоки, а от количеството на принадлежната стойност, което те произвеждат за своя притежател. Продуктът на капитала е печалбата. Дали парите са изразходвани като пари или са авансирани като капитал, това на базата на капиталистическото производство е само различно приложение на парите. Парите, съответно стоката, са в себе си, потенциално, капитал, тъй както и работната сила потенциално е капитал. Тъй като 1) парите могат да бъдат превърнати в елементи на производството и са, както е и в действителност, само абстрактен израз на елементите на производството, тяхно битие като стойност, 2) веществените елементи на богатството притежават свойството да бъдат потенциално вече капитал, защото на базата на капиталистическото производство е налице тяхната допълваща ги противоположност, онова, което ги прави капитал — наемният труд.

Антагонистичният обществен характер на вещественото богатство — антагонизмът на това последното към труда като наеман труд, — взето отделно от процеса на производството, е вече изразен в собствеността върху капитала като такъв. Вече този момент, взет отделно от самия капиталистически производствен процес, на който той е постоянен резултат и от който той се предполага като постоянен резултат, се изразява в това, че парите, както и стоката, в себе си, латентно, потенциално са капитал, че те могат да бъдат продадени като капитал и че в тази форма те представляват командване над чужд труд, претенция за присвояване на чужд труд и затова са самонарастваща стойност. Тук също ясно проличава, че като основание и средство за присвояване на чужд труд служи именно това отношение, а не някакъв си труд на капиталиста, който би могъл да се вземе за еквивалент.

Капиталът се явява, по-нататък, като стока, доколкото разделянето на печалбата на лихва и същинска печалба се регулира от търсенето и предлагането, следователно от конкуренцията, точно както пазарните цени на стоките. Но разликата тук е също така очебийна, както и сходството. Ако търсенето и предлагането се покриват, то пазарната цена на стоката съответствува на нейната производствена цена; т. е. в този случай излиза, че нейната цена се регулира от вътрешните закони на капиталистическото производство независимо от конкуренцията, тъй като колебанията на търсенето и предлагането не обясняват нищо друго освен отклоненията на пазарните цени от производствените цени — отклонения, които взаимно се изравняват, така че за известни повече или по-малко продължителни периоди средните пазарни цени са равни на произ-

водствените цени. Когато търсенето и предлагането се взаимно покриват, тези сили престават да действуват, унищожават се взаимно една друга, и общият закон за определянето на цената се проявява тогава като закон и за отделния случай; пазарната цена съответствува тогава вече в своето непосредствено битие, а не само като средна на движението на пазарните цени, на производствената цена, която се регулира от иманентните закони на самия начин на производство. Същото е и с работната заплата. Ако търсенето и предлагането се взаимно покриват, тяхното действие се унищожават и работната заплата е равна на стойността на работната сила. Но другояче стои работата с лихвата за паричния капитал. Тук конкуренцията определя не отклоненията от закона: тук просто не съществува никакъв друг закон за разделянето освен този, който се диктува от конкуренцията, защото, както ще видим по-нататък, не съществува никаква „естествена“ норма на лихвения процент. Под естествена норма на лихвения процент се разбира, напротив, именно нормата, установявана от свободната конкуренция. „Естествени“ граници на нормата на лихвения процент не съществуват. Там, където конкуренцията определя не само отклоненията и колебанията, където следователно при равновесие на взаимно противодействащите сили изобщо се прекратява всяко определяне, там определянето е само по себе си нещо лишено от закономерност, нещо произволно. Повече по този въпрос в следващата глава.

При лихвоносния капитал всичко се представя като нещо външно: авансирането на капитала — като просто предаване на същия от кредитора на заемополучателя; връщането на реализирания капитал — като просто обратно предаване, като обратно заплащане на капитала с лихвите от заемополучателя на кредитора. Същото трябва да се каже и относно иманентното за капиталистическия начин на производство определение, че нормата на печалбата се определя не само от отношението на печалбата, произведена в продължение на един оборот, към авансираната капиталова стойност, но и от продължителността на самото това време на оборота, т. е. определя се като печалба, която промишленият капитал носи в определени промеждутъци от време. За лихвоносния капитал това също се представя като нещо съвсем външно: на кредитора се плаща определена лихва за определен срок.

Романтичният Адам Мюлер казва със своето обикновено разбиране на вътрешната връзка на нещата („Elemente der Staatskunst“. Berlin, 1809, [Dritter Theil], S. 138):

„При определяне цената на нещата не се пита за времето; при определяне на лихвата се взема под внимание главно времето“.

Той не вижда как времето на производството и времето на обръщението влизат в определянето на цената на стоките и как тъкмо с това нормата на печалбата се определя за даден период от оборота на капитала, а нормата на лихвата се определя именно чрез определянето на печалбата за дадено време. Цялото негово дълбокомислие се състои тук, както и винаги, само в това, че той забелязва облаците прах, които се носят на повърхността, и претенциозно разсъждава за този прах като за нещо тайнствено и значително.

*Глава двадесет и втора*РАЗДЕЛЯНЕ НА ПЕЧАЛБАТА. ЛИХВЕН ПРОЦЕНТ.
„ЕСТЕСТВЕНА“ НОРМА НА ЛИХВАТА

Предметът на тази глава, както и изобщо всички явления на кредита, за които ще говорим по-нататък, не могат да бъдат изследвани тук в подробности. Конкуренцията между кредиторите и заемополучателите и получаващите се като неин резултат сравнително кратковременни колебания на паричния пазар излизат извън рамките на нашето разглеждане. Изобразяването на цикличното движение, което се извършва от нормата на лихвата през време на промишления цикъл, предполага предварителното изобразяване на самия този цикъл, което тук също не може да бъде дадено. Същото се отнася и до по-голямото или по-малкото приблизително изравняване на лихвения процент на световния пазар. Нашата задача тук се състои само в това, да изясним самостоятелната форма на лихвоносния капитал и обособяването на лихвата от печалбата.

Тъй като лихвата е само част от печалбата, която съгласно приетата досега от нас предпоставка промишленият капиталист трябва да заплаща на паричния капиталист, то максималната граница на лихвата е самата печалба, при което частта, която се пада на функциониращия капиталист, би била $= 0$. С изключение на отделни случаи, когато лихвата фактически може да бъде по-голяма от печалбата — но тогава тя не може да се плаща от печалбата, — за максимална граница на лихвата би могла евентуално да се счита цялата печалба минус онази нейна част, която се свежда до заплатата за надзор (*wages of superintendence*) и която ни предстои да разгледаме по-късно. Минималната граница на лихвата съвсем не се поддава на определение. Тя може да падне до всяко равнище. Но

тогава отново и отново се появяват противодействащи обстоятелства и я повишават над този относителен минимум.

„Отношението между сумата, заплатена за употребата на един капитал, и самия този капитал изразява нормата на лихвата, измерена в пари.“ — „Нормата на лихвата зависи 1) от нормата на печалбата, 2) от съотношението, в което се разпределя цялата печалба между кредитора и заемополучателя“ („Economist“⁹⁵, 22 януари 1853 г.). „Тъй като това, което се заплаща като лихва срещу ползването от онова, което се взема в заем, е част от печалбата, която взетото в заем е способно да произведе, то тази лихва трябва постоянно да се регулира от тази печалба“ (Massie, „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest etc.“, London, 1750, p. 49).

Да приемем отначало, че съществува постоянно съотношение между цялата печалба и онази нейна част, която трябва да бъде заплатена като лихва на паричния капиталист. В такъв случай ясно е, че лихвата ще се покачва или ще пада заедно с цялата печалба, а последната се определя от общата норма на печалбата и нейните колебания. Ако напр. средната норма на печалбата = 20%, а лихвата = $\frac{1}{4}$ от печалбата, то лихвеният процент би бил = 5%; ако средната норма на печалбата би била = 16%, то лихвата би била = 4%. При норма на печалбата 20% лихвата би могла да се покачи до 8% и промишленият капиталист все пак би извлякъл същата печалба, както при норма на печалбата = 16% и лихвен процент = 4%, а именно 12%. Ако лихвата се повишеше само на 6 или 7%, промишленият капиталист все пак би задържал по-голямата част от печалбата. Ако лихвата би се равнявала на една постоянна част от средната печалба, то от това би следвало, че колкото по-висока е общата норма на печалбата, толкова по-голяма е абсолютната разлика между цялата печалба и лихвата, толкова по-голяма е следователно частта от цялата печалба, която се пада на функциониращия капиталист, и обратно. Да приемем, че лихвата = $\frac{1}{5}$ от средната печалба. $\frac{1}{5}$ от 10 прави 2, разликата между цялата печалба и лихвата = 8; $\frac{1}{5}$ от 20 = 4, разликата = 20 - 4 = 16; $\frac{1}{5}$ от 25 = 5, разликата = 25 - 5 = 20; $\frac{1}{5}$ от 30 = 6, разликата = 30 - 6 = 24; $\frac{1}{5}$ от 35 = 7, разликата = 35 - 7 = 28. Различните норми на лихвата: 4, 5, 6, 7% винаги биха изразявали тук само $\frac{1}{5}$, или 20%, от цялата печалба. И така, ако нормите на печалбата са различни, то различни норми на лихвата могат да изразяват една и съща дробна част от цялата печалба, или да изразяват една и съща процентна част от цялата печалба. При такова постоянно съотношение на лихвата промишлената печалба (разликата между цялата печалба и лихвата) би била толкова по-голяма, колкото е по-висока общата норма на печалбата, и обратно.

При равни други условия, ако се приеме едно повече или по-малко постоянно съотношение между лихвата и цялата печалба,

функциониращият капиталист ще се окаже в състояние и ще се съгласи да плаща висока или ниска лихва в пряка зависимост от равнището на нормата на печалбата⁶¹). Ние вече видяхме, че равнището на нормата на печалбата е обратно пропорционално на развитието на капиталистическото производство; оттук следва, че виският или ниският лихвен процент в една страна е еднакво обратно пропорционален на висотата на промишленото развитие, доколкото различието на лихвения процент действително изразява различието на нормата на печалбата. По-късно ще видим, че съвсем не е необходимо да бъде винаги така. В този смисъл може да се каже, че лихвата се регулира от печалбата, по-точно — от общата норма на печалбата. И този начин на нейното регулиране важи дори за нейното средно равнище.

Във всеки случай средната норма на печалбата трябва да се разглежда като крайна максимална граница на лихвата.

Обстоятелството, че лихвата трябва да се поставя в съотношение със средната норма на печалбата, ние ще разгледаме сега по-подробно. Когато нещо цяло с дадена величина, напр. печалбата, трябва да се дели между две лица, работата зависи преди всичко от величината на това цяло, което подлежи на разделяне, а тя, т. е. величината на печалбата, се определя от средната норма на печалбата. Да приемем, че е дадена общата норма на печалбата, т. е. величината на печалбата за капитал от дадена величина, напр. 100; тогава измененията на лихвата ще са очевидно обратно пропорционални на измененията на частта от печалбата, която остава в ръцете на функциониращия, но работещ с взет в заем капитал капиталист. А обстоятелствата, които определят величината на подлежащата на разпределение печалба — на новата стойност, създадена от незаплатения труд, — са твърде различни от онези, които определят нейното разпределение между тези два вида капиталисти, и често пъти действуват в съвсем противоположни посоки⁶²).

Ако разгледаме циклите на оборотите, в които се движи съвременната промишленост — състояние на покой, нарастващо оживление, процъфтяване, свръхпроизводство, крах, стагнация, състояние на покой и т. н., цикли, чийто по-нататъшен анализ излиза извън рамките на нашето изследване, — ще видим, че ниското равнище

⁶¹) „Естествената норма на лихвата се управлява от печалбата на отделното предприятие“ (*Massie*, цит. произв., стр. 51).

⁶²) Тук в ръкописа се намира следната бележка: „От изложението на тази глава става ясно, че все пак ще бъде по-добре, преди да се изследват законите за разпределянето на печалбата, отначало да се изложи по какъв начин количественото разделяне става качествено. За да се премине към това от предидущата глава, не е нужно нищо друго, освен да се представи лихвата отначало като известна част от печалбата, без тази част да се определя по-точно.“ [*Ф. Е.*].

на лихвата в повечето случаи съответствува на периодите на процъфтяване или на свръхпечалба, покачването на лихвата — на прехода от процъфтяване към сменящата го фаза, а максимумът на лихвата, достигаш най-големите лихварски размери, съответствува на кризата⁶³). От лятото на 1843 г. настъпи решително процъфтяване; лихвеният процент, който още през пролетта на 1842 г. достигаше $4\frac{1}{2}\%$, през пролетта и лятото на 1843 г. падна на $2\frac{0}{100}$ ⁶⁴), а през септември дори на $1\frac{1}{2}\%$ (Gilbart, I, стр. 166); впоследствие, през време на кризата от 1847 г., той се покачи на 8% и повече.

Разбира се, от друга страна, ниската лихва може да съвпадне със застой, а умерено покачващата се лихва — с нарастващо оживление.

Най-голяма височина лихвеният процент достига през време на кризите, когато на всяка цена трябва да се сключват заеми за извършване на платежите. Същевременно — тъй като на покачването на лихвата съответствува спадане на цената на ценните книжа — това създава за хората със свободен паричен капитал превъзходен случай да закупят на безценица такива лихвоносни ценни книжа, които при нормално развитие на нещата трябва отново да достигнат поне своята средна цена, щом лихвеният процент отново се понижи⁶⁵).

Но съществува и тенденция към спадане на лихвения процент съвсем независимо от колебанията на нормата на печалбата. И главните причини за това са две:

I. „Дори ако приемем, че никога не се взема в заем капитал за друго освен за производително приложение, все пак е възможно лихвеният процент да се изменя без каквото и да било изменение на нормата на брутната печалба. Защото с прогресивното развитие на богатството на един народ възниква и все повече расте една класа от хора, които благодарение на труда на своите бащи и деди притежават фондове, достатъчни, за да могат да живеят само от получаваните от тях лихви. Има много и такива хора, които, участвайки активно в някое предприятие през своята

⁶³) „В първия период, непосредствено след периода на депресия, пари има достатъчно, а няма спекула; във втория период пари има достатъчно и спекулата процъфтява; в третия период спекулата започва да отслабва и има търсене на пари; в четвъртия период парите са редки и настъпва депресия“ (Gilbart. „A Practical Treatise on Banking“, 5nd ed., vol. I, London, 1849, p. 149).

⁶⁴) Тук обяснява това „с натрупването на допълнителен капитал, което по необходимост съпровожда ограничеността за неговото изгодно приложение през изтеклите години, с освобождаването на парични запаси и с възкръсването на надеждите за процъфтяване на търговията“ („History of Prices from 1839 till 1847“. London, 1848, p. 54).

⁶⁵) „Един banker отказал да отпусне на един свой стар клиент заем срещу залог на ценни книжа на стойност 200 000 ф. ст. Когато този клиент възнамерявал вече да си отиде и да обяви, че прекратява плащанията, bankerът му казал, че той няма нужда да прави това, при условие че продаде на bankera своите ценни книжа за 150 000 ф. ст.“ [H. Roy.] („The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844“. London, 1864, p. 80).

младост и зряла възраст, се оттеглят от него, за да живеят на старост спокойно от лихвите на натрупаните суми. Тези две категории имат тенденцията да се увеличават с нарастването на богатството на страната, тъй като онези, които започват вече с капитал от среден размер, по-лесно постигат независимо положение, отколкото онези, които започват с малък капитал. Затова в старите и богати страни отношението на онази част от националия капитал, чито собственици не искат сами да го използват, към целия производителен капитал на обществото е по-голямо, отколкото същото отношение в новоразвиващите се и бедни страни. Какви поразителни размери достига класата на рентниерите в Англия! В същата пропорция, в която расте класата на рентниерите, расте и класата на онези, които дават в заем капитали, защото и двете са едно и също нещо* (Ramsay. „An Essay on the Distribution of Wealth“ [Edinburgh, 1836], p. 201—202).

II. Натиск върху лихвения процент трябва и да оказват също развитието на кредитната система, постоянно увеличаващата се заедно с нея възможност за индустриалците и търговците да се разпореждат при посредничеството на банкерите с всичките парични спестявания на всичките обществени класи и прогресиращата концентрация на тези спестявания в такива размери, при които те могат да действуват като паричен капитал. По-подробно по това по-късно.

Относно определението на нормата на лихвата Рамзей казва, че тя

„зависи отчасти от нормата на брутната печалба, отчасти от съотношението, в което последната се дели на лихва и предприемачески доход (profits of enterprise). Това съотношение зависи от конкуренцията между даващите и получаващите в заем капитал; предполагаемата норма на брутната печалба оказва влияние върху тази конкуренция, но не я регулира изключително⁶⁶). Конкуренцията не се регулира изключително от това, защото, от една страна, мнозина вземат в заем без намерение да употребят производително взетото, и, от друга страна, защото величината на целия предлаган в заем капитал се изменя с изменението на богатството на страната, независимо от каквото и да било изменение на брутната печалба“ (Ramsay, пак там, стр. 206—207).

За да се намери средната норма на лихвата, необходимо е 1) да се изчисли средният лихвен процент въз основа на неговите изменения през време на големите промишлени цикли и 2) да се изчисли лихвеният процент в такива области на влагане, където капиталът се дава в заем за сравнително продължително време.

За разлика от постоянно колебаещите се пазарни норми средната норма на лихвата, която господства в известна страна, не може да бъде определена с никакъв закон. В тази област не съществува

⁶⁶ Тъй като лихвеният процент се определя, общо взето, от средната норма на печалбата, то с ниския лихвен процент твърде често могат да бъдат свързани извънредни спекулативни машинации. Например железопътните спекулации през лятото на 1844 г. Лихвеният процент на Английската банка беше повишен на 3% едва на 16 октомври 1844 г.

ствува каквато и да било естествена норма на лихвата в онзи смисъл, в който икономистите говорят за естествена норма на печалбата и естествена норма на работната заплата. Още Меси напълно правилно отбелязва по този повод:

„Единственото нещо, което може да внуши съмнение в дадения случай, е въпросът, каква част от тези печалби трябва по право да принадлежи на заемополучателя и каква на кредитора; и няма друг начин да определим това, освен да се обърнем към мнението на заемополучателите и заимодавците изобщо, тъй като справедливо и несправедливо в това отношение е само онова, което се признае за такова по общо съгласие“ (*Massie*, цит. произв. стр. 49).

Покриването на търсенето и предлагането — като средната норма на печалбата се приема за дадена — тук не значи абсолютно нищо. В случаите, когато изобщо се прибегва към тази формула, тя служи (и в такъв случай това е и практически правилно) като формула за намиране на основното правило, което не зависи от конкуренцията и по-скоро я определя (като формула за намиране на регулиращите предели или пределните величини); тя служи като формула за онези, които са обзети от практиката на конкуренцията и нейните външни прояви и от възникващите оттук представи; тази формула им помага да добият една, макар и повърхностна, представа за проявяващата се в конкуренцията вътрешна връзка на икономическите отношения. Това е един начин да се дойде от измененията, които съпровождат конкуренцията, до границите на тези изменения. Но той е неприложим към средния лихвен процент. Няма решително никакво основание средните условия на конкуренцията, равновесието между заимодавците и заемополучателите, да трябва да дават на заимодавца лихвен процент от 3, 4, 5⁰/₀ и т. н. за неговия капитал или пък една определена част, 20⁰/₀ или 50⁰/₀, от brutната печалба. В случаите, когато тук решаваща роля играе конкуренцията като такава, определянето е само по себе си случайно, чисто емпирично, и само педантизмът или фантазърството може да се стреми да представи тази случайност като нещо необходимо⁶⁷).

⁶⁷) Така напр. Дж. Опдайк в произведенията си „*A Treatise on Political Economy*“, New York, 1851, прави крайно неудачен опит да обясни всеобщността на лихвения процент от 5⁰/₀ с действието на вечни закони. Несравнено по-наивно разсъждава Карл Арндт в „*Die naturgemässe Volkswirtschaft gegenüber dem Monopoliengeist und dem Kommunismus etc.*“ Hanau, 1845. Тук може да се прочете следното: „В естествения ход на производството на стоки съществува само едно явление, което като че ли е призвано да регулира до известна степен лихвения процент в напълно развитите страни; това е отношението, в което се увеличават дървесинните маси на европейските гори вследствие на годишния прираст. Този прираст се получава съвсем независимо от тяхната разменна стойност“ (смешно е, че дърветата дават своя прираст независимо от своята разменна стойност!) „в отношение 3—4 към 100. Изхождайки от това“ (тъй като прирастът на дърветата е съвсем не-

В парламентарните отчети от 1857 и 1858 г. за банковото законодателство и търговската криза няма нищо по-забавно от безконечния брътвеж на директорите на Английската банка, на лондонските банкери, на провинциалните банкери и на професионалните теоретици за „real gate produced“, при което те не отиват по-далеч от общи приказки, като напр., че: „Цената, плащана за капитала, който се дава в заем, трябва да се изменя с изменението на предлагането на този капитал“ или че: „високата норма на лихвата и ниската норма на печалбата не могат да съществуват редом по-продължително време“ и пр. нелепости⁶⁸⁾. Навикът, узаконената традиция, влияе точно така, както и самата конкуренция, върху определянето на средния лихвен процент, доколкото той съществува не само като средна цифра, но и като фактическа величина. В много съдебни спорове, при чието разрешаване трябва да се изчисляват лихви, вече се налага да се приема средният лихвен процент като узаконен. Но ако се постави въпросът, защо границите на средния лихвен процент не могат да се извлекат от общи закони, то за отговор може да послужи просто самата природа на лихвата. Тя не е нищо друго освен част от средната печалба. Един и същ капитал се явява в двояко определение: като капитал, даван в заем — в ръцете на заемодавеца, като промишлен или търговски капитал — в ръцете на функциониращия капиталист. Но той функционира само веднаж и сам произвежда печалбата само веднаж. В самия процес на производството характерът на капитала като капитал, който се дава в заем, не играе никаква роля. Как двете лица разпределят помежду си печалбата, за която те претендират, това е само по себе си един също такъв чисто емпиричен, принадлежащ към царството на случайностите факт, както и процентното разпределение на общата печалба на някоя компания между различните съдружници. При разделянето на принадена стойност и работна заплата, на което съществено се основава определянето на нормата на печалбата, определящо влияние оказват два съвсем различни елемента:

зависим от тяхната разменна стойност, толкова повече тази разменна стойност може да зависи от техния прираст), „не би могло да се очаква едно спадане на лихвения процент под равнището, което той достига понастоящем в най-богатите страни“ (стр. 124—125). Това заслужава названието: „лихвен процент, израстващ в гората“, а неговият изобретател оказва в същото произведение още по-голяма услуга на „нашата наука“ като „философ на кучешкия данък“.⁶⁶

* — реално произведената норма. *Ред.*

⁶⁸⁾ Английската банка повишава и понижава нормата на своя дисконт според прилива и отлива на злато, макар че тя, разбира се, винаги взема в съображение нормата, която господства на открития пазар. „По този начин спекулирането с дисконта чрез предугаждане промените на банковата норма е станало сега едно от главните занятия на едрите капиталисти от паричния център“ — т. е. от лондонския паричен пазар [*A. Roy*] „The Theory of the Exchanges etc.“. p. 113).

работната сила и капиталът; това са функции на две независими променливи, които взаимно се ограничават една друга; и от тяхното *качествено различие* произлиза *количественото разделяне* на произведената стойност. Ние ще видим по-късно, че същото става при разделянето на принадлежната стойност на рента и печалба. По отношение на лихвата не става нищо подобно. Тук, напротив, *качественото различие* произлиза, както сега ще видим, от *чисто количественото разделяне* на една и съща част от принадлежната стойност.

От всичко горезаложено следва, че няма никаква „естествена“ норма на лихвата. Но ако, от една страна, границите на средния лихвен процент, в противоположност на общата норма на печалбата, или границите на средната норма на лихвата за разлика от постоянно колебаещите се пазарни норми на лихвата, не могат да бъдат установени с какъвто и да било общ закон — тъй като тук се касае само за разделянето на брутната печалба под различни титули между двама притежатели на капитал, — то, напротив, лихвеният процент, било средният, било неговата пазарна норма, във всеки конкретен случай се явява като равномерна, определена и осезаема величина съвсем другояче, отколкото при общата норма на печалбата⁶⁹).

Лихвеният процент се отнася към нормата на печалбата така, както пазарната цена на стоката към нейната стойност. Доколкото лихвеният процент се определя от нормата на печалбата, той винаги се определя от общата норма на печалбата, а не от отделните норми на печалбата, които могат да господствуват в отделни отрасли на промишлеността, а още по-малко от добавъчната печалба, която отделният капиталист може да получи в някоя специална сфера на предприемачеството⁷⁰). Ето защо общата норма на печал-

⁶⁹) „Цената на стоките се колебае постоянно; те всички са предназначени за различен вид потребление; а парите служат за всякаква цел. Стоките дори от един и същ вид се различават по качество; наличните пари притежават винаги еднаква стойност или трябва да притежават такава. Оттук следва, че цената на парите, която се обозначава с думата „лихва“, притежава по-голямо постоянство и равномерност, отколкото цената на всеки друг предмет“ (J. Steuart. „Recherche des principes de l'économie politique“. Paris, 1789, IV. p. 27).

⁷⁰) „При все това този закон за разделянето на печалбата не може да се приложи към всеки заемодавец и заемополучател поотделно, но той е приложим към заемодавците и заемополучателите изобщо . . . изключително големите и изключително ниските печалби са награда или наказание за ловкост или за недостатъчно разбиране, с които заемодавецът няма нищо общо, тъй като, щом той не страда в единия случай, то той не трябва да получава изгоди и в другия. Казаното за отделните личности, заети с една и съща дейност, е приложимо и към различните видове дейност. Ако търговците и промишленниците, заети в някоя отрасъл на промишлеността, получават с помощта на взетия в заем капитал по-голяма от обикновената печалба, която произвеждат другите търговци и промишленници в същата страна, то извънредната печалба принадлежи на тях, макар че за нейното получа-

бата се проявява действително като емпиричен, даден факт в средната норма на лихвата, макар че последната не представлява чист или достатъчно надежден израз на първата.

Вярно е, че самата норма на лихвата е постоянно различна в зависимост от вида на гаранциите, представяни от различните категории заемополучатели, и от продължителността на заема; но за всяка такава категория тя е еднообразна във всеки даден момент. Следователно това различие не нарушава характера на постоянство и еднообразие на лихвения процент⁷¹⁾.

Средният лихвен процент е във всяка страна за повече или по-малко продължителни периоди постоянна величина, тъй като общата норма на печалбата, въпреки постоянното изменение на отделните норми на печалбата, се изменя само в сравнително продължителни периоди от време, при което изменението в една сфера се уравновесява от противоположно изменение в друга. И относителното постоянство на общата норма на печалбата се проявява именно в този повече или по-малко постоянен характер на средния лихвен процент (average rate or common rate of interest).

Що се отнася до постоянно колебаещата се пазарна норма на лихвата, тя подобно на пазарната цена на стоките, е за всеки момент определена величина, защото на паричния пазар целият даван в заем капитал постоянно противостои на функциониращия капитал като единна маса, и следователно отношението между предлагането на заеман капитал, от една страна, и търсенето на такъв, от друга, всеки път определя пазарното равнище на лихвата. Това става в толкова по-голяма степен, колкото повече развитието и свързаната с него концентрация на кредитното дело придават на давания в заем

ване е било нужно само обикновена ловкост и разбиране, а не принадлежи на заемодащите, които са дали в заем парите . . . заемодащите не биха дали своите пари в заем на някое промишлено или търговско предприятие на по-изгодни условия от обичайните, затова те не трябва да получават повече от това, каквато и да бъде печалбата, получена с помощта на техните пари“ (Massie, цит. произв., стр. 50, 51).

⁷¹⁾ Банкова норма	5%
Пазарна норма на дисконта за 60 дни	3 ⁵ / ₈ %
„ „ „ „ 3 мес	3 ¹ / ₂ %
„ „ „ „ 6 „	3 ⁵ / ₁₆ %
Заеми на маклери на менителници за 1 ден	1—2%
„ „ „ „ „ за 1 седмица . . .	3%
Последна норма за 2 седмици заеми на маклери на ценни книжа	4 ³ / ₄ —5%
Влогове до поискване (банки)	3 ¹ / ₂ %
(дисконтни учреждения)	3—3 ¹ / ₄ %

Колко голяма може да бъде тази разлика през един и същ ден, показват горе-приведените норми на лихвата на лондонския паричен пазар на 9 декември 1883 г., взети от рубриката за Сити на „Daily News“⁹⁷⁾ от 10 декември. Минимумът е 1%, максимумът 5%. [Ф. Е.]

капитал всеобщо обществен характер и наведнаж, едновременно го хвърлят на паричния пазар. Напротив, общата норма на печалбата винаги съществува само като тенденция, като движение към изравняване на отделните норми на печалбата. Конкуренцията на капиталистите — която е именно това движение към изравняване — се състои тук в това, че тя постепенно отвлича капитал от сферите, в които печалбата дълго време стои под средното равнище, и също така постепенно го привлича към сферите, в които тя превишава средното равнище; или също в това, че допълнителният капитал малко по малко се разпределя в различни пропорции между тези сфери. По отношение на тези различни сфери това са постоянни колебания в притока и отлива на капитал, а съвсем не едновременно действие на цялата маса на капитала, както при определянето на лихвения процент.

Ние видяхме, че лихвоносният капитал, макар и да е категория, съвсем различна от стоката, става стока *sui generis** и затова лихвата става негова цена, която, подобно на пазарната цена на обикновените стоки, винаги се фиксира от търсенето и предлагането. Ето защо пазарната норма на лихвата, макар и постоянно да се колебае, изглежда във всеки даден момент също така определена и еднообразна, както и пазарната цена на стоката във всеки конкретен случай. Паричните капиталисти предлагат тази стока, а функциониращите капиталисти я купуват, образуват търсенето за нея. При изравняването на печалбата в обща норма на печалбата такова нещо не става. Ако цените на стоките в някоя сфера стоят над или под производствената цена (като оставим настрана колебанията, свойствени на всеки вид комерческа дейност и стоящи във връзка с различните фази на промишления цикъл), то изравняването се извършва чрез разширяване или съкращаване на производството, т. е. чрез увеличаване или намаляване на хвърляните на пазара от промишления капитал стоккови маси, което става поради прилива и отлива на капитал в отделните сфери на производството. Постигнатото по този начин изравняване на средните пазарни цени на стоките в производствени цени внася коректив в отклоненията на отделните норми на печалбата от общата или средна норма на печалбата. Този процес никога няма и никога не може да има такъв характер, че промишленият или търговският капитал *като такъв* да бъде, подобно на лихвоносния капитал, стока по отношение на купувача. Доколкото този процес се проявява, той се проявява само в колебанията и изравняването на пазарните цени на стоките в производствени цени, а не като непосредствено установяване на средната

* — от особен род. *Ред.*

печалба. На практика общата норма на печалбата се определя 1) от принадлежната стойност, произвеждана от целия капитал, 2) от отношението на тази принадлежна стойност към стойността на целия капитал и 3) от конкуренцията, но само доколкото тя е движението, чрез което вложените в отделните сфери на производството капитали се стремят да извлекат от тази принадлежна стойност еднакви в сравнение с тяхната относителна величина дивиденди. По този начин общата норма на печалбата действително се определя от съвсем други и много по-сложни причини, отколкото пазарната норма на лихвата, която се определя пряко и непосредствено от отношението между търсенето и предлагането, и затова тя не е очевиден и непосредствено даден факт както лихвеният процент. Специфичните норми на печалбата в различните сфери на производството сами са повече или по-малко неопределени; но доколкото те се проявяват, проявява се не тяхното еднообразие, а тяхното различие. Обаче самата обща норма на печалбата се явява само като минимална граница на печалбата, а не като емпирична, непосредствено възприема на форма на действителната норма на печалбата.

Отбелязвайки тази разлика между нормата на лихвата и нормата на печалбата, ние оставяме настрана следните две обстоятелства, които способствуват за консолидирането на лихвения процент: 1) че исторически още преди това е съществувал лихвоносен капитал и е съществувал един предаван по традиция общ лихвен процент; 2) че световният пазар независимо от производствените условия на дадена страна оказва много по-голямо непосредствено влияние върху установяването на лихвения процент, отколкото влиянието, което той оказва върху нормата на печалбата.

Средната печалба се явява не като непосредствено даден факт, а като краен резултат на изравняването на противоположните колебания, който може да се установи само чрез изследване. Друго е при лихвения процент. При своята общопризнатост поне в границите на известна местност лихвеният процент е един всекидневно фиксиран факт, факт, който дори служи на промишления и търговския капитал като предпоставка и специално перо в калкулацията при техните операции. Той става обща способност на всяка парична сума от 100 ф. ст. да донесе 2, 3, 4, 5%. Метеорологическите бюлетени не отбелязват по-точно показанията на барометъра и термометъра, отколкото борсовите бюлетени — равнището на лихвения процент не за един или друг капитал, а за всеки намиращ се на паричния пазар капитал, т. е. изобщо за давания в заем капитал.

На паричния пазар стоят един срещу друг само заемодавецът и заемополучателят. Стоката има една и съща форма — пари. Тук са изчезнали всички отделни видове на капитала, които той прите-

жава в зависимост от своето приложение в отделните сфери на производството или обръщението. Тук той съществува в недиференцирания, равен на самия себе си вид на самостоятелна стойност, във вид на пари. Тук вече няма конкуренция между различните сфери; всички те са сведени до заемополучатели на пари и капиталът противостои на всички тях също в такава форма, в която той е още индиферентен към определен вид и начин на своето приложение. Промисленият капитал се проявява като капитал, който по своето същество е общ за цялата класа само в движението и конкуренцията между различните сфери, а тук в търсенето и предлагането на капитал той действително се явява в целия си обем като общ за цялата класа капитал. От друга страна, паричният капитал действително има на паричния пазар такъв вид, в който той като общ елемент, индиферентен към отделния начин на своето приложение, се разпределя между различните сфери, между класата на капиталистите, според нуждите на производството на всяка отделна сфера. При това с Пазаритието на едрата промишленост паричният капитал, доколкото той се появява на пазара, във все по-голяма степен е представен не от отделния капиталист, не от собственика на една или друга част от намиращия се на пазара капитал, а се явява като концентрирана, организирана маса, която — съвсем различно от реалното производство — стои под контрола на bankerите, като представители на обществения капитал. По такъв начин, доколкото се касае до формата на търсенето, срещу заемния капитал стои класата в нейната цялост; а що се касае до предлагането, то той сам се явява en masse* като заеман капитал.

Ето някои от причините, поради които общата норма на печалбата изглежда като неясен мираж в сравнение с определения лихвен процент, чиято величина наистина се колебае, но тъй като тя се колебае равномерно за всички заемополучатели, тя винаги им противостои като фиксирана, дадена величина. Както изменението на стойността на парите не им пречи да имат по отношение на всички стоки еднаква стойност; както всекидневните колебания на пазарните цени на стоките не пречат да бъдат те всекидневно отбелязвани в бюлетините, така е и с лихвения процент, който със същата редовност бива отбелязван като „цена на парите“. Това е затуй, защото тук като стока се предлага самият капитал в парична форма; затова фиксирането на неговата цена е фиксиране на неговата пазарна цена, както е в случая и с всички други стоки; затова лихвеният процент винаги се явява като общ лихвен процент, като количествено определен, като толкова пари за толкова пари. Напротив,

* — в цялата си маса. *Ред.*

нормата на печалбата може дори в границите на една и съща сфера, при еднакви пазарни цени на стоките, да бъде различна в зависимост от различните условия, в които едни и същи стоки се произвеждат от отделните капитали, защото нормата на печалбата на отделния капитал се определя не от пазарната цена на стоката, а от разликата между пазарната цена и производствените разходи. И тези различни норми на печалбата могат да се изравняват най-напред в границите на една и съща сфера на производството, а след това между различните сфери само чрез постоянни колебания.

(Бележка за по-късно разработване.) Особена форма на кредита: Известно е, че ако парите функционират като платежно средство, а не като покупателно средство, стоката се отчуждава, но нейната стойност се реализира едва впоследствие. Ако плащането става чак след като стоката е отново продадена, тази продажба не се явява като следствие на покупката, а, напротив, покупката се реализира чрез продажбата. Или продажбата става средство на покупката. — Второ: документи за дял, полици и т. н. стават за кредиторите платежни средства. — Трето, компенсацията на документи за дял замества парите.

Глава двадесет и трета

ЛИХВА И ПРЕДПРИЕМАЧЕСКИ ДОХОД

Лихвата, както видяхме в двете предидущи глави, се появява първоначално, е първоначално и си остава в действителност само част от печалбата, т. е. от принадлежната стойност, която функциониращият капиталист, индустриалец или търговец, доколкото той използва не собствен, а взет в заем капитал, трябва да заплати на собственика и заемодавеца на този капитал. Ако капиталистът използва само собствен капитал такава разделяне на печалбата не става; последната изцяло му принадлежи. В действителност, когато собствениците на капитала сами го прилагат в процеса на възпроизводството, те не вземат участие в конкуренцията, която определя нормата на лихвата, и вече тук проличава доколко категорията на лихвата, която е невъзможна без определянето на лихвения процент, сама по себе си е чужда на движението на промишления капитал.

„Нормата на лихвата може да се определи като пропорционалната сума, с която се задоволява кредиторът и която заемополучателят е съгласен да заплати за използването на известна сума паричен капитал в течение на една година или на друг по-продължителен или по-кратък период. . . . Когато собственикът на капитала действително го прилага във възпроизводството, той не принадлежи към онези капиталисти, чието отношение към броя на заемополучателите определя нормата на лихвата“ (Th. Tooke. „A History of Prices etc. from 1793 to 1837“. Vol. II, London 1838, p. 355—356).

Всъщност само разделянето на капиталистите на парични капиталисти и промишлени капиталисти превръща част от печалбата в лихва, изобщо създава категорията лихва, и само конкуренцията между тези два вида капиталисти създава лихвения процент.

Докато капиталът функционира в процеса на възпроизводството — дори при предпоставката, че той принадлежи на самия промишлен капиталист, който поради това не е длъжен да го връща на някой кредитор, — дотогава в разпореждане на капиталиста като частно лице се намира не самият този капитал, а само печалбата, която той може да разходва като доход. Докато капиталът функционира като капитал, той принадлежи на процеса на възпроизводството, закрепен е в него. Макар че промишленият капиталист е негов собственик, тази собственост не му дава възможност, докато той използва капитала като капитал за експлоатация на труд, да разполага едновременно с него и още по някакъв друг начин. Точно тъй стои работата и с паричния капиталист. Докато неговият капитал е даден в заем и функционира поради това като паричен капитал, той му носи лихва, част от печалбата, но с основната сума капиталистът не може да разполага. Това излиза наяве винаги, когато капиталистът отстъпва своя капитал в заем, напр. за година или за няколко години, и след известни срокове получава лихви, без да получава обратно капитала. Но дори и връщането на капитала съвсем не изменя работата. Получавайки го обратно, капиталистът трябва винаги отново да го дава в заем, ако иска да си запази неговото действие като капитал, в дадения случай като паричен капитал. Докато капиталът се намира в неговите ръце, той не носи лихви и не действа като капитал; а когато носи лихви и действа като капитал, той не се намира в неговите ръце. Оттук и възможността да се дава в заем капитал за вечни времена. Ето защо съвсем неправилни са следните забележки на Тук против Безенкет. Той цитира Безенкет („Metallic, Paper and Credit Currency“. London 1842, p. 73):

„Ако лихвеният процент се понижеше на 1%, то взетият в заем капитал би бил поставен почти на една линия (on a par) със собствения капитал“.

Тук прави на това място следния коментар:

„Това, че капиталът, взет в заем при такава или дори по-ниска лихва, може, макар и приблизително, да стои на еднаква линия със собствения капитал, е толкова странно твърдение, че едва ли би заслужавало сериозно внимание, ако не изхождаше от един толкова умен и добре осведомен по отделните точки на темата автор. Нима той е изпуснал изпредвид или е считал, че няма голямо значение обстоятелството, че той предпоставя като условие връщането?“ (Th. Tooke. „An Inquiry into the Currency Principles“, 2nd ed., London, 1844, p. 80).

Ако лихвата беше = 0, то промишленият капиталист, който е взел капитала в заем, би се оказал в еднакво положение с капиталиста, който работи със собствен капитал. И двамата биха получавали еднаква средна печалба, а капиталът функционира като капитал, безразлично дали е взет в заем или е собствен капитал, само

доколкото произвежда печалба. Условието, че капиталът трябва да бъде върнат, не би изменило нищо в това. Колкото повече лихвеният процент се приближава до нула, т. е. спада напр. на 1%, толкова повече взетият в заем капитал се поставя в еднакво положение със собствения капитал. Докато паричният капитал трябва да съществува като паричен капитал, той постоянно трябва отново и отново да се дава в заем, и то при съществуващия лихвен процент, да кажем 1%, и винаги все на същата класа на промишлените и търговските капиталисти. Докато последните функционират като капиталисти, разликата между онзи, който функционира с помощта на заем капитал, и онзи, който функционира със собствен капитал, се състои само в това, че единият трябва да плаща лихви, а другият — не; единият слага в джоба си цялата печалба p , а другият $p - z$, печалбата минус лихвата; колкото повече z се приближава към нула, толкова повече $p - z$ се приближава към p и следователно толкова повече двамата капиталисти се поставят в еднакво положение. Единият трябва да върне капитала и отново да заема; а другият, щом неговият капитал трябва да функционира, също трябва постоянно отново да авансира капитал в процеса на производството и не може да разполага с него иначе освен само за този процес. Впрочем остава още една от само себе си разбираща се разлика, която се състои в това, че единият от тези капиталисти е собственик на своя капитал, а другият — не.

Сега възниква въпросът: по какъв начин това чисто количествено делене на печалбата на чиста печалба и лихва преминава в качествено? С други думи, по какъв начин капиталистът, който прилага само свой собствен, а не взет в заем капитал, също отнася част от своята брутна печалба към отделната категория лихва и отделно я пресмята като такава? И по-нататък, по какъв начин във връзка с това всеки капитал — взет в заем или не — като лихвоносен капитал се различава от самия себе си като такъв, който носи чиста печалба?

Известно е, че не всяко случайно количествено разделяне на печалбата от този род се превръща в качествено. Например няколко промишлени капиталисти са се сдружили за експлоатиране на известно предприятие и после разпределят помежду си печалбата съгласно юридически установен договор. Други водят своето предприятие всеки сам за себе си, без съдружници. Последните не изчисляват своята печалба по две категории, една част като лична печалба, а другата като съдружническа печалба, предназначена за несъществуващите съдружници. Следователно в този случай количественото разделяне не се превръща в качествено. Разделянето става, когато собственикът случайно се състои от няколко юридически лица; то не става, когато това не е така.

За да отговорим на въпроса, трябва малко по-надълго да се спрем върху действителната изходна точка на образуването на лихвата; т. е. трябва да излизаме от предпоставката, че паричният капиталист и производителният капиталист действително противостоят един на друг не само като юридически различни едно от друго лица, но и като лица, които играят съвсем различни роли в процеса на възпроизводството, или като лица, в ръцете на които един и същ капитал действително извършва двойко и съвсем различно движение. Единият само дава капитала в заем, а другият го прилага производително.

За производителния капиталист, който работи с помощта на взет в заем капитал, брутната печалба се разпада на две части: лихвата, която той трябва да заплати на заемодавеца, и излишъка над лихвата, който образува неговия собствен дял от печалбата. Ако общата норма на печалбата е дадена, последната част се определя от лихвения процент; ако е даден лихвеният процент, то тази част се определя от общата норма на печалбата. И по-нататък: както и във всеки конкретен случай брутната печалба, т. е. действителната стойност на величина на цялата печалба, да се отклонява от средната печалба, онази нейна част, която принадлежи на функциониращия капиталист, се определя от лихвата, тъй като последната се фиксира от общия лихвен процент (ако оставим настрана случаите със специални юридически уговорки) и се предполага като дадена величина, преди да започне процесът на производството, т. е. преди да бъде получен неговият резултат, брутната печалба. Ние видяхме, че действителният специфичен продукт на капитала, принадлежната стойност, определен по-отблизо, е печалбата. Но за капиталиста, който работи с помощта на взет в заем капитал, този продукт не е печалбата, а печалбата минус лихвата, т. е. частта от печалбата, която остава у него след заплащането на лихвата. По този начин тази част от печалбата по необходимост се явява за него като продукт на капитала, доколкото този капитал функционира; по отношение на него то е така и в действителност, защото той е представител на капитала само като функциониращ капитал. Той е персонификация на капитала, доколкото капиталът функционира, а той функционира, доколкото е вложен в промишлеността или в търговията по такъв начин, че принася печалба, и доколкото прилагащият го капиталист предприема с него такива операции, каквито изисква даденият отрасъл на предприемаческа дейност. В противоположност на лихвата, когато той трябва да плаща на кредитора от брутната печалба, полагащата му се като негов дял останала част от печалбата по необходимост приема по този начин формата на промишлена, съотв. търговска печалба, или, употребявайки израза, който

обхваща и едната, и другата, приема формата на предприемачески доход. Ако брутната печалба е равна на средната печалба, то величината на този предприемачески доход ще се определя изключително от лихвения процент. Ако брутната печалба се отклонява от средната печалба, то разликата между нея и средната печалба (след спадане на лихвата от едната и от другата) се определя от всички конюнктури, които обуславят временното отклонение — или отклонението на нормата на печалбата в отделната сфера на производството от общата норма на печалбата, или пък отклонението на печалбата, която получава отделният капиталист в определената сфера, от средната печалба на тази отделна сфера. Но ние видяхме, че нормата на печалбата зависи в самия процес на производството не само от принадлежната стойност, но и от много други обстоятелства: от покупната цена на средствата за производство, от методите на производството, които са по-производителни, отколкото средните, от икономията на постоянния капитал и т. н. И ако оставим настрана производствената цена, то от отделните конюнктури, а при всяка конкретна предприемаческа сделка от по-голямата или по-малка локвост и предприемчивост на капиталиста зависи дали и в каква степен той купува или продава над или под производствената цена и дали по този начин си присвоява в процеса на обръщението по-голяма или по-малка част от съвкупната принадлежна стойност. Но във всеки случай количественото разделяне на брутната печалба се превръща тук в качествено, още повече че самото количествено деление зависи от това, *какво* трябва да се разделя, *как* стопанисва активният капиталист с помощта на капитала и каква брутна печалба той му носи като функциониращ капитал, т. е. в резултат на функциите на капиталиста като активен капиталист. Тук се приема, че функциониращият капиталист не е собственик на капитала. Собствеността на капитала тук е представена по отношение на него от кредитора, от паричния капиталист. По този начин лихвата, която функциониращият капиталист му заплаща, е част от брутната печалба, която се полага на собствеността върху капитала като такава. В противоположност на това онази част от печалбата, която се полага на активния капиталист, се представя сега във вид на предприемачески доход, произтичащ изключително от операциите или функциите, които той извършва в процеса на възпроизводството с помощта на капитала, следователно специално от онези функции, които той изпълнява като предприемач в промишлеността или търговията. Следователно по отношение на него лихвата се явява просто като плод на собствеността върху капитала, като плод на капитала сам по себе си, абстрахиран от процеса на възпроизводството на капитала, като плод на капитала, доколкото той „не работи“,

не функционира; докато предприемаческият доход му се представя изключително като плод на функциите, които той извършва с капитала, като плод на движението на капитала, като резултат на това, че капиталът се намира в процес, в процес, който му се представя сега като собствена дейност в противоположност на бездействието, на неучастие на паричния капиталист в процеса на производството. Това качествено разграничаване между двете части на brutната печалба, което се състои в това, че лихвата е плод на капитала сам по себе си, плод на собствеността върху капитала, независимо от процеса на производството, а предприемаческият доход — плод на капитала, който извършва процеса, който действува в процеса на производството, а следователно плод на онази активна роля, която играе в процеса на производството лицето, прилагашо капитала — това качествено разграничаване съвсем не е само субективна представа на паричния капиталист, от една страна, и на промишления капиталист, от друга. То се основава на обективен факт, защото лихвата се стича към паричния капиталист, към заемодавеца, който е само собственик на капитала, т. е. само представител на собствеността върху капитала до процеса на производството и вън от процеса на производството; а предприемаческият доход се стича само към функциониращия капиталист, към несобственика на капитала.

Както за промишления капиталист, доколкото той работи с взет в заем капитал, така и за паричния капиталист, доколкото той не сам прилага своя капитал, чисто количественото разделяне на brutната печалба между две различни лица, които имат различни юридически титули върху един и същ капитал, а поради това и върху произведената от него печалба, се превръща в качествено разделяне. Едната част от печалбата се представя сега като плод, който сам по себе си се полага на капитала в *едното* негово определение, като лихва; другата част се представя като специфичен плод на капитала в другото, противоположното определение, и затова се представя като предприемачески доход; едната се представя изключително като продукт на собствеността върху капитала, а другата — като продукт изключително на функционирането с този капитал, като продукт на капитала, който извършва процеса, или като продукт на функциите, които изпълнява активният капиталист. И тази кристализация и взаимното обособяване на двете части от brutната печалба така, както ако те биха произхождали от два съществено различни източника, трябва сега да се установят за цялата класа на капиталистите и за целия капитал. При това е безразлично дали капиталът, който се прилага от активния капиталист, е получен в заем или не и дали капиталът, който принадлежи на паричния капиталист, се прилага от самия него или не. Печалбата от всеки капитал, а сле-

дователно и средната печалба, която се основава на изравняването на капиталите помежду им, се разпада или може да бъде разложена на две качествено различни, самостоятелни една спрямо друга и независими една от друга части, на лихва и предприемачески доход, всяка от които се определя от специални закони. Капиталистът, който работи със собствен капитал, също както и онзи, който работи с взет в заем капитал, разделя своята брутна печалба на лихва, която му се полага като на собственик, като на заемодавец, който е дал в заем своя собствен капитал на самия себе си, и на предприемачески доход, който му се полага като на активен, функциониращ капиталист. По такъв начин за това разделяне, като качествено, няма значение дали капиталистът трябва действително да дели с друг капиталист или не. Лицето, което прилага капитала, макар и да работи със собствен капитал, се разпада на две лица: на само собственик на капитала и на лице, което прилага капитала; самият негов капитал се разпада по отношение на категориите печалба, която той носи, на капитал-собственост, на капитал *вън* от процеса на производството, който сам по себе си носи лихва, и на капитал *вътре* в процеса на производството, който като извършващ процеса капитал носи предприемачески доход.

И така, лихвата се утвърждава по такъв начин, че сега се явява не като безразлично за производството разделяне на брутната печалба, което се извършва само при случай, именно когато промишленникът работи с помощта на чужд капитал. Дори когато той работи със собствен капитал, неговата печалба се разпада на лихва и предприемачески доход. Заедно с това чисто количественото разделяне става качествено; то се извършва независимо от случайното обстоятелство дали промишленникът е собственик на свой капитал или не. Това не са само части от печалбата, които се разпределят между различни лица, но две различни категории печалба, които се намират в различно отношение към капитала, следователно намират се в отношение към различни определени форми на капитала.

Сега стават много ясни причините, поради които това разделяне на брутната печалба на лихва и предприемачески доход, щом е станало качествено, запазва този характер на качествено деление за целия капитал и за цялата класа на капиталистите.

Първо: това произтича вече от простото емпирично обстоятелство, че повечето от промишлените капиталисти, макар и в различни числени отношения, работят с помощта както на собствен, така и на взет в заем капитал и че отношението между собствения и взетия в заем капитал се изменя в различните периоди.

Второ: превръщането на една част от брутната печалба във формата на лихва превръща другата нейна част в предприемачески

доход. В действителност последният е само онази противоположна форма, която приема излишъкът на брутната печалба над лихвата, когато лихвата съществува като отделна категория. Цялото изследване на въпроса, по какъв начин брутната печалба се диференцира на лихва и предприемачески доход, се свежда просто до изследването на това, по какъв начин част от брутната печалба изобщо се кристализира и придобива самостоятелно съществуване във вид на лихва. Но лихвоносният капитал исторически съществува като готова, старинна форма, а затова и лихвата като готова подформа на произведената от капитала принадлежаща стойност съществува вече дълго, преди да се е появил капиталистическият начин на производство и съответните на него представи за капитал и печалба. Затова и досега паричният капитал, лихвоносният капитал, все още си остава в представата на народа като капитал изобщо, като капитал *par excellence*. А отгук, от друга страна, и господстващата до времето на Меси представа, че с лихвата се заплащали парите като такива. Обстоятелството, че даденият в заем капитал донася лихва независимо от това, дали той се прилага действително като капитал или не — че той носи лихва и когато е взет в заем с цел за консумация, — затвърдява представата за самостоятелността на тази форма на капитала. Най-доброто доказателство за самостоятелността, с която лихвата в първите периоди на капиталистическият начин на производство се явява по отношение на печалбата, а лихвоносният капитал — по отношение на промишления капитал, се състои в това, че едва в средата на XVIII век е бил открит (от Меси, а след това от Юм⁹⁸) фактът, че лихвата е само част от брутната печалба и че изобщо е трябвало да се прави такова откритие.

Трето: дали промишленият капиталист работи със собствен или с взет в заем капитал, не изменя с нищо обстоятелството, че му противостои класата на паричните капиталисти като отделен вид капиталисти, паричният капитал като самостоятелен вид капитал и лихвата като самостоятелна форма на принадлежащата стойност, съответстваща на този специфичен капитал.

Качествено лихвата е принадлежаща стойност, която се доставя просто от собствеността на капитала, която капиталът сам по себе си донася, макар че неговият собственик остава вън от процеса на възпроизводството, която следователно капиталът дава обособено от своя процес.

Количествено частта от печалбата, която образува лихвата, се представя така, като че ли тя е свързана не с промишления и търговския капитал като такъв, а с паричния капитал, и нормата на тази част от принадлежащата стойност, нормата на лихвата, или лихвеният процент, затвърдява това отношение. Защото, първо, лихвеният

процент — въпреки своята зависимост от общата норма на печалбата — се определя самостоятелно и, второ, подобно на пазарната цена на стоките, в противоположност на неуловимата норма на печалбата той се явява като устойчиво, при всички промени еднообразно, очевидно и винаги дадено отношение. Ако целият капитал се намираше в ръцете на промишлените капиталисти, не биха съществували нито лихвата, нито лихвеният процент. Самостоятелната форма, която количественото разделяне на брутната печалба приема, поражда качествено разделяне. Ако сравним промишления капиталист с паричния капиталист, първият се различава от втория само по предприемаческия доход като излишък на брутната печалба над средната лихва, която благодарение на лихвения процент се явява като емпирично дадена величина. Но ако, от друга страна, го сравним с промишления капиталист, който работи със собствен, а не с взет в заем капитал, последният капиталист се различава от него само като паричен капиталист, тъй като той слага лихвата в джоба си, вместо да я заплаща на друг. И в двата случая частта от брутната печалба, която се различава от лихвата, му се представя като предприемачески доход, а самата лихва — като принадлезна стойност, която капиталът сам по себе си дава и която следователно той би давал и без производително приложение.

По отношение на отделния капиталист това е практически правилно. От неговото усмотрение зависи дали той да даде своя капитал в заем като лихвоносен капитал или самостоятелно да увеличава неговата стойност, използвайки го като производителен капитал, като при това е безразлично дали даденият капитал още в своята изходна точка съществува като паричен капитал или пък ще трябва първа да се превърща в паричен капитал. Но в общ мащаб, т. е. приложено към целия обществен капитал — както това правят някои вулгарни икономисти, като дори го представят за основа на печалбата, — това е, разбира се, нелепо. Превръщането на целия капитал в паричен капитал, без да има хора, които да купуват и използват за увеличаване на стойността средства за производство, във формата на които съществува целият капитал с изключение на относително малка негова част, която съществува във вид на пари, е, разбира се, безсмислица. Още по-голяма несъобразност е да се приема, че на базата на капиталистическия начин на производство капиталът би носил лихва, без да функционира като производителен капитал, т. е. без да създава принадлезна стойност, от която лихвата представлява само една част; че капиталистическият начин на производство би могъл да върви по своя път без капиталистическо производство. Ако една прекомерно голяма част от капиталистите би пожелала да превърне своя капитал в паричен капитал,

като последствие от това би се явило чудовишно обезценяване на паричния капитал и чудовишно спадане на лихвения процент; мнозина биха се оказали веднага в невъзможност да живеят от своите лихви и по този начин биха били принудени отново да се превърнат в промишлени капиталисти. Но както вече казахме, за отделния капиталист това е факт. Ето защо, дори и да работи със собствен капитал, той по необходимост разглежда онази част от своята средна печалба, която е равна на средната лихва, като продукт на своя капитал като такъв, като продукт, който се получава независимо от процеса на производството; и в противоположност на тази част, която се е обособила във вид на лихва, той разглежда излишъка на brutната печалба над лихвата просто като предприемачески доход.

Четвърто: {Празно място в ръкописа}.

И така, оказва се, че онази част от печалбата, която функциониращият капиталист трябва да заплаща на онзи, който е само собственик на взетия в заем капитал, се превръща в самостоятелна форма на онази част от печалбата, която под названието лихва носи всеки капитал, безразлично дали е взет в заем или не. Величината на тази част зависи от размера на средния лихвен процент. Нейният произход сега се проявява само в това, че функциониращият капиталист, доколкото е собственик на своя капитал, не конкурира — поне активно — в определянето на лихвения процент. Чисто количественото деление на печалбата между две лица, които имат различни юридически титули върху нея, се е превърнало в качествено деление, което изглежда да произлиза от самата природа на капитала и печалбата. Защото, както видяхме, щом една част от печалбата изобщо приеме формата на лихва, разликата между средната печалба и лихвата, или излишъкът на печалбата над лихвата, се превръща в противоположна на лихвата форма, във формата на предприемачески доход. Тези две форми, лихвата и предприемаческият доход, съществуват само в своята противоположност. Следователно и двете се намират в известно съотношение не с принадлежната стойност, по отношение на която те са само части, фиксирани в различни категории, рубрики и наименования, а в съотношение една с друга. Тъй като едната част от печалбата се превръща в лихва, другата се явява във вид на предприемачески доход.

Под печалба ние разбираме тук постоянно средната печалба, тъй като тук за нас са съвсем безразлични отклоненията както на индивидуалната печалба, така и на печалбата в различните сфери на производството, т. е. различните изменения в разпределението на средната печалба, или на принадлежната стойност, свързани с конкурентната борба и с други обстоятелства. Това се отнася изобщо до цялото настоящо изследване.

И така, лихвата е, както я нарича Рамзей, чистата печалба, която принася собствеността върху капитала като такава било на този, който е само кредитор, който остава вън от процеса на възпроизводството, било на собственика, който сам производително прилага своя капитал. Но и на последния капиталът принася тази чиста печалба не като на функциониращ капиталист, а като на паричен капиталист, който е дал в заем своя собствен капитал като лихвоносен капитал на самия себе си като на функциониращ капиталист. Както превръщането на парите и изобщо на стойността в капитал е постоянен резултат на капиталистическия производствен процес, така и тяхното съществуване като капитал е постоянно предварително условие на капиталистическия производствен процес. Поради своята способност да се превръщат в средства за производство те постоянно командуват незаплатения труд и затова превръщат процеса на производството и обръщението на стоките в производство на принадлезна стойност за своя притежател. Следователно лихвата е само израз на това, че стойността изобщо — овестественият труд в неговата всеобща обществена форма, — че стойността, която в действителния производствен процес приема вида на средствата за производство, противостои като самостоятелна власт на живата работна сила и е средство за присвояване на незаплатен труд; и че тя е такава власт, защото противостои на работника като чужда собственост. От друга страна, обаче във формата на лихва тази противоположност спрямо наемния труд се заличава, защото лихвоносният капитал като такъв намира своята противоположност не в наемния труд, а във функциониращия капитал; капиталистът-кредитор като такъв пряко противостои на действително функциониращия в процеса на възпроизводството капиталист, а не на наемния работник, от когото именно въз основа на капиталистическото производство са експроприрани средствата за производство. Лихвоносният капитал е капиталът *като собственост* в противоположност на капитала *като функция*. Но докато капиталът не функционира, той не експлоатира работниците и не влиза в антагонизъм с труда.

От друга страна, предприемаческият доход се явява като противоположност не спрямо наемния труд, а само спрямо лихвата.

Първо: ако се приеме средната печалба за предварително дадена величина, то нормата на предприемаческия доход се определя не от работната заплата, а от лихвения процент. Тя ще бъде по-висока или по-ниска обратно пропорционално на лихвения процент⁷²⁾.

⁷²⁾ Печалбата на предприятието зависи от чистата печалба на капитала, а не последната от първата" (Ramsay, „An Essay on the Distribution of Wealth“, p. 214. У Рамзей чистата печалба е винаги = лихвата).

Второ: функциониращият капиталист изхожда в своята претенция за предприемаческия доход, а следователно и самият този доход, не от своята собственост върху капитала, а от функцията на капитала в противоположност на онази негова определена форма, когато той съществува като бездейна собственост. Това се проявява като непосредствено съществуваща противоположност в случаите, когато той оперира с взет в заем капитал, така че лихвата и предприемаческият доход се получават от две различни лица. Предприемаческата печалба възниква от функцията на капитала в процеса на възпроизводството, т. е. вследствие на операциите, на дейността, с помощта на които функциониращият капиталист обслужва тези функции на промишления и търговския капитал. Но да бъдеш представител на функциониращия капитал не е синекура, каквато е представителството на лихвоносния капитал. На базата на капиталистическото производство капиталистът управлява както процеса на производството, така и процеса на обръщението. Експлоатацията на производителния труд струва усилия независимо от това, кой се занимава с нея: дали сам капиталистът или други от негово име. По този начин предприемаческият доход в противоположност на лихвата му се представя като нещо независимо от собствеността върху капитала, по-скоро като резултат от неговата функция като несобственик, като *работник*.

Ето защо в неговата глава по необходимост възниква представата, че самият негов предприемачески доход не само не се намира в някаква противоположност спрямо наемния труд, не само не е просто незаплатен чужд труд, а, напротив, не е нищо друго освен *работна заплата*, заплата за надзор, wages of superintendence of labour, висока заплата, отколкото за обикновения наеман работник, 1) защото това е по-сложен труд, 2) защото той сам си плаща работната заплата. Обстоятелството, че неговата функция като капиталист се състои в това, да произвежда принадлежна стойност, т. е. незаплатен труд, и то при най-икономични условия, съвсем се засенчва за съзнанието от противоположността, че лихвата се получава от капиталиста, макар той и да не изпълнява никаква функция като капиталист, а да е само собственик на капитала, и че, напротив, предприемаческият доход се получава от функциониращия капиталист, макар той и да не е собственик на капитала, с който функционира. Поради противоположните форми на двете части, на които се разпада печалбата, т. е. принадлежната стойност, се забравя, че те и двете са само части от принадлежната стойност и че нейното разделяне нищо не може да измени нито в нейната природа, нито в нейния произход и в условията на нейното съществуване.

В процеса на възпроизводството функциониращият капиталист се явява по отношение на наемния работник като представител на

капитала като чужда собственост, а паричният капиталист, представен от функциониращия капиталист, взема участие в експлоатацията на труда. Обстоятелството, че активният капиталист само като представител на средствата за производството по отношение на работниците може да изпълнява своята функция, може да застави работниците да работят за него или да застави средствата за производство да функционират като капитал — това обстоятелство се забравя поради противоположността между функцията на капитала в процеса на възпроизводството и простата собственост върху капитала извън процеса на възпроизводството.

В действителност формата, която двете части от печалбата, т. е. от принадлежната стойност, приемат като лихва и предприемачески доход, не изразява отношение към труда, защото това отношение съществува само между него и печалбата, или по-точно принадлежната стойност, като сума, като цяло, като единство на тези две части. Отношението, в което се дели печалбата, и различните правни титули, въз основа на които става това разделяне, предполагат, че печалбата е вече готова, че тя вече съществува. Затова, ако капиталистът е собственик на капитала, с който той функционира, той слага в джоба си цялата печалба, или принадлежната стойност; за работника е съвсем безразлично дали капиталистът взема цялата печалба за себе си или трябва да изплаща част от нея на трето лице като на юридически собственик. По този начин основанията за разделянето на печалбата между двата вида капиталисти се превръща незабелязано в основания за съществуването на подлежащата на разделяне печалба, на принадлежната стойност, която капиталът като такъв извлича от процеса на възпроизводството независимо от каквото и да било по-нататъшно разделяне. От това, че лихвата противостои на предприемаческия доход, а предприемаческият доход — на лихвата, че и двете тези части противостоят една на друга, а не на труда, следва, че предприемаческият доход плюс лихвата, т. е. печалбата, т. е. в края на краищата принадлежната стойност, се основават — на какво? На това, че двете нейни части имат противоположни форми! Обаче печалбата се произвежда, преди да бъде извършено това разделяне, преди да може да става дума за него.

Лихвоносният капитал продължава да си остава капитал само доколкото дадените в заем пари действително се превръщат в капитал и доколкото се произвежда излишък, част от който е лихвата. Но това не изключва факта, че с него независимо от процеса на производството се среща свойството да принася лихви. И работната сила също така проявява своята способност да произвежда стойност само когато тя действа и се реализира в процеса на труда; но това не изключва факта, че тя сама по себе си, потенци-

ално, като способност, е дейност, която създава стойността, и като такава тя не възниква само от процеса, а, напротив, служи като предварително условие за процеса. Тя се купува като способност да създава стойност. Но тя може да бъде купена и не за да бъде заставена да работи производително, напр. за чисто лични цели, за слугуване и т. н. Така е и с капитала. Това е вече работа на заемополучателя дали да използва капитала като капитал, т. е. фактически да приведе в действие свързаното с него свойство да произвежда принадлезна стойност. Той заплаща и в двата случая принадлезната стойност, която сама по себе си, като възможност, се съдържа в стоката капитал.

Нека се спрем сега по-подробно върху предприемаческия доход. С това, че се фиксира моментът на специфичната обществена определеност на капитала при капиталистическия начин на производство — собствеността върху капитала, която притежава свойството да командува труда на други, — и поради това лихвата се явява като част от принадлезната стойност, която капиталът произвежда в тази връзка, другата част от принадлезната стойност — предприемаческият доход — се представя по необходимост в такъв вид, като че ли тя възниква не от капитала като капитал, а от процеса на производството независимо от неговата специфична обществена определеност, която като израз на лихва от капитала получи впрочем вече своя особен начин на съществуване. Но процесът на производството, отделен от капитала, е процес на труда изобщо. Промисленият капиталист, за разлика от собственика на капитала, се явява поради това не като функциониращ капитал, а като лице, което функционира дори независимо от капитала, само като носител на процеса на труда изобщо, като работник, и при това наемен работник.

Лихвата сама по себе си изразява именно съществуването на условията на труда като капитал в тяхната обществена противоположност спрямо труда, в тяхното претворяване в лична власт по отношение на труда и над труда. Сама по себе си тя изразява собственост върху капитала като средство за присвояване продукти на чуждия труд. Но тази характерна особеност на капитала е представена в лихвата като нещо такова, което принадлежи на капитала независимо от процеса на производството и което съвсем не е резултат на специфично капиталистическата определеност на самия този производствен процес. В лихвата тази характерна особеност на капитала е представена не в пряка противоположност спрямо труда, а, обратно, извън отношението към труда, само като отношение

на един капиталист към друг. С други думи, тя е представена като едно определение, чисто външно и безразлично за отношението на капитала към самия труд. По този начин в лихвата, в този особен вид на печалбата, в който антагонистичният характер на капитала придобива самостоятелен израз, той е изразен така, че този антагонизъм тук съвсем се заличава и става пълно абстрахиране от него. Лихвата е отношение между двама капиталисти, а не между капиталист и работник.

От друга страна, тази форма на лихвата придава на другата част от печалбата качествената форма на предприемаческия доход, и по-нататък — форма на плащане за надзор. Специалните функции, които капиталистът като такъв трябва да изпълнява и които се падат на него именно за разлика от работниците и в противоположност на работниците, се представят като чисто трудови функции. Той създава принадлежна стойност не защото работи *като капиталист*, а защото, въпреки своето качество на капиталист, той *също* работи. Затова тази част от принадлежната стойност вече не е принадлежна стойност, а нейна противоположност — еквивалент за вложен труд. Тъй като отчуждеността на капитала, неговата противоположност спрямо труда се пренася отвъд действителния процес на експлоатацията, а именно пренася се върху лихвоносния капитал, то самият този процес на експлоатация се представя само като процес на труда, в който функциониращият капиталист изпълнява само по-друга работа от работника. По този начин трудът по експлоатацията и експлоатираният труд стават тъждествени като труд. Трудът по експлоатацията е също така труд, както и трудът, който се подхвърля на експлоатация. Лихвата става обществена форма на капитала, но изразена в неутрална и индиферентна форма; предприемаческият доход става икономическа функция на капитала, но абстрахирана от определения капиталистически характер на тази функция.

При това в съзнанието на капиталиста става съвсем същото, както със споменатите във II отдел на тази книга основания за компенсация при изравняването на печалбата в средна печалба. В капиталистическия начин на представяне тези основания за компенсация, които влияят определящо върху разпределението на принадлежната стойност, се превръщат в причини за възникване и (субективни) основания за оправдаване на печалбата.

Представата за предприемаческия доход като възнаграждение за труда по надзора, която възниква от противоположността, съществуваща между предприемаческия доход и лихвата, намира по-нататъшна опорна точка в това, че една част от печалбата действително може да бъде обособена и действително се обособява като работна заплата, или по-точно обратното: че една част от работната

заплата на базата на капиталистическия начин на производство се представя като интегрална съставна част от печалбата. Тази част, както правилно беше открил още А. Смит, се явява в чист вид, самостоятелно и съвсем обособено, от една страна, от печалбата (като сума от лихвата и предприемаческия доход), от друга страна — от онази част от печалбата, която остава след спадането на лихвата като така наречен предприемачески доход — явява се във формата на заплата на управляващия в такива видове предприятия, чийто размер и пр. допуска достатъчно голямо разделение на труда, за да може да се установи специална работна заплата за управляващия.

Трудът по върховния надзор и ръководството по необходимост възниква навсякъде, където непосредственият процес на производството има вида на общественно-комбиниран процес, и не се явява като разединен труд на самостоятелните производители⁷³). Но неговата природа е двойка.

От една страна, във всички работи, в които сътрудничат много индивиди, общата връзка и единството на процеса по необходимост са представени от една управляваща воля и от функции, които не се отнасят до частичните работи, а до цялата дейност на работилницата, както е при диригента на един оркестър. Това е производителен труд, който трябва да се извършва при всеки комбиниран начин на производство.

От друга страна, ако съвсем оставим настрана търговския отдел, този труд по главния надзор по необходимост възниква при всички начини на производство, основани на противоположността между работника като непосредствен производител и собственика на средствата за производството. Колкото е по-голяма тази противоположност, толкова е по-голяма ролята на този върховен надзор над работниците. Ето защо тя достига своя максимум в системата на робството⁷⁴). Но той е необходим и при капиталистическия начин на производство, тъй като процесът на производството тук е едновременно и процес на потребление на работната сила от капиталиста. Точно така, както в деспотичните държави трудът по върховния надзор и всестранното вмешателство на правителството обхваща и двете страни: и изпълнението на общите работи, които произтичат от природата на всяко общество, и специфичните функции, които

⁷³) „Всяка нужда от надзор тук“ (при селянина-земевладелец) „е съвсем отстранена“ (*J. E. Cairnes*, „The Slave Power“. London, 1862, p. 48).

⁷⁴) „Ако естеството на работата изисква да се разпределят работниците“ (именно робите) „върху едно голямо пространство, то броят на надзирателите, а оттук и разходът за заплащането на труда, който се изисква за този надзор, трябва съответно да нараснат“ (*J. E. Cairnes*, „The Slave Power“. London, 1862, p. 44).

произтичат от противоположността между правителството и народните маси.

У античните писатели, които непосредствено са наблюдавали системата на робството, двете страни на труда по надзора са неразривно свързани в теорията, както е било и на практика — точно тъй, както и у съвременните икономисти, които считат капиталистическия начин на производство за абсолютен начин на производство. От друга страна, както сега ще покажа това с един пример, апологетите на съвременната система на робство по съвсем същия начин умеят да използват труда по надзора като основание за оправдаване на робството, както другите икономисти — за оправдаване системата на наемния труд.

Villicus във времето на Катон:

„Начело на робовладелското имение (familia rustica) стоеше управителят (villicus от villa*), който приемаше и издаваше, купуваше и продаваше, получаваше от владетеля инструкции и в негово отсъствие се разпореждаше и наказваше... Управителят се ползуваше, разбира се, с по-голяма свобода, отколкото останалите роби; в книгите на Магон се дава съвет да му се разрешава да встъпва в брак, да произвежда деца и да има свои собствени налични пари, а Катон съветва да го женят за управителката; само той е можел да се надява в случай на благонравно поведение да получи свобода от своя господар. Що се отнася до останалите роби, то те всички съставяха едно общо домакинство... Всеки роб, а също така и самият управител, получаваше своето продоволствие от господаря в определени срокове и в строго определен размер, като му се предоставяше да свързва сам вече двата края... Количеството на припасите се определяше съизмерно работата: затова напр. управителят, който изпълняваше по-лека работа, отколкото простите роби, получаваше и по-малко припаси“ (Mommson. „Römische Geschichte“, 2 Auflage, Bd. I, 1856, S. 809—8 0).

Аристотел:

„Ὁ γὰρ δεσπότης οὐκ ἐν τῷ κτᾶσθαι τοὺς δοῦλους, ἀλλ' ἐν τῷ χρῆσθαι δοῦλου“ („Защото господарят — капиталистът — „се проявява като такъв не в придобиването на роби“ — „в собствеността върху капитала, която дава властта да се купува труд, — а в използването на роби“ — в употребата на работници, в днешно време наемни работници, в процеса на производството.) „Ἐστὶ δὲ αὐτῇ ἡ ἐπιστήμη οὐδὲν μέγα ἔχουσα οὐδὲ σερμῶν“. („Но в тази наука няма нищо велико или възвишено“) „ὁ γὰρ τὸν δοῦλον ἐπιστάσθαι δεῖ ποιεῖν, ἐκείνου δὲ ταῦτα ἐπίστασθαι ἐπιτάττειν“. („Той трябва да умеє да заповядва това, което робът трябва да умеє да изпълни.“) („Διὸ δοοὶς ἐξουσία μὴ αὐτοῦς κηκοπᾶσθαι, ἐπίτροπος λαμβάνει ταυτὴν τὴν τιμὴν, αὐτοὶ δὲ πολιτεύονται ἢ φιλοσοφοῦσιν.“. („Когато господарите нямат нужда да се обременяват с това, тогава надзирателят поема върху себе си тази чест, а самите те се занимават с държавни работи и философствуват.“) (Aristoteles. „De republica“, Ed. Bekkeri, 1837, lib. I, 7).

Аристотел говори без заобикалки, че господството както в политическата, така и в икономическата област възлага на властниците функциите на господствуването, т. е. че те трябва следователно в

* — имение. *Ред.*

икономическата област да умеят да потребяват работната сила, и прибавя към това, че не трябва да се придава на труда по надзора голямо значение, предвид на което господарят, щом той е достатъчно състоятелен, предоставя на надзирателя „честта“ за тези грижи.

Трудът по ръководството и върховния надзор, доколкото не е особена функция, обусловена от природата на всеки комбиниран обществен труд, а произтича от противоположността между собственика на средствата за производство и собственика само на работната сила — при това безразлично дали последната се купува заедно със самия работник, както е при системата на робството, или самият работник продава своята работна сила и процесът на производството се явява поради това едновременно и процес на потребление на неговия труд от капитала, — тази функция, която възниква от поробването на непосредствения производител, често се изтъква като достатъчно основание за оправдаване на самото това отношение и експлоатацията, присвояването на чужд незаплатен труд, също тъй често се представя като работна заплата, която се полага на собственика на капитала. Но най-добре прави това един защитник на робството в Съединените щати, някой си адвокат О'Конор, в своята реч, произнесена на 19 декември 1859 г. на един митинг в Ню Йорк под знамето „Справедливост спрямо Юга“.

„И така, джентълмени — казал той при гръмки аплодисменти, — самата природа е предназначила негръта за това робско положение. Той е здрав и силен в работата; но природата, която му е дала тази сила, го е лишила както от умението да управлява, така и от желанието да се труди. (*Одобрения.*) Той е лишен и от едното, и от другото! И същата тази природа, която не го е надарила с воля за труд, му е дала господар, за да му наложи тази воля и да направи от него при тия климатически условия, за които той е създаден, полезен слуга както за самия себе си, така и за господаря, който го управлява. Аз твърдя, че няма нищо несправедливо в това, да се остави негрът в положението, в което го е поставила природата; няма нищо несправедливо в това, да му се даде господар, който да го управлява; и на негръта не се отнемат каквито и да било негови права, като се принуждава за това да работи и да доставя справедливо възнаграждение на своя господар заради труда и талантите, които той влага, за да го управлява и да го направи полезен както за самия себе си, така и за обществото“ [*New York Daily Tribune* ⁹⁹, 20 декември 1859, стр. 7 — 8].

И ето че наемният работник, подобно на роба, също трябва да има господар, който да го заставя да работи и да го управлява. А щом са предпоставени тези отношения на господство и подчинение, ще бъде напълно в реда на нещата наемният работник да бъде принуден да произвежда своята собствена работна заплата и свръх това още заплата за надзора, компенсацията за труда на господството и надзора над него, да бъде принуден

„да доставя справедливо възнаграждение на своя господар за труда и талантите, които той влага, за да го управлява и да го направи полезен както за самия себе си, така и за обществото“.

Трудът по върховния надзор и ръководството, доколкото той възниква от антагонистичния характер, от господството на капитала над труда и поради това е общ за всички начини на производство, основани, както и капиталистическото, върху класовата противоположност, този труд и в капиталистическата система непосредствено и неразривно е свързан с производителните функции, които се налагат от всеки комбиниран обществен труд на отделни индивиди като особен труд. Работната заплата на някой си *epitropos**, или *gégisseur*, както той е бил наричан във феодална Франция, се отделя напълно от печалбата и приема формата на работна заплата за квалифициран труд, щом предприятието достигне достатъчно големи размери, за да може да заплаща такъв управител (*manager*) — макар че това далеч още не довежда нашите промишлени капиталисти дотам, че да „се занимават с държавни работи и да философствуват“.

Че не промишлените капиталисти, а промишлените управители (*managers*) са „душата на нашата промишлена система“, беше забелязал още г. Юър⁷⁵). Що се отнася до търговската част на предприятието, то всичко необходимо по този въпрос е вече казано в предишния отдел.**

Самото капиталистическо производство е довело дотам, че труд по върховния надзор, напълно отделен от собствеността върху капитала, винаги има колкото щеш на улицата. Затова е станало безполезно този труд по върховния надзор да се изпълнява от капиталиста. Не е никак необходимо капелмайсторът да бъде собственик на инструментите на оркестъра; в неговата функция на диригент не влиза също така и задължението да има работа със „заплащането“ на другите музиканти. Кооперативните фабрики доказват, че капиталистът като деен участник в производството е станал също тъй излишен, както самият той в най-високата степен на своето развитие счита за излишен едрият земевладелец. Доколкото трудът на капиталиста не произтича от процеса на производството само като капиталистическо и следователно доколкото този труд не изчезва сам по себе си заедно с капитала; доколкото той не се ограничава само с функцията да експлоатира чужд труд; доколкото следователно той произтича от формата на труда като обществен, от комбинацията и кооперацията на мнозина за постигане на общ резултат, този труд е също така съвсем независим от капитала, както е независима от

* — управител. *Ред.*

⁷⁵) *A. Ure*. „*Philosophy of Manufactures*“. Tome I, Paris, 1836, p. 67—68, де този Пиндар на фабрикантите им показва в същото време, че повечето от тях нямат ни най-малка представа за механизма, който те прилагат.

** Виж настоящия том, стр. 310—311. *Ред.*

него и самата тази форма, щом веднаж тя е смъкнала от себе си капиталистическата черупка. Да се твърди, че този труд е необходим като капиталистически труд, като функция на капиталиста, значи само едно: че вулгарният икономист не може да си представи формите, които са се развили в недрата на капиталистическия начин на производство, като отделени и освободени от техния антагонистичен капиталистически характер. По отношение на паричния капиталист промишленият капиталист е работник, но работник като капиталист, т. е. като експлоататор на чужд труд. Заплатата, която той иска и получава за този труд, се равнява точно на присвоеното количество чужд труд и непосредствено зависи, щом като капиталистът е поел върху себе си необходимите грижи по експлоатацията, от степента на експлоатацията на този труд, а не от степента на напрежението, което му струва тази експлоатация и което той може срещу умерено възнаграждение да прехвърли върху един ръководител. След всяка криза в английските фабрични окръзи могат да се срещнат достатъчно бивши фабриканти, които срещу скромно възнаграждение завеждат фабриките, принадлежащи по-рано на самите тях, завеждат ги като управители, намиращи се на служба у новите притежатели, които често пъти са техни кредитори⁷⁶⁾.

Заплащането за управлението, с което се възнаграждават управителите както на търговските, така и на промишлените предприятия, се явява съвсем обособено от предприемаческия доход и в кооперативните фабрики на работниците, и в капиталистическите акционерни предприятия. Отделянето на заплащането за управлението от предприемаческия доход, което в други случаи е случайно, придобива тук постоянен характер. В кооперативната фабрика трудът по надзора губи своя антагонистичен характер, тъй като управителят се заплаща от работниците и не се явява по отношение на тях като представител на капитала. Акционерните предприятия, които се развиват заедно с кредита, проявяват изобщо тенденция все повече да отделят този труд по управлението като особена функция от владението на капитала, бил той собствен или взет в заем, точно така, както с развитието на буржоазното общество функциите на съдопроизводството и управлението се отделят от земевладението, чиито атрибути те бяха през феодалната епоха. Но когато, от една страна, на онзи, който е само собственик на капитала, на паричния капиталист, противостои функциониращият капиталист, а с развитието на кредита този паричен капитал сам приема обществен характер, концентрира

⁷⁶⁾ В един известен на мене случай след кризата от 1868 г. един фалирал фабрикант беше постъпил при своите бивши работници като платен наемен работник. След банкрута фабриката се пое от едно сдружение на работниците, а бившият притежател стана неин управител. — Ф. Е.

се в банките и се дава в заем от тях, а не от неговите непосредствени собственици; когато, от друга страна, лицето, което е само ръководител, без да владее капитала под какъвто и да било титул, нито заемообразно, нито по някакъв друг начин, изпълнява всички реални функции, които се полагат на функциониращия капиталист като такъв, тогава остава само служещият, а капиталистът като излишно лице изчезва от производствения процес.

От обнародваните отчети⁷⁷⁾ на кооперативните фабрики в Англия се вижда, че — след приспадането на възнаграждението на управителя, което съставлява част от вложения променлив капитал, точно тъй, както и заплатата на останалите работници — печалбата превишаваше средната печалба, макар че тези фабрики понякога плащаха по-висока лихва, отколкото частните фабрики. Причината за по-високата печалба се състоеше във всички тия случаи в по-голямата икономия при използването на постоянния капитал. Но нас ни интересува тук най-вече обстоятелството, че средната печалба (= лихвата + предприемаческия доход) фактически и осезателно се явява тук като величина, която е съвсем независима от заплащането за управлението. Тъй като печалбата тук е била по-голяма от средната печалба, то и предприемаческият доход е бил по-голям от обикновения.

Същото явление се наблюдава и в някои капиталистически акционерни предприятия, напр. в акционерните банки (Joint Stock Banks). „London and Westminster Bank“ изплати през 1863 г. 30% годишен дивиденд; „Union Bank of London“ и други — 15%⁰. Освен възнаграждението за управителите тук от brutната печалба се спада и лихвата, която се плаща за влоговете. Високата печалба се обяснява тук с това, че вложеният в предприятията капитал представлява незначителна величина в сравнение с влоговете. Например при „London and Westminster Bank“ вложеният капитал е бил в 1863 г. 1 000 000 ф. ст., а влоговете — 14 540 275 ф. ст. При „Union Bank of London“ вложеният капитал през 1863 г. е бил 600 000 ф. ст., а влоговете — 12 384 173 ф. ст.

Смесването на предприемаческия доход със заплащането за надзора или за управлението е възникнало първоначално от онази особена форма, която излишъкът на печалбата над лихвата приема в противоположност на лихвата. То се е развило по-нататък от апологетичния стремеж да се представи печалбата не като принадлежаща стойност, т. е. незаплатен труд, а като работна заплата на самия капиталист за влагания от него труд. Срещу това бе противопо-

⁷⁷⁾ Приведените тук данни от отчетите достигат най-много до 1864 г., тъй като текстът бе написан през 1865 г. — Ф. Е.

ставено от страна на социалистите искането печалбата да бъде фактически сведена до онова, за каквото тя теоретически се представяше, а именно само до заплата за надзора. И това искане, бидейки насочено против теоретична украса, беше толкова по-неприятно, колкото повече тази заплата за надзора с възникването на многобройната класа на промишлените и търговските управители⁷⁸⁾ получаваше, от една страна, свое определено равнище и своя определена пазарна цена и колкото повече тя, от друга страна, спадаше, както всяка заплата за квалифициран труд, във връзка с общото развитие, което намаляваше производствените разходи за специално обучената работна сила⁷⁹⁾. С развитието на кооперацията сред работниците и на акционерните предприятия сред буржоазията бе отнет и последният предлог за смесване на предприемаческия доход със заплащането за управлението и печалбата практически се показва такава, каквато безспорно тя беше теоретически: като чиста принадлежна стойност, стойност, за която не се заплаща еквивалентът, реализиран незаплатен труд; така че функциониращият капиталист действително експлоатира труда и плодът на неговата експлоатация, ако той работи с взет в заем капитал, се дели на лихва и предприемачески доход — излишъка на печалбата над лихвата.

На базата на капиталистическото производство възникват в акционерните предприятия нови мошеничества с плащането за управлението, наред с действителния управител и над него се появяват множество членове на управителни и на контролни съвети, за които управлението и контролът фактически служат само като предлог за ограбване на акционерите и за собствено обогатяване. По този въпрос се намират много интересни подробности в „The City or the Physiology of London Business; with Sketches on Change and the Coffee Houses“. London, 1845.

„Какво печелят банкерите и търговците от това, че участвуват в управлението на осем или девет различни компании, може да се види от следния пример: частният баланс на г. Тимоси Абрахам Къртис, представен след неговия фалит в

⁷⁸⁾ „Стопаните са също работници, както и надничарите. В това отношение техните интереси са същите, както и интересите на техните работници. Но те са и капиталисти или агенти на капиталистите и в това отношение техните интереси са рязко противоположни на интересите на работниците“ (*Hodgskin*. „Labour defended against the Claims of capital etc.“ London, 1825, p. 27).

„Широкото разпространение на образованието сред работниците-механици на тази страна, увеличавайки броя на специалистите, всекидневно намалява стойността на труда и на изкуството на почти всички стопани и предприемачи“ (стр. 30).

⁷⁹⁾ „Общото разклабване на условните прегради, увеличавашата се възможност да се получи образование има тенденция да понижи заплатата за квалифицирания труд, вместо да повдигне заплатата за неквалифицирания“ (*J. St. Mill*. „Principles of Political Economy“, 2nd ed. vol I, London, 1849, p. 479).

съда, показваше под рубриката „от директорство“ — 800—900 ф. ст. годишен доход. Тъй като г. Къртис беше директор на Английската банка и на Остиндийската компания, то всяко акционерно дружество считаше за чест да го привлече за директор* (стр. 81, 82).

Възнаграждението на директорите на такива дружества за всяко заседание, каквито стават ежеседмично, се равнява най-малко на една гвинея (21 марки). Пренията в търговския съд разкриват, че тази заплата за надзора обикновено е обратно пропорционална на труда по надзора, който действително се извършва от тези номинални директори.

Глава двадесет и четвърта

ПРОЯВЯВАНЕ НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ОТНОШЕНИЕ
ВЪВ ФОРМАТА НА ЛИХВОНОСЕН КАПИТАЛ

В лихвоносния капитал капиталистическото отношение достига своята най-проявена и най-фетишна форма. Тук имаме $P—P'$, пари, които произвеждат повече пари, имаме самонарастваща стойност без процеса, който свързва двата крайни пункта. В търговския капитал $P—C—P'$ имаме поне всеобщата форма на движението на капитала, макар че то не излиза от сферата на обръщението; затова печалбата се представя просто като печалба от отчуждаване, но все пак тя се представя като продукт на обществено *отношение*, а не просто като продукт на *вещ*. Формата на търговския капитал все пак представлява процес, единство на противоположни фази, движение, което се разпада на два противоположни акта, на покупка и продажба на стоки. В $P—P'$, във формата на лихвоносния капитал, това движение се заличава. Ако напр. 1000 ф. ст. се дават в заем от капиталиста и ако лихвеният процент е равен на 5%, то стойността на 1000 ф. ст. като капитал за 1 година $= K + Kz'$, където K е капиталът, а z' — лихвеният процент; следователно тук $5\% = \frac{5}{100} = \frac{1}{20}$, $1000 + 1000 \times \frac{1}{20} = 1050$ ф. ст. Стойността на 1000 ф. ст. като капитал $= 1050$ ф. ст., т. е. капиталът не е проста величина. Той е, *отношение* на величини, отношение на основна сума като дадена стойност към самата себе си като към самонарастваща стойност, като към такава основна сума, която е произвела принадлезна стойност. А ние вече видяхме, че капиталът като такъв се представя за всички активни капиталисти — безразлично дали функционират със

собствен или с взет в заем капитал — именно като такава непосредствено самонарастваща стойност.

$P-P'$: тук имаме първоначалната изходна точка на капитала, парите от формулата $P-C-P'$, сведени до двете крайни точки $P-P'$, където $P'=P+\Delta P$, пари, които създават повече пари. Това е първоначалната и всеобща формула на капитала, съкратена до едно безсмислено резюме. Това е готовият капитал, единство на процеса на производството и на процеса на обръщението, а затова е капитал, който в определени периоди от време донася определена принадена стойност. Във формата на лихвоносния капитал това се проявява непосредствено, без посредничеството на процеса на производството и процеса на обръщението. Капиталът се представя като тайнствен и самотворящ източник на лихвата, на своето собствено увеличение. *Вещта* (пари, стока, стойност) сега просто като вещь е вече капитал, а капиталът се представя просто като вещь; резултатът на целия процес на възпроизводството се представя като свойство, принадлежащо само по себе си на една вещь; от притежателя на парите, т. е. на стоката в онази нейна форма, в която тя във всяко време може да се разменя, зависи дали да ги изразходва като пари или да ги даде в заем като капитал. Ето защо в лихвоносния капитал се явява пред нас в чист, окончателно оформен вид, този автоматичен фетиш, самонарастващата стойност, парите, които раждат пари, и в тази форма той не носи вече никаква следа от своя произход. Общественото отношение е получило завършен вид като отношение на някаква вещь, парите, към самата себе си. Вместо действителното превръщане на парите в капитал тук имаме само безсъдържателната форма на това превръщане. Както в случая с работната сила, способността на парите да създават стойност, по-голяма стойност, отколкото онази, която се съдържа в самите тях, става потребителна стойност. Парите като такива потенциално представляват вече самонарастваща стойност и като такава те се дават в заем, което е формата на продажбата на тази своеобразна стока. Създаването на стойност, донасянето на лихва става също такава свойство на парите, каквото е свойството на крушовото дърво да дава круши. Като такава донасяща лихви вещь заемодавецът продава своите пари. Но не стига това. Както видяхме, дори действително функциониращият капитал се представя така, като че ли носи лихвата не като функциониращ капитал, а като капитал сам по себе си, като паричен капитал.

Преобръща се и следното отношение: лихвата, която не е нищо друго освен част от печалбата, т. е. от принадлежната стойност, която функциониращият капиталист изсмуква от работника, се представя сега, напротив, като собствен продукт на капитала, като нещо пър-

вично, а печалбата, която се е превърнала сега във формата на предприемачески доход — просто като аксесоар, като придатък, който се прибавя отвън в процеса на възпроизводството. Тук фетишната форма на капитала и представата за капитала-фетиш са готови. В *П — П'* имаме ирационалната форма на капитала, висшата степен на изопачаването и овеществяването на производствените отношения: лихвоносния образ, простиия образ на капитала, в който той се явява като предпоставка за своя собствен процес на възпроизводство; имаме пред себе си способността на парите, съответно на стоката, да увеличават своята собствена стойност независимо от възпроизводството — най-ярката форма на мистификацията на капитала.

За вулгарната политическа икономия, която се стреми да представи капитала като самостоятелен източник на стойността, на създаването на стойността, тази форма е, разбира се, истинска находка, форма, в която вече е невъзможно да се познае източникът на печалбата и в която резултатът на капиталистическия производствен процес, отделен от самия процес, придобива самостоятелно съществуване.

Капиталът само във формата на паричния капитал става стока, чието свойство да самонараства по стойност има определена цена, която във всеки конкретен случай се отбелязва чрез лихвения процент.

Като лихвоносен капитал и особено в своята непосредствена форма на лихвоносен паричен капитал (другите форми на лихвоносния капитал, които тук не ни интересуват, се извеждат от тази форма и я предполагат) капиталът придобива своята чиста фетишна форма: *П — П'* като субект, като вещ, която може да бъде продана. *Първо*, това става вследствие на постоянното му съществуване като пари, форма, в която се заличават всичките негови специфични черти и не се виждат неговите реални елементи. Защото парите са именно формата, в която се заличава разликата между стоките като потребителни стойности, а поради това и разликата между промишлените капитали, които се състоят от тези стоки и от условията за тяхното производство; парите са формата, в която стойността — а тук капиталът — съществува като самостоятелна разменна стойност. В процеса на възпроизводството на капитала паричната форма е преходна форма, само преходен момент. Напротив, на паричния пазар капиталът съществува винаги в тази форма. — *Второ*, произведената от капитала принадлежна стойност — тук пак във формата на пари — изглежда да му принадлежи като на такъв. Както растежът е присъщ на дърветата, така и раждането на пари (*τοκος**) изглежда като свойствено на капитала в тази му форма на паричен капитал.

* — раждане, родено; лихва. *Ред.*

В лихвоносния капитал движението на капитала е сведено до най-кратката формула; междинният процес е изпуснат и по този начин един капитал=1000 се фиксира като вещ, която сама по себе си е=1100 и в известен период от време се превръща в 1100, както виното, което е стояло известно време в избата, увеличава своята потребителна стойност. Капиталът е сега вещ, но като вещ той е капитал. В парите се е „вселила сега някаква сила“¹⁰⁰. Щом са дадени веднъж в заем или са вложени в процеса на възпроизводство (доколкото те освен предприемачески доход носят лихва на функциониращия капиталист като на свой притежател), по тях расте и денем, и нощем лихва независимо от това, дали те спят или бодърствуват, дали седят в къщи или странствуват. По този начин лихвоносният паричен капитал (а всеки капитал по своя стойностен израз е паричен капитал или се счита сега като израз на паричния капитал) осъществява сладките мечти на ония, които трупат съкровища.

Ето това срастване на лихвата с паричния капитал като в една вещ (както се представя тук производството на принадлежната стойност от капитала) занимава толкова силно Лутер в неговата наивна шумна кампания, насочена против лихварството. След като разказва, че би могло да се вземе лихва, ако ненавременното заплащане на дълга би нанесло загуба на заемодавеца, който от своя страна трябва да посреща платежи, или пък би го лишило от печалбата, която той би могъл да получи, като купеше напр. една градина, Лутер продължава:

„С това, че ти ги дадох в заем* (100-те гулдена), „ти ми причиняваш двойна загуба, защото тук аз не мога да платя, а там не мога да купя, и затова и в двата случая понасям загуба, което се нарича *duplex interesse, damni emergentis et lucri cessantis**. . . Като чули, че някой си Ханс с даването в заем сто гулдена претърпял загуба и иска справедливо обезщетение за тази загуба, те** използват този случай и на всеки сто гулдена прибавят по една сума, която покрива тази двойна загуба, а именно загубата, понесена от непосредственото на платежа и от изпуснатата покупка на градината, сякаш тези сто гулдена действително са се сраснали естествено с тази двойна загуба, така че, разполагайки със сто гулдена, те ги пускат в оборот и пресмятат при това и едната, и другата загуба, която всъщност не са понесли. . . Ето защо ти си лихвар, който с парите на ближния си се обезщетяваш за измислена от тебе загуба, която обаче никой не ти е причинил и която ти не можеш нито да докажеш, нито да изчислиш. Такава загуба юристите наричат по *verum, sed phantasticum interesse**** — загуба, която всеки си измисля по свое усмотрение. . .

И така, не трябва да се казва, че биха могли да произлязат загуби от това, че аз не бих могъл нито да платя, нито да купя. Това би значило *ex contingente necessarium*****, да се представя несъществуващото като нещо, което трябва да съще-

* — двойна вреда: причинена щета и изпуснатата облага. *Ред.*

** — алчните за пари хора. *Ред.*

*** — не истинска, а фантастична загуба. *Ред.*

**** — да правиш от случайното необходимо. *Ред.*

стива, да се превърща неизвестното в достоверно. Няма ли такова лихварство да погълне в няколко години целия свят?...

Случайна беда постига длъжника, въпреки неговата воля, той трябва да се справи, а в търговията е тръгнало иначе и дори наопаки; и ето че те откриват и измислят загуби от нуждаещия се ближен, искат по този начин да се напечелят и да забогатееят, за да могат в леност и безделие да волят за еметка на труда на другите разточителен и разпътен живот, без грижа, без риск и без никакви загуби; да седя до печката, след като предоставя на моите сто гулдена да печелят за мен в страната, и все пак, понеже тези пари са дадени в заем, да съм уверен, че те без всякакъв риск и грижа ще се върнат в кесията ми — драги мой, та кой не би пожелал това? (M. Luther. „An die Pfarrherrn wider den Wucher zu predigen etc.“ Wittemberg, 1540).

Представата за капитала като самовъпроизвеждаща се и нарастваща във възпроизводството стойност, като стойност, която вечно се запазва и нараства по силата на вроденото ѝ свойство — т. е. по силата на съкровено то свойство, за което говореха схоластиците, — тази представа е довела д-р Прайс до чудноватите измислици, които оставят далеч зад себе си всички фантазии на алхимиците; до измислиците, на които Пит обаче сериозно повярва и които той в своите закони за фонда за погашение¹⁰¹ превърна в съдебове, на които се крепи неговото финансово стопанство.

„Парите, които носят лихви на лихвите, растат отначало бавно; но тъй, като темпът на растежа постоянно се ускорява, то след известно време той става толкова бърз, че надминава всяко въображение. Един пени, даден в заем при раждането на нашия спасител при 5%, би нараснал сега заедно с лихвите на лихвите до сума, по-голяма от сумата, която би се съдържала в 150 милиона земни кълба, направени от чисто злато. Но същият този пени, даден в заем срещу проста лихва, би се увеличил в същото време само на 7 шилинга и 4½ пенса. До днешно време нашето правителство предпочиташе да подобрява своите финансии по втория начин, вместо да използва първия.“⁸⁰⁾

⁸⁰⁾ *Richard Price*: „An Appeal to the Public on the subject of the National Debt“, London, 1772 [p. 19]. Той казва следната смешна наивност: „Трябва да се вземат в заем пари срещу проста лихва за да се увеличат, като се дават в заем срещу сложна лихва“ (Виж *R. Hamilton*: „An Inquiry into the Rise and Progress of the National Debt of Great Britain“, 2nd ed. Edinburgh, 1814 [p. 133]). Ако е така, то заемите биха били изобщо и за частните лица най-сигурното средство за забогатяване. Но ако аз взема в заем напр. 100 ф. ст. срещу 5% годишна лихва, то в края на годината трябва да заплатя 5 ф. ст., и ако приемем, че този заем е сключен за 100 милиона години, то в този промеждутък от време аз мога да давам ежегодно в заем все същите 100 ф. ст. и точно така всяка година трябва да заплащам по 5 ф. ст. Така че аз никога не ще бъда в състояние, след като съм взел 100 ф. ст., да дам в заем 105 ф. ст. Но от кой източник трябва да заплащам тези 5%? От нови заеми или ако съм държава, от данъците. Но ако промишленият капитал взема пари в заем, то при печалба напр. от 15% той ще трябва 5% да заплаща като лихва, 5% — да консумира (макар че апетитът му нараства заедно с дохода) и 5% — да капитализира. И така, налага се да се приеме печалба от 15%, за да могат постоянно да се плащат 5% като лихва. Ако процесът се продължи, то нормата на печалбата ще спадне вследствие на изложените вече причини, напр. от 15% на 10%. Но Прайс съвсем забравя, че лихвеният процент, равен на 5%, пред-

Още по-високо хвърчи той в своите „Observations on reverſionary payments etc“. London 1772:

„1 шилинг, даден в заем при раждането на спасителя“ (т. е. вероятно в храма ерусалимски) „срещу 6% с лихви на лихвите, би нараснал до една сума, по-голяма, отколкото би могла да се помести в цялата слънчева система, превърната в кълбо, диаметърът на което би се равнявал на диаметъра на орбитата на Сатурн“. — „Ето защо държавата никога не трябва да изпада в затруднено положение, тъй като с помощта на най-дребните спестявания тя може да изплати най-големите дългове в такъв кратък срок, както това налагат нейните интереси“ (стр. XIII, XIV).

Какъв мил теоретичен увод към английския държавен дълг!

Прайс просто се е заслепил от чудовищността на числото, което възниква от геометрическата прогресия. Тъй като той е разглеждал капитала, без да взема под внимание условията на възпроизводството и на труда, разглеждал го е като самодееен автомат, като просто самоувеличаващо се число (точно както Малтус разглеждаше хората в своята геометрическа прогресия¹⁰²), то той си е въобразил, че е открил закона за нарастването на капитала във формулата $s = c(1+z)^n$, където s = сумата на капитала + лихвите на лихвите, c = авансирания капитал, z = лихвения процент (изразен в съответните части от 100), а n е редицата от години, в продължение на които протича процесът.

Пит съвсем сериозно приема мистификацията на д-р Прайс. В 1786 г. палатата на общините постановила да се съберат чрез облагане на населението 1 милион ф. ст. за нуждите на държавния дълг. Според Прайс, в когото вярвал Пит, не можело да има нищо подобро от това, разбира се, да се обложи народът с данък, за да се „натрупа“ получената чрез този метод сума и по този чудесен начин чрез тайнството на сложната лихва да се избавят от държавния дълг. Скоро след това решение на палатата на общините последвал един внесен от Пит закон, който постановил да се натрупват по 250 000 ф. ст. дотогава,

„докато образуваният по този начин фонд ще дава заедно с освободилите се пожизнени ренти 4 000 000 ф. ст. годишно“ (Act 26, Georg III, стр. 31¹³⁸).

В своята реч от 1792 г., в която предлага да се увеличи сумата, която постъпва във фонда за погасяване на дълговете, Пит измежду причините за търговското превъзходство на Англия посочва машините, кредита и т. н., но като

полага норма на печалбата от 15%, и го оставя същия и при натрупването на капитала. Той изобщо не се интересува от действителния процес на натрупването, неговата работа е само да дава пари в заем, за да се връщат те обратно с лихви на лихвите. Как става това, за него е безразлично, защото нали това е вроденото свойство на лихвоносния капитал.

„най-широко действаща и постоянна причина — натрупването. Този принцип е напълно развит и достатъчно разяснен в съчинението на Смит, на този гений... Това натрупване на капиталите би било осъществено, ако се отделяше поне част от годишната печалба, за да се увеличи основната сума, която, при условие че се употреби по същия начин и през следващата година, би давала постоянна печалба.“

По този начин, с помощта на д-р Прайс, Пит превръща Смитовата теория за натрупването в теория за обогатяване на народа чрез натрупване на дългове и идва до приятното безкрайно нарастване на заемите и на заемите за изплащане на заемите.

Още у Джозая Чайлд, бащата на съвременните банкери, ние намираме, че 100 ф. ст. с 10% биха произвели за 70 години с лихви на лихвите 102 400 ф. ст. („Traité sur le commerce etc. par J. Child, traduit etc.“. Amsterdam et Berlin, 1754, p. 115). Написано през 1669 г.

Как възгледът на д-р Прайс несъзнателно се промъква у съвременните икономисти, се вижда от следното място от „Economist“ :

„Капиталът със сложна лихва за всяка част от спестения капитал е до такава степен всепоглъщащ, че цялото богатство на света, от което произхожда доходът, вече отдавна се е превърнало в лихва на капитала... Всяка рента означава сега плащане на лихвите на капитала, който е бил вложен по-рано в земята“ („Economist“, 19 юли 1851 г.).

На капитала в неговото качество на лихвоносен капитал принадлежи цялото богатство, което изобщо може да бъде произведено, и всичко, което той е получавал досега, са само разсрочените платежи на неговия всепоглъщащ апетит. Според законите, които му са вродени, на него принадлежи всичкият принадлеен труд, който човешкият род би могъл някога да произведе. Молох.¹⁰⁴

В заключение още следната галиматия на „романтичния“ Мюлер :

„Описаното от д-р Прайс чудовишно нарастване на лихвите върху лихвите, или нарастването на самоускоряващите се сили на хората, предполага, за да оказва това необичайно действие, съществуването на един неизменен или ненарушим еднообразен ред в течение на много столетия. Щом капиталът се раздробява, разделя се на много отделни продължаващи да растат кънове. общият процес на натрупване на сили започва отново. Природата е разпределила нарастването на силите на периоди приблизително от по 20—25 години, колкото се падат средно на всеки отделен работник (!) След изтичането на това време работникът оставя своя жизнен път и трябва да предаде на нов работник капитала, получен посредством лихвите върху лихвите от труда, в повечето случаи да го разпредели между няколко работници или деца. Тези последните, преди да започнат да извличат собствени лихви върху лихвите от предадения им капитал, трябва да се научат да вдъхват в него живот и да го прилагат. По-нататък, една огромна маса от капитал, който гражданското общество придобива дори и в най-неспокойните обществени организации, се натрупва постепено в течение на дълги години и не се употребява непосредствено за разширение на труда, а, напротив, щом се образува една значителна сума, под названието заем тя се предава на някой друг индивид, на друг работник, на някоя банка, на държавата, след което заемополучателят, привеждайки капитала в действително движение, получава от него лихви на лихвите и лесно може да поеме за-

дължението да плаща на заемодавеца проста лихва. Най-сетне, на неимоверно бързото нарастване на силите на хората и на техния продукт, което е възможно при условие, че проявява своето действие само законът за производството или спестовността, противодействува законът за потреблението, желанията и разточителността“ (A. Müller, „Elemente der Staatskunst“, 1809, Theil III, S. 147—149).

Невъзможно е в няколко реда да се натрупат повече чудовищни глупости. Без да говорим за забавното смесване на работника с капиталиста, на стойността на работната сила с лихвата за капитала и т. н., самото вземане на лихва на лихвата трябва да се обясни с това, че капиталът се дава в заем с цел да донесе лихви на лихвите. Методът на нашия Мюлер е характерен за романтиката във всички професии. Нейното съдържание е съставено от изтъркани предубеждения, заимствувани от най-повърхностната привидност на нещата. А после това лъжливо и банално съдържание трябва да се „възвиси“ и поетизира чрез мистифициращ начин на излагане.

Процесът на натрупване на капитала може само дотолкова да бъде изобразен като натрупване на лихви върху лихвите, доколкото може да се нарече лихва онази част от печалбата (принадената стойност), която се превръща обратно в капитал, т. е. служи за изсмукване на нов принадлеен труд. Обаче:

1) Ако се абстрахираме от всички случайни нарушения, по-голямата част от наличния капитал постоянно повече или по-малко се обезценява в течение на процеса на възпроизводството вследствие на това, че стойността на стоките се определя не от онова работно време, което първоначално струва тяхното производство, а от работното време, което струва тяхното възпроизводство, а то постоянно се намалява вследствие на развитието на обществената производителна сила на труда. Ето защо на по-високо стъпало на развитие на обществената производителност целият наличен капитал се явява не като резултат на един продължителен процес на натрупване на капитала, а като резултат на сравнително кратък период на възпроизводството⁸¹⁾.

2) Както беше показано в III отдел на тази книга, нормата на печалбата спада с нарастването на натрупването на капитала и със съответното на него увеличение на производителната сила на обществения труд, което се изразява именно в растящото относително намаление на променливата част на капитала в сравнение с постоянната. Ако постоянният капитал, привеждан в движение от един работник, се удесетори, то за да се получи същата норма на печалбата, добавъчното работно време би трябвало да се удесетори и скоро за това не би стигнало цялото работно време и целите 24 часа на

⁸¹⁾ Виж Мил и Кери, както и дължация се на неразбиране коментар към това на Рошер¹⁰⁶.

денонощието, дори ако капиталът ги присвояваше изцяло. Обаче в основата на прогресията на Прайс и изобщо в основата на „всепоглътщия капитал със сложни лихви“ лежи представата, че нормата на печалбата не спада⁸²⁾.

Тъждеството между принадлежната стойност и принадлежния труд поставя качествена граница за натрупването на капитала: *целия работен ден*, даденото развитие на производителните сили и на населението, което ограничава броя на работните дни, които могат да бъдат едновременно експлоатирани. Но ако, напротив, принадлежната стойност се взема в ирационалната форма на лихва, то границата става изключително количествена и натрупването на капитала надминава всяко въображение.

Но в лихвоносния капитал представата за капитала-фетиш е завършена; представата, която приписва на натрупания продукт на труда, който при това е още и фиксиран във формата на пари, силата да произвежда принадлежна стойност в геометрична прогресия, да я произвежда с помощта на някакво вродено тайно свойство, чисто автоматично, така че този натрупан продукт на труда по мнението на „Economist“ отдавна вече е дисконтирал всички богатства на света за всички времена — дисконтирал е всички богатства като такива, които по право му принадлежат и му се полагат. Продуктът на миналия труд, даже самият минал труд, тук вече сам по себе си съдържа част от настоящия или бъдещ жив принадлежен труд. Но ние, напротив, знаем, че всъщност запазването, а дотождката и възпроизводството на стойността на продуктите на миналия труд, е само резултат на неговия контакт с живия труд; и, второ, че господството на продуктите на миналия труд над живия принадлежен труд продължава тъкмо само дотогава, докато се запазва капиталистическото отношение — определеното социално отношение, при което миналият труд самостоятелно противостои на живия труд и го подчинява на себе си.

⁸²⁾ „Ясно е, че никой труд, никоя производителна сила, никой талант и изкуство не могат да задоволят всепоглътщите претенции на сложната лихва. Но всяко спестяване се образува от дохода на капиталиста и затова тези претенции действително се предявяват постоянно и производителната сила на труда никога не ги задоволява. Ето защо създаването донякъде равновесие постоянно се нарушава“ („Labour Defended against the Claims of Capital“ [London, 1825], p. 23 — Книгата на Ходскин).

Глава двадесет и пета

КРЕДИТ И ФИКТИВЕН КАПИТАЛ

Подробният анализ на кредита и на оръдията, които той си създава (кредитни пари и др.), не влиза в нашия план. Тук следва да се отбележат само няколко малко на брой точки, необходими за характеристиката на капиталистическия начин на производство изобщо. При това ще имаме работа само с търговския и банкерския кредит. Връзката между развитието на този кредит и това на обществения кредит остава извън нашето разглеждане.

Аз вече показах („Капиталът“, кн. I, гл. III, 3, b) по какъв начин от простото стоково обръщение се развива функцията на парите като платежно средство и заедно с това отношението на кредитор и длъжник между производителите на стока и търговците на стока. С развитието на търговията и на капиталистическия начин на производство, което произвежда само с оглед на обръщението, тази естествена основа на кредита се разширява, получава всеобщо значение, развива се. Общо взето, парите функционират тук само като платежни средства, т. е. стоката се продава не срещу пари, а срещу писмено обещание за изплащане на определен падеж. Всички платежни задължения от този род можем за краткост да подведем под общата категория на полиците. Такива полици до изтичането на техния срок и до настъпването на деня на плащането сами на свой ред се обръщат като платежно средство; те именно образуват същинските търговски пари. Доколкото те в края на краищата се погасяват помежду си при уравниване на вземанията и задълженията, те функционират абсолютно като пари, тъй като в такъв случай не се извършва тяхното заключително превръщане в пари. Както тези взаимни авансирания между производителите и търговците образуват същинс-

ката основа на кредита, така и средството на тяхното обръщение, полицата, образува основата на същинските кредитни пари, на банкнотите и т. н. Последните имат за основа не паричното обръщение, било то металически или държавни книжни пари, а обръщението на полиците.

W. Leatham (банкер от Йоркшир): „*Letters on the Currency*“, 2nd ed., London, 1840:

„Аз считам, че общата сума на полиците за цялата 1839 г. е възлязла на 528 493 842 ф. ст.“ (той определя сумата на чуждестранните полици на около 1/5 от общото количество), „а сумата на полиците, които едновременно са се обръщали през същата година, на 132 123 460 ф. ст.“ (стр. 56). — „Полиците са съставна част на обръщението, която по размери превишава всички останали части, взети заедно“ (стр. 3). — „Тази колосална надстройка от полици лежи (!) върху базата, образувана от сумата на банкнотите и златото; и ако в хода на събитията тази база твърде много се стесни, здравината на надстройката и дори нейното съществуване се излага на опасност“ (стр. 8). — „Ако се оцени цялото обръщение“ (той подразбира банкнотите) „и сумата на задълженията на всички банки, за които може да се поиска незабавно плащане в брой, то според монте пресмятания ще се получи една сума от 153 милиона, превръщането на която в злато може да бъде поискано съгласно закона, а при това за покриването на тези искания се намира в наличност злато за 14 милиона“ (стр. 11). — „Полиците не могат да се поставят под контрол, освен ако създадем пречки на възникването на излишни пари и на нисък лихвен процент или дисконт, който поражда част от полиците и насърчава тяхното голямо и опасно разпространение. Невъзможно е да се установи колко полици са възникнали от действителни сделки, напр. от действителни покупки и продажби, и каква част от тях е изкуствено създадена (fictitious) и се състои само от фиктивни полици, т. е. когато се издава една полица, за да се замени друга текуща полица преди нейния падеж, и по този начин се създаде фиктивен капитал чрез създаването на чисти средства за обръщение. Аз зная, че през времена на изобилни и евтини пари тази практика достига огромни размери“ (стр. 43, 44). — *J. W. Bosanquet*: „*Metallic, Paper and Credit Currency*“. London 1842: „Сумата на платежите, които се извършват в клиринговата палата“ (където лондонските банкери си разменят взаимно подлежащите на изплащане чекове и полици, на които е настъпил падежът), „възлиза всеки работен ден средно на повече от 3 милиона ф. ст., а необходимият за тази цел ежедневен паричен запас — на не много повече от 200 000 ф. ст.“ (стр. 86). {През 1889 г. общият оборот на клиринговата палата възлезе на 7618 3/4 милиона ф. ст., или, при кръгло 300 работни дни, средно по 25 1/5 милиона ежедневно. — *Ф. Е.*} „Полиците са независимо от парите безспорно средство за обръщение (currency), доколкото те прехвърлят собственост от ръка на ръка чрез джирсоване“ (стр. 92—93). — „Може да се приеме, че всяка, намираща се в обръщение, полица носи средно по две джира и че следователно всяка полица, преди да изтече нейният срок, погасява средно два платежа. При това условие само благодарение на джирата е била прехвърлена в течение на 1839 г. от ръка на ръка с помощта на полици собственост на сума, двойно по-голяма от 528 милиона, т. е. 1056 милиона ф. ст., или повече от 3 милиона ежедневно. Затова може с увереност да се твърди, че полиците и влоговете, взети заедно, чрез прехвърляне на собственост от ръка на ръка и без помощта на парите изпълняват парични функции на сума не по-малко от 18 милиона ф. ст. ежедневно“ (стр. 93).

За кредита изобщо Тук казва следното:

„В своя най-прост израз кредитът представлява добре или зле обосновано доверие, по силата на което едно лице доверява на друго известна сума капитал в

пари или в стоки, оценени на известна парична стойност, която сума винаги подлежи на връщане след изтичането на определен срок. Ако капиталът се дава в заем във вид на пари, т. е. във вид на банкноти, или чрез кредитиране в брой, или чрез нареждане до някой кореспондент, то за използването на капитала допълнително се прибавят толкова и толкова процента върху подлежащата на връщане сума. А при отпускането на кредит в стоки, паричната стойност на които се установява от участващите в сделката и предаването на които означава продажба, установената сума, която трябва да бъде заплатена, включва в себе си възнаграждение за използването на капитала и за риска, който се поема до изтичането на срока. За такива кредити се издават обикновено писмени платежни задължения с определен срок на плащането. И тези прехвърляеми задължения или промеси съставляват средството, с помощта на което заемодавците, ако им се представя случай да употребят своя капитал във формата на пари или на стоки, в повечето случаи се оказват в състояние още преди изтичането на срока на тези полици по-изгодно да вземат в заем или да купят, тъй като техният собствен кредит се заздравява чрез кредита на втория подпис върху полицата“ („Inquiry into the Currency Principle“, p. 87).

Ch. Coquelin : *Du Crédit et des Banques dans l'Industrie*“, „Revue des deux Mondes“¹⁰⁶, 1842, т. XXXI [p. 797]: „Във всяка страна повечето от кредитните сделки се извършват в самата сфера на промишлените отношения... Производителят на суровини ги авансира на фабриканта, който ги преработва, и получава от него платежни задължения с определен срок на плащането. След като изпълни своя дял от работата, фабрикантът на свой ред при подобни условия авансира своя продукт на друг фабрикант, който трябва да го подхвърли на по-нататъшна преработка, и по този начин кредитът се разпростира все по-нататък от едно лице на друго чак до потребителя. Търговецът на едро авансира стока на търговеца на дребно, а самият той получава стоката на кредит от фабриканта или посредника. Всеки взема в заем с едната ръка и дава в заем с другата понякога пари, но много по-често продукти. По този начин се осъществява в промишлените отношения един непрекъснат обмен на заеми, които се комбинират и кръстосват във всички направления. Именно в умножаването и растежа на тези взаимни заеми се състои развитието на кредита и тук е истинското седалище на неговото могъщество.“

Другата страна на кредита се отнася към развитието на търговията с пари, която в капиталистическото производство върви, разбира се, успоредно с развитието на стоковата търговия. В предишния отдел (гл. XIX) ние вече видяхме как в ръцете на търговците на пари се концентрира съхраняването на принадлежащите на търговците резервни фондове, техническите операции по приемането и изплащането на пари, по международните плащания, а заедно с това и търговията с кюлчета. Във връзка с тази търговия с пари се развива другата страна на кредитното дело — управлението на лихвоносния капитал или на паричния капитал като специална функция на търговците на пари. Вземането и даването в заем на пари става тежен специален занаят. Търговците на пари се явяват като посредници между действителния кредитор и онзи, който търси в заем паричен капитал. Общо казано, банкерското дело в това отношение се състои в това, да концентрира предлагания в заем паричен капитал на големи маси в своите ръце, така че срещу промишлените и търговските капиталисти вместо отделното предлагащо заем лице

да се явят bankerите като представители на всички лица, които дават в заем пари. Те стават общи управители на паричния капитал. От друга страна, по отношение на всички заемодавци те концентрират заемотърсачите, тъй като те вземат в заем за целия търговски свят. От една страна, банката представлява централизация на паричния капитал, на кредиторите, а от друга — централизация на получаващите заеми. Общо взето, нейната печалба се състои в това, че тя получава в заем при по-ниски лихви, а дава в заем при по-високи.

Заемният капитал, с който разполагат банките, се стича в тях по разнообразни пътища. Преди всичко, тъй като те са касиери на промишлените капиталисти, в техните ръце се концентрира паричният капитал, който всеки производител и търговец пази като резервен фонд или който се стича към него по платежи. Тези фондове се превръщат по този начин в заемен паричен капитал. Чрез това резервният фонд на търговския свят се свежда до необходимия минимум, тъй като той се концентрира като обществен, и една част от паричния капитал, която иначе би бездействувала като резервен фонд, се дава в заем, функционира като лихвоносен капитал. Второ, заемният капитал на банките се образува от влоговете на паричните капиталисти, които предоставят на банките да ги дават в заем. С развитието на банковата система, а именно щом банките започнат да плащат лихви за влоговете, в тях се влагат освен това паричните спестявания и временно незаетите пари на всички класи. Дребни суми, които сами по себе си не са способни да действуват като паричен капитал, се обединяват в големи маси и по този начин нарастват като парична сила. Това събиране на дребни суми като особен резултат от банковата система трябва да се различава от нейната посредническа роля между същинските парични капиталисти и заематели. Най-сетне, в банките се депозират и доходите, предназначени да се консумират само постепенно.

Кредитирането (тук става дума само за същинския кредит) се извършва чрез сконтиране на полиците — превръщането им в пари преди изтичането на техния срок — и чрез отпускане на заеми в различни форми: пряк заем срещу личен кредит, ломбардни заеми срещу залог на лихвоносни книжа, държавни ценни книжа, всякакъв вид акции, но особено чрез заеми срещу товарителници, докови ванти и други достоверни документи за правособственост върху стоки, срещу влогове и др.

А кредитът, който се отпуска от банкера, може да бъде даден в различни форми, напр. в полица срещу други банки, в чекове срещу тях, чрез откриване на кредит от същия вид, най-сетне — при банки, които имат право да издават банкноти — чрез собствените

банкноти на банката. Банкнотата не е нищо друго освен полица срещу банкера, срещу която предявителят във всяко време може да получи пари и с която банкерът замества частните полици. Последната форма на кредита изглежда за профана особено поразителна и важна, първо, защото този род кредитни пари преминават от простото търговско обръщение в общото обръщение и тук функционират като пари; а също и защото в повечето страни главните банки, които издават банкноти, представлявайки удивителна смесица между национална банка и частна банка, всъщност имат зад гърба си националния кредит, а техните банкноти са в по-голяма или по-малка степен законно платежно средство; защото тук става явно, че именно кредитът е онова, с което търгува банкерът, тъй като банкнотата е само един кредитен знак, който се намира в обръщението. Но банкерът търгува с кредита и във всички други форми, дори когато дава в заем в брой депозирани при него пари. Всъщност банкнотата представлява само монетата на едрата търговия, а най-важно значение за банките винаги имат влоговете. Най-доброто доказателство за това ни дават шотландските банки.

За нашите цели не е необходимо да разглеждаме по-подробно отделните видове кредитни учреждения, както и отделните форми на самите банки.

„Банкерското дело... може да бъде разделено на два вида операции: ... 1) Да се събира капитал от ония, които не намират за него непосредствено приложение, и да се разпределя или предава на ония, които могат да го приложат. 2) Да се приемат влогове от доходите на своите клиенти и да им се изплащат суми, необходими за разходи за средства за потребление. Първото е обръщение на капитал, последното — обръщение на средства за обръщение (currency)*. — Първият род операции представлява съсредоточаване на капитала, от една страна, и неговото разпределяне, от друга; вторият — регулиране на обръщението за местните нужди на окръга.“ — *Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle“, p. 36, 37. Към това място ще се върнем в гл. XXVIII.*

„Reports of Committees“, vol. VIII. „Commercial Distress“, vol. II, part I, 1847—1848. Протоколи по показанията. — (По-нататък се цитират като „Commercial Distress“ 1847—1848.¹⁰⁷ В четиридесетте години при сконтирането на полици в Лондон са били приемани в безброй много случаи вместо банкноти полици от една банка срещу друга със срок 21 дена. (Показание на Дж. Пийз, провинциален банкер, № 4636 и 4645.) Според същия отчет банкерите имали навик, щом парите станат оскъдни, редовно да плащат на своите клиенти с такива полици. Ако получателят искал да има банкноти, той трябвало отново да сконтира тази полица. По този начин банките придобили един вид привилегията да създават пари. Господата Джонс;

* Вж. настоящия том, стр. 471 *Ред.*

Лойд и К^о се разплащали по този начин „от незапомнени времена“, щом парите ставали оскъдни и лихвеният процент надвишавал 50%. Клиентът охотно приемал такива банкови полици, защото полиците на фирмата Джонс, Лойд и К^о по-лесно можели да бъдат сконтирани, отколкото неговите собствени; при това тези полици често пъти минавали през 20—30 ръце (пак там, № 901—904, 905, 992).

Всички тия форми служат за това, да направят прехвърляемо правото за получаване на платежа.

„Едва ли ще се намери поне една форма на кредита, при която да не е ставало нужда от време на време той да изпълнява функцията на пари; все едно дали тази форма е банката, полища или чек, процесът си остава по същество един и същ и резултатът си остава по същество един и същ.“ — *Fullarton*. „On the Regulation of Currencies“, 2nd ed., London, 1845, p. 38. — „Банкнотите са разменни пари на кредита“ (p. 51).

Следното е взето от книгата на *J. W. Gilbert*. „The History and Principles of Banking“, London, 1834:

„Капиталът на една банка се състои от две части — инвестиран капитал (*invested capital*) и банков капитал (*banking capital*), който е взет в заем“ (стр. 117). „Банковият, или взетият в заем, капитал се получава по три начина: 1) чрез приемане на влогове, 2) чрез издаване на собствени банкноти, 3) чрез издаване на полици. Ако някой се съгласи да ми даде в заем даром 100 ф. ст. и аз дам в заем тези 100 ф. ст. на някой друг срещу 4%, то тази сделка ще ми донесе в края на годината 4 ф. ст. печалба. По същия начин, ако някой се съгласи да приеме моето платено обещание (*I promise to pay* — аз обещавам да заплатя — е обичайната формула на английските банкноти), да ми го върне в края на годината и да ми заплати за това 4%, тъй както ако му бях дал в заем 100 ф. ст., то от тази сделка аз ще получа 4 ф. ст. печалба; и също така, ако някой човек от малко провинциално градче ми донесе 100 ф. ст. при условие да заплатя тази сума след 21 дни на трето лице в Лондон, то всяка лихва, която успее да изкарам от тези пари през междинното време, ще бъде моя печалба. Такава е фактическата същност на операциите на една банка и на начина, по който се създава банковият капитал чрез влогове, банкноти и полици“ (стр. 117). „Печалбата на банкера е по общо правило пропорционална на сумата на получения от него в заем, или на банковия капитал. За да се определи действителната печалба на една банка, необходимо е да се приспадне от brutната печалба лихвата за основния капитал. Остатъкът ще съставлява банковата печалба“ (стр. 118). „*Заемите, които банкерите отпускат на своите клиенти, се извършват с парите на други хора*“ (стр. 146). „Именно банкерите, които не издават банкноти, създават банков капитал чрез сконтиране на полици. Те увеличават своите влогове чрез своите сконтни операции. Лондонските банкери сконтират полиците само на ония фирми, които имат при тях текуща сметка“ (стр. 119). „Една фирма, която сконтира полици при своята банка и плаща лихви върху цялата сума на тези полици, трябва да остави поне част от тази сума в ръцете на банката, без да получава за нея лихви. По този начин банкерът получава за дадените от него в заем пари по-висока лихва, отколкото е текущата, и си създава банков капитал посредством остатъка, който остава в неговите ръце“ (стр. 119—120).

Относно икономията на резервните фондове, влоговете, чековете:

„Чрез прехвърляне на задълженията депозитните банки постигат икономии в употребата на средства за обръщение и с помощта на малки суми от действителни

пари извършват сделки за големи суми. Освободените по такъв начин пари банкерът употребява за заеми на своите клиенти чрез сконтиране и т. н. Ето защо прехвърлянето на задълженията повишава ефикасността на депозитната система“ (стр. 123). „Няма значение дали двамата клиенти, които вършат сделки помежду си, имат своите сметки при един и същ или при различни банкери. Защото банкерите разменят своите чекове в клиринговата палата. Чрез прехвърлянето на задълженията депозитната система би могла да достигне такова разпространение, че съвсем би изместила употребата на металческите пари. Ако всеки имаше в банката текуща сметка и извършваше всичките си платежи чрез чекове, тези чекове биха станали единственото средство за обръщение. В такъв случай би трябвало да се приеме, че парите се намират в ръцете на банкерите, иначе чековете не биха имали цена“ (стр. 124).

Централизацията на местното обръщение в ръцете на банките се извършва: 1) чрез банковите клонове. Провинциалните банки имат клонове в малките градове на своя окръг; лондонските банки — в различните градски квартали на Лондон. 2) чрез агентури.

„Всяка провинциална банка има свой агент в Лондон, за да плаща там по нейни банкноти или полици и да получава пари, които се внасят от лондонските жители за сметка на лица, живеещи в провинцията“ (стр. 127). „Всеки банкер събира банкнотите на друга банка и не ги пуща отново. Във всеки по-голям град банкерите се събират веднаж или два пъти в седмицата и си обменят своите банкноти. Салдото се изплаща чрез превод срещу Лондон“ (стр. 134). „Предназначението на банките е да улесняват сделките. Всичко, което улеснява сделките, улеснява и спекулата. Сделките и спекулата са в много случаи така тясно свързани помежду си, че трудно може да се каже къде свършват сделките и къде започва спекулата. . . Всякъде, където има банки, може да се получи капитал по-лесно и по-евтино. Евтиният капитал стимулира спекулата така, както и евтиното месо и бира стимулират лакомията и пиянството“ (стр. 137, 138). „Тъй като банките, които издат собствени банкноти, постоянно се разплащат с тези банкноти, то може да се помисли, че техните сконтни операции се извършват изключително чрез капитала, получен по този начин; но това не е така. Банкерът може, разбира се, да изплати всички сконтнирани от него полици със свои собствени банкноти и все пак $\frac{9}{10}$ от намиращите се в неговия портфейл полици могат да представляват действителен капитал. Защото макар и сам да е дал за тези полици само свои книжни пари, обаче не е нужно те да остават в обръщение до изтичането на срока на полиците. До изтичането на срока на полиците може да отстоят още три месеца, а банкнотите могат да се върнат след три дни“ (стр. 172). „Покритието на сметките от клиентите е нормална делова операция. Всъщност за тази цел се обезпечават кредитът в брой. . . Кредитите в брой се обезпечават не само чрез лична гаранция, но и чрез депозиране на ценни книжа“ (стр. 174, 175). „Капиталът, който е даден в заем срещу залог на стоки, има същото действие, както и капиталът, който е даден в заем при сконтиране на полици. Ако някой вземе в заем 100 ф. ст. срещу залагане на своята стока, то това е същото, както ако продадеште стоката срещу полица за 100 ф. ст. и след това я сконтираше при банкера. Но заемът му дава възможност да задържи стоката за по-добри цени и с това да избегне жертвите, които иначе би трябвало да понесе, за да получи пари за неотложни нужди“ (стр. 180—181).

„The Currency Theory Reviewed etc.“ [Edinburgh, 1845], p. 62—63 :

„Безспорна истина е, че 1000 ф. ст., които днес съм депозирал при *A*, утре ще бъдат отново изразходвани и ще образуват влог при *B*. В други ден те могат да бъдат отново изразходвани от *B*, депозирани при *C* и така нататък до безкрайност

Следователно едни и същи 1000 ф. ст. пари могат чрез редица прехвърляния да се умножат до една абсолютно неопределена сума от влогове. Ето защо е станало възможно, щото *девет десети от всички влогове в Англия съвсем да не съществуват освен в счетоводните графи в книгите на банкерите*, макар всеки от тях да настоява, че именно неговата част съществува... Така в Шотландия, където намиращите се в обръщение пари" (казано между другото — почти изключително книжни пари!) „никога не надвишават 3 милиона ф. ст., влоговете възлизат на 27 милиона. Докато не настъпи едно общо неочаквано изтегляне на влоговете (a run on the banks), едни и същи 1 000 ф. ст. могат, странствайки насам-натам, с еднаква леснина да покрият една неопределена сума. Тъй като същите 1 000 ф. ст., с които аз днес изплащам моя дълг на търговеца, утре ще покрият неговия дълг на друг търговец, а в други ден дълга към банката и така нататък до безкрайност, то едни и същи 1 000 ф. ст. могат да преминават от ръка в ръка, от банка в банка, покривайки най-голяма сума от влогове."

{Както видяхме, Джилбърт още през 1834 г. разбираше, че

„всичко, което улеснява сделките, улеснява и спекулата. Сделките и спекулата са в много случаи така тясно свързани помежду си, че трудно може да се каже къде свършват сделките и къде започва спекулата."

Колкото по-лесно може да се получи заем срещу непродадени стоки, толкова повече се получават такива заеми, толкова по-силно е изкушението да се засили производството на стоки или да се хвърлят произведени вече стоки на отдалечени пазари — само да се получи срещу тях паричен заем. Ярък пример за това, как целият делови свят на една страна може да бъде обхванат от подобна треска и как тя завършва, ни дава историята на английската търговия от 1845 до 1847 г. Тук може да се види какво може да извърши кредитът. За пояснение на следващите примери — няколко предварителни кратки бележки.

В края на 1842 г. започна да отслабва депресията, която тежеше над английската промишленост почти непрекъснато от 1837 г. През следващите две години търсенето от чужбина на стоки от английската промишленост още повече се засили; 1845—1846 г. бяха период на най-голямо процъфтяване. Войната за вноса на опиум през 1843 г. отвори Китай за английската търговия.¹⁰⁸ Новият пазар даде нов тласък на и без това бурния подем, особено в памучната промишленост. „Как можем да произвеждаме твърде много? Предстои ни да облечем 300 милиона хора“, казваше тогава един манчестерски фабрикант на автора на тези редове. Но всички тези новопостроени фабрични здания, парни и предачни машини и гъкачни станове бяха недостатъчни, за да погълнат потока от прииждаща придана стойност от Ланкашир. Със същата страст, с която разширяваха производството, се хвърлиха да строят железници; жаждата за спекула, която беше обхванала фабриканти и търговци, беше задоволена преди всичко тук, именно още от лятото на 1844 г. Запи-

сваха акции, доколкото им стигаха силите, т. е. доколкото им стигаха парите за покриване на първите вноски; за по-нататъшните вноски средства ще се намерят! Но когато трябваше да бъдат направени по-нататъшните вноски — според въпрос 1059 на „Commercial Distress“ 1848—1857, сумата на капиталите, вложени през 1846—1847 г. в железниците, беше достигнала 75 милиона ф. ст., — трябваше да се прибегне към кредита и собствените предприятия на фирмите трябваше в повечето случаи също да пострадат от това.

А собствените предприятия бяха в повечето случаи вече претоварени. Примамливата висока печалба беше съблазнила към по-широко разширение на операциите, отколкото това позволяваха намиращите се на разположение свободни средства. Но затова пък съществуваше кредитът, лесно достъпен и освен това евтин. Банковият дисконт беше нисък: през 1844 г. $1\frac{3}{4}$ — $2\frac{3}{4}$ 0/0, през 1845 г. до октомври под 3 0/0, след това се повиши за известно време на 5 0/0 (февруари 1846), за да спадне отново на $3\frac{1}{4}$ 0/0 през декември 1846 г. В трезорите на Английската банка се беше натрупал златен запас в нечувани размери. Всички отечествени борсови ценности стояха така високо, както никога по-преди. И така, защо да се изпускат удобният случай, защо да не се заловим бързо за работа? Защо да не изпратим на чуждите пазари, жадуващи за английски стоки, всички стоки, които изобщо можем да произведем? И защо пък самият фабрикант да не получи двойната печалба — от продажбата на прежда и тъкани в Далечния изток и от обратната продажба в Англия на получените срещу тях стоки?

Така възникна системата на масовите изпращания на стоки на консигнация¹⁰⁹ срещу аванс за Индия и Китай, която твърде скоро се разви в система на изпращания на консигнация изключително заради авансите, както това подробно е описано в следващите по-долу бележки, и къято неизбежно завърши с масово препълване на пазарите и с крах.

Този крах се разрази вследствие на „неурожая през 1846 г. Англия и особено Ирландия се нуждаеха от огромен внос на хранителни продукти, особено на зърнени храни и картофи. Но на страните, които доставяха тези продукти, можеше само в съвсем нищожна част да се заплати за тях с продукти от английската промишленост; трябваше да се заплаща с благороден метал: в чужбина се изнесе злато най-малко за 9 милиона. От тази сума от наличните запаси на Английската банка бе взето злато за цели $7\frac{1}{2}$ милиона, поради което свободата на действие на банката на паричния пазар беше чувствително парализирана; другите банки, чиито резерви се помещаваха в Английската банка и фактически бяха идентични с резервите на тази последната, трябваше също да ограничат своите па-

рични операции; потокът от платежи, който бързо и лесно се насочваше в банката, спря отначало на отделни места, а след това повсеместно. Банковият дисконт, който още през януари 1847 г. беше 3—3½%, се покачи през април, когато избухна първият пристъп на паниката, на 7%; след това през лятото отново настъпи слабо временно облекчение (6½%, 6%), но щом стана ясен и новият неурожай, избухна нова и още по-силна паника. Официалният минимален дисконт на Английската банка се покачи през октомври на 7, през ноември — на 10%, с други думи, огромното болшинство от полиците можеха да се сконтират само срещу колосални лихви или съвсем не можеха да се сконтират; общото спиране на плащанията доведе до банкрут редица първокласни фирми и голямо множество средни и дребни; самата Английска банка беше застрашена от опасността от неизбежен крах вследствие на ограниченията, наложени ѝ от хитроумния Банков закон от 1844 г.¹¹⁰ — тогава правителството по общо настояване преустанови на 25 октомври действието на Банковия закон и с това отстрани абсурдните окови, наложени на банката от закона. Сега банката можеше вече безпрепятствено да пуца в обръщение своя запас от банкноти; тъй като кредитът на тези банкноти фактически беше гарантиран от кредита на нацията, следователно не беше разклатен, то едновременно с това незабавно настъпи решително облекчение в паричното затруднение; разбира се, че фалираха още маса големи и малки безнадеждно увлекли се фирми, но най-високото напрежение на кризата беше вече преодоляно, банковият дисконт спадна през септември отново на 5% и вече в течение на 1848 г. беше подготвено новото стопанско оживление, което провали през 1849 г. по-нататъшния подем на революционните движения на континента, а в петдесетте години доведе до нечувания дотогава промишлен разцвет, а след него — до краха през 1857 г. — *Ф. Е.*}

I. За колосалното обезценяване на държавните ценни книжа и на акциите през време на кризата от 1847 г. може да се съди от един документ, издаден от камарата на лордовете през 1848 г. Съгласно това сведение спадането на ценните книжа в сравнение с февруари същата година е възлизало на 23 октомври 1847 г. както следва:

За английските държавни ценни книжа.....	93 824 217	ф. ст.
„ акциите на доковете и каналите	1 358 288	„ „
„ железопътните акции	19 579 820	„ „
Общо.....	114 762 325	ф. ст.

II. „Manchester Guardian“¹¹¹ от 24 ноември 1847 г. съобщава следното относно мошеничествата в остиндийската търговия, където не

се теглели полици, защото е била купена стока, а купували стоки, за да имат възможност да теглят полици, които са можели да бъдат сконтирани, превърнати в пари:

А в Лондон при посредничеството на *B* купува стока от манчестерския фабрикант *C* за натоварване на параход на адреса на *D* в Остиндия. *B* заплаща на *C* с шестмесечна полица, теглена от *C* срещу *B*. *B* от своя страна се покрива с шестмесечна полица срещу *A*. Щом стоката се натовари на кораба, *A* на свой ред тегли срещу товарителницата шестмесечна полица срещу *D*.

„По този начин и двамата, и купувачът, и изпращачът, разполагат с фондове много месеци преди действително да заплатят стоките; и твърде често тези полици след изтичането на срока са били възобновявани, под предлог че при такава продължителна сделка трябвало да се даде време за нейното реализиране. Но за съжаление загубите от този род сделки водят не към ограничаване на тези сделки, а, напротив, тъкмо към тяхното разширяване. Колкото по-бедни ставаха участниците, толкова повече се засилваше нуждата за тях да купуват, за да могат по този начин да възстановят чрез нови заеми загубения при предишните спекулативни сделки капитал. Покупките вече не се регулираха от търсенето и предлагането, те ставаха най-главна финансова операция на някоя определена фирма. Но това е само едната страна на въпроса. Каквото ставаше тук с износа на мануфактурни стоки, това ставаше и там със закупуването и изпращането на продукти. Търговски фирми в Индия, които се ползуваха с достатъчен кредит за сконтирането на своите полици, закупуваха захар, индиго, коприна или памук не защото покупните цени обещаваха печалба в сравнение с последните лондонски цени, а защото изтичаше срокът на предишни джиросани полици срещу лондонската фирма и трябваше те да се покрият. А какво по-лесно от това: да купиш една партида захар, да платиш за нея с една десетмесечна полица срещу лондонската фирма и да изпратиш товарителницата с пощата в Лондон? За по-малко от два месеца товарителницата за тези едва-що натоварени стоки, а заедно с нея и самите стоки биваха залагани в Ломбард стрийт¹¹² и лондонската фирма получаваше на ръка парите осем месеца преди изтичането на срока на издадените за стоката полици. И всичко това вървеше гладко, без всякакви прекъсвания или затруднения, докато сконтиращите фирми намираха в изобилие пари, за да ги дават в заем срещу товарителници и докови варианти и да сконтират до неограничени суми полиците на индийските търговски фирми срещу „солидните“ фирми от Минсинг Лейн¹¹³.“

{Тази мошеническа процедура се практикуваше с всички сили, докато стоките от Индия и за Индия трябваше да обикалят с кораби около нос Добра Надежда. Откакто стоките се отправят през Суецкия канал и при това с параходи, този начин на фабрикуване фиктивен капитал изгуби такава своя основа като продължителното пътуване на стоките. А откакто телеграфът още в същия ден информира английския търговец за състоянието на индийския пазар и индийския търговец за състоянието на английския пазар, този метод стана съвсем невъзможен. — *Ф. Е.*}

III. В цитирания вече отчет на „Commercial Distress“ 1847—1848 се казва следното:

„През последната седмица на април 1847 г. Английската банка съобщи на Ливерпулската кралска банка, че от тази дата намалява наполовина размера на дисконтовите операции с последната. Това съобщение произведе много лошо действие, защото плащанията в Ливерпул в последно време се извършваха много повече чрез полици, отколкото в брой, и защото търговците, които обикновено донасяха в банката много налични суми, за да плащат с тях своите акцепти, през последно време можеха да донасят само полици, които самите те получаваха за своя памук и други продукти. Това явление се беше много разпространило, а с него се увеличиха и затрудненията в работите. Акцептите, които банката трябваше да плаща за търговците, бяха в по-голямата си част издавани в чужбина и досега обикновено се покриваха от платежите, получени за продуктите. Полиците, които търговците сега донасяха вместо предишните налични пари, бяха с различни срокове и от различен род; значителна част от тях бяха банкови полици за три месеца dato; голямо количество от полиците бяха полици срещу памук. Тези полици се акцептираха от лондонските банкери, ако биваха банкови полици, а в противен случай — от всевъзможни търговци, от бразилски, американски, канадски, вестиндийски и др. фирми. Търговците не си издаваха един на друг полици, а клиентите вътре в страната, които купуваха продукти в Ливерпул, ги заплащаха с полици срещу лондонски банки или с полици срещу други фирми в Лондон, или с полици срещу някое друго лице. Съобщението на Английската банка доведе до това, че беше съкратен срокът на полиците срещу продадени чуждестранни стоки, който обикновено превишаваше три месеца“ (стр. 26, 27).

Периодът на процъфтяване от 1844—1847 г. в Англия беше, както е посочено по-горе, свързан с първата голяма железопътна треска. За нейното влияние върху търговията изобщо споменатият отчет съобщава следното:

„През април 1847 г. почти всички търговски фирми започнаха повече или малко да изтощават своите предприятия (to starve their business), влагайки част от своя търговски капитал в железници (стр. 42). — Срещу железопътни акции се склучваха и заеми при високи лихви, напр. при 8%, от частни лица, банкери и застрахователни дружества (стр. 66). Давайки в заем такива огромни суми на железниците, тези търговски фирми на свой ред бяха принудени да вземат от банките чрез сконтиране на полици извънредно много капитал, за да могат с тези пари да продължават да водят своите собствени предприятия“ (стр. 67). — (Въпрос:) „Можете ли да твърдите, че вноските за железопътни акции много допринесяха за депресията, която господствуваше“ (на паричния пазар) „през април и октомври“ (1847 г.)? (Отговор:) — „Аз смятам, че те едва ли са оказвали някакво влияние за депресията през април. Аз мисля, че вноските до април и може би чак до лятото по-скоро засилваха отколкото да отслабват банкерите. Защото действителното приложение на парите съвсем не ставаше така бързо, както постъпваха вноските; вследствие на това повечето банки имаха в началото на годината в ръцете си една доста значителна сума от железопътните фондове.“ (Това се потвърждава от многобройни показания на банкери в комисията. „С. Д.“ 1844—1857.) „Тази сума през лятото постепенно се стопляше и към 31 декември беше значително по-малка. Една от причините за депресията през октомври беше постепенното намаляване на железопътните фондове, с които разполагаха банките; между 22 април и 31 декември железопътните салда в наши гъце се намалиха с една трета. Същото влияние оказаха платежите по железопътни акции в цяла Великобритания, малко по малко те изсмукаха на банките“ (стр. 43, 44).

Същото казва и Самюел Гърни (шеф на прословутата фирма Овърленд, Гърни и К⁰);

„През 1846 г. имаше значително по-голямо търсене на капитали за железници, но то не повиши лихвения процент. Стана сливане на дребните суми в крупни маси и тези крупни маси бяха изразходвани на нашия пазар; така че общият резултат беше такъв, че на паричния пазар в Сити се хвърляха повече пари, но не се извличаха обратно така скоро“ [стр. 159].

А. Ходжсън, директор на ливерпулската Joint Stock Bank, посочва до каква степен полиците могат да служат на банкерите като резерви:

„У нас беше правило да пазим в нашия портфейл най-малко $\frac{2}{10}$ от всички наши влогове и всички пари, които получавахме от други лица, в полици, сроковете на които изтичаха от ден на ден... дотам, че през времето на кризата сумата на ежедневни изтичащите полици почти се равняваше на сумата на платежите, които ежедневно се изискваха от нас“ (стр. 53).

Спекулативни полици.

(№ 5092.) „От кого главно се акцептираха полиците“ (срещу продаден памук)? — (Р. Гарднър, нееднократно споменаваният в този труд фабрикант от памучната индустрия): „От стокови маклери; един търговец купува памук, предава го на маклер, тегли полица срещу този маклер и сконтира полицата“. — (№ 5094.) „И тези полици се изпращат в ливерпулските банки и се сконтират там?“ — „Да, а също и на други места... Ако не бяха тези операции, на които се поддадоха главно ливерпулските банки, памукът щеше по мое мнение да бъде през миналата година по-евтин с $1\frac{1}{2}$ или 2 пенса за фунт.“ — (№ 600.) „Вие казахте, че се намирили в обръщение огромно количество полици, предявени от спекуланти срещу памучни маклери в Ливерпул; отнася ли се това и за вашите заеми срещу полици за други колониални продукти освен памука?“ — (А. Ходжсън, ливерпулски банкер): „Това се отнася за всички видове колониални продукти, но за памука особено.“ — (№ 601.) „Стремите ли се вие като банкер да се държите настрана от такъв род полици?“ — „Ни най-малко, ние ги считаме за съвсем законни полици, ако ги имаме в умерено количество... За полици от този род често се дава отсрочка.“

Мошенически машинации на остиндийско-китайския пазар през 1847 г. — Показание на Чарлс Търнър (шеф на една от първокласните остиндийски фирми в Ливерпул):

„Всички ние познаваме случаите, които ставаха във връзка с търговията с остров Маврикия и при други подобни сделки. Маклерите бяха свикнали да сключват заеми срещу стоки не само след тяхното пристигане, за да покрият полиците, издадени срещу тези стоки, което е напълно в реда на нещата, както и заеми срещу товарителници, но те сключваха заеми срещу продукта, преди да бъде той натоварен, а в някои случаи и преди да бъде произведен. Например аз купих в един конкретен случай в Калкута полици за 6000—7000 ф. ст.; получената сума от тези полици отиде в Маврикия, за да съдействува за производството на захар; полиците пристигнаха в Англия и повечето от половината бяха там протестирани; а когато пристигна най-сетне захарната пратка, с която трябваше да бъдат изплатени полиците, то се оказа, че тази захар била вече заложена на трети лица, преди още да бъде натоварена, в действителност даже почти преди да бъде произведена“ (стр. 78). „Стоките за остиндийския пазар трябва сега да се плащат на фабриканта в брой; но това не значи нищо, тъй като ако купувачът се ползува в Лондон с известен кредит, той тегли полица срещу Лондон и я сконтира в Лондон, дето дисконтът сега стои ниско;

с получените по такъв начин пари той плаща на фабриканта... минават най-малко дванадесет месеца, докато един изпращач на стоки за Индия си получи оттам обратно парите;... един човек с 10 000 или 15 000 ф. ст., който започва операции с Индия, уговаря един кредит на значителна сума с някоя лондонска фирма; на тази фирма той ще плаща 1% и ще тегли срещу нея полици при условие че сумата от продадените в Индия стоки ще бъде преведена на лондонската фирма; при това и двете страни мълчаливо се споразумяват, че лондонската фирма не трябва да отпусна никакъв действителен заем в брой; т. е. че полиците ще бъдат пролонгирани, докато пристигнат получените от продажбата пари. Полиците се сконтираха в Ливерп, Л, Манчестер, Лондон; някои от тях се притежават от шотландски банки“ (стр. 79). — (№ 730.) „Ето една фирма, която неотдавна фалира в Лондон; при проверката на книгите се оказа следното: имало една фирма в Манчестер и друга фирма в Калкута; те си открили кредит при лондонската фирма за 200 000 ф. ст.; т. е. клиентите на тази манчестерска фирма, които изпращали на калкутската фирма стоки на консигнация от Глазго и Манчестер, теглили полици срещу лондонската фирма в размер до 200 000 ф. ст.; същевременно било постигнато споразумение, че калкутската фирма ще тегли полици срещу лондонската фирма също до 200 000 ф. ст.; тези полици били продадени в Калкута, с получените пари били купени други полици и тези последните били изпратени в Лондон, за да се даде възможност на лондонската фирма да изплати първите полици, издадени в Глазго или Манчестер. По този начин благодарение само на тази операция са били пуснати в движение полици за 600 000 ф. ст.“ — (№ 971.) „Ако в този момент една фирма в Калкута закупува една корабна пратка“ (за Англия) „и я заплаща със своя собствена трата срещу своя лондонски кореспондент, а товарните документи изпраща в Лондон, то тези товарни документи веднага се използват от него за получаване на заем в Ломбард стрийт; следователно търговската къща може в течение на осем месеца да използва парите, преди да се наложи на нейния кореспондент да изплати полиците.“

IV. През 1848 г. заседавала една тайна комисия от камарата на лордовете за разследване причините за кризата от 1847 г. Свидетелските показания, дадени пред тази комисия, бяха обаче обнародвани едва през 1857 г. („Minutes of Evidence, taken before the Secret Committee of the H. of L. appointed to inquire into the Causes of Distress и т. н.“ 1857; от нас е цитирано: „С. D.“ 1848/57¹¹⁴). Пред тази комисия управителят на Union Bank of Liverpool г. Листер е казал между другото следното:

(2444.) „През пролетта на 1847 г. кредитът се разшири до нечувани размери, защото търговците прехвърляха своя капитал от собствените си предприятия в железни пътища и въпреки това искаха да запазят предишните размери на своите предприятия. Отначало всеки вероятно е мислил, че ще успее да продаде с печалба железопътните акции и по този начин да върне парите в предприятието. Виждайки може би, че това е невъзможно, те започнаха да вземат за своите предприятия кредити от ония места, където по-рано са плащали в брой. Оттук и възникна разширяването на кредита.“

(2500.) „Тези полици, по които банките, които ги бяха приели, претърпяха загуби, бяха ли тези полици главно срещу жито или срещу памук?“... „Тези полици бяха срещу жито, памук и захар и всякакъв вид продукти. По онова време нямаше нито един продукт — с изключение може би на зехтина, — цената на който да не беше спаднала.“ — (2506.) „Един маклер, който акцептира полица, не я акцептира без достатъчно покритие, включително и при случай на евентуално спадане цената на стоката, която служи за покритие.“

(2512.) „За продукти се теглят два вида полици. Към първия вид принадлежи първоначалната полица, която се тегли срещу вносителя . . . Падежите на полиците, теглени по този начин срещу продукти, често изтичат преди пристигането на продуктите. Ето защо търговецът след пристигането на стоката и ако няма достатъчно капитал, трябва да заложи стоката при маклера, докато успее да я продаде. Тогава незабавно се тегли полица от другия вид от ливерпулския търговец срещу маклера, срещу гаранцията на тази стока . . . тогава вече работата на банкера е да се осведоми от маклера дали стоката е при него и какъв заем е отпуснал срещу нея. Той трябва да се убеди, че маклерът има покритие, за да може да се оправи в случай на загуби.“

(2516.) „Ние получаваме също така полици и от чужбина. Някой купува в чужбина полица срещу Англия и я изпраща на някоя английска фирма; ние не можем да видим по полицата дали тя е издадена разумно или неразумно, дали представява стока или вятър.“

(2533.) „Вие казахте, че почти всички видове чуждестранни продукти били продадени с големи загуби. Мислите ли, че това беше последствие на неоправдана спекула с тези продукти?“ — „Загубите произлязоха от това, че вносетел беше прекалено голям, а в същото време нямаше съответно потребление, което би го погълнало. По всичко изглеждаше, че потреблението твърде силно се беше намалило.“ — (2534.) „През октомври . . . беше почти невъзможно да се продадат продуктите.“

По въпроса, как в най-страшния момент на катастрофата се раздава всеобщ вик *saive qui peut* [да се спасява, който може], по този въпрос говори в същия отчет един първокласен познавач — достопочтеният опитен квакер Самюел Гърни, шеф на фирмата Овърленд, Гърни и К^о:

(1262.) „Когато цари паника, деловият човек не се пита по каква цена може да вложи своите банкноти, дали ще загуби 1 или 2% от продажбата на своите съкровищни сертификати или трипроцентната рента. Щом той е попаднал под влиянието на страха, той не се интересува нито от печалба, нито от загуба; той се старее да запази себе си, а останалите да правят каквото искат.“

V. Относно взаимното препълване на двата пазара г. Александър, търговец, който участва в търговията с Остиндия, е казал следното пред комисията на долната камара относно Банковия закон от 1857 г. (цитираме „В. С.“ 1857):

(4330.) „В настоящия момент, ако внесе в Манчестер 6 шилинга, ще получи в Индия 5 шилинга; а ако внесе в Индия 6 шилинга, ще получи в Лондон 5 шилинга.“

По този начин еднакво се препълват и индийският пазар чрез Англия, и английският чрез Индия. И именно така беше през лятото на 1857 г., едва десет години след горчивия опит от 1847 г.!

Глава двадесет и шеста

НАТРУПВАНЕ НА ПАРИЧЕН КАПИТАЛ;
ВЛИЯНИЕТО НА ТОВА НАТРУПВАНЕ ВЪРХУ ЛИХВЕНИЯ
ПРОЦЕНТ

„В Англия се извършва постоянно натрупване на допълнително богатство, което има тенденция да приеме в последна сметка парична форма. Но след желанието да се спечелят пари най-голямо е желанието да се освободят отново от тях, като ги вложат в нещо, от което ще получат лихва или печалба; защото парите като пари не носят нищо. Ето защо, ако едновременно с този постоянен приток на излишъчен капитал не става постепенно и достатъчно разширяване на полето на дейност за същия, ние трябва да бъдем изложени на периодични натрупвания на пари, които търсят приложение, при това тези натрупвания могат според обстоятелствата да бъдат повече или по-малко значителни. В течение на дълги години държавните заеми бяха главното средство за изсмукване излишното богатство на Англия. Откакто държавният дълг достигна през 1816 г. своя максимум и не изсмуква повече излишъчното богатство, всяка година се явяваше една сума от най-малко 27 милиона, която търсеше друго приложение. Освен това става връщане на капитали в различни форми . . . Такива предприятия, които се нуждаят за своето осъществяване от големи капитали и от време на време привличат излишъка от незает капитал . . . са абсолютно необходими поне за нашата страна, за да могат да отклонят периодичните натрупвания на излишъчното обществено богатство, които натрупвания не могат да си намерят място в обичайните отрасли на приложение на капиталите“ („The Currency Theory Reviewed“. Edinburgh. 1845, p. 32—34).

Относно 1845 г. се казва пак там*:

„В течение на един твърде кратък период цените се покачиха в сравнение с най-ниската точка на депресията . . . трипроцентният държавен заем се котира почти at par* . . . златото в трезорите на Английската банка превишава сумите, които някога са се натрупвали там. Всички видове акции имат цени, които почти във всеки случай са нечувани, а лихвеният процент е така спаднал, че е почти номинален . . . Всичко това доказва, че сега в Англия отново е налице тягостно натрупване на незаето богатство, че в недалечно бъдеще отново ни предстои период на спекулативна треска“ (пак там, стр. 36).

* по номиналната стойност. *Ред.*

„Макар че вносът на злато не е сигурен показател за печалба във външната търговия, все пак при липсата на други показатели той prima facie* отразява такава печалба“ (J. G. Hubbard: „The Currency and the Country“. London. 1843, p. 40—41). „Да приемем, че в един период на устойчиво благоприятно положение на работите, на изгодни цени и на достатъчно парично обръщение се наложи вследствие на лоша реколта да се занесе злато за 5 милиона и се внесе жито за същата сума. Обръщението {това означава, както сега ще се види, не средства за обръщение, а незаеят паричен капитал — *Ф. Е.*} ще се съкрати със същата сума. Колкото и средства за обръщение да имат частните лица, влоговете на търговците в техните банки, салдата на банките при техните парични маклери и резервите в касите на банките — всички те ще се намалят и като непосредствено следствие от това намаление на количеството на незаеят капитал ще се яви повишаване на лихвения процент, напр. от 4 на 5%. Тъй като положението е стабилно, доверието няма да бъде разклатено, но кредитът ще започне да се цени по-високо“ (пак там, стр. 42). „Ако има общо спадане на стоките цени, излишните пари ще се стекат обратно в банките под формата на увеличени влогове, излишъкът от незаеят капитал ще понижи лихвения процент до минимум и това положение на нещата ще продължава, докато по-високи цени или оживление на сделките не включат в работа бездействащите пари или докато тези пари не бъдат изразходвани за покупка на чуждестранни ценни книжа или на чуждестранни стоки“ (стр. 68).

Следващите извадки са взети пак от парламентарния отчет върху търговската криза от 1847—1848 г. — Вследствие на неурожая и глада през 1846—1847 г. се наложи голям внос на продоволствени продукти.

„Оттук големият превес на вноса над износа . . . Оттук значителният отлив на пари от банките и засиленият наплив към сконтните маклери на лица, които бяха принудени да сконтират полици; маклерите започват по-предпазливо да приемат полиците. Откритият досега кредит бе подложен на твърде сериозно ограничение и между слабите фирми настъпиха фалити. Ония, които разчитаха изключително на кредита, се разориха окончателно. Това засили безпокойството, което вече по-преди се чувствуваше; bankerите и други разбраха, че не могат, както по-рано, да разчитат със същата увереност на превръщането на своите полици и други ценни книжа в банкноти, за да могат да посрещнат своите задължения; те намалиха още по-силно кредита, а често пъти съвсем го спираха; в много случаи те скриваха своите банкноти за покриване в бъдеще на своите собствени задължения; те предпочитаха изобщо да не ги изпускат. Безпокойството и паниката растяха всекидневно и ако не беше се появило писмото на лорд Джон Ръсел, общият банкрут би настъпил“ (стр. 74, 75).

Писмото на Ръсел спираше действието на Банковия закон. — Споменатият по-горе Чарлс Търнер даде следните показания:

„Някои фирми притежаваха големи средства, но те не бяха свободни. Целият им капитал беше здраво заседнал в поземлена собственост на остров Маврикия или във фабрики за индиго и захарни заводи. След като веднаж бяха поели ангажменти за 500 000—600 000 ф. ст., те нямаха свободни средства за изплащане на полиците и в края на краищата се оказа, че те могат да изплащат своите полици само чрез своя кредит и само доколкото той достига“ (стр. 81).

* — преди всичко. *Ред.*

Споменатият С. Гърни дал такива показания :

[1664.] „В момента (през 1848 г.) се наблюдава намаление на оборотите и голямо изобилие на пари“. — (№ 1763.) „Аз не мисля, че недостигът на капитал беше причината, която вдигна толкова високо лихвения процент ; това беше страхът (the alarm), трудността да се получат банкноти.“

През 1847 г. Англия заплати зад граница най-малко 9 милиона ф. ст. злато за внесени хранителни продукти. От тях $7\frac{1}{2}$ милиона бяха взети от Английската банка и $1\frac{1}{2}$ милиона от други източници (стр. 245). — Морис, управител на Английската банка, заяви :

[3800.] „На 23 октомври 1847 г. държавните фондове, акциите от каналите и железниците бяха вече обезценени с 114 752 225 ф. ст.“ (стр. 312).

Същият този Морис казал в отговор на въпроса на лорд Дж Бентинк :

[3846.] „Не ви ли е известно, че всичкият капитал, вложен в ценни книжа и продукти от всякакъв вид, се беше също така обезценил, че суровините — суров памук, сурова коприна, сурова вълна, се изпрашаха на континента също на такива извънредно ниски цени и че . . . захарта, кафето и чаят се разпродаваха публично с големи загуби ?“ — „Нацията неизбежно трябваше да понесе значителни жертви, за да се справи с отливата на злато, предизвикан от колосалния внос на хранителни продукти.“ — [3848.] „Не мислите ли вие, че би било по-добре да се позасегнат 8-те милиона фунта стерлинги, които лежат в банковите хранилища, вместо да се опитваме да върнем златото с такива жертви ?“ — „Не, не мисля това.“

А ето и коментар към този героизъм. Дизраели разпитва господин В. Котън, директор и бивш управител на Английската банка

„Какъв беше дивидендът, който получиха акционерите на банката през 1844 г. ?“ — „7% за годината.“ — „А дивидендът за 1847 г. ?“ — „9%“. „Плаща ли банката през текущата година данъка върху дохода за своите акционери ?“ — „Разбира се.“ — „Направи ли това банката през 1844 г. ?“ — „Не.“⁸³⁾ — „В такъв случай следователно този Банков закон (от 1844 г.) е отговарял твърде много на интересите на акционерите. Резултатът е значи такъв, че от времето на влизането в действие на новия закон дивидендът на акционерите се е повишил от 7% на 9% и освен това данъкът върху дохода се заплаща сега от банката, докато по-рано той трябваше да се заплаща от акционерите ?“ — „Това е съвсем вярно“. — (№ № 4356 — 4361.)

Мистер Пииз, провинциален banker, съобщава следното относно натрупването на запаси в банките през време на кризата от 1847 г.

(4605.) „Тъй като банката беше принудена да повишава все повече своя лихвен процент, то опасенията станаха общи ; провинциалните банки увеличиха своите

⁸³⁾ Т. е. по-рано се установяваше първо дивидендът и след това при изплащането на дивиденда се удържаше от всеки акционер данъкът върху дохода ; а след 1844 г. се изплащаше първо данъкът от брутна печалба на банката, а след това вече се разпределяше дивидендът „free of Income Tax“ [„свободен от данък върху дохода“]. Следователно номинално един и същ процент във втория случай е по-висок със сумата на данъка. — Ф. Е.

парични запаси, както и сумата на банкнотите; и мнозина от нас, които в нормално време държаха у себе си може би само няколкостотин фунта в злато или в банкноти, започнаха незабавно да натрупват хиляди фунтове в своите каси и чекмеджета, тъй като цареше пълна неизвестност относно дисконта и способността на полициите да се обръщат на пазара, и по този начин последва едно всеобщо натрупване на парични запаси*.

Един член на комисията забелязва:

(4691.) „Следователно, каквато и да е била причината в течение на последните 12 години, резултатът във всеки случай е бил повече в полза на лихваря и паричния търговец, отколкото в полза на производителната класа изобщо“.

До каква степен търговците на пари използват периода на кризата, посочва Тук:

„В мегалообработвателното производство на Уорвикшир и Стафордшир много поръчки за стока бяха анулирани през 1847 г., защото лихвеният процент, който фабрикантът трябва да заплати за сконтирането на своите полици, шеше да погълне повече от цялата негова печалба“ (№ 5451).

Да вземем сега един друг, по-рано вече цитиран, парламентарен отчет: „Report of Select Committee on Bank Acts, communicated from the Commons to the Lords, 1857“ (по-нататък се цитира като „В. С.“ 1857). Ето какво е отговорил при разпита г. Норман, директор на Английската банка и главно светило сред привържениците на „currency principle“¹¹⁵:

(3635.) „Вие казахте, че поддържате възгледа, че лихвеният процент не зависи от количеството на банкнотите, а от търсенето и предлагането на капитал. Не бихте ли желали да поясните, какво разбирате под капитал освен банкнотите и металическите пари?“ — „Аз смятам, че обикновеното определение на капитала е следното: това са стоките или услугите, употребявани в производството.“ — (3636.) „Всичките ли стоки включват в думата капитал, когато говорите за лихвения процент?“ — „Всички стоки, които се употребяват в производството.“ — (3637.) „Всичко това ли разбирате под думата капитал, когато говорите за лихвения процент?“ — „Да. Да приемем, че един фабрикант от памучната индустрия се нуждае от памук за своята фабрика; по всяка вероятност той ще се сдобие с такъв, като сключи заем от своя банкер и с получените по този начин банкноти отиде в Ливерпул и купи памук. Това, от което той действително има нужда, е памукът; банкнотите или златото му са необходими само като средство да получи памук. Или напр. той се нуждае от средства, за да плати на работниците; тогава той отново взема в заем банкноти и с тях изплаща работната заплата на своите работници; работниците от своя страна се нуждаят от храна и квартира и парите са средството за тяхното заплащане.“ — (3638.) „Но нали лихвата се плаща за парите?“ — „Разбира се, преди всичко; но вземете друг случай. Да приемем, че фабрикантът купува памука на кредит, без да взема заем от банката; тогава разликата между цената в брой и цената на кредит в момента на изтичането на срока ще бъде и мярката на лихвата. Лихвата би съществувала дори и ако изобщо нямаше на света пари.“

Това самодоволно празнословие е напълно достойно за този стълб на „currency principle“. Преди всичко гениалното откритие, че

банкнотите или златото са средство, за да се купи нещо, че те се вземат в заем не заради самите тях. И оттук трябва да следва, че лихвеният процент се регулира от какво? От търсенето и предлагането на стоки, макар че досега ние знаехме само, че те регулират пазарните цени на стоките. Но с еднакви пазарни цени на стоките са съвместими съвсем различни норми на лихвата. — И следва по-нататък такава мъдрост. На правилната забележка: „Но нали лихвата се плаща за парите“, което, разбира се, включва въпроса: какво общо със стоките има лихвата, получавана от банкера, който съвсем не търгува с тези стоки? И нима фабрикантите, които изразходват тези пари на най-различни пазари, т. е. на пазари, където цари съвсем различно съотношение на търсенето и предлагането на употребяваните в производството стоки, не получават пари при същия лихвен процент? — На този въпрос нашият величав гений отговаря: ако фабрикантът купува памук на кредит, „то разликата между цената в брой и цената на кредит в момента на изтичането на срока ще бъде и мярката на лихвата“. Обратното. Съществуващата норма на лихвата, чието регулиране трябва да обясни геният на Норман, е мащабът на разликата между цената в брой и цената на кредит до изтичането на срока. Преди всичко памукът трябва да се продаде по неговата цена в брой, а тази цена се определя от пазарната цена, която на свой ред се регулира от състоянието на търсенето и предлагането. Да приемем, че цената = 1000 ф. ст. С това се свършва сделката между фабриканта и памучния маклер, доколкото става дума за покупко-продажбата. Но тук се присъединява втора сделка. Сделката между заемодавеца и заемателя. Стойността от 1000 ф. ст. се дава в заем на фабриканта в памук, а той трябва да я върне в пари, да кажем, след три месеца. Тогава лихвата за сумата от 1000 ф. ст. за три месеца, която се установява от пазарната норма на лихвата, ще състави надбавката към цената в брой. Цената на памука се определя от търсенето и предлагането. Но цената на дадената в заем стойност на памука, на 1000 ф. ст. за три месеца, се определя от нормата на лихвата. И фактът, че самият памук се превръща по този начин в паричен капитал, се явява в очите на г. Норман като доказателство, че лихвата би съществувала дори и ако изобщо нямаше на света пари. Ако нямаше изобщо пари, нямаше във всеки случай да има обща норма на лихвата.

Преди всичко вулгарната представа за капитала като за „стоки, които се употребяват в производството“. Доколкото тези стоки фигурират като капитал, тяхната стойност като *капитал*, за разлика от тяхната стойност като *стоки*, се изразява в печалбата, която се получава от тяхното производително или търговско приложение. И

нормата на печалбата безусловно има винаги известно отношение към пазарната цена на купените стоки и към тяхното търсене и предлагане, но тя се определя от съвсем други обстоятелства. И че нормата на лихвата, общо взето, има за граница нормата на печалбата, в това няма никакво съмнение. Но нека г. Норман направо ни каже как се определя тази граница. А тя се определя от търсенето и предлагането на паричния капитал за разлика от всички други форми на капитала. Но би могло да се запита по-нататък: как се определя търсенето и предлагането на паричния капитал? Не подлежи на съмнение, че съществува скрита връзка между предлагането на вещен капитал и предлагането на паричен капитал, както и това, че търсенето на паричен капитал от промишлените капиталисти се определя от условията на действителното производство. Вместо да ни разясни това, г. Норман ни разкрива премъдростта, че търсенето на паричен капитал не е тъждествено с търсенето на пари като такива; — и само тази премъдрост, защото в дълбочината на неговата душа, на Овърстон и на другите пророци на сигнелсу принцип се таи нечиста съвест, тъй като те чрез изкуствено законодателно вмешателство се стремяха да превърнат средството за обръщение като такова в капитал и да повишат лихвения процент.

Да се обърнем сега към лорд Овърстон, alias* Самюел Джонс Лойд, и да видим как той трябва да обяснява защо взема 10% за своите „пари“, щом като „капиталът“ е тъй рядък в страната.

(3653.) „Колесанията на нормата на лихвата произлизат от една от двете причини: от изменение на стойността на капитала“.

(Превъзходно! Но стойността на капитала е, общо казано, лихвеният процент! Следователно изменението на нормата на лихвата произхожда тук от изменението на нормата на лихвата! „Стойността на капитала“, както посочихме по-рано, теоретически никога не се разбира иначе. Или може би г. Овърстон разбира под стойност на капитала нормата на печалбата — но тогава дълбокомисленият мислител се връща към това, че нормата на лихвата се регулира от нормата на печалбата!)

„или от изменение на сумата на намиращите се в страната пари. Всички големи колебания на лихвата, големи или по продължителността, или по амплитудата на колебанията, могат явно да бъдат сведени към изменения в стойността на капитала. Като най-убедителна практическа илюстрация на този факт може да ни служи повишението на лихвения процент през 1847 г. и после през последните две години (1855—1856); по-малките колебания на лихвения процент, които произтичат от изменението на сумата на разполагаемите пари, са малки както по тяхната амплитуда, така и по тяхната продължителност. Те стават често и колкото са по-чести, толкова по-сигурно водят към своята цел“.

* — или другояче. *Ред.*

т. е. към обогатяването на bankerите à la [от типа на] Овърстон. Милият Самюел Гарнел се изразява по този повод твърде наивно пред комитета на камарата на лордовете, „С. Д.“ 1848/57:

(1324.) „Придържате ли се към мнението, че големите колебания на лихвения процент, които станаха миналата година, бяха изгодни за bankerите и търговците на пари, или не?“ — „Аз мисля, че те бяха изгодни за търговците на пари. Всички колебания в стопанския живот са изгодни за оня, които ги разбира (to the knowing men).“ — (1325.) „Не губи ли bankerът в края на краищата при високия лихвен процент вследствие обедняването на неговите най-добри клиенти?“ — „Не, аз съм на мнение, че такъв резултат в що-годе значителна степен не се получава.“

Voilà ce que parler veut dire.*

Ние пак ще се върнем на въпроса за влиянието на сумата на намиращите се в страната пари върху лихвения процент. Но още сега трябва да се забележи, че и тук Овърстон върши едно *quid pro quo*.** Търсенето на паричен капитал през 1847 г. (преди октомври не съществуваше никаква загриженост от недостиг на пари за „количеството на наличните пари“, както го нарече по-горе Овърстон) започна да се засилва по различни причини: поскъпване на житото, повишение цените на памука, невъзможност да се продаде захарта вследствие на свръхпроизводството, железопътна спекула и крах, прегълване на външните пазари с памучни стоки, описаното по-горе форсиране на вноса в Индия и износа от Индия*** с единствената цел да се получат фиктивни полици. Всички тези обстоятелства, свръхпроизводството в промишлеността, както и недопроизводството в земеделието, следователно съвсем различни причини, обусловиха повишаването на търсенето на паричен капитал, т. е. на кредит и пари. Увеличеното търсене на паричен капитал имаше своите причини в хода на самия производствен процес. Но независимо от причината, именно търсенето на *паричен* капитал предизвика повишаване на лихвения процент, на стойността на паричния капитал. Ако Овърстон иска да каже, че стойността на паричния капитал се е повишила, *защото* се е повишила, то това е тавтология. Но ако той тук под „стойност на капитала“ разбира повишаване нормата на печалбата като причина за повишаване лихвения процент, то погрешността на това положение веднага ще се разбере. Търсенето на паричен капитал, а оттам и „стойността на капитала“ може да се повиши, макар и печалбата да се понижава; щом относителното предлагане на паричен капитал се понижи, ще се повиши неговата „стойност“. На Овърстон му се иска да докаже, че кризата от

* — Ето какво значи да бърбеш. *Ред.*

** — смешение на понятията. *Ред.*

*** Виж настоящия том, стр. 440—441 *Ред.*

1847 г. и високата норма на лихвата, която я съпровождаше, ни най-малко не са зависели от „количеството на разполагаемите пари“, т. е. от постановленията на инспирирания от него Банков закон от 1844 г.; макар че в действителност те зависеха от него, доколкото страхът от едно възможно изчерпване на банковия резерв — на това творение на Овърстон — прибави към кризата от 1847—1848 г. и парична паника. Но сега не става въпрос за това. Имаше недостиг от паричен капитал, който се дължеше на прекалените в сравнение с разполагаемите средства размери на операциите и който доведе до експлозия вследствие нарушението на процеса на възпроизводството, породено от неурожая, от неумерения строеж на железници, от свръхпроизводството, особено на памучни стоки, от машинациите в Индия и Китай, от спекулата, от прекомерния внос на захар и т. н. На хората, които купиха жито, когато то струваше 120 шилинга квартера, не достигаха сега, когато цената му спадна на 60 шилинга, именно 60-те шилинга, които те бяха платили в повече, и на същата сума не достигаше и ломбардният кредит срещу залог на жито. Съвсем не беше недостигът на банкноти, който им пречеше да обрнат своето жито в пари по старата цена от 120 шилинга, както той не пречеше и на ония, които внесоха прекомерно много захар, която после почти не успяваха да продадат. Същото беше положението и на онези господа, които бяха обвързали своя оборотен капитал (floating capital) в железници и бяха потърсили кредит, за да го заместят в своето „официално“ предприятие. Всичко това се изразява за Овърстон в едно „морално съзнание за повишилата се стойност на неговите пари (a moral sense of the enhanced value of his money)“. Но тъкмо на тази повишила се стойност на паричния капитал съответствуваше на другата страна намалената парична стойност на реалния капитал (на търговския капитал и производителния капитал). Стойността на капитала в едната форма се повиши, защото стойността на капитала в другата форма се намали. А Овърстон се опитва да отъждестви тези две стойности на различните видове капитал в една единствена стойност на капитала изобщо, и то по такъв начин, че противопоставя и двете на недостига на средства за обръщение, на налични пари. Но една и съща сума паричен капитал може да бъде дадена в заем посредством най-различни количества средства за обръщение.

Да вземем неговия пример относно 1847 г. Официалният банков лихвен процент беше: през януари 3—3¹/₂%, през февруари 4—4¹/₂%, през март в повечето случаи 4%, през април (паниката) 4—7¹/₂%, през май 5—5¹/₂%, през юни, общо взето, 5%, през юли 5%, през август 5—5¹/₂%, през септември 5% с малки колебания до 5¹/₄, 5¹/₂, 6%, през октомври 5, 5¹/₂, 7%, през ноември 7—10%, през

декември 7—5%. — В този случай лихвата се повишаваше, защото печалбата спаднаше, а паричните стойности на стоките бяха спаднали извънредно ниско. Следователно, ако Овърстон тук казва, че лихвеният процент през 1847 г. се е повишил, защото стойността на капитала се е повишила, той под стойност на капитала може да разбира тук само стойността на паричния капитал, а стойността на паричния капитал е именно лихвеният процент и само лихвеният процент. Но по-късно се показва лисичата опашка — стойността на капитала се отъждествява с нормата на печалбата.

Що се отнася до високия лихвен процент през 1856 г., то Овърстон действително не е знаел, че той беше отчасти симптом за появяването на категорията на рицарите на кредита, които плащаха лихвите не от печалбата, а от чужд капитал; той само няколко месеца преди кризата през 1857 г. твърдеше, че „положението е безусловно здраво“.

По-нататък той казва [В. С. 1857]

(3722.) „Представата, че печалбата на предприятието се унищожава с повишаването на лихвения процент, е във висша степен погрешна. Първо, повишаването на лихвения процент рядко бива продължително; второ, дори и да е дълго и значително, то по същество представлява повишаване стойността на капитала; а защо се повишава стойността на капитала? Защото се е повишила нормата на печалбата.“

— И така, ние тук най-сетне узнахме какъв смисъл има „стойността на капитала“. Впрочем нормата на печалбата може да се държи продължително време на високо равнище, а предприемаческият доход да спадне и лихвеният процент да се повиши, така че лихвата да погълне по-голямата част от печалбата.

(3724.) „Повишаването на лихвения процент беше следствие на колосалното развитие на търговията в нашата страна и на силното повишаване на нормата на печалбата; и ако се чуват оплаквания, че повишаването на лихвения процент разрушавало самите тези две неща, които били негова собствена причина, то това е логически абсурд, за който човек не знае какво да каже.“

Но това е точно толкова логично, както ако той кажеше: повишената норма на печалбата беше следствие на повишението на стоковите цени с помощта на спекулата, и ако се чуват оплаквания, че повишаването на цените унищожавало своята собствена причина, т. е. спекулата, то това е логически абсурд и т. н. Че дадено нещо може в края на краищата да унищожи своята собствена причина, това е логически абсурд само за лихваря, който е влюбен във високия лихвен процент. Могъществото на римляните беше причината за техните завоевания, а тези завоевания унищожиха тяхното могъщество. Богатството е причината за разкоша, а разкошът действува разрушително върху богатството. Какъв хитрец! Идиотизмът на съв-

ременния буржоазен свят най-добре се характеризира с почителността, която внушаваше на цяла Англия „логиката“ на милионера, на този *dunghill aristocrat**. Впрочем, ако високата норма на печалбата и разширяването на предприятията могат да бъдат причини за висок лихвен процент, оттук съвсем не следва, че високият лихвен процент е причина за висока печалба. Въпросът се състои именно в това, не се ли задържа този висок лихвен процент (както това действително показва кризата) или не се ли вдигна той до най-високата си точка, след като от високата норма на печалбата беше останало само един спомен.

(3718.) „Що се отнася до голямото повишение на нормата на дисконтния процент, това обстоятелство възниква изключително от увеличилата се стойност на капитала, а причината за увеличилата се стойност на капитала може, струва ми се, всеки да открие с пълна яснота. Аз вече споменах факта, че през време на 13-годишното действие на Банковия закон търговията на Англия нарасна от 45 на 120 милиона фунта стерлинги. Възстановете в паметта си всички събития които се съдържат в тези кратки цифрови данни; спомнете си колосалното търсене на капитал, което предизвика такова нечувано развитие на търговията; спомнете си, най-сетне, че естественият източник на предлагането за това грамадно търсене, а именно ежегодните спестявания на страната, беше през последните три или четири години изчерпан за разходи за военни нужди, които не донасят печалба. Да си призная, аз бях изненадан, че лихвата не се вдигна още по-високо или, с други думи, бях изненадан, че недостигът на капитала вследствие на тези колосални операции не се засили още повече, отколкото вие вече наблюдавахте.“

Каква удивителна игра на думи у нашия лихварски логик! Той пак се явява тук със своята повишена стойност на капитала! Вероятно той си въобразява, че на едната страна е ставало това колосално разширяване на процеса на възпроизводството, следователно натрупване на действителен капитал, а на другата страна се е намирал „капиталът“, по отношение на който се появило „колосално търсене“, предизвикано от стремежа да се осъществи това колосално увеличение на търговията! Но нима самото това колосално увеличение на производството не представляваше увеличение на капитала и нима, създавайки търсене, то заедно с това не създаваше и предлагане и дори увеличено предлагане на паричен капитал? Ако лихвеният процент се вдигна много високо, то беше само защото търсенето на паричен капитал растеше още по-бързо, отколкото предлагането, с други думи, защото с разширението на промишленото производство се разшири и неговата организация на базата на кредитната система. С други думи, действителното разширение на промишлеността предизвика засилено търсене на „заеми“ и това последното търсене е очевидно онова, което нашият банкиер разбира под „колосално търсене на капитал“. Разбира се, не разширението

* — аристократ на бунището. *Ред.*

на простото търсене на капитал повдигна износната търговия от 45 на 120 милиона. И какво разбира по-нататък Овърстон, когато казва, че погълнатите от Кримската война ежегодни спестявания на страната образуват естествения източник на предлагането за това голямо търсене? Първо, с помощта на какво натрупваше Англия през периода от 1792—1815 г., когато войната беше съвсем не такава, каквато е малката Кримска война? Второ, ако естественият източник е пресъхнал, от какъв източник тогава се стича капиталът? Както е известно, Англия не е сключвала заеми от други нации. Но ако наред с естествения източник има още и изкуствен, то за една страна най-приятният метод би бил да използва естествения източник за война, а изкуствения източник — в търговията. Но ако беше налице само старият паричен капитал, би ли могъл той да удвои своята ефективност чрез висок лихвен процент? Г-н Овърстон очевидно смята, че ежегодните спестявания на страната (които обаче в този случай са вероятно консумирани) се превръщат само в паричен капитал. Но ако не ставаше действително натрупване, т. е. повишаване на производството и увеличаване на количеството на средствата за производство, каква полза би имало от натрупването на вземания срещу това производство, облечени в парична форма?

Повишаването на „стойността на капитала“, което произтича от високата норма на печалбата, Овърстон обърква с повишаването, което произтича от засиленото търсене на паричен капитал. Това търсене може да се засилва по причини, които съвсем не зависят от нормата на печалбата. Сам Овърстон привежда като пример, че през 1847 г. това търсене се е засилило поради обезценяване на реалния капитал. В зависимост от това, как му е по-удобно, той отнася стойността на капитала ту към реалния капитал, ту към паричния капитал.

Недобросъвестността на нашия банков лорд, както и неговото ограничено банкерско гледище, което той дидактически подчертава, се вижда по-нататък от следното:

(3728. Въпрос:) „Вие казахте, че според вашето мнение нормата на дисконта няма за търговеца съществено значение; бихте ли били така добри да кажете, кое считате вие като обичайна норма на печалбата?“

Г-н Овърстон счита, че е „невъзможно“ да се отговори на този въпрос.

(3729.) „Да приемем, че средната норма на печалбата е 7—10%; в такъв случай едно изменение на нормата на дисконта от 2% на 7% или 8% трябва силно да повлияе върху нормата на печалбата, нали?“

(Самият автор на въпроса смесва нормата на предприемаческия доход с нормата на печалбата и изпуска изпредвид, че нормата на

печалбата е общият източник на лихвата и на предприемаческия доход. Нормата на лихвата може да остави неизменена нормата на печалбата, но не и предприемаческия доход. Овърстон отговаря):

„Първо, деловите хора не ще плащат такава норма на дисконта, която поглъща значителна част от тяхната печалба; в такъв случай те по-скоро ще прекратят своята дейност.“

(Разбира се, ако могат да направят това, без да се разорят. Докато имат висока печалба, те ще плащат дисконта, защото искат това, а щом тя е ниска, те ще плащат, защото са принудени да плащат.)

„Какво означава дисконтьт? Защо някой скантира една полица? . . . Защото иска да получи повече капитал.“

(Стоп! Защото той иска да изпревари обратния приток в парична форма на своя твърдо заангажиран капитал и да избегне застоя в своята работа. Защото той трябва да посрещне срочни плащания. Той иска да увеличи капитала си само когато работите вървят добре, или ако спекулира с чужди капитали, дори когато работите вървят зле. Дисконтьт в никой случай не е само средство за разширяване на сделките.)

„А защо иска той да получи в свое разпореждане голям капитал? Защото иска да приложи този капитал; а защо иска да приложи този капитал? Защото това е изгодно, но за него би било неизгодно, ако дисконтьт поглъщаше неговата печалба.“

Този самодоволен логик приема, че полиците се скантират само за разширяване на сделките и че сделките се разширяват, защото носят печалба. Първата предпоставка е погрешна. Обикновеният предприемач скантира, за да антиципира паричната форма на своя капитал и с това да осигури непрекъснатостта на процеса на възпроизводството; не за да разшири предприятието или да се снабди с допълнителен капитал, а за да уравни кредит, който дава, с кредита, който получава. И ако започне да разширява своето предприятие чрез кредит, то дисконтьт на полиците ще му принесе малко полза, тъй като дисконтьт е само превръщане на намиращия се вече в неговите ръце паричен капитал от една форма в друга; той ще предпочете да склучи твърд заем за по-дълъг срок. Впрочем рицарят на кредита скантира своите фиктивни полици, за да разшири своята дейност, за да покрие една несолидна сделка с друга, не за да получи печалба, а за да получи в свое разпореждане чужд капитал.

След като отъждествява по този начин дисконта със заем на добавъчен капитал (а не с превръщане на полици, които пред-

ставляват капитал, в налични пари), г. Овърстон веднага отстъпва, щом го притиснат.

(3730. Въпрос:) „Нима търговците, веднаж ангажирали се в някоя работа, не се оказват принудени да продължават известно време своите операции, въпреки временното повишение на лихвата?“ — (Овърстон:) „Няма съмнение, че ако при някаква отделна сделка някой може да получи в свое разпореждане капитал срещу по-нисък лихвен процент вместо срещу висок, то един такъв случай, взет от тази ограничена гледна точка, е за него приятен“.

Затова пък колко безгранична е гледната точка на г. Овърстон, когато той под „капитал“ неочаквано разбира само своя банкерски капитал и затова счита човека, който сконтира при него полици, за човек без капитал, тъй като капиталът на този последния съществува в стокова форма или тъй като паричната форма на капитала е в този случай полица, която г. Овърстон превръща в друга парична форма.

(3732.) „Можете ли във еръзка с Банковия закон от 1844 г. да посочите какво е било приблизителното отношение на лихвения процент към златния резерв на банката; вярно ли е, че когато златото в банката е възлизло на 9 или 10 милиона, лихвеният процент е бил 6 или 7%, а когато златото е възлизло на 16 милиона, лихвеният процент е бил приблизително 3—4%?“ (Авторът на въпроса иска да го застави да му обясни лихвения процент, доколкото той се определя от количеството на златото в банката, с лихвения процент, доколкото той се определя от стойността на капитала.) — „Аз не ще кажа, че това е така . . . но ако е така, ние би трябвало, по мое мнение, да вземем още по-строги мерки от онези, които бяха взети през 1844 г.; защото ако беше истина, че колкото е по-голям златният запас, толкова е по-нисък лихвеният процент, тогава, съгласно този възглед по въпроса, ние би трябвало веднага да се заемем да увеличим златния запас до неограничена сума и тогава бихме свели лихвата до нула.“

Ни най-малко несмутен от тази неудачна шега, авторът на въпроса, Кейли, продължава:

(3733.) „Нека да е така, да приемем, че на банката се върнеха 5 милиона злато, в такъв случай златният запас в течение на следващите шест месеца би възлизъл на около 16 милиона, и да приемем, че благодарение на това лихвеният процент би спаднал на 3 или 4% — как би могло тогава да се твърди, че спадането на лихвения процент е произлязло от силното намаление на сделките?“ — „Аз казах, че неотлазишното силно повишение на лихвения процент, а не неговото спадане, е тясно свързано със силното разширение на сделките“.

Но Кейли е казал следното: ако повишението на лихвения процент заедно с намалението на златния запас е показател за разширение на сделките, то в такъв случай понижението на лихвения процент заедно с увеличението на златния запас трябва да бъде показател за намаление на сделките. На това Овърстон не може да даде никакъв отговор.

(3736. Въпрос:) „Спомням си, че Вие“ (в текста стои постоянно Your Lordship*) „бяхте казали, че парите са оръдие за получаване на капитал.“ (Каква безсмислица

* — Ваша светлост. *Ред.*

да се считат за оръдие за получаване на капитал; те са форма на капитала.) „При намаление на златния запас“ (на Английската банка) „не се ли състои, напротив, голямото затруднение в това, че *капиталистите* не могат да си набавят пари?“ — (Овърстон :) „Не; не са капиталистите, а некапиталистите, които търсят да си набавят пари; а защо те търсят пари? . . . Защото посредством парите те получават в свое разпореждане капитала на капиталистите, за да водят работата на хора, които не са капиталисти.“

Тук той направо обяснява, че фабрикантите и търговците не са капиталисти и че капиталът на капиталиста е само паричният капитал.

(3737.) „Нима хората, които теглят полици, не са капиталисти?“ — „Хората, които теглят полици, могат да бъдат капиталисти, а могат и да не бъдат.“

Тук той се е хванал здраво.

Поставя му се въпрос, не представляват ли полиците на търговците стоки, които те са продали или натоварили. Овърстон отрича, че тези полици точно така представляват стойността на стоките, както банкнотите представляват златото. (3740, 3741.) Това е вече безсрамие!

(3742.) „Не е ли целта на търговеца да получи пари?“ — „Не, получаването на пари не е целта при тегленето на полицата; получаването на пари е целта при сконтирането на полиците.“

Тегленето на полици е превръщане на стоката в една от формите на кредитните пари, а сконтирането на полици е само превръщане на тези кредитни пари в други пари, а именно в банкноти. Във всеки случай г. Овърстон тук признава, че целта на сконтирането на полици е получаването на пари. По-рано той не позволяваше да се сконтира, за да се превърне капиталът от една форма в друга, а само — за да се получи допълнителен капитал.

(3743.) „Какво е главното желание на търговския свят под гнета на паниката, която според вашите думи е съществувала през 1825, 1837 и 1839 г., стремят ли се деловите хора да получат в свое разпореждане капитал или законни платежни пари?“ — „Те се стремят да получат в свое разпореждане капитал за по-нататъшното водене на своята дейност.“

Тяхната цел е да получат средства за плащане на изтичащите полици, които са теглени срещу самите тях, предвид на настъпило то ограничение на кредита, за да не бъдат принудени да продадат своята стока на безценица. Ако самите те изобщо нямат капитал, то заедно с платежните средства те, разбира се, получават едновременно и капитал, защото получават стойност без еквивалент. Търсенето на пари като такива винаги се свежда само до желанието да се превърне дадена стойност от формата на стока или на вземане във формата на пари. Затова именно, дори ако оставим настрана

кризите, има голяма разлика между заемането на капитал и дисконта, който само постига превръщането на паричните вземания от една форма в друга, или в действителни пари.

{Аз — редакторът — ще си позволя тук да вмъкна една забележка.

Според Норман, както и според Лойд-Овърстон, банкерът винаги се явява като лице, което „дава в заем капитал“, а неговият клиент — като лице, което иска от него „капитал“. Така, според думите на Овърстон, едно или друго лице сконтира при банкера една полица, „защото иска да получи *капитал*“ (3729), и за този човек е много приятно, ако „може да получи в свое *разпореждане капитал* срещу ниска лихва“ (3730). „Парите са оръдие за получаване на *капитал*“ (3736) и в случай на паника главното желание на деловия свят е да „получи в свое *разпореждане капитал*“ (3743). При всичката обърканост у Лойд-Овърстон по въпроса, какво е капитал, все пак от неговите думи достатъчно ясно се вижда, че той нарича капитал онова, което банкерът дава на своя делови клиент — капитал, който по-рано не се е притежавал от клиента и който му е даден в заем като допълнителен капитал към онзи, с който преди това е разполагал клиентът.

Банкерът дотолкова е свикнал да фигурира като разпределител — под формата на заем — на свободния в парична форма обществен капитал, че всяка функция, при която той дава пари, му се вижда като отпускане на аванс, на заем. Всичките пари, които той изплаща, му се представят като заем, като аванс. Когато банкерът разходва пари направо за отпускане на заем, това е вярно в буквалния смисъл. Когато ги разходва за сконтиране на полици, то за самия него те действително представляват аванс, заем, отпуснат до изтичане срока на полицата. По този начин в главата на банкера се затвърдява представата, че той не може да извърши нито едно плащане, което да не е аванс, и при това аванс не само в смисъл, че всяко влагане на пари с цел да се получи лихва или печалба се разглежда от икономическа гледна точка като аванс, който съответният притежател на пари като частно лице отпуска на самия себе си като предприемач. А аванс, заем, в този определен смисъл, че банкерът заемообразно предава на клиента една сума, с която се увеличава намиращият се в разпореждане на последния капитал.

Именно тази представа, която се пренесе от банкерската кантора в политическата икономия, създаде объркващия спорен въпрос: онова, което банкерът предоставя в разпореждане на своя клиент като налични пари, капитал ли е, или това са само пари, средство за обръщение, сигнелсу? За да се разреши този — по същество прост — спорен въпрос, трябва да застанем на гледището на бан-

ковите клиенти. Всичко зависи от това, какво те искат и какво получават.

Ако банката е съгласна да отпусне на своя клиент заем просто срещу неговия личен кредит, без той да представи от своя страна гаранции, работата е ясна. Клиентът безусловно получава един аванс с определена стойностна величина, един заем като допълнение към своя капитал, с който досега е разполагал. Той получава аванса, заема в парична форма, т. е. получава не само пари, но и паричен *капитал*.

А ако той получава заем, отпуснат срещу залог на ценни книжа и пр., това е аванс в този смисъл, че му се дават пари при условие, че ще ги върне обратно. Но това не е авансиране на капитал. Защото ценните книжа също представляват капитал, и то на по-голяма сума от заема. Следователно получателят взема по-малка капиталова стойност, отколкото дава като залог; такава операция съвсем не представлява за него придобиване на добавъчен капитал. Той извършва сделката не защото му е нужен капитал — той вече го има в своите ценни книжа, — а защото му са нужни пари. Тук следователно имаме заемане на *пари*, а не на капитал.

Ако авансът се отпуска срещу дисконт на полици, тогава изчезва и *формата* на аванса. Тук имаме налице чиста покупко-продажба. Посредством джирото полицата минава в собственост на банката, а парите — в собственост на клиента; за тяхното връщане от негова страна не става и дума. Ако клиентът купува налични пари с полица или с друго оръдие на кредита, това е ни повече и ни по-малко също такъв аванс, също такъв заем, както ако купеше налични пари с някаква друга стока: с памук, желязо, жито. И най-малко тук може да става дума за авансиране на *капитал*. Всяка покупко-продажба между търговец и търговец е прехвърляне на капитал. Но заем имаме само там, където прехвърлянето на капитал не става взаимно, а става едностранно и за срок. Затова авансиране на капитал посредством сконтиране на полици може да става само там, където полицата е фиктивна полица, която съвсем не представлява продадена стока и която не взема нито един banker, щом знае що за полица е това. Следователно при нормалната дисконтна сделка клиентът на банката не получава никакъв аванс, никакъв заем нито в капитал, нито в пари; той получава пари срещу продадена стока.

По този начин случаите, когато клиентът иска от банката и получава от нея капитал, се различават много ясно от онези случаи, когато той получава пари в заем или купува пари от банката. И тъй като тъкмо г. Лойд-Овърстон имаше обичай само в най-редки случаи да отпуска в заем без покритие своите фондове (той беше bankerът на моята фирма¹¹⁶ в Манчестер), то също така е ясно, че неговите красиви описания относно масите от капитал, които вели-

кoduшните банкери авансират на нуждаещите се от капитал фабриканти, са чиста измислица.

Впрочем в гл. XXXII Маркс казва по същество същото: „Търсенето на платежни средства е просто търсене на *превръщане в пари*, доколкото търговците и производителите могат да представят солидна гаранция; то е търсене на *паричен капитал*, доколкото такава гаранция липсва, доколкото следователно заемането на платежни средства им дава не само *паричната форма*, но и недостигащия им за плащането *еквивалент*, безразлично в каква форма“. — После в гл. XXXIII: „При развит кредит, когато парите се съсредоточават в ръцете на банките, банките *поне номинално* авансират пари. Това авансиране не се отнася до парите, които се намират в обръщение. Тук се авансира *оръдието на обръщението*, а не се авансират капиталите, които се обръщат с помощта на това оръдие.“ — Г-н Чапмен, който трябва да знае това, също така потвърждава гореизложеното разбиране на дисконтната операция:

„В. С.“ 1857: „Банкерът има полицата, bankerът е *купил по лицата*. Показаня. Въпрос 5139.

Впрочем ние ще се върнем пак на тази тема в гл. XXVIII*. — Ф. Е.}

(3744.) „Бъдете така любезни да опишете, какво действително разбирате под израза капитал?“ — (Отговор на Овърстон:) „Капиталът се състои от различни стоки, чрез които се поддържа в ход дейността (capital consists of various commodities, by the means of which trade is carried on); има основен капитал и има оборотен капитал. Вашите кораби, вашите докове, вашите корабостроителници са основен капитал; вашите хранителни продукти, вашите дрехи и т. н. са оборотен капитал.“

(3745.) „Отливът на златото зад граница има ли вредни последствия за Англия?“ — „Не, ако с тази дума се свързва един разумен смисъл.“ (Появява се старата теория на Рикардо за парите)... „При естествения ред на нещата парите на целия свят се разпределят в известни пропорции между различните страни; тези пропорции са от такъв род, че при едно подобно разпределение“ (на парите) „взаимношенията между една коя да е страна, от една страна, и всички останали страни на света, от друга, се явяват като проста размяна; но има пертурбации, които от време на време влияят върху това разпределение; щом те се появят, част от парите на дадена страна се отлива в другите.“ — (3746.) „Вие употребявате сега израза: пари. Ако съм ви разбрал по-преди правилно, вие наричате това загуба на капитал.“ — „Кое съм наричал загуба на капитал?“ — (3747.) „Отлива на злато.“ — „Не, това не съм казал. Ако вие употребявате златото като капитал, тогава без съмнение това ще бъде загуба на капитал; това ще бъде отстъпване на известна част от благородния метал, от който се състоят световните пари.“ — (3748.) „Нима вие не казвахте по-преди, че изменението на нормата на дисконта е само признак за изменение на стойността на капитала?“ — „Да.“ (3749.) „И че нормата на дисконта се изменя, общо взето, с изменението на златния резерв на Английската банка?“ — „Да; но аз вече казах, че колебанията на дихвения процент, които произтичат от изменение-

* Виж настоящия том, стр. 485—486. *Ред.*

то на количеството на парите“ (следователно той разбира тук количеството на действителното злато) „в страната, са съвсем нищожни. . .“

(3750.) „И така, вие искате да кажете, че е станало намаляване на капитала, шом е станало едно по-продължително, но все пак само временно повишение на дисконта над обичайната норма? — „Намаление в известен смисъл на думата. Изменило се е съотношението между капитала и търсенето на капитал; но възможно е това да се дължи на увеличението на търсенето, а не вследствие намаляване количеството на капитала.“

(Но нали току-що капиталът се приравняваше към парите или златото и малко по-рано повишението на лихвения процент се обясняваше с високата норма на печалбата, произлизаща от разширение-то, а не от съкращението на сделките или на капитала.)

(3751.) „Какъв капитал вие имате тук специално предвид? — „Зависи напълно от това, от какъв капитал се нуждае всеки отделен човек. Това е капиталът, с който разполага нацията за водене на своята стопанска дейност, и ако тази дейност се разшири двойно, трябва да настъпи силно увеличение на търсенето на капитал, необходим за по-нататъшното ѝ продължение.“

(Този хитър banker отначало разширява двойно дейността си и след това увеличава търсенето на капитала, необходим за това удвояване. Той вижда винаги пред себе си само своя клиент, който търси от господин Лойд по-голям капитал, за да разшири двойно своята дейност.) —

„Капиталът е както всяка друга стока“ (но нали капиталът, по мнението на г. Лойд, не е нищо друго освен съвкупността от стоките!); „той изменя своята цена“ (следователно стоките два пъти менят цената си — веднаж като стоки и втори път — като капитал) „в зависимост от търсенето и предлагането“.

(3752.) „Колеланията в нормата на дисконта са свързани, общо взето, с колебанията на златния запас в банковите хранилища. Този ли капитал имате вие предвид? — „Не.“ — (3753.) „Можете ли да посочите един пример, когато в Английската банка са били натрупани големи запаси от капитал и в същото време нормата на дисконта е стояла високо? — „В Английската банка се натрупват не капитали, а пари.“ — (3754) „Вие дадохте показание, че лихвеният процент зависи от количеството на капитала; бихте ли имали любезността да ми кажете, какъв капитал имате предвид и можете ли да приведете един пример, когато в банката са лежали големи запаси от злато и в същото време лихвеният процент е стоял високо? — „Твърде вероятно е“ (аха!), „щото натрупването на злато в банката да е могло да съвпадне с нисък лихвен процент, защото в един период на слабо търсене на капитал“ (именно на паричен капитал; времето, за което става тук дума, именно 1844 и 1845 г., беше време на процъфтяване) „може естествено да се натрупва средството или оръдието, с помощта на което се осъществява командването на капитала.“ — (3755.) „Следователно вие мислите, че между нормата на дисконта и количеството на златото в трезорите на банката няма никаква връзка? — „Такава връзка може би и да съществува, но това не е принципиална връзка“ (обаче неговият Банков закон от 1844 г. издигна именно в принцип на Английската банка регулирането на лихвения процент според количеството на намиращото се в нейно разпореджане злато); „Тези явления могат да съвпадат по време (there may be a coincidence of time)“. — (3758.)

„Следователно вие искате да кажете, че затруднението на търговците тук в страната, във време на недостиг на пари, вследствие на високата норма на дисконта се състои в това, да се получи капитал, а не в това, да се получат пари?“ — „Вие смесвате две различни неща, които аз в тази форма не съединявам; трудността се състои в това, да се получи капитал, но също тъй е трудно да се получат пари... Трудността да се получат пари и трудността да се получи капитал е една и съща трудност, разглеждана в два различни момента на нейното развитие.“

Тук рибата пак се е хванала здраво. Първата трудност е да се сконтира една полица или да се получи заем срещу залог на стока. Трудността се състои в това, да се превърне в пари даден капитал или даден търговски стойностен знак за капитал. И тази трудност се изразява между другото във високия лихвен процент. Но щом парите са вече получени, в какво се състои тогава втората трудност? Ако става дума само за плащането, няма някой ще срещне трудност да се освободи от своите пари? А ако става дума за покупка, няма някой е срещал някога през време на криза затруднение при купуването на стока? И ако дори се допусне, че се касае до особения случай на поскъпване на житото, памука и т. н., то тази трудност би могла да се изразява не в стойността на паричния капитал, т. е. не в лихвения процент, а само в цената на стоката; а пък тази трудност е вече преодоляна с това, че нашият човек сега разполага с пари за покупката на тази стока.

(3760.) „Но няма повишената норма на дисконта не увеличава трудността да се получат пари?“ — „Тя увеличава трудността да се получат пари, но не за притежаването на парите става дума, парите са само формата“ (и тази форма носи печалба в джоба на банкера), „в която се изразява увеличаването се трудност да се получи капитал в сложните отношения на културната обстановка.“

(3763.) (Отговор на Овърстон:) „Банкерът е посредникът, който, от една страна, приема влогове, а, от друга страна, използва тези влогове, като ги поверява *във формата на капитал* в ръцете на хора, които и т. н.“

Тук узнаваме, най-сетне, какво разбира той под капитал. Той превръща парите в капитал, като „ги поверява“, или, казано малко по-неделикатно, като ги дава под лихва.

След като беше казал по-рано, че прилагането на дисконтната норма не е по същество свързано с изменението сумата на златния запас на банката или с количеството на разполагаемите пари, а най-многого съвпада по време, г. Овърстон повтаря:

(3805.) „Ако в страната количеството на парите се намали вследствие на отлив, то стойността им ще се повиши и Английската банка ще трябва да се приспособи към това изменение на стойността на парите“ (следователно към изменението на стойността на парите *като капитал*, с други думи, към изменението на лихвения процент, защото стойността на парите *като пари* си остава в сравнение със стоките предишната). „Технически това се изразява така, че банката повишава лихвения процент.“

(3819.) „Аз никога не ги смесвам едно с друго.“

Тоест парите с капитала. Той не ги смесва по простата причина, че никога не ги различава.

(3834.) „Твърде голямата сума, която трябваше да се заплати“ (за жито през 1847 г.) „за необходимите средства за съществуване на страната и която в действителност беше капитал.“

(3841.) „Колебанията на нормата на дисконта имат без съмнение твърде тясна връзка със състоянието на златния резерв“ (на Английската банка), „защото състоянието на резервите е показателят за увеличението или намалението на масата на намиращите се в страната пари; и в същата пропорция, в която се увеличава или се намалява количеството на парите в страната, спада или се повишава стойността на парите, а с това се съобразява и банковата норма на дисконта.“

По този начин Овърстон признава тук онова, което категорично отричаше в своето показание № 3755.

(3842.) „Между едното и другото съществува тясна връзка.“

А именно между количеството на златото в емисионния отдел на банката и банкнотния резерв в отдела за банкови операции. Тук той обяснява изменението на лихвения процент с изменението на количеството на парите. При това той казва една лъжа. Резервите могат да се намалят поради това, че се е увеличило количеството на обръщащите се в страната пари. Това се случва, когато публиката взема повече банкноти, а металическият запас не се намалява. Но тогава ще се повиши лихвеният процент, защото в този случай банковият капитал на Английската банка е ограничен по закона от 1844 г.¹¹⁷ Но по това той не бива да говори, тъй като вследствие на този закон двата отдела на банката нямат нищо общо помежду си.

(3859.) „Една висока норма на печалбата винаги ще повлече след себе си засилено търсене на капитал; засиленото търсене на капитал ще повиши неговата стойност.“

Тук, най-сетне, откриваме връзката, както си я представя Овърстон, между високата норма на печалбата и търсенето на капитал. Между другото през 1844—1845 г. цареше напр. в памучната промишленост висока норма на печалбата, защото при силно търсене на памучни стоки суровият памук беше евтин и остана евтин. Стойността на капитала (а според едно, дадено по-рано от Овърстон определение капитал е това, от което всеки един се нуждае за своето предприятие), следователно в дадения случай стойността на суровия памук не се повиши за фабриканта. Нека високата норма на печалбата да е подбудила някой памучен фабрикант да вземе в заем пари, за да разшири своята дейност. В такъв случай би се повишило неговото търсене на *паричен* капитал и на нищо повече.

(3889.) „Златото може да бъде и да не бъде пари, както хартията може да бъде и да не бъде банкнота.“

(3896.) „Правилно ли ви разбирам в смисъл, че вие се отказвате от положение-то, с което се аргументирахте през 1840 г.: че колебанията в количеството на намиращите се в обръщение банкноти на Английската банка трябва да следват колебанията в сумата на златния запас?“ — „Аз дотолкова се отказвам от него... доколкото при сегашното състояние на нашите познания ние трябва да прибавим към намиращите се в обръщение банкноти още и банкнотите, които лежат в банковия резерв на Английската банка.“

Това е превъзходно. Произволното постановление, че банката може да печата толкова книжни банкноти, колкото е златото в нейните хранилища плюс още 14 милиона, обуславя, разбира се, обстоятелството, че банкнотната емисия на банката се колебае заедно с колебанията на златния запас. Но тъй като „сегашното състояние на нашите познания“ ясно показва, че количеството на банкнотите, което банката има право съгласно това постановление да фабрикува (и което емисионният отдел предава на отдела за банкови операции — че това обръщение между двата отдела на Английската банка, което се колебае с изменението на златния запас, не определя колебанията на банкнотното обръщение във от стените на Английската банка, то последното, действителното обръщение, става сега за администрацията на банката безразлично и решаващо става само обръщението между двата отдела на банката, чиято разлика от действителното се отразява в резерва. За външния свят това обръщение е важно само доколкото резервът показва до каква степен банката се е приближила до установения от закона максимум на банкнотната емисия и колко още могат да получат клиентите на банката от отдела за банкови операции.

За *mala fides** на Овърстон говори следният блестящ пример:

(4243.) „Колебае ли се, по ваше мнение, количеството на капитала от месец на месец в такава степен, че неговата стойност да може вследствие на това да се изменя така, както наблюдавахме това през последните години в колебанията на нормата на дисконта?“ — „Съотношението между търсенето и предлагането на капитал несъмнено може да се изменя дори в кратки промеждутъци от време... Ако Франция утре заяви, че възнамерява да сключи голям заем, това без съмнение веднага ще предизвика в Англия силно изменение в стойността на парите, т. е. в стойността на капитала.“

(4245.) „Ако Франция даде да се разбере, че тя веднага се нуждае за някаква цел от стоки за 30 милиона, ще възникне, ако си послужим с по-научния и по-прост израз, силно търсене на капитал.“

(4246.) „Капиталът, който Франция би желала да купи с помощта на своя заем, е едно; парите, с които Франция ще го купи, е нещо друго; тогава кое изменя своята стойност — парите ли или не?“ — „Ние пак се връщаме на стария въпрос и аз смятам, че този въпрос е по-подходящ за кабинета на учения, отколкото за тази заседателна зала на комитета.“

С тези думи той се оттегля, но не в кабинета на учения⁸⁴).

* — недобросъвестността. *Ред.*

⁸⁴) Още относно объркаността на понятията у Овърстон по въпросите за капитала — на края на глава XXXII. [— *Ф. Е.*]

Глава двадесет и седма

РОЛЯТА НА КРЕДИТА
В КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО ПРОИЗВОДСТВО

Общите бележки, изказани досега от нас относно кредита, се свеждаха към следното:

I. Необходимост от образуването на кредита, за да посредничи на изравняването на нормата на печалбата или на движението на това изравняване, върху което почива цялото капиталистическо производство.

II. Съкращаване разходите по обръщението.

1) Един от главните разходи по обръщението са самите пари, доколкото те самите имат стойност. Парите се икономизират чрез кредита по три начина:

A. За голяма част от сделките парите съвсем отпадат.

B. Обръщението на средствата за обръщение се ускорява⁸⁵. Това съвпада отчасти с онова, което ще се каже в точка 2). От

⁸⁵) „Средното банкотно обръщение на Френската банка възлизаше през 1812 г. на 106 538 000 франка; през 1818 г. на 101 205 000 франка, докато паричното обръщение, общата сума на всичките постъпления и платежи, възлизаше през 1812 г. на 2 837 712 000 франка; през 1818 г. на 9 665 030 000 франка. Следователно интензивността на обръщението във Франция през 1818 г. се е отнасяла към интензивността през 1812 г. както 3 : 1. Големият регулатор на скоростта на обръщението е кредитът. . . С това се обяснява защо силният натиск върху паричния пазар обикновено съвпада с едно запълнено обръщение“ („The Currency Theory reviewed etc.“, p. 65). — „Между септември 1833 г. и септември 1843 г. във Великобритания възникнаха около 300 банки, които издаваха собствени банкноти; вследствие на това се яви едно намаление на банкнотите в обръщение с $2\frac{1}{2}$ милиона; в края на септември 1833 г. то възлизаше на 36 035 244 ф. ст., а в края на септември 1843 г. на 33 518 554 ф. ст.“ (пак там, стр. 53). — „Удивителната интензивност на шотландското обръщение му позволява да извърши с помощта на 100 ф. ст. същото количество парични сделки, за което в Англия се изискват 420 ф. ст.“ (пак там, стр. 55. Последното се отнася само до техническата страна на операцията).

една страна, това ускоряване е техническо, т. е. при неизменна величина и количество на действителните стокови обороти, които свързват потреблението, по-малко количество пари или парични знаци изпълняват същата служба. Това е свързано с техниката на банковото дело. От друга страна, кредитът засилва скоростта на стоквата метаморфоза и заедно с това скоростта на паричното обръщение.

С. Заместване на златните пари с книжни.

2) Ускоряване с помощта на кредита на отделните фази на обръщението, или на метаморфозата на стоките, после на метаморфозата на капитала, а заедно с това ускоряване на процеса на възпроизводството изобщо. (От друга страна, кредитът позволява да се разделят за по-дълго време един от друг актовете на покупката и продажбата и затова служи за основа на спекулата.) Съкращаване на резервните фондове, което може да се разглежда от двояко гледище: от една страна, като намаление на циркулиращите средства за обръщение, от друга — като намаление на онази част от капитала, която трябва винаги да съществува в парична форма⁸⁶).

III. Образуване на акционерни дружества. Оттук:

1) Колосално разширяване размерите на производството и възникване на предприятия, които бяха невъзможни за отделния капитал. Заедно с това такива предприятия, които по-рано бяха правителствени, стават обществени.

2) Капиталът, който сам по себе си почива върху обществения начин на производство и предполага обществена концентрация на средствата за производство и на работните сили, получава тук непосредствено формата на обществен капитал (капитал на непосредствено асоциирани индивиди) в противоположност на частния капитал, а неговите предприятия се явяват като обществени предприятия в противоположност на частните предприятия. Това е отменяване на капитала като частна собственост в границите на самия капиталистически начин на производство.

3) Превръщане на действително функциониращия капиталист в прост управител, който се разпорежда с чужди капитали, и на собствениците на капитал — в чисти собственици, в чисти парични капиталисти. Дори ако получаваните от тях дивиденди включват лихвата и предприемаческия доход, т. е. цялата печалба (защото издръжката на управителя е или трябва да бъде само работна заплата за известен род умел труд, чиято цена се регулира на пазара на труда както цената на всеки друг труд), все пак цялата тази

86) „Преди учредяването на банките сумата на капитала, необходима за функционирането на средството за обръщение, беше винаги по-голяма, отколкото изискваше действителното стоково обръщение.“ „Economist“ [от 15 март] 1845 г., стр. 238.

печалба се получава само във формата на лихва, т. е. просто като възнаграждение за собствеността върху капитала, която по този начин съвсем се отделя от функцията в действителния процес на възпроизводството, както тази функция в лицето на управляващия се отделя от собствеността върху капитала. По този начин печалбата се явява (вече не само една част от нея, лихвата, която получава своето оправдание в печалбата на заемателя) като просто присвояване на чужд принадлеен труд, възникващо от превръщането на средствата за производство в капитал, т. е. от тяхното отчуждаване от действителните производители, от тяхната противоположност като чужда собственост спрямо всички действително участващи в производството индивиди, от управителя до последния надничар. В акционерните дружества функцията е отделена от собствеността върху капитала, следователно и трудът е съвсем отделен от собствеността върху средствата за производство и върху принадлежния труд. Това е резултат на най-високото развитие на капиталистическото производство, необходим преходен пункт към обратното превръщане на капитала в собственост на производителите, но вече не в частна собственост на разединени производители, а в собственост на асоциираните производители, в непосредствена обществена собственост. От друга страна, акционерните дружества са преходен пункт към превръщането на всички функции в процеса на възпроизводството, които досега са още свързани със собствеността върху капитала, просто във функции на асоциираните производители, в обществени функции.

Преди да отидем по-нататък, ще отбележим още следния икономически важен факт: тъй като печалбата приема тук чистата форма на лихвата, то подобни предприятия се оказват възможни дори когато носят само лихва; това е една от причините, които задържат спадането на общата норма на печалбата, тъй като не е необходимо тези предприятия, където постоянният капитал се намира в такава колосална пропорция към променливия, непременно да участват в изравняването на общата норма на печалбата.

{От времето, когато Маркс написа тези редове, се развиха, както е известно, нови форми на промишленото предприятие, които представляват втора и трета степен на акционерно дружество. На всекидневно увеличаващия се темп, с който може сега да расте производството във всички отрасли на едрата промишленост, противостои постоянно увеличаващата се бавност на разширяването на пазара за тези умножили се продукти. Това, което промишлеността създава в месеци, пазарът едва може да консумира в няколко години. Към това се присъединява политиката на защитните мита, с помощта на която всяка промишлена страна се огражда от всички

други и особено от Англия и изкуствено повишава отечественото производство. Последствията от това са общо хроническо свръхпроизводство, ниски цени, спадаща и дори съвсем изчезваща печалба; накратко, много отдавна прославената свобода на конкуренцията съвсем издиша и трябва сама да признае своя явен скандален банкрут. Този банкрут се изразява именно в това, че във всяка страна едрите промишленици от определен отрасъл се обединяват в картели за регулиране на производството. Един комитет установява точно количеството на стоките, които трябва да произведе всяко предприятие, и разпределя в последна сметка постъпващите поръчки. В отделни случаи възникваха от време на време дори международни картели, както напр. между английската и германската желязна промишленост. Но и тази форма на обобществяване на производството се оказва недостатъчна. Противоположността на интересите на отделните предприятия твърде често ги разкъсваше и отново възстановяваше конкуренцията. Тогава се дойде дотам, че в отделни отрасли, където степента на развитието на производството допускаше това, започнаха да съсредоточават общото производство на този отрасъл от предприятия в едно голямо акционерно дружество под единно ръководство. В Америка това беше вече нееднократно осъществявано, в Европа най-големият пример от този род си остава досега „United Alkali Trust“, който съсредоточи цялото английско производство на калий в ръцете на една единствена фирма. Старите притежатели на отделните заводи — повече от тридесет — получиха за целия инвентар по оценената му стойност акции за общо около 5 милиона фунта стерлинги, които представляват основният капитал на тръста. Техническото управление остава в ръцете на предишните ръководители, а ръководството на работата е концентрирано в ръцете на генералната дирекция. Оборотният капитал (floating capital), на сума около един милион фунта стерлинги, бе предложен на публиката за покритие. По този начин целият капитал на тръста възлиза на 6 милиона фунта стерлинги. По този път в този отрасъл, който образува основата на цялата химическа промишленост, конкуренцията в Англия е заместена от монопола и по най-задоволителен начин се подготвя бъдещата експроприация от страна на цялото общество, на нацията. — *Ф. Е.*}

Това е отменяване на капиталистическия начин на производство в рамките на самия капиталистически начин на производство и оттам едно само себе си унищожавашо противоречие, което *prima facie** се представя просто като преходен пункт към една нова форма на производство. Като такова противоречие то изпъква и в своето про-

* — преди всичко. *Ред.*

явление. В известни сфери то води към установяване на монопол и затова изисква държавна намеса. То възпроизвежда нова финансова аристокрация, нова разновидност от паразити в образа на фантазори, грюндери и чисто номинални директори; цяла система от мошеничество и измама във връзка с учредителството, издаване на акции и търговия с акции. Това е частно производство без контрола на частната собственост.

IV. Ако оставим настрана акционерното дело — което е отменяване на капиталистическата частна промишленост на базата на самата капиталистическа система и което според това, доколкото се разширява и обхваща нови отрасли на производството, унищожава частната промишленост, — кредитът дава възможност на отделния капиталист или на онзи, който се счита за капиталист, да се разпорежда абсолютно в рамките на известни граници с чужд капитал и с чужда собственост и вследствие на това с чужд труд⁸⁷). Разпореждането с обществен, а не със собствен капитал му дава възможност да се разпорежда с обществен труд. Самият капитал, който лицето действително или според мнението на публиката владее, става само основа за кредитната надстройка. Това се отнася особено до търговията на едро, през която преминава най-голямата част от обществения продукт. Тук изчезва всяко мерило, всички повече или по-малко обосновани в рамките на капиталистическия начин на производство оправдания. Спекулиращият търговец на едро рискува не със своя, а с обществена собственост. Фразата за произхода на капитала от спестяванията става също така цинична, тъй като спекулиращият иска тъкмо *другите* да пестят за него. {Както неотдавна цяла Франция бе спестила един и половина милиарда франка за панамските мошеници. С каква точност е изброено тук цялото панамско мошеничество цели двадесет години преди времето на неговото извършване! — Ф. Е.} На другата фраза

⁸⁷) Погледнете напр. в „Times“¹¹⁸ списъците на фалитите за една такава година на криза, както 1857, и сравнете собственото имущество на фалиралите с размера на техните дългове. — „Наистина покупателната сила на хората, които се ползват с капитал и кредит, далеч надхвърля всичко, което могат да си представят онези, които не познават практически спекулативните пазари“ (Тооке. „An Inquiry into the Currency Principle, p. 79). „Един човек, който се ползва с репутацията на лице, притежавашо достатъчен капитал за своето постоянно предприятие и разполагащо в своя отрасъл с добър кредит, може, ако той чувствава сангвинична увереност в повишаването на конюнктурата на произвежданата от него стока и ако в началото и в течение на неговата спекулация му благоприятствуват обстоятелствата да извърши покупки от колосални размери в сравнение със своя капитал“ (пак там, стр. 136). — „Фабрикантите, търговците и т. н. — всички вършат сделки, които далеч превишават техните капитали. . . В днешно време капиталът е по-скоро основата, върху която се изгражда солиден кредит, отколкото границата на оборотите на което и да било търговско предприятие“ („Economist“, [20 ноември] 1847 г., стр. 1333).

относно въздържанието пряко противоречи свойственият на капитала разкош, който сега сам става средство на кредита. Представи, които на едно по-малко развито стъпало на капиталистическото производство имаха още известен смисъл, стават тук съвсем безсмислени. Успех и неуспех еднакво водят тук към централизация на капиталите, а поради това и към експроприация в най-колосален мащаб. Експроприацията се разпростира тук от непосредствения производител върху самите капиталисти, дребни и средни. Тази експроприация е изходната точка на капиталистическия начин на производство; осъществяването на тази експроприация е негова задача, и то в последна сметка експроприацията на всички индивиди от средствата за производство, които с развитието на общественото производство престават да бъдат средства на частното производство и продукти на частното производство и могат да бъдат средства за производство само в ръцете на асоциираните производители, т. е. тяхна обществена собственост, както са и техен обществен продукт. Но тази експроприация в рамките на самата капиталистическа система се изразява в антагонистична форма, във формата на присвояване на обществената собственост от малцина; а кредитът все повече придава на тези малцина характер на авантюристи. Тъй като собствеността съществува тук във формата на акции, то нейното движение и прехвърляне става просто резултат на борсовата игра, където малките риби се поглъщат от акулите, а овцете — от борсовите вълци. В акционерното дело вече съществува противоположността на старата форма, при която обществените средства за производство се явяват във вид на индивидуална собственост; но самото превръщане във формата на акция е още стеснено от капиталистическите граници; ето защо, вместо да преодолее противоречието между характера на богатството като обществено богатство и като частно богатство, то само развива това противоречие в нов вид.

Кооперативните фабрики на самите работници са в рамките на старата форма първият пробив в старата форма, макар че те навсякъде в тяхната действителна организация възпроизвеждат, разбира се, и трябва да възпроизвеждат всички недостатъци на съществуващата система. Но антагонизмът между капитала и труда се унищожава в границите на тези фабрики, макар и отначало само в такава форма, че работниците като асоциация се явяват като свой собствен капиталист, т. е. употребяват средства за производство за използването на своя собствен труд. Те показват как на известно стъпало на развитие на материалните производителни сили и на съответстващите им обществени форми на производство с естествена необходимост възниква и се развива от един начин на производство нов начин на производство. Без фабричната система, която възниква от капи-

талистическия начин на производство, както и без кредитната система, която възниква от същия този начин на производство, кооперативната фабрика не би могла да се развие. Кредитната система, която образува главната основа за постепенното превръщане на капиталистическите частни предприятия в капиталистически акционерни дружества, е също така и средство за постепенното разширение на кооперативните предприятия в повече или по-малко национален мащаб. Капиталистическите акционерни предприятия, както и кооперативните фабрики, трябва да се разглеждат като преходни форми от капиталистическия начин на производство към асоциирания, само че в едните противоречието е отстранено отрицателно, а в другите — положително.

Досега ние разглеждахме развитието на кредита и съдържащото се скрито в него унищожаване на капиталистическата собственост главно по отношение на промишления капитал. В следващите глави ще разгледаме кредита по отношение на лихвоносния капитал като такъв, неговото влияние върху последния, формата, която той тук приема; при това ще трябва да направим още няколко бележки от специфично икономически характер.

Засега само следното:

Ако кредитът се оказва главен лост на свръхпроизводството и на прекомерната спекулация в търговията, това е само защото процесът на възпроизводството, който по своята природа е еластичен, се форсира тук до крайни предели, и при това се форсира, защото значителна част от обществения капитал се прилага от негови несобственици, които поради тази причина се впускат в работата съвсем различно от собственика, който, доколкото функционира сам, боязливо пресмята границите, положени от неговия частен капитал. Това само свидетелствува, че основаното на противоречивия характер на капиталистическото производство нарастване на стойността на капитала допуска едно действително свободно развитие само до известна граница и следователно в действителност създава за производството иманентни окови и граници, които постоянно се разкъсват от кредита⁸⁸). Затова кредитът ускорява материалното развитие на производителните сили и създаването на световния пазар, довежда-нето на които — като материални основи на новата форма на производство — до известно стъпало на развитие съставлява историческата задача на капиталистическия начин на производство. Заедно с това кредитът ускорява насилствените взривове на това противоречие, кризите, и с това засилва елементите на разложението на стария начин на производство.

⁸⁸) *Th. Chalmers* [„On Political Economy etc.“. Glasgow 1832].

Присъщият на кредитната система двойствен характер: да развива, от една страна, движещата сила на капиталистическото производство, обогатяването чрез експлоатация на чуждия труд, до най-чистата и най-колосалната система на азарта и мошеничеството и все повече да съкращава броя на малцината, които експлоатират общественото богатство; а, от друга страна, да образува преходната форма към нов начин на производство — тази именно двойственост придава на главните предвестници на кредита от Лоу до Исак Перейра свойствения им приятен смесен характер на мошеник и пророк.

Глава двадесет и осма

СРЕДСТВА ЗА ОБРЪЩЕНИЕ И КАПИТАЛ; ВЪЗГЛЕДЪТ
НА ТУК И ФУЛЕРТЪН

Разликата между средствата за обръщение и капитала, тъй както я описват Тук⁸⁹⁾, Уилсън и други, които при това безпоря-

⁸⁹⁾ Ще приведем в оригинал съответното място от Тук, цитирано като извадка на немски на стр. 390 [настоящия том на стр. 431]: „The business of bankers, setting aside the issue of promissory notes payable on demand, may be divided into two branches, corresponding with the distinction pointed out by Dr. (Adam) Smith of the transactions between dealers and dealers, and between dealers and consumers. One branch of the bankers' business is to collect *capital* from those, who have not immediate employment for it, and to distribute or transfer it to those who have. The other branch is to receive deposits of the *incomes* of their customers, and to pay out the amount, as it is wanted for expenditure by the latter in the objects of their consumption . . . the former being a circulation of *capital*, the latter of *currency*“ [„Банкерското дело, ако оставим настрана издаването на банкноти, платими на предъявителя, може да бъде разделено на два вида операции, които отговарят на установеното от -р (Адам) Смит деление на сделки между търговци и търговци и между търговци и потребители. Единият вид банкерски операции се състои в това, да се събира *капитал* от ония, които не намират за него непосредствено приложение, и да се разпределя или предава на ония, които могат да го приложат. Другият вид операции се състои в това, да се приемат влогове от *доходите* на банковите клиенти и да им се изплащат суми, необходими за покупка на средства за потребление . . . Първата е обръщение на *капитал*, последната — обръщение на *средства за обръщение*“]. — *Tooke*: „Inquiry into the Currency Principle“. London, 1844, p. 36. Първият вид операции представляват „the concentration of capital on the one hand and the distribution of it on the other“ [„съсредоточаване на капитала, от една страна, и неговото разпределяне, от друга“], вторият — „administering the circulation for local purposes of the district“ [„регулиране на обръщението за местните нужди на окръга“]. (Пак там, стр. 37.) — Много по-близо до истинското разбиране на въпроса се приближава Кинир в следното място: „Парите се употребяват за две съществено различни операции. Като средство за размяна между търговец и търговец те са оръдието, чрез което се осъществява прехвърляне на капитал, т. е. размяна на определена сума капитал в пари срещу равна сума капитал в стоки. Но парите, из-

дъчно смесват различията между средствата за обръщение като пари, като паричен капитал изобщо и като лихвоносен капитал (moneyed capital в английския смисъл), се свежда до следните два пункта.

Средствата за обръщение се обръщат, от една страна, като монета (пари), доколкото те обслужват *изразходването на доходите*, следователно размяната между индивидуалните потребители и търговците на дребно, към която категория трябва да се причислят всички търговци, които продават на потребителите — на индивидуалните потребители за разлика от производителните потребители или производителите. Тук парите се обръщат във функцията на монета, макар че те постоянно *възстановяват капитал*. Известна част от парите в страната винаги се предназначава за тази функция, макар че тази част се образува от постоянно сменящи се отделни парични единици. Напротив, доколкото парите обслужват *прехвърляне на капитал*, било като покупателно средство (средство за обръщение) или като платежно средство, те са *капитал*. Следователно не функцията на парите като покупателно средство и не функцията на парите като платежно средство ги отличава от монетата, защото парите могат да функционират като покупателно средство даже между търговец и търговец, доколкото последните купуват един от друг срещу заплащане в брой, и могат да функционират като платежно средство също и между търговец и потребител, доколкото се дава кредит, и доходите отначало се консумират, а след това се изплащат. Следователно разликата се състои в това, че във втория случай тези пари не само възстановяват капитал за едната страна, за продавача, но и се изразходват, авансират се като капитал от другата страна, от купувача. Следователно в действителност това е разлика на *паричната форма на дохода от паричната форма на капитала*, а не разлика на средствата за обръщение от капитала, защото като посредник между търговците, както и като посредник между потребителя и търговеца, *се обръща* една определена по своето количество част от парите и затова и в *двете* функции еднакво фигурират *средствата за об-*

разходвани за изплащане на работна заплата и за покупка и продажба между търговец и потребител, не са капитал, а доход; това е частта от дохода на цялото общество, която е предназначена за ежедневно изразходване. Тези пари се обръщат в непрекъснато ежедневно употребление и само тези пари могат да бъдат наречени в строгия смисъл на думата средства за обръщение (currency). Заемите на капитал зависят изключително от волята на банката и на другите притежатели на капитал — заематели винаги ще се намерят; но сумата на средствата за обръщение зависи от потребностите на обществото, в границите на които парите се обръщат с цел да бъдат ежедневно изразходвани" (J. G. Kinnear: „The Crisis and the Currency“. London, 1847 [p. 3—4]).

ръщение. Но във възгледите на Тук се примесват различни видове обърканост:

- 1) вследствие на смесването на функционалните определения;
- 2) вследствие на примесването на въпроса за количеството на обръщащите се пари, взети заедно в двете функции;
- 3) вследствие на примесването на въпроса за относителната пропорция на количеството на средствата за обръщение, които се обръщат в двете функции, а затова и в двете сфери на процеса на възпроизводството.

По пункт 1) относно смесването на функционалните определения, т. е. относно неразбирането на това, че парите се явяват в едната форма като средства за обръщение (*сиггенсу*), а в другата форма — като капитал. Доколкото парите служат в едната или в другата функция, за реализация на доход или за прехвърляне на капитал, те функционират в покупката и продажбата или в плащането като покупателно средство или като платежно средство и в по-широкия смисъл на думата като средство за обръщение. По-нататъшното определение на парите, което те имат в сметката на лицето, което ги разходва или получава, че те представляват за него капитал или доход — не изменя тук абсолютно нищо; това се разкрива също двояко. Макар че видовете на парите, които се обръщат в двете сфери, са различни, една и съща парична единица, напр. една петфунтова банкнота, преминава от едната сфера в другата и едно след друго изпълнява двете функции; това е неизбежно вече поради самото обстоятелство, че търговецът на дребно може да придаде на своя капитал парична форма само във формата на монетата, която той получава от своите купувачи. Може да се приеме, че същинската разменна монета има центъра на тежестта на своето обръщение в областта на търговията на дребно; тя е постоянно нужна на търговеца на дребно за размяна и той постоянно я получава обратно в платежите от своите клиенти. Но той получава също така пари, т. е. монета в метала, който служи за мерило на стойността; следователно в Англия — стерлинги и дори банкноти, а именно банкноти на дребни суми, напр. по 5 или 10 фунта. Той депозира тези златни монети и банкноти заедно с излишните разменни монети всеки ден или всяка седмица в своята банка и плаща с тях своите покупки, като издава чекове срещу своя банков влог. Но същите тези златни монети и банкноти също тъй постоянно, пряко или косвено, се изтеглят от банките от цялата публика като потребител като парична форма на дохода (напр. фабрикантите теглят дребни пари за изплащане на работната заплата) и постоянно се стичат обратно към търговците на дребно, за които те по този начин наново реализират част от своя капитал, а заедно с това и част от

своя доход. Това последното важно обстоятелство Тук съвсем изпуска изпредвид. Само когато парите се изразходват като паричен капитал в началото на процеса на възпроизводството („Капиталът“, кн. II, отд. I¹¹⁹), капиталовата стойност съществува като такава в нейния чист вид. Защото в произведената стока се съдържа не само капитал, но вече и принадлежна стойност, стоката не е само капитал в себе си, но вече осъществил се капитал, капитал с присъединения към него източник на дохода. Следователно онова, което търговецът на дребно дава срещу обратно стичащите се към него пари — своята стока, — представлява за него капитал плюс печалба, капитал плюс доход.

По-нататък, обръщащите се пари, стичайки се обратно към търговеца на дребно, отново възстановяват паричната форма на неговия капитал.

Следователно съвсем неправилно е да се превръща разликата между обръщението като обръщение на дохода и обръщението като обръщение на капитала в разлика между средство за обръщение и капитал. Такъв начин на изразяване произлиза у Тук поради това, че той просто застава на гледището на банкера, който издава собствени банкноти. Сумата на неговите банкноти, която се намира постоянно в ръцете на публиката (макар че се образува постоянно от други банкноти) и която функционира като средство за обръщение, не му струва нищо освен хартията и печата. Банкнотите са издадени срещу самия него обръщащи се дългови документи (полици), които обаче му носят пари и по този начин служат като средство за увеличаване стойността на неговия капитал. Но те се различават от неговия капитал, бил той собствен капитал или капитал, взет в заем. Оттук произлиза за него специална разлика между обръщението и капитала, която обаче няма нищо общо със значението на тези понятия сами по себе си, а най-малко с онова тяхно значение, което те са получили у Тук.

Различното предназначение на парите — безразлично дали функционират като парична форма на дохода или като парична форма на капитала — преди всичко не изменя нищо в характера на парите като средства за обръщение; те запазват този характер безразлично дали изпълняват едната или другата функция. Впрочем, когато парите се явяват като парична форма на дохода, те функционират повече като същинско средство за обръщение (като монета, като покупателно средство) поради раздробяването на тези покупки и продажби и поради това, че мнозинството от ония, които разходват доход — работниците, — сравнително малко могат да купят на кредит, докато при оборотите на търговския свят, където средството за обръщение е парична форма на капитала, парите, отчасти

поради концентрацията [на капитала], отчасти поради преобладаването на кредитната система, функционират главно като платежно средство. Но разликата между парите като платежно средство и парите като покупателно средство (като средство за обръщение) е разлика, принадлежаща на самите пари, а не разлика между пари и капитал. От това, че в търговията на дребно се обръща повече медната и сребърната монета, а в едрата търговия — повече златната, разликата между сребърната и медната монета, от една страна, и златната, от друга, не става разлика между средство за обръщение и капитал.

По пункт 2) относно примесването на въпроса за количеството на парите, които се обръщат заедно в двете функции. Доколкото парите се обръщат като покупателно средство или платежно средство — безразлично в коя от двете сфери и независимо от тяхната функция да реализират доход или капитал, — законите, развити по-рано при изследване на простото стоково обръщение (книга I, гл. III, 2, b), запазват своята сила за количеството на обръщащите се пари. Масата на обръщащите се пари, сигнису, се определя в двата случая от степента на скоростта на обръщението, т. е. от броя на повторенията на една и съща функция като покупателно средство и платежно средство от една и съща парична единица в даден промеждутък от време, от количеството на едновременните покупки и продажби, resp. платежи от сумата на цените на обръщащите се стоки, най-сетне, от платежните баланси, които подлежат на едновременно погасяване. Дали така функциониращите пари представляват за платеща или получателя капитал или доход — това е безразлично, това с нищо не изменя положението. Масата на парите се определя просто от техните функции като покупателно средство и платежно средство.

По пункт 3) по въпроса за относителната пропорция на количеството на средствата за обръщение, които се обръщат в двете функции, а затова и в двете сфери на процеса на възпроизводството. Двете сфери на обръщението се намират във вътрешна връзка, защото, от една страна, количеството на подлежащите на изразходване доходи изразява размерите на потреблението, а от друга — величината на обръщащите се в производството и търговията маси капитал изразява размерите и скоростта на процеса на възпроизводството. Въпреки това едни и същи обстоятелства влияят различно и дори в противоположна посока върху количеството на паричните маси, които се обръщат в двете функции или сфери, или, както казват англичаните на своя банков език, върху количеството на обръщението. И това отново дава на Тук повод за вулгарно разграничаване между средства за обръщение и капитал. (Обстоятелството, че

господата от лагера на „паричната школа“¹²⁰ смесват две различни неща, съвсем не дава основание да бъдат те изобразявани като различни понятия).

В периоди на процъфтяване, на голямо разширение, ускорение и енергичност на процеса на възпроизводството работниците са заети напълно. В повечето случаи настъпва и повишение на работната заплата, което донякъде изравнява нейното спадане под средното равнище в другите периоди на комерческия цикъл. Заедно с това значително растат доходите на капиталистите. Потреблението се повишава навред. Стоковите цени също така редовно се повишават, поне в разните решаващи отрасли на предприемаческата дейност. Вследствие на това нараства количеството на обръщащите се пари, поне в известни граници, защото по-голямата скорост на обръщението поставя от своя страна граница на нарастването на количеството на средствата за обръщение. Тъй като частта от обществения доход, която се състои от работна заплата, първоначално се авансира от промишления капиталист във формата на променлив капитал и винаги във формата на пари, то в периоди на процъфтяване тя изисква повече пари за своето обръщение. Но ние не трябва да ги смятаме два пъти: един път като пари, необходими за обръщението на променливия капитал, и втори път като пари, необходими за обръщението на дохода на работниците. Заплащаните на работниците пари във вид на работна заплата се изразходват в търговията на дребно и приблизително всяка седмица се връщат в банките като влогове на търговците на дребно, след като предварително са обслужили в малки кръгообороти редица разнообразни промеждутъчни сделки. В периоди на процъфтяване връщането на парите към промишлените капиталисти протича гладко, така че тяхната нужда от парични заеми нараства не от това, че те трябва да изплатят повече работна заплата, че им са нужни повече пари за обръщението на техния променлив капитал.

Общият резултат е той, че в периоди на процъфтяване масата на средствата за обръщение, които служат за изразходването на доходите, решително нараства.

Що се отнася до обръщението, необходимо за прехвърляне на капитал, следователно до обръщението само между самите капиталисти, то времето на оживена дейност е едновременно и период на най-еластичния и лесен кредит. Скоростта на обръщението между капиталист и капиталист непосредствено се регулира от кредита и масата на средствата за обръщение, които се изискват за покриване на плащанията и дори за покупки в брой, сравнително се съкращава. Абсолютно тя може да се увеличи, но относително в сравнение с разширяването на процеса на възпроизводството тя при всички

обстоятелства се съкращава. От една страна, големите масови плащания се ликвидират без всяко посредничество на пари; от друга — вследствие на силното оживление на процеса движението на едно и също количество пари както като покупателно средство, така и като платежно средство се ускорява. Една и съща маса пари обслужва обратния приток на по-голямо количество отделни капитали.

Общо взето, в такива периоди паричното обръщение е пълно (full), макар че част II от същото (прехвърлянето на капиталите) се съкращава, поне относително, докато част I (изразходването на доходите) абсолютно се разширява.

Обратният приток на парите изразява обратното превръщане на стоковия капитал в пари, *П—С—П'*, както това видяхме при изследване на процеса на възпроизводството (книга II, отдел I). Обратният приток в парична форма става благодарение на кредита независим от времето на действителното връщане както за промишления капиталист, така и за търговеца. Всеки от тях продава на кредит; следователно тяхната стока се отчуждава, преди да се превърне за тях в пари, т. е. преди да се върне обратно към самите тях във формата на пари. От друга страна, всеки от тях купува на кредит и и по този начин стойността на тяхната стока извършва за тях обратно превръщане в производителен капитал или в стоков капитал, преди тази стойност действително да се превърне в пари, преди да настъпи падежът за плащане на стоките и да бъде заплатено за тях. В такива периоди на процъфтяване обратното връщане на капитала протича лесно и гладко. Търговецът на дребно плаща с пълна сигурност на търговеца на едро, този последният — на фабриканта, фабрикантът — на вносителя на суровини и т. н. Илюзията за бърз и сигурен обратен приток на капитала се запазва още дълго, след като в действителност това вече не става, посредством открития вече кредит, защото връщането с помощта на кредита замества действителното връщане. Банките започват да предчувствуват опасността, щом техните клиенти започнат да плащат повече с полици, отколкото с пари. Виж приведеното по-горе показание на ливерпулския банков директор, стр. 398.*

Тук следва да се прибави още онова, което споменах по-рано: „В периоди, когато преобладава кредитът, скоростта на паричното обръщение се увеличава по-бързо, отколкото нарастват цените на стоките, докато при съкращаване на кредита цените на стоките спадат по-бавно, отколкото скоростта на обръщението“ („Към критика на политическата икономия“. Берлин, 1859, стр. 83, 84 ¹²¹).

* Виж настоящия том, стр. 440. *Ред.*

В периода на кризата отношението става обратно. Обръщението № I се съкращава, цените спадат, спада и работната заплата; броят на заетите работници се съкращава, масата на оборотите се намалява. Напротив, в обръщение № II със съкращаването на кредита се увеличава нуждата от парични заеми — обстоятелство, на което сега ще се спрем по-подробно.

Не подлежи на никакво съмнение, че със съкращаването на кредита, което съвпада със застой в процеса на възпроизводството, се съкращава масата на средствата за обръщение, които се изискват за № I, за изразходване на доходите, докато за № II, за прехвърляне на капиталите, тя се увеличава. Но трябва да се изследва доколко това положение е тъждествено с положението, изложено от Фулертън и др.:

„Търсенето на заеман капитал и търсенето на добавъчни средства за обръщение са съвсем различни неща и не се срещат често заедно“⁹⁰).

⁹⁰) A demand for capital on loan and a demand for additional circulation are quite distinct things, and not often found associated (*Fullarton*. „On the Regulation of Currencies“. London, 1845, p. 82. Заглавие на гл. 5). — „Всъщност голяма грешка е да си въобразяваме, че търсенето на паричен заем“ (т. е. на заем на капитал), е тъждествено с търсенето на добавъчни средства за обръщение или че едното и другото често се явяват заедно. Всяко от тях възниква от свои собствени обстоятелства и е твърде различно от другото търсене. Когато всичко се представя в състояние на разцвет, когато работната заплата е висока, цените се повишават и фабриките работят, допълнителното предлагане на средства за обръщение се изисква обикновено за изпълнение на допълнителните функции, които са неотделими от необходимостта да се извършват по-големи и по-многобройни плащания, а главно на един по-късен стадий на комерческия цикъл, когато започнат да се явяват затруднения, когато пазарите са препълнени и обратните постъпления се задържат, лихвата се повишава и към банките се предявява усилено търсене на заем на капитал. Няма съмнение, че банката освен пускането на банкноти няма друго средство, с помощта на което тя обикновено отпуска в заем капитал, и че следователно отказът на банкноти значи отказ на заем. Но щом заемът е разрешен, всичко се съобразява с потребностите на пазара; заемът остава, а средството за обръщение, ако от него няма нужда, се връща обратно към заемадателя. Съгласно с това дори един повърхностен поглед върху парламентарните отчети може да убеди всекиго, че количеството на ценните книжа, намиращи се в разпореждане на Английската банка, обикновено се колебае в посока, противоположна на нейното банкното обръщение, а не в една посока с него, и че следователно примерът на това крупно учреждение потвърждава изпитаното правило на провинциалните банки, че никоя банка не може да увеличи количеството на своите банкноти, ако това количество отговаря на обикновените цели на едно банкното обръщение; а ако банката иска да дава заеми над тази сума, тя трябва да върши това със своя капитал, т. е. или да пусне в оборот ценните книжа, които са служили за обезпечение, или да употреби за тази цел паричните постъпления, които иначе тя би вложила в ценни книжа. Съставената по данните на парламентарните отчети за периода 1833—1840 г. таблица, на която аз се позовах на предишната страница, постоянно дава примери от тази истина; но два от тях са така характерни, че не мога да ги отмина. На 3 януари 1837 г., когато ресурсите на банката бяха напрегнати до крайна степен за поддържане на кредита и за противодействие на затрудненията на паричния пазар, ние намираме, че нейните заеми и дисконти са

Преди всичко ясно е, че в първия от двата горепосочени случая, в периоди на процъфтяване, когато масата на намиращите се в обръщение средства за обръщение трябва да расте, търсенето на такива се увеличава. Но пък също така е ясно, че ако един фабрикант тегли от своя влог в банката повече злато или банкноти, защото му предстои по-голям разход на капитал в парична форма, то от това не расте неговото търсене на капитал, а расте само търсенето на онази специална форма, в която той изразходва своя капитал. Търсенето се отнася само до техническата форма, в която той хвърля своя капитал в обръщението. Точно тъй, както напр. при различно развитие на кредита един и същ променлив капитал, едно и също количество работна заплата изисква в една страна по-голямо количество средства за обръщение, отколкото в друга: в Англия напр. повече, отколкото в Шотландия, в Германия повече, отколкото в Англия. По същия начин в селското стопанство един и същ капитал, действащ в процеса на възпроизводството, изисква за изпълнение на своята функция в различните времена на годината различно количество пари.

Но противоположността в постановката, в която я дава Фулертън, е неправилна. Съвсем не голямото търсене на заеми, както казва той, отличава периодите на застой от периодите на процъфтяване, а лекотата, с която това търсене се задоволява във време на процъфтяване, и трудността, с която то се задоволява при настъпил застой. Защото именно огромното развитие на кредитната система

достигнали огромната сума от 17 022 000 ф. ст., сума, която едва ли е достигана след войната и е почти равна на цялата сума на издадените банкноти, която между впрочем си остана неподвижна на много ниско равнище, а именно 17 076 000 ф. ст.! От друга страна, на 4 юни 1833 г. имаме средства за обръщение на сума 18 892 000 ф. ст. при наличност на частните гаранционни ценни книжа на много ниска сума, ако не най-ниската през последното полувековие, ненадвишаваша 972 000 ф. ст.!" (*Fu-llarton*, пак там, стр. 97, 98). — От следните показания на г. Уегелин, управител на Английската банка, се вижда, че съвсем не е нужно, „demand for pecuniary accommodation“ [търсенето на парични заеми] да бъде тъждествено с „demand for gold“ [търсенето на злато] (което Уилсън, Тук и др. наричат капитал). „Дисконтирането на полици до тази сума“ (до един милион ежедневно в течение на три последователни дни) „не би намалило запаса“ (от банкноти), „ако публиката не би изисквала по-голяма сума активно обръщение. Банкнотите, издадени при сконтирането на полиците, биха се връщали обратно при посредничеството на банките и чрез влоговете. Ако целта на тези сделки не е да се изнася злато и ако вътре в страната не царя такава паника, че публиката да държи здраво своите банкноти, вместо да плащат с тях на банката, то такива грандиозни обороти не биха ловилияли на запаса.“ — „Банката може ежедневно да сконтира за един и половина милиона и това става постоянно, без ни най-малко да засяга нейните запаси. Банкнотите се връщат обратно във вид на влогове и единственото изменение, което става тук, е простото прехвърляне от една сметка на друга“ („Report on Bank Acts“. 1857. Evidence, № 241, 500). Следователно банкнотите служат тук просто като средство за прехвърляне на кредити.

в периодите на процъфтяване, а следователно също и колосалното увеличение на търсенето на заемен капитал и готовността, с която предлагането се поставя на негово разположение в такива периоди, създава кредитните затруднения в периода на застой. Следователно не различието във величината на търсенето на заеми характеризира двата периода.

Както вече беше казано по-рано, двата периода се различават преди всичко по това, че в периода на процъфтяване преобладава търсенето на средства за обръщение между потребители и търговци, а в периода на депресия — търсенето на средства за обръщение между капиталистите. В период на застой в дейността първото търсене се намалява, а второто се засилва.

На Фулертън и на други се струва като решаващо важно, че в такива времена, когато размерите на securities — на залозите срещу заеми и полиците — в разпореждане на Английската банка се увеличават, нейното банкотно обръщение се намалява, и обратно. Но размерът на securities отразява обема на паричните операции, на сконтираните полици и на заемите срещу търсени ценни книжа. Така Фулертън в приведеното по-горе място (забележка 90, стр. 435*) казва, че „количеството на ценните книжа (securities), намиращи се в разпореждане на Английската банка, обикновено се колебае в посока, противоположна на нейното банкотно обръщение, и това потвърждава изпитаното правило на частните банки, че никоя банка не може да увеличи количеството на своите банкноти, ако това количество отговаря на обикновените цели на едно банково обръщение; а ако банката иска да дава заеми над тази сума, тя трябва да върши това със своя капитал, т. е. или да пусне в оборот ценните книжа, или да употреби за тази цел паричните постъпления, които иначе би вложила в ценни книжа“.

Тук обаче се изяснява какво разбира Фулертън под капитал. Какво се нарича тук капитал? Това, че банката не може повече да дава заеми със свои собствени банкноти, с платежни обещания, които, разбира се, нищо не ѝ струват. Но в такъв случай, с помощта на какво тя дава заеми? Тя ги дава от средствата, получени от продажбата на намиращите се в запас securities, т. е. държавни ценни книжа, акции и други лихвоносни ценни книжа. Но срещу какво продава тя тези книжа? Срещу пари, срещу злато или банкноти, доколкото последните се явяват законно платежно средство, каквито са банкнотите на Английската банка. Следователно онова, което тя дава в заем, е във всеки случай пари. Но сега тези пари образуват част от нейния капитал. Ако тя дава в заем злато, тогава това е от

* Виж настоящия том, стр. 478. *Ред.*

само себе си очевидно. Ако дава банкноти, то сега тези банкноти представляват капитал, защото банката е дала за тях действителна стойност, лихвоносни ценни книжа. В частните банки банкнотите, които се стичат към тях от продажбата на ценни книжа, могат да бъдат в по-голямата си част само банкноти на Английската банка или техни собствени, тъй като други едва ли се приемат за плащане срещу ценни книжа. Но ако тази операция се върши от самата Английска банка, то нейните собствени банкноти, които тя получава обратно, и струват капитал, т. е. лихвоносни книжа. Освен това тя по този начин изглежда от обръщение своите собствени банкноти. Следователно, ако тя наново пуска тези банкноти или вместо тях нови за същата сума, то те сега представляват капитал. И при това те еднакво представляват капитал както в случая, когато се дават в заем на капиталисти, така и в случая, когато впоследствие, при намалено търсене на такива парични заеми, те отново се употребяват за покупка на ценни книжа. Във всички тези случаи думата „капитал“ се употребява тук само в банкерски смисъл, при което тя означава, че банкерът е принуден да отпусна заем на по-голяма сума, отколкото е неговият кредит.

Както е известно, Английската банка отпуска всички свои заеми в свои банкноти. Но ако въпреки това банкнотното обръщение на банката като правило намалява в пропорцията, в която се увеличават в нейните ръце сконтираните полици и залозите срещу заеми, следователно се увеличават отпуснатите от нея заеми, то какво става с банкнотите, пуснати в обръщение, по какъв начин те се стичат обратно в банката?

Преди всичко, ако търсенето на парични заеми произлиза от неблагоприятен национален платежен баланс и следователно обуславя отлив на злато, то работата е много проста. Полиците се сконтират в банкноти. Банкнотите се обменят в самата банка, в емисионния отдел, срещу злато и златото се изнася зад граница. Това е все едно, ако банката при самото сконтиране на полиците изплащаше направо със злато, без посредничеството на банкноти. Едно такова засилено търсене, което достига в известни случаи от 7 до 10 милиона фунта стерлинги, не прибавя, разбира се, към вътрешното обръщение на страната нито една петфунтова банкнота. Но когато казват, че банката дава в заем капитал, а не средства за обръщение, това има двояк смисъл. Първо, че тя дава в заем не кредит, а действителна стойност, част от своя собствен или от депозирания при нея капитал. Второ, че тя дава в заем пари не за вътрешното, а за международното обръщение, дава световни пари; а за тази цел парите винаги трябва да се намират в своята форма на съкровище, в своята металическа телесност, във формата, в която

те не само представляват форма на стойността, но сами са равни на стойността, чиято парична форма те са. Макар че това злато представлява както за банката, така и за износителя на златото капитал — банкерски капитал или търговски капитал, — обаче търсенето му възниква не като търсене на капитал, а като търсене на абсолютната форма на паричния капитал. То възниква именно в момента, когато чуждестранните пазари са препълнени с ненамираща реализация английски стоков капитал. Следователно тук се търси не капитал като *капитал*, а капитал като *пари*, във формата, в която парите са всеобща стока на световния пазар; а това е първоначалната форма на парите, благородният метал. Следователно отливът на злато не е „a mere question of capital“*, както казват Фулертън, Тук и др., а е „a question of money“**, макар и в тяхната специфична функция. обстоятелството, че това не е въпрос на *вътрешното* обръщение, както твърдят представителите на „паричната школа“, не доказва, разбира се, че това е просто „question of capital“, както мислят Фулертън и др. Това е „a question of money“ във формата, в която парите служат като международно платежно средство.

„Дали този капитал“ (покупната цена на милионите квартали чуждестранна пшеница след неурожай в страната) „се прехвърля в стоки или в пари — това обстоятелство ни най-малко не влияе върху характера на сделката“ (Fullarton, цит. произв., стр. 131).

Но това е твърде важно по отношение на въпроса, става ли отлив на злато или не. Капиталът се прехвърля във форма на благороден метал, защото във форма на стоки той или съвсем не може да бъде прехвърлен, или само с твърде големи загуби. Страхът на съвременната банкова система пред отлива на злато превъзхожда всичко, което са сънували някога представителите на монетарната система, за които благородният метал е единственото истинско богатство. Да вземем напр. следното показание на управителя на Английската банка Морис пред парламентарната комисия относно кризата през 1847 г.

(3846. Въпрос:) „Ако говоря за обезценяване на запаси (stocks) и на основен капитал, то не ви ли е известно, че целият капитал, вложен в запаси и продукти от всякакъв вид, също се обезцени така, че суровините — суров памук, сурова коприна, сурова вълна, се изпрашаха на континента също на безценица и че захар, кафе и чай се разпродаваха публично с големи загуби?“ — „Страната неизбежно трябва да понесе *значителни жертви*, за да се справи с *отлива на злато*, предизвикан от колосалния внос на хранителни продукти.“ — (3848.) „Не мислите ли, че би било по-добре да се позасегнат 8-те милиона фунта стерлинги, които лежат в

* — „просто въпрос на капитал“. *Ред.*

** — „въпрос на пари“. *Ред.*

банковите хранилища, вместо да се опитваме да върнем златото с такива жертви? — „Не, аз не мисля това.“

Тук на златото се придава значение на единствено действително богатство.

Цитираното от Фулертън откритие на Тук, че

„с едно или две изключения, които при това допускат задоволително обяснение, всяко съпровождано с отлив на паричен метал забележимо спадане на курса, което е ставало през последното полу столетие, е съпадало с относително ниско равнище на средствата за обръщение и *vice versa** (Fullarton, стр. 121),

доказва, че такива отливи на златото в повечето случаи настъпват след периода на оживление и спекулация като

„признак на вече започващ упадък. . . като проява на препълване на пазарите, на прекратяване на търсенето на наши продукти от чужбина, на забавяне на оборотите и като необходимо следствие от всичко това, недоверие в търговията, затваряне на манифактури, гладуване на работниците и общ застой на промишлеността и търговията“ (стр. 129).

Това е, разбира се, едновременно и най-доброто възражение против твърдението на представителите на „паричната школа“, че уж

„едно пълно обръщение предизвиква отлив на златото, а слабо обръщение го привлича“.

Напротив, макар че Английската банка разполага с голям запас от злато, най-вече във време на процъфтяване, този запас обаче се образува винаги във време на вялост, в период на застой, който следва след буря.

Следователно цялата мъдрост по отношение на отлива на златото се свежда до това, че търсенето на *международни* средства за обръщение и на платежи се различава от търсенето на *вътрешни* средства за обръщение и на платежи (от което също следва от само себе си, че „наличието на отлив не предполага непременно намаление на вътрешното търсене на средства за обръщение“, както казва Фулертън, стр. 112) и че изпращането на благородните метали вън от страната, хвърлянето им в международното обръщение, не е твърдествено с хвърлянето на банкноти или монети във вътрешното обръщение. Впрочем аз вече по-рано посочих, че движението на съкровището, което е концентрирано като резервен фонд за международни плащания, няма само по себе си нищо общо с движението на парите като средство за обръщение.¹²² Наистина работата се усложнява поради това, че различните функции на съкровището, които

* — обратно. *Ред.*

аз изведох от природата на парите: неговата функция като резервен фонд на платежните средства за срочни плащания вътре в страната; като резервен фонд на средствата за обръщение; най-сетне, като резервен фонд на световните пари — всички тези функции са възложени на един единствен резервен фонд, от което също така следва, че при известни обстоятелства отливът на златото от банката вътре в страната може да се комбинира с отлива на същото зад граница. Още едно усложнение възниква вследствие на новата функция, която съвсем произволно бива възлагана на това съкровище — да служи като гаранционен фонд за обменемостта на банкноти в страни с развита кредитна система и кредитни пари. После към всичко това в края на краищата се присъединява 1) концентрацията на националния резервен фонд в една единствена главна банка, 2) неговото свеждане до възможния минимум. Оттук и оплакването на Фулертън (стр. 143):

„Виждайки пълното спокойствие и лекота, с които обикновено преминават курсовите изменения в континенталните страни в сравнение с трескавото безпокойство и шум, които всеки път възникват в Англия, когато има изгледи, че банковата наличност е близка до пълно изтощение, не можем да не се удивляваме на големите изгоди, които има в това отношение металическото парично обръщение.“

Но ако оставим настрана отлива на златото, как може тогава една банка, която издава банкноти, така напр. Английската банка, да увеличава сумата на отпусканите от нея парични заеми, без да увеличава емисията на своите банкноти?

Извън стените на банката всички банкноти, безразлично дали се обръщат или спокойно почиват в частните хранилища, по отношение на самата банка се намират в обръщение, т. е. не са в нейно владение. Следователно, ако банката разширява своите дисконтни и ломбардни операции, отпускането на заеми срещу гаранции, то издаваните за тази цел банкноти трябва да се стичат обратно към нея, защото иначе те увеличават сумата на обръщението, което именно и не трябва да става. Този обратен приток може да се извършва по два начина.

Първо: банката плаща на *A* банкноти срещу ценни книжа; *A* плаща с тях на *B* по полица при настъпване на падежа, а *B* отново ги депозира в банката. По такъв начин обръщението на тези банкноти е завършено, но заемът си остава.

(„Заемът си остава, а средството за обръщение, ако от него няма нужда, се връща обратно към заемодавеца“, Fullarton, стр. 97.)

Банкнотите, дадени в заем от банката на *A*, сега са се върнали обратно към нея, обаче банката е кредитор на *A* или на лицето, от което е издадена сконтираната от *A* полица, и длъжник на *B* за

стойността сума, изразена в тези банкноти, а *B* разполага по този начин със съответна част от капитала на банката.

Второ: *A* плаща на *B*, а сам *B* или *C*, на когото *B* на свой ред плаща с банкнотите, плаща с тях пряко или косвено на банката по полици, на които е настъпил падежът. В този случай на банката се плаща с нейните собствени банкноти. И тогава сделката по този начин завършва (с изключение на обратното плащане на банката от *A*).

Но доколко заемът на банката на *A* може да се разглежда като заем на капитал и доколко — просто като заем на платежни средства?⁹¹⁾

{Това зависи от природата на самия заем. При това трябва да изследваме три случая.

Първи случай. — *A* получава от банката известна сума в заем срещу своя личен кредит, без да предоставя за тази цел никаква гаранция. В този случай той е получил в заем не само платежно средство, но безусловно и нов капитал, който той може да приложи в своето предприятие като добавъчен капитал и да увеличава неговата стойност, докато го върне обратно на банката.

Втори случай. — *A* е заложил в банката ценни книжа, облигации от държавен заем или акции, и е получил срещу тях, да кажем, до две трети от тяхната курсова стойност, заем в налични пари. В този случай той е получил платежни средства, от които се нуждае, но не допълнителен капитал, защото той е дал на банката по-голяма капиталова стойност от онази, която е получил от нея. Но, от една страна, той не е можел да използва тази по-голяма капиталова стойност за своите нужди в дадения момент — за нуждите от платежни средства, — защото тази капиталова стойност е била лихвоносно вложена в определена форма; от друга страна, *A* е имал свои основания да не превръща тази стойност чрез продажба направо в платежни средства. Неговите ценни книжа са имали между другото предназначението да функционират като запасен капитал и той ги е заставил да функционират именно като запасен капитал. Следователно между *A* и банката е станало временно взаимно прехвърляне на капитали, при което *A* не е получил допълнителен капитал (обратно!), но е получил, разбира се, необходимите за него платежни средства. Напротив, за банката сделката е представлявала временно солидно вложение на паричен капитал във формата на заем, превръщане на паричен капитал от една форма в друга, а именно това превръщане съставлява съществена функция на банковото дело.

⁹¹⁾ Мястото, което следва тук в оригинала, е неразбираемо в дадената връзка и до затварянето на скобите е наново разработено от редактора. В друга връзка този въпрос беше вече засегнат в гл. XXVI [настоящия том, стр. 456—458]. — Ф. Е.

Трети случай. — *A* е сконтирал в банката една полица и е получил при това след приспадането на дисконта определена сума в брой. В този случай той е продал на банката паричен капитал в несвободна форма срещу една стойностна сума в свободна форма; той е продал срещу налични пари неизтеклата още полица. Полицата е сега собственост на банката. Работата с нищо не се изменя от това, че в случай на неплащане на полицата последният жирант *A* отговаря пред банката за сумата на полицата; тази отговорност той разделя с другите жиранти и с лицето, което е издало полицата, срещу които той може съевременно да заведе иск. Следователно тук нямаме заем, а съвсем обикновена покупко-продажба. Затова *A* не е длъжен да плаща нищо на банката: при настъпването на падежа банката получава своята сума чрез инкасиране на полицата. В този случай също е станало взаимно прехвърляне на капитал между *A* и банката, и то също както при покупка и продажба на всяка друга стока, и именно затова *A* не е получил допълнителен капитал. Той е имал нужда и е получил платежни средства и ги е получил поради това, че банката е превърнала за него едната форма на неговия паричен капитал, полицата, в другата, в пари.

Следователно за действителен заем на капитал, за действително авансиране на такъв може да става дума само в първия случай. Във втория и третия случай може да се говори за заем на капитал, за авансиране на капитал само в този смисъл, както се говори за „авансиране на капитал“ при всяко капиталовложение. В този смисъл банката дава в заем, авансира на лицето *A* паричен капитал; но за *A* той представлява *паричен капитал* най-много в този смисъл, че той изобщо е част от неговия капитал. И той го получава и употребява не като капитал в собствения смисъл, а именно като платежно средство. Иначе всяка обикновена продажба на стока, чрез която се получават платежни средства, би трябвало също да се счита като получаване на капитал в заем. — *Ф. Е.*}

За частната банка, която издава банкноти, разликата се състои в това, че ако нейните банкноти не остават в местно обръщение и не се връщат при нея във формата на влогове или плащания по полица, на които е настъпил падежът, тези банкноти попадат в ръцете на лица, на които банката в обмяна на същите трябва да плаща в злато или в банкноти на Английската банка. По такъв начин в този случай заемът на нейните банкноти в действителност представлява заем на банкноти на Английската банка, или — което за банката е същото — заем на злато, следователно на част от нейния банков капитал. Същото нещо става в случая, когато самата Английска банка или някоя друга банка, подчинена на закона за

максимума на банкнотната емисия, трябва да продава ценни книжа, за да изтегли от обръщението своите собствени банкноти и след това отново да ги дава в заем; в този случай нейните собствени банкноти представляват част от нейния мобилизиран банков капитал.

Дори ако обръщението беше чисто металическо, то едновременно 1) отливът на златото би могъл да опустоши банковите трезори {тук очевидно се има предвид такъв отлив на златото, при който поне една част от него отива зад граница. *Ф. Е.*} и 2) тъй като златото би било нужно на банката главно само за изплащане на разликата по платежите (за приключване на минали сделки), то нейните заеми срещу ценни книжа биха могли силно да нараснат, но биха се връщали към нея във формата на влогове или плащания по полици, на които е изтекъл падежът; така че, от една страна, при увеличаване количеството на ценните книжа в банковия портфейл общата сума на нейния златен запас би се намалила, а, от друга страна, същата сума, която банката по-рано е държала като неин собственик, сега тя би я държала като длъжник на своите вложители и, най-сетне, общата маса на средствата за обръщение би се намалила.

Досега ние приемахме, че заемите се дават в банкноти, следователно влекат след себе си поне временно, макар и веднага отново изчезващо увеличение на банкнотната емисия. Но това не е необходимо. Вместо да дава книжни банкноти, банката може да открие на лицето *A* кредитна сметка, с което *A*, длъжникът на банката, става неин мним вложител. Той плаща на своите кредитори с чекове срещу банката, а получателят на тези чекове плаща на свой ред с тях на своя банкер, който ги обменя в клиринговата палата с чекове, издадени срещу него. В този случай няма никакво участие на банкноти и цялата сделка се ограничава с това, че вземанията, които банката трябва да получи, се салдират с чекове срещу самата нея, а нейната действителна рекомпенсация се състои от кредитното вземане срещу *A*. В този случай банката му е дала в заем част от своя банков капитал, защото тя му е дала част от своите вземания.

Доколкото това търсене на парични заеми представлява търсене на капитал, то е търсене само на паричен капитал, на капитал от гледна точка на банкера, именно на злато — при отлив на златото зад граница — или на банкноти на националната банка, които частната банка може да получи само чрез покупка срещу еквивалент; следователно за нея те представляват капитал. Или, най-сетне, работата се отнася до лихвоносни книжа, държавни фондове, акции и т. н., които трябва да бъдат продадени, за да може банката да привлече към себе си злато или банкноти. Но ако това са държавни книжа, те са капитал само за онзи, който ги е купил, за когото те

следователно представляват цената, за която ги е купил, представляват неговия капитал, вложен в тези книжа; сами по себе си те не са капитал, а обикновени вземания. Ако това са ипотеките, те са просто свидетелства за получаване на бъдеща поземлена рента, а ако са акции, те са просто титули за собственост, даващи право за получаване на бъдеща принадлезна стойност. Всички тези неща не са действителен капитал, не образуват съставна част на капитала и сами по себе си не са стойност. С помощта на подобни сделки могат да се превърнат във влогове и пари, които принадлежат на банката, така че банката вместо собственик ще стане длъжник по отношение на тези пари, ще ги притежава въз основа на друг титул. Колкото и да е важно това за самата банка, то ни най-малко не изменя количеството на запасния капитал и дори на паричния капитал, който се намира в страната. Следователно тук капиталът фигурира само като паричен капитал, а ако не съществува в действителна парична форма, той съществува като прост титул на капитал. Това е твърде важно, тъй като недостигът на *банков* капитал и засиленото търсене на такъв се смесват с намалението на *действителния* капитал, който във формата на средства за производство и продукти се намира, напротив, в такива случаи в изобилие и задушаване пазара.

И така, много просто се обяснява по какъв начин нараства количеството на ценните книжа, които се задържат от банките като обезпечение, следователно много просто се обяснява и това, по какъв начин банките могат да задоволяват нарастващото търсене на парични заеми при неизменна или намаляваща се обща маса на средствата за обръщение. А именно в такива периоди на парично затруднение тази обща маса се държи в известни граници по два начина: 1) чрез отлива на златото; 2) чрез търсенето на пари просто като платежни средства, при което пуснатите банкноти веднага се връщат обратно или пък сделката се извършва с помощта на кредита по книгите на банката без всякакво отпускане на банкноти, следователно една проста кредитна сделка обслужва плащанията, чието уреждане е единствената цел на операцията. Особеността на парите е такава, че когато те функционират само за салдиране на плащания (а във време на кризи заеми се вземат, за да се плаща, а не за да се купува; за да се приключат стари сделки, а не за да се започват нови), тяхното обръщение е мимолетно и дори ако това салдиране става не чрез чисто кредитна операция, а се извършва без всяко участие на пари; следователно при силно търсене на парични заеми огромна маса такива сделки могат да се извършат, без да се увеличава обръщението. Но само фактът, че обръщението на Английската банка остава неизменно или дори се намалява едновременно със силното увеличение на отпусканите от нея парични заеми, съвсем

не доказва *prima facie** — както приемат Фулертън, Тук и др. (поради тяхното погрешно схващане, че паричният заем е тъждествен със заем на допълнителен капитал, на *capital on loan*), — че обръщението на парите (банкнотите) в тяхната функция на платежно средство не се увеличава и не се разширява. Тъй като обръщението на банкнотите като покупателно средство намалява в периоди на стопански застои, когато са нужни толкова значителни заеми, то тяхното обръщение като платежно средство може да се увеличава, а цялата сума на обръщението, сумата на банкнотите, функциониращи като покупателни средства и платежни средства, все пак може да остане неизменна или дори да намалява. Обръщението на банкноти като платежни средства, които веднага се връщат обратно в банката, която ги пуска, не е никакво обръщение в очите на спонсатите икономисти.

Ако обръщението на парите като платежни средства би се увеличило в по-висока степен, отколкото то би се намалило като обръщение на покупателни средства, то цялото обръщение би нараствало, макар че количеството на парите, функциониращи като покупателно средство, би се намалило значително. И това действително настъпва в известни моменти на кризата, именно при пълно сгромолясане на кредита, когато става невъзможно не само да се продават стоките и ценните книжа, но и да се сконтират полиците, и когато не остава нищо друго, освен да се плаща в брой или, както казват търговците, каса. Тъй като Фулертън и други не разбират, че обръщението на банкнотите като платежни средства е характерно за такива периоди на парична нужда, те разглеждат това явление като случайное.

„Що се отнася до примерите на силна конкуренция за получаване на банкноти, която характеризира периодите на паника и която понякога, както в края на 1825 г. може да доведе до внезапно, макар и само временно, увеличение на емисията, дори при продължаващ се отлив на златото, то, струва ми се, на това не трябва да се гледа като на едно от явленията, които естествено или по необходимост съпровождат ниския курс; търсенето в такива случаи е търсене не на средства за обръщение (би трябвало да се каже: не на средства за обръщение като покупателни средства), а на съкровище, търсене от част разтревожени банкери и капиталисти, което възниква обикновено в последния акт на кризата (следователно търсене на резерви от платежни средства), след продължителен отлив, и е предвестник на неговия край“ (Fullarton, цит. произв., стр. 130).

Още при изследването на парите като платежно средство („Капиталът“, кн. I, гл. III, 3, б) ние показахме как при рязко прекъсване на веригата на плащанията парите се превръщат по отношение на стоките от чисто мисловна форма във вещна и заедно с това в аб-

* — преди всичко. *Ред.*

солютна форма на стойността. Пак там ние приведохме няколко примера за това в забележките 100 и 101. Самото това прекъсване е отчасти следствие, отчасти причина за разклащането на кредита и съпровождащите го обстоятелства: препълване на пазарите, обезценяване на стоките, прекъсване на производството и т. н.

Обаче ясно е, че Фулертън превръща разликата между парите като покупателно средство и парите като платежно средство в погрешната разлика между средството за обръщение (*circulency*) и капитала. Но в основата на това пак лежи тясната, свойствената на банкера представа за обръщението.

Би могло още да се запита: какво липсва в такива трудни времена, капитал или пари в тяхната определена форма на платежно средство? Както е известно, в това се заключава спорът.

Преди всичко, доколкото затрудненото състояние се проявява в отлива на злато, ясно е, че са нужни именно международни платежни средства. Но парите в своята определена форма като международно платежно средство са злато в неговата металическа реалност, като сама преизпълнена със стойност субстанция, като материя на стойността. Заедно с това (те) са капитал, но капитал не като стоков капитал, а като паричен капитал, капитал не във формата на стока, а във формата на пари (и при това пари в онзи възвишен смисъл, в който те съществуват като всеобща стока на световния пазар). Тук няма противоположност между търсенето на пари като платежно средство и търсенето на капитал. Противоположността съществува между капитал в неговата форма на пари и капитал в неговата форма на стока; и формата, в която той се търси в дадения случай и в която само може да функционира, е неговата парична форма.

Оставяйки настрана това търсене на злато (или сребро), не може да се каже, че в такива периоди на криза се чувствава по какъвто и да е начин недостиг на капитал. Това може да се случи при извънредни обстоятелства, като напр. поскъпване на житото, недостиг на памук и т. н.; но такива обстоятелства съвсем не са необходими или обичайни спътници на подобни периоди; и съществуването на такъв недостиг на капитал не може поради това от самото начало да се извежда от това, че се наблюдава силно търсене на парични заеми. Напротив, пазарите са препълнени, наводнени са със стоков капитал. Следователно затруднението се дължи във всеки случай не на недостиг на *стоков* капитал. На този въпрос ще се върнем впоследствие.

БЕЛЕЖКИ
ПОКАЗАЛЦИ

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Една част от извадките на Маркс от руските източници от този период са публикувани от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. Виж Архив Маркса и Енгелса, том XI (М., 1948), том XII (М., 1952), том XIII (М., 1955). — 10
- ² Имат се пред вид следните отчети: 1) „First Report from the Secret Committee on Commercial Distress; with the Minutes of Evidence. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 8 June 1848“; 2) „Report from the Secret Committee of The House of Lords appointed to Inquire into the Causes of the Distress which has for some Time prevailed among the Commercial Classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the Issue of Bank-Notes payable on Demand. Together with the Minutes of Evidence, and an Appendix. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 28 July, 1848 [Reprinted, 1857]“. — 11.
- ³ Имат се пред вид следните отчети: „Report from the Select Committee on Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 30 July, 1857“; „Report from the Select Committee on the Bank Acts; together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. Ordered, by The House of Commons, to be Printed, 1 July, 1858“. — 11.
- ⁴ Енгелс не успял да изпълни намерението си да издаде „Теории за принадлежната стойност“ като четвърти том на „Капиталът“. През 1905—1910 г. те били издадени от К. Кауцки, но с редица произволни отклонения от авторовия ръкопис, размествания и съкращения. Ново издание на „Теории за принадлежната стойност“ от Маркс беше осъществено на руски език през 1954—1961 г. от Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС. Виж К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“ (IV том на „Капиталът“), част I, част II, част III. — 11.
- ⁵ „*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*“ („Годишници по политическа икономика и статистика“) — двуседмично списание, основано през 1863 г. в Йена; от 1872 до 1890 г. излизало под редакцията на буржоазния икономист Конрад, от 1891 до 1897 г. — под редакцията на буржоазния икономист Лексис. — 12.

- 6 *Теория за „пределната полезност“* — вулгарна буржоазно-апологетична икономическа теория, възникнала през 70-те години на XIX в. в противовес на теорията за трудовата стойност на Маркс. Съгласно тази теория в основата на стойността лежи не обществено необходимият труд, а така наречената пределна полезност на стоката, отразяваща субективната оценка за полезността на стоката, която задоволява най-малко неотложната необходимост на купувачите. Според привържениците на теорията за „пределната полезност“, теорията за трудовата стойност била погрешна, тъй като всъщност цените не съвпадали със стойността и последната се определяла обикновено от случайни и несвързани с производството обстоятелства като например редкостта на стоката и други. Като едно от средствата за замаскиране експлоатацията на наемната работна сила при капитализма теорията за „пределната полезност“ е широко разпространена в съвременната буржоазна политическа икономия. — 13.
- 7 Виж W. Lexis. „Kritische Erörterungen über die Währungsfrage“. In: „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“. Jahrgang V, Heft I, 1881, S. 87—132.
„Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“ („Годишник по законодателство, управление и народно стопанство в Германската империя“) — двуседмично списание, основано през 1871 г.; излизало под това заглавие от 1877 до 1912 г. под редакцията на буржоазния икономист Г. Шмолер в Лайпциг.
Биметализъм — парична система, при която функциите на пари се изпълняват едновременно от два метала — златото и среброто. — 14.
- 8 Има се пред вид статията на Акиле Лориа „Карл Маркс“, публикувана в „Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti“. Roma, 1883, Aprile, p. 509—542.
„Nuova Antologia di scienze, lettere ed arti“ („Нова антология на науката, литературата и изкуството“) — италианско литературно-художествено и публицистично списание с либерална насока, излизало от 1886 до 1878 г. един път месечно във Флоренция, от 1878 до 1943 г. — два пъти месечно в Рим. — 21.
- 9 Лориа се ползвал от френското издание на I том на „Капиталът“, в което XI глава отговаря на IX глава от немското издание „Норма и маса на принадлежната стойност“. — 22.
- 10 Има се пред вид предговорът на Енгелс към II том на „Капиталът“ от К. Маркс (виж настоящото издание, т. 24, стр 21—22). — 22.
- 11 *Дулкамара* — действащо лице от операта на Доницети „Любовен еликсир“; образ на нехранимайко и шарлатанин.
Сганарел — действащо лице от комедията на Молиер „Дон Жуан“, слуга на Дон Жуан; тип на ловък и страхлив нехранимайко. — 24.
- 12 Има се пред вид статията „Бележки към статията на г. Щибелинг: „Влиянието на концентрацията на капитала върху работната заплата и експлоатацията на труда“, публикувана в списание „Neue Zeit“, кн. 3 от 1887 г., S. 123—127.
„Die Neue Zeit“ („Ново време“) — политико-теоретично списание на германската социалдемократия, излизало в Щутгарт от 1883 до октомври 1890 г. всеки месец, от октомври 1890 до есента на 1923 г. — всяка седмица. От 1883 г. редактор на списанието бил К. Кауцки, от октомври 1917 г. до есента на 1923 г. — Г. Кунов. През 1885—1894 г. Енгелс публикувал в списанието редица статии, като постоянно помагал със съвети на редакцията на списанието и често я критикувал за допусканията в списанието отклонения от марксизма. От втората половина на 90-те години след смъртта на Енгелс в списанието започнали редовно

да се отпечатват статии на ревизионистите. През Първата световна война списанието стояло на центристка позиция, като фактически подкрепяло социалшовинистите. — 24.

- 13 Виж настоящото издание, т. 23, стр. 224—226. — 33.
- 14 Виж G. Ramsay. „An Essay on the Distribution of Wealth“. Edinburgh, 1836, p. 184. — 46.
- 15 Според господстващите през XVIII в. в химията възгледи се смятало, че процесът на горене се дължи на особено вещество — флогистон, което се намира в горящите тела и се отделя от тях при горенето. Но тъй като било известно, че при нажежаване на металите на въздуха теглото им се увеличава, привържениците на флогистонната теория се опитвали да припишат на флогистона физически безсмислено, отрицателно тегло. Несъстоятелността на тази теория доказал бележитият френски химик А. Л. Лавоазие, който обяснил правилно процеса на горенето като реакция на съединяване на горящото вещество с кислорода. За теорията за флогистона виж също предговора на Енгелс към II том на „Капиталът“ (настоящото издание, том 24, стр. 18—19). — 46.
- 16 През януари 1849 г. Прудон се опитал да основе „Народна банка“. Тази банка, с която Прудон възнамерявал по мирен начин да осъществи своя „социализъм“, свеждащ се до премахване на заемната лихва и въвеждане на безпарична размяна, при която производителят трябвало да получава пълния еквивалент на своя трудов доход, банкрутирала два месеца след основаването ѝ. Подробен критически анализ на възгледите на Прудон Маркс прави в произведението си „Нищетата на философията. Отговор на „Философия на нищетата“ от г. Прудон“ (виж настоящото издание, том 4, стр. 67—184). — 46.
- 17 Виж настоящото издание, том 23, стр. 233. — 46.
- 18 Виж настоящото издание, том 23, стр. 179—180, 719—721. — 48.
- 19 Виж настоящото издание, том 23, стр. 541—548. — 52.
- 20 Виж настоящото издание, том 23, стр. 344—345. — 52.
- 21 Маркс има пред вид онзи раздел на труда си „Теории за принадлежната стойност“, в който се прави критически анализ на възгледите на Малтус за нормата на принадлежната стойност (виж К. Маркс, „Теории за принадлежната стойност“. Част III, стр. 35—41). — 35.
- 22 Виж настоящото издание, том 23, стр. 328—331 — 59.
- 23 Виж настоящото издание, том 23, стр. 525—536. — 59.
- 24 Виж настоящото издание, том 24, стр. 309—314. — 80.
- 25 Виж настоящото издание, том 24, стр. 266—268. — 81.
- 26 Виж настоящото издание, том 24, стр. 309—325. — 84.
- 27 Виж настоящото издание, том 23, стр. 231—232. — 85.
- 28 Виж настоящото издание, том 24, стр. 311. — 86.
- 29 Виж настоящото издание, том 23, стр. 335—336. — 86.

- ³⁰ Маркс има пред вид следната книга: А. Уре. „The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain“. Second edition, London, 1835. — 92.
- ³¹ Виж настоящото издание, том 23, стр. 612. — 95.
- ³² Френският историк Ленге изказва тази хипотеза в книгата си: „Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société“. Tome II, Londres, 1767, livre V, chapitre XX. — 96.
- ³³ Виж настоящото издание, том 23, стр. 336—337. — 97.
- ³⁴ Има се пред вид подсказаната от идеите на социалистите утописти инициатива на работниците от град Рочдейл (Манчестерски промишлен окръг), основан през 1844 г. потребителско кооперативно дружество, наречено Дружество на справедливите пионери, което станало зародиш на работническото кооперативно движение в Англия и другите страни. — 97.
- ³⁵ Виж настоящото издание, том 23, глава VIII, стр. 243—312. — 98.
- ³⁶ „Killing no murder“ („да убиеш, още не значи, че си убиец“) — разпространен английски израз, който е взет от заглавието на изданието в средата на XVII в., през периода на английската буржоазна революция, памфлет „Killing no murder“. Неговият автор, левелерът Сексби, призовавал да бъде убит лорд-протекторът на Англия, Шотландия и Ирландия Оливер Кромвел като жесток тиранин и оправдал това убийство. — 101.
- ³⁷ Съд на кралската скамейка — едно от върховните съдилища в Англия. Разглеждал наказателни и граждански дела и имал правото да ревизира решенията на редица по-низши съдилища. — 102.
- ³⁸ Виж настоящото издание, том 23, стр. 302—303. — 105.
- ³⁹ Виж настоящото издание, том 23, стр. 265—266. — 106.
- ⁴⁰ Имат се пред вид следните книги: А. Уре. „The Philosophy of Manufactures: or, An Exposition of the Scientific, Moral, and Commercial Economy of the Factory System of Great Britain“. Second edition, London, 1835; Ч. Баббидж. „On the Economy of Machinery and Manufactures“. London, 1832, p. 280—281. — 115.
- ⁴¹ Виж R. Torrens. „An Essay on the Production of Wealth“. London, 1821, p. 28 and sqq. (сравни К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“. Част III, стр. 87—105). — 118.
- ⁴² Виж D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. Third edition, London, 1821, p. 131—138. — 118.
- ⁴³ Житни мита се събирали в Англия въз основа на така наречените житни закони (1815, 1822 и 1828 г.), с които се целело да се ограничи или забрани вносът на жито в интерес на едрите поземлени собственици. Борбата между промишлената буржоазия и поземлената аристокрация във връзка с житните закони завършила с отменяването им през 1846 г. Отменяването на житните закони било удар върху поземлената аристокрация и съдействувало за ускоряване развитието на капитализма в Англия. — 118.
- ⁴⁴ Законопроектът за десетчасовия работен ден, който бил валиден само за юношите и жените-работнички, бил приет от английския парламент на 8 юни 1847 г.

- и влязъл в сила на 1 май 1848 г. На практика обаче много фабриканти не го спазвали. По-подробно за това виж настоящото издание, т. 23, стр. 293 — 296. — 118.
- 45 Ch. Babbage. „On the Economy of Machinery and Manufactures“. London, 1832, p. 280—281. — 125.
- 46 D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation“. Third edition, London, 1821, chapter II. — 126.
- 47 Виж настоящото издание, том 24, отдел III „Възпроизводство и обръщение на целия обществен капитал“. — 129.
- 48 *Памучният глад или памучната криза през 1861—1865 г.* — така се наричал извънредно големият недостиг на памук в памучната промишленост в Англия и някои други страни, предизвикан от прекратяването на доставките на памук от Америка поради блокирането на южните робовладелски щати от флота на северните щати през време на Гражданската война; памучният глад възникнал в навечерието на кризата на свръхпроизводство и се преплел с нея. По-голямата част от памучната промишленост в Европа била парализирана, което се отразило тежко върху положението на работниците. През 1862 г. в Англия спрели да работят три пети от всички предилни вретена и тъкачни станове, над 75 % от работниците в памучната промишленост две-три години били напълно или частично безработни. Бедственото положение на работниците се засилило поради лошите реколти в Европа в началото на 60-те години. — 133.
- 49 Виж настоящото издание, том 23, стр. 582 и сл. — 144.
- 50 *Национални работилници от 1848 г.* — форма на организиране обществени работи, главно изкопчийски, за безработните във Франция, възникнала след Февруарската революция от 1848 г. по силата на един декрет на френското временно правителство. С нея се целело да бъдат дискредитирани популярните по онова време сред работниците идеи на дребнобуржоазния социалист Луи Блан за организация на труда и, от друга страна, да бъдат използвани организираните по военному работници от националните работилници в борбата против революционния пролетариат. Тъй като провокационният план за разедняване на работническата класа не успял и заетите в националните работилници все повече се проиквали от революционните настроения, буржоазното правителство взело редица мерки за закриване на работилниците. Това предизвикало силно недоволство сред парижкия пролетариат и било един от поводите за започване на юнското въстание в Париж. След смазването му правителството на Кавеняк приело на 3 юли 1848 г. декрет за закриване на националните работилници. — 146.
- 51 Виж Rodbertus. „Sociale Briefe an von Kirchmann. Dritter Brief: Wiederlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie“. Berlin, 1851, S. 125. Подробен критически анализ на теорията за нормата на печалбата на Родбертус Маркс прави в „Теории за принадлежната стойност“. Част II, стр. 65—86. — 149.
- 52 Става дума за десета глава на книгата: A. Smith. „An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations“. Vol. I, London, 1776. — 152.
- 53 Виж настоящото издание, том 23, стр. 57. — 152.
- 54 Възгледите на Шербюлие за образуването на общата норма на печалбата се разглеждат специално от Маркс в „Теории за принадлежната стойност“ (виж К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“. Част III, стр. 376). — 171.

- ⁵⁵ Виж настоящото издание, том 23, стр. 233 и сл. — 173.
- ⁵⁶ Става дума за произведението на К. Маркс „Теории за принадлежната стойност (IV том на „Капиталът“)“. Виж бележка 4. — 181.
- ⁵⁷ *Законали за постоянното местожителство* (settlement laws) — съществуващи от 1662 г. в Англия закони, по силата на които селскостопанските работници фактически били лишени от правото да се местят от едно място на друго. В тези закони, които от своя страна били съставна част от законите за бедните се предвиждало нуждаещите се селскостопански работници да бъдат връщани по решение на съда в родното им място и постоянното им местожителство. Като ограничавало свободата на работниците да се местят, законодателството създавало условия, които давали възможност на работодателите да намаляват до краен предел работната заплата на работниците. — 188.
- ⁵⁸ Имат се пред вид трудовете на Г. Л. Маурер: „Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt“. München, 1854; „Geschichte der Markenverfassung in Deutschland“. Erlangen, 1856; „Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland“. Bd. I—IV, Erlangen, 1862—1863; „Geschichte der Dorfverfassung in Deutschland“. Bd. I—II, Erlangen, 1865—1866; „Geschichte der Städteverfassung in Deutschland“. Bd. I—IV, Erlangen, 1869—1871.
- L. H. Morgan. „Ancient Society or Researches in the Lines of Human Progress from Savagery, through Barbarism to Civilization“. London, 1877. — 191.
- ⁵⁹ Виж настоящото издание, том 23, стр. 191.
- ⁶⁰ D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation.“ Third edition, London, 1821, p. 60—61. — 193.
- ⁶¹ Споменатите възгледи се изказват в следните трудове: D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation.“ Third edition, London, 1821, p. 60—61; H. Storch. „Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations“. Tome II, St.-Petersbourg, 1815, p. 78—79 (по този въпрос виж също К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“. Част II, стр. 98). — 197.
- ⁶² Th. Corbet. „An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained“. London, 1841, p. 42—44. — 197.
- ⁶³ Авторът на анонимното съчинение „Observations on certain Verbal Disputes in Political Economy“ цитира тук първото издание на книгата на Малтус „Principles of Political Economy“. London, 1820, p. 75. — 206.
- ⁶⁴ D. Ricardo. „On the Principles of Political Economy, and Taxation.“ Third edition, London, 1821, p. 36—41. — 218.
- ⁶⁵ *Servum pecus imitatorum* (раболепното стадо от подражатели) — перефразиране на думите „O imitatores, servum pecus!“ („О подражатели, раболепно стадо!“) от посланията на Хораций, книга I, послание 19. — 218.
- ⁶⁶ Тук се има пред вид онзи раздел от „Теории за принадлежната стойност“, в който Маркс прави критически разбор на възгледите на Рикардо за влиянието на колебанията на работната заплата върху производствените цени (виж К. Маркс; „Теории за принадлежната стойност“. Част II, стр. 196—211). — 219.

- ⁶⁷ Виж Th. Corbet. *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth Individuals; or the Principles of Trade and Speculation Explained*. London, 1941, p. 100—102. — 225.
- ⁶⁸ Маркс има пред вид „Теории за принадлежната стойност“ (виж К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“. Част II, стр. 472—509, 587—591). — 229.
- ⁶⁹ Има се пред вид абсолютният общ закон за капиталистическото натрупване, формулиран от Маркс в I том на „Капиталът“ (виж настоящото издание, том 23, глава XXIII, стр. 653 — 654). — 239.
- ⁷⁰ „*Hinc illae lacrimae!*“ „Ето защо са тези сълзи!“ — думи от комедията на римския драматург Публий Теренций „Девојката от Андрос“, действие I, сцена първа. — 241.
- ⁷¹ Виж бележка 68. — 241.
- ⁷² Виж W. Roscher. „*System der Volkswirtschaft*“. Band I: „*Die Grundlagen der Nationalökonomie*“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 108, S. 192. — 242.
- ⁷³ Маркс прави критичен анализ на теорията за печалбата на А. Смит във II част на „Теории за принадлежната стойност“ (виж К. Маркс „Теории за принадлежната стойност“. Част II, стр. 231—246). — 242.
- ⁷⁴ „*Profit upon alienation*“ („печалба от продажбата“) — формула на Джеймс Стюарт („*An Inquiry into the Principles of Political Oeconomy*“. Vol. I, London, 1805, p. 244), съгласно която печалбата на капиталиста идва от продаването на стоката над стойността ѝ. Маркс анализира газн формула в „Теории за принадлежната стойност“ (виж К. Маркс. „Теории за принадлежната стойност“. Част I, стр. 8—9). — 248.
- ⁷⁵ Виж настоящото издание, том 23, стр. 328—329. — 248.
- ⁷⁶ Виж настоящото издание, том 23, стр. 328—329. — 248.
- ⁷⁷ D. Ricardo. „*On the Principles of Political Economy, and Taxation*“. Third edition, London, 1821, chapter VII. — 248.
- ⁷⁸ [E. West.] „*Essay on the Application of Capital to Land, with Observations shewing the Impolicy of any Great Restriction of the Importation of Corn*“. By a Fellow of University College of Oxford. London, 1815. — 260.
- ⁷⁹ Th. Chalmers. „*On Political Economy in connexion with the Moral State and Moral Prospects of Society*.“ Second edition, Glasgow, 1832, p. 88—89 and sqq. — 264.
- ⁸⁰ Виж настоящото издание, том 23, стр. 404. — 282.
- ⁸¹ Виж настоящото издание, том 24, стр. 94—108. — 287.
- ⁸² *Холандско-източноиндийската компания* съществувала от 1602 до 1798 г. Отличителни черти на дейността на компанията в Индонезия били насилственото затвърдяване и консервиране на докапиталистическите производствени отношения (робовладелски и феодални) и ограбването на покореното население с помощта на феодално-бюрократичния апарат на туземната власт, преминал в служба на холандците. Тя получавала огромни доходи от продажбата на изнасяните от Индонезия селскостопански продукти. По-късно в селското стопанство започнали прииудително

- да се въвеждат нови култури (особено кафе), добивите от които изцяло се предавали на компанията. В резултат на непрекъснатите големи, жестоко смазвани въстания, на обезлюдяването на страната, големите разходи за издържането на военните гарнизони и на общия упадък на някогашното могъщество на Хндерландия компанията фалирала и престанала да съществува. — 328.
- ⁸⁸ Виж бележка 72. — 329.
- ⁸⁴ Виж настоящото издание, том 23, стр. 525—536. — 330.
- ⁸⁵ Виж. W. Roscher. „System der Volkswirtschaft“. Band I: „Die Grundlagen der Nationalökonomie“. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 60, S. 103. — 346.
- ⁸⁶ Виж бележка 43. — 350.
- ⁸⁷ Виж бележка 82. — 352.
- ⁸⁸ Виж бележка 74. — 352.
- ⁸⁹ Според възгледите на древногръцкия философ Епикур, който бил общо взето материалист и атеист, съществуват безброй много светове. Те възникват и съществуват по свои собствени, естествени закони. А боговете, макар и да съществуват, се намират извън световите, в пространството между тях, и не оказват никакво влияние нито върху развитието на вселената, нито върху живота на човека. — 352.
- ⁹⁰ Маркс цитира произведението на Лутер по книгата: „Der sechste Teil der Bücher des ehrnwürdigen Herrn Doctoris Martini Lutheri“, Wittenbergk, 1589, S. 296, 297. — 354.
- ⁹¹ Маркс има пред вид рязкото падане от края на XV в. на ролята на Генуа, Венеция и градове на Северна Италия в транзитната търговия, което се дължало на великите географски открития от онова време: откриването на Куба, Хаити и Бахамските острови, Северна Америка, морския път за Индия около най-южната точка на Африка и най-после на Южна Америка. — 355.
- ⁹² [J. Massie.] „An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered“. London, 1750, p. 60. — 355.
- ⁹³ I. H. M. Poppe. „Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts“. Band I, Göttingen. 1807, S. — 358.
- ⁹⁴ Цитираните в текста думи принадлежат на един от редакторите на вестник „La Voix du Peuple“ Шеве — автор на „първото писмо“ в книгата „Gratuité du Crédit“. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850.
„La Voix du Peuple“ („Народен глас“) — всекидневник, издаван от Прудон; излизал в Париж от 1 октомври 1849 до 14 май 1850 г. — 368.
- ⁹⁵ „The Economist“ („Икономист“) — английско седмично списание за икономически и политически въпроси, излиза в Лондон от 1843 г.; орган на едрата промишлена буржоазия. — 383.
- ⁹⁶ Маркс иронично нарича К. Арнд „философ на кучешкия данък“, защото в специален параграф (§ 88, S. 420—421) в своята книга обосновава правилността и целесъобразността на данъка върху кучетата. — 388.

- ⁹⁷ *„The Daily News“* („Дневни новини“) — английски либерален вестник, орган на промишлената буржоазия; излизал под това заглавие в Лондон от 1846 до 1930 г. — 390.
- ⁹⁸ Виж [J. Massie.] *„An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest; wherein the Sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that Head, are considered“*. London, 1750; D. Hume. *„Of interest“* (1752). In: *Hume, David. „Essays and Treatises on several Subjects“*. A new edition. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, political, and literary. London, 1764 (по този въпрос виж също К. Маркс. „Теории за принадлезна стойност“. Част I, стр. 374—360). — 402.
- ⁹⁹ *„New-York Daily Tribune“* („Нюйоркска всекидневна трибуна“) — американски вестник, излизал от 1841 до 1924 г. През 40—50-те години имал прогресивна насока и се обявявал против робовладението. От август 1851 до март 1862 г. във вестника сътрудничел Маркс. По негова молба много статии за вестника били написани от Енгелс. През периода на реакцията в Европа след революцията от 1848—1849 г. Маркс и Енгелс използвали широко разпространения, прогресивен по онова време вестник, за да разобличават с конкретни материали недъзите на капиталистическото общество. През време на Гражданската война в Америка Маркс престанал да сътрудничи във вестника. Голяма роля за скъсването на Маркс с *„New-York Daily Tribune“* изиграли засилването в редакцията на привържениците за компромиса с робовладелците и отстъпването на вестника от прогресивните позиции. С течение на времето вестникът завивал все по-надясно. — 412.
- ¹⁰⁰ Гьоте. „Фауст“, част I, сцена пета* („Изба ^Т а на Ауербах в Лайпциг“). — 421.
- ¹⁰¹ Подробно за фонда за погашение на дълговете на Пит виж настоящото издание, т. 12, стр. 458—459. — 422.
- ¹⁰² Виж [Th. R. Malthus.] *„An Essay on the Principle of Population“*. London, 1798 р. 25—26. — 423.
- ¹⁰³ Има се пред вид следният документ: *„An Act for vesting certain Sums in Commissioners, at the End of every Quarter of a Year, to be by them applied to the Reduction of the National Debt (Anno 26 Georgii III, Regis, cap. 31)“*. — 423.
- ¹⁰⁴ *Молох* — бог на слънцето в религията на древна Финикия и Картаген, култът на който бил свързан с човешки жертвоприношения; по-късно името му станало синоним на свирепа всепоглъщаща сила. — 424.
- ¹⁰⁵ Маркс има пред вид следните трудове: J. St. Mill. *„Principles of Political Economy with some of their Applications to Social Philosophy“*. Second edition, vol. I, London, 1849, p. 91—92; H. Ch. Carey. *„Principles of Social Science“*. Vol. III, Philadelphia, 1859, p. 71—73; W. Roscher. *„System der Volkswirtschaft“*. Band I: *Die Grundlagen der Nationalökonomie“*. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage, Stuttgart und Augsburg, 1858, § 45. — 425.
- ¹⁰⁶ *„Revue des deux Mondes“* („Списание на „Стария и Новия свят“) — двуседмично буржоазно литературно-художествено и публицистично списание, излиза в Париж от 1829 г. — 429.
- ¹⁰⁷ Виж бележка 2 (1). — 431.
- ¹⁰⁸ След отменяването на монопола на Източноиндийската компания върху търговията с Китай (1833 г.) английски частни търговци започнали усилено да проникват

- на китайския пазар. Особено големи размери взела контрабандната търговия с опиум, подкрепяна с всички средства от английското правителство, което съзнателно потъпквало законите и държавните интереси на Китай и съдействувало за масовото отравяне и разрушаване на здравето на китайците. В отговор на решителните действия на китайските власти против контрабандния внос на този наркотик в тяхната страна англичаните започнали първата „опиумна“ война (1839—1842 г.), която завършила със сключването на неравноправен и грабителски за Китай договор. — 434.
- ¹⁰⁹ *Консигнация* (consignatio, буквално — подпис, писмено потвърждение) — разновидност на комисионната продажба на стоки в чужбина, при която износителят (консигнантът) изпраща стоката в склада на чуждата фирма (консигнатора), за да я продаде при определени условия. — 435.
- ¹¹⁰ За съдържанието и значението на банковия акт от 1844 г. виж настоящия том, глава XXXIV, „Принципът на паричното обръщение“ и английското банково законодателство от 1844 г.“ — 436.
- ¹¹¹ „The Manchester Guardian“ („Манчестерски страж“) — английски буржоазен вестник, основан в Манчестер през 1821 г., орган на привържениците на свободната търговия (фритредерите), по-късно орган на либералната партия. — 436.
- ¹¹² *Ломбард стрийт* — улица в Сити (финансовия център на Лондон), на която се намират редица големи банки; синоним на лондонския паричен пазар. — 437.
- ¹¹³ *Минсинг лейн* — улица в Лондон, център на търговията на едро с колониални стоки — 437.
- ¹¹⁴ Виж бележка 2 (2). — 440.
- ¹¹⁵ „*Currency principle*“ („Принцип на паричното обръщение“), или „парична школа“ — една от разновидностите на школата, която застъпвала количествената теория за парите. Нейните представители твърдели, че стойността и цената на стоките се определят от количеството на парите в сферата на обръщението. Те си поставяли за цел поддържането на устойчиво парично обръщение и като единствено средство за това смятали осигуряването на задължително златно покритие на банкнотите и регулирането на тяхното емитиране с оглед на вноса и износа на благородни метали. Като изхождала от погрешните си теоретични предпоставки, „паричната школа“ смятала, че решаващата причина за икономическите кризи на свръхпроизводство е нарушаването на прокламираните от нея закони за паричното обръщение. Теорията на тази школа била популярна в Англия през първата половина на XIX в. Опитите на английското правителство да се опре на тази теория (банковият акт от 1844 г.) обаче нямали никакъв успех и само потвърдили научната ѝ несъстоятелност и абсолютната ѝ неприложимост на практика (виж също настоящия том, глава XXXIV“ „Принципът на паричното обръщение“ и банковото законодателство от 1844 г.). — 445.
- ¹¹⁶ Има се пред вид фирмата Ермен и Енгелс. — 457.
- ¹¹⁷ Виж бележка 110. — 461.
- ¹¹⁸ „*The Times*“ („Времена“) — най-големият английски ежедневник с консервативна насока, основан в Лондон през 1785. — 467.
- ¹¹⁹ Виж настоящото издание, том 24, стр. 30—39. — 474.
- ¹²⁰ Виж бележка 115. — 476.
- ¹²¹ Виж настоящото издание, том 13, стр. 90. — 477.
- ¹²² Виж настоящото издание, том 13, стр. 134—137; том 23, стр. 156—157. — 483.

ИМЕНЕН ПОКАЗАЛЕЦ

А

- Александър* (Alexander), Натанел — английски търговец, шеф на фирма, която търгувала с Индия през първата половина на XIX в. — 441.
- Андерсън* (Anderson), Адам (ок. 1692—1765) — шотландски буржоазен икономист, автор на трудове по история на търговията. — 355.
- Аристотел* (384—322 преди н. е.) — велик древен мислител, във философията се колебаел между материализма и идеализма, идеолог на робовладелската класа; по икономическите си възгледи защитник на натуралното робовладелско стопанство, пръв анализирал формата на стойността. — 411, 413.
- Арид* (Arid), Карл (1788—1877) — германски буржоазен икономист, представител на вулгарната политическа икономия. — 387.

Б

- Балзак* (Balzac), Оноре дьо (1799—1850) — велик френски писател реалист. — 46.
- Бастиа* (Bastiat), Фредерик (1801—1850) — френски вулгарен икономист, проповедник на теорията за хармония на класовите интереси в

буржоазното общество. — 162, 368.

- Бабидж* (Babbage), Чарлз (1792—1871) — английски математик и механик, буржоазен икономист. — 115, 125.
- Бейкър* (Baker), Роберт — английски чиновник, през 50—60-те години на XIX в. фабричен инспектор. — 100, 102, 134, 135, 137, 138.
- Бейнс* (Baupes), Джон — член на общинския съвет на английския град Блякбърн; през 1857 г. прочел и публикувал две лекции за търговията с памук. — 135, 136.
- Бекер* (Bekker), Имануил (1785—1871) — германски филолог, издал редица произведения на древни автори (Платон, Аристотел, Аристофан и др.) — 411.
- Белърс* (Bellers), Джон (1654—1725) — английски икономист, подчертавал значението на труда за създаването на богатството; автор на редица утопични проекти за социални реформи. — 307.
- Бентинк* (Bentinck), Джордж (1802—1848) — английски политически деец, виг, член на парламента, привърженик на протекционизма. — 444.
- Бърнъл Осбърн* (Bernal Osborne), Ралф (1808—1882) — английски политически деец, либерал, член на пар-

- ламентата, секретар на адмиралтейството (морското министерство) (1852—1858). — 147.
- Бесемер* (Bessemer), Хенри (1813—1898) — английски инженер и химик, изобретател, предложил нов икономичен начин за преработка на чугуна в стомана. — 81.
- Бидерман* (Biedermann), Карл (1812—1901) — германски буржоазен историк и публицист, отначало умерен либерал; от 60-те години натък национал-либерал, редактор на „Deutsche Allgemeine Zeitung“ (1863—1879). — 86.
- Биконсфилд*, граф — виж *Дизраели*, Бенджамин.
- Бозанкет* (Bosanquet), Джеймс Уотмен (1804—1877) — английски banker и икономист, наред с икономически трудове публикувал и редица книги по библейска хронология. — 396, 428.

В

- Верри* (Verri), Пиетро (1728—1797) — италиански буржоазен икономист, един от първите критици на ученето на физиократите. — 300.
- Висеринг* (Vissering), Симон (1818—1888) — холандски буржоазен икономист и статистик, представител на вулгарната политическа икономия. — 340, 342.
- Волф* (Wolf), Юлиус (1862—1937) — германски буржоазен икономист, представител на вулгарната политическа икономия. — 19, 20, 24.
- Вулф* (Woolf), Артър (1766—1837) — английски инженер и изобретател. — 109, 110.

Г

- Гарднър* (Gardner), Роберт — собственик на памукотекстилна фабрика в Манчестер от средата на XIX в. — 439.
- Гарибалди* (Garibaldi), Джузепе (1807—1882) — италиански революционер,

- водач на националноосвободителното движение в Италия. — 24.
- Георг III* (1738—1820) — английски крал (1760—1820). — 423.
- Гилбарт* (Gilbart), Джеймс Уилям (1794—1863) — английски banker и икономист, автор на редица трудове по банково дело. — 362, 385, 432—434.
- Грег* (Greg), Робърт Хайд (1795—1875) — голям английски фабрикант, либерал. — 118, 119.
- Грей* (Grey), Джордж (1799—1882) — английски държавник, виг, министър на вътрешните работи (1846—1852, 1855—1858 и 1861—1866) и министър на колоните (1854—1855). — 102.
- Гърни* (Gurney), Самуел (1786—1856) — голям английски banker. — 438, 441, 444, 448.
- Гьоте* (Goethe), Йохан Волфганг (1749—1832) — велик германски писател и мислител. — 421.

Д

- Данте Алигиери* (Dante Alighieri) (1265—1321) — велик италиански поет. — 27.
- Джевокс* (Jevons), Уилям Стенли (1835—1882) — английски буржоазен икономист и философ, представител на математическата школа на вулгарната политическа икономия. — 13.
- Джилкрист* (Gilchrist), Пърси — английски химик; разработвал с Томас нов начин за производство на стомана. — 81.
- Джонс* (Jones), Ричард (1790—1855) — английски буржоазен икономист; неговите трудове отразяват упадъка и разпадането на класическата школа на политическата икономия, като същевременно по редица въпроси на политическата икономия той надминал Рикардо. — 285.
- Дизраели* (Disraeli), Бенджамин, граф *Биконсфилд* (1804—1881) — английски държавник и писател, един от лидерите на торите, през втората половина на XIX в. лидер на

консервативната партия, канцлер на съкровището (министър на финансите) (1852, 1858—1859 и 1866—1868), министър-председател (1868 и 1874—1880). — 444.

Доницети (Donizetti), Гаetano (1797—1848) — известен италиански композитор. — 24.

Дюро дьо Ла Мал (Dureau de La Malle), Адолф Жул Сезар Огюст (1777—1857) — френски поет и историк. — 114.

Е

Енгелс (Engels), Фридрих (1820—1895) — 3—26, 58, 68, 79—87, 122, 132, 133, 135, 138, 148, 163, 181, 191, 244, 245, 280—282, 322, 357, 358, 384, 390, 414, 415, 428, 434—437, 443, 444, 456—458, 462, 465—467, 485—486.

Епикур (ок. 341 — ок. 270 г. преди н. е.) — бележит древногръцки философ материалист, атеист. — 352.

К

Катон (Марк Порций Катон Стари) (234—149 г. преди н. е.) — римски политически деец и писател, защитавал привилегиите на аристократите. — 353, 411.

Кейли (Cauley) — английски икономист, представител на бирмингамската школа, известна под името „привърженици на малкия шилинг“; член на тайната комисия при камарата на лордовете за изясняване причините на търговската криза от 1847 г. и на специалния комитет по банковото законодателство през 1857 г. — 454.

Кемпбел (Campbell), Джон (1779—1861) — английски държавник и юрист, главен съдия от съда на кралската скамейка (1850—1859) лорд-канцлер (министър на правосъдието) (1859—1861). — 101.

Кери (Carey), Хенри Чарлз (1793—1879) — американски вулгарен бур-

жоазен икономист, създател на реакционната теория за хармония на класовите интереси в капиталистическото общество. — 125, 162, 425.

Керис (Cairnes), Джон Елиот (1823—1875) — английски буржоазен икономист и публицист; бил против робовладението в Южните щати. — 410.

Кинкейд (Kincaid), Джон (1787—1862) — английски чиновник, през 50-те години фабричен и затворнически инспектор в Шотландия. — 101.

Кинир (Kinnear), Дж. Г. — автор на книгата „Криза и парично обръщение“, излязла в Лондон през 1847 г. — 472.

Киселбах (Kiesselbach), Вилхелм — германски историк и социолог от втората половина на XIX в. — 350.

Коклен (Coquelin), Шарл (1803—1852) — френски буржоазен икономист, привърженик на свободната търговия. — 429.

Корбет (Corbet), Томас — английски буржоазен икономист от XIX в. — 179, 184, 197, 225, 329.

Котън (Cotton), Уилям (1786—1866) — английски търговец, управител на Английската банка (1844—1845), един от директорите на същата (1821—1865). — 444.

Кустоди (Custogi), Пиетро (1771—1842) — италиански икономист, издател на съчиненията на италианските икономисти от края на XVI — началото на XIX в. — 299.

Къртис (Curtis), Тимоти Ейбърм — един от директорите на Английската банка и член на управителния съвет на Източноиндийската компания през 40-те години на XIX в. — 416.

Л

Лексис (Lexis), Вилхелм (1837—1914) — германски буржоазен икономист и статистик, представител на вулгарната политическа икономия. — 12—14.

Ленге (Linguet), Симон Николà Аири (1736—1794) — френски адвокат, публицист, историк и икономист, критикувал физиократите и буржоазниа либерализъм от феодално-абсолютистки позиции, като изказал обаче редица дълбоки критически забележки за буржоазните слободи и собственост. — 96.

Листер (Lister), Джеймс (род. ок. 1802 г.) — английски банкер, управител на Юнион банк във Ливърпул. — 440, 477.

Литъм (Leatham), Уилям Хенри (1815—1885) — английски банкер и политически деец, радикал, член на парламента. — 428.

Ло (Law), Джон (1671—1729) — английски буржоазен икономист и финансист, министър на финансите на Франция (1719—1720); известен със спекулантската си дейност по издаването на банкноти, завършила с пълен крах. — 470.

Лойд (Lloyd), Самуел Джонс, барон *Овърстон* (1796—1883) — английски банкер, буржоазен икономист, привърженик на школата, известна под името „принцип на паричното обръщение“. — 447—456, 457—462.

Лок (Locke), Джон (1632—1704) — бележит английски философ дуалист, сенсуалист; буржоазен икономист, колебаел се между номиналистичната и металната теория за парите. — 355, 375, 383, 384, 387, 389, 402.

Лориа (Logia), Акила (1857—1926) — италиански буржоазен социолог и икономист, представител на вулгарната политическа икономия; фалшификатор на марксизма. — 21—24.

Лутер (Luther), Мартин (1483—1546) — виден деец на Реформацията, основател на протестантизма (лутеранството) в Германия; идеолог на германското бюргерство; през време на Селската война от 1525 г. се обявил против въстаналите селяни и градските бедняци на страната на князете. — 353, 369, 421, 422.

Людвик XIV (1638—1715) — френски крал (1643—1715). — 113.

Люзак (Luzak) Ели (1723—1796) — холандски философ, юрист и икономист. — 441.

М

Магон (ок. 550—500 г. преди н. е.) — картагенски съдия, един от основателите на картагенското могъщество; автор на съчинение от 28 тома за селското стопанство, преведено на гръцки и латински език. — 411.

Майнерт (Meunert), Теодор (1833—1892) — австрийски лекар, невропатолог и психиатър. — 4.

Мак-Кулък (MacCulloch), Джон Рамси (1789—1864) — английски буржоазен икономист, вулгаризатор на икономическото учение на Рикардо, ревностен апологет на капитализма. — 74, 193, 241, 256.

Малтус (Malthus), Томас Робърт (1766—1834) — английски свещеник, икономист, идеолог на обуржоазилата се земеделска аристокрация, апологет на капитализма, проповедник на човеконенавистническата теория за населението. — 43, 46, 52, 55, 183, 206, 213, 423.

Маркс (Marx), Карл (1818—1883) (биографични данни). — 3—26, 148, 191, 322, 415, 458, 465.

Маси (Massie), Джозеф (ум. в 1784 г.) — английски икономист, представител на класическата буржоазна политическа икономия. — 355, 375, 383, 384, 387, 390, 402.

Маурер (Maurer), Георг Лудвиг (1790—1872) — виден германски буржоазен историк, изследовател на обществения строй на древна и средновековна Германия; направи голям принос в изследването на историята на средновековната община — марката. — 197.

Менгер (Menger), Карл (1840—1921) — австрийски буржоазен икономист, един от главните представители на австрийската школа в политическата икономия. — 13.

Мил (Mill), Джон Стјуарт (1806—1873) — англиски буржоазен икономист и философ позитивист, епигон на класическата школа в политическата икономија. — 416, 426.

Мошер (Molière), Жан Батист (истинското му име е *Поклен*) (1622—1673) — велик френски драматург. — 24.

Момзен (Mommsen), Теодор (1817—1903) — виден германски буржоазен историк; автор на много трудове по историја на древниот Рим. — 350, 411.

Морган (Morgan), Луис Хенри (1818—1881) — бележит американски учен, етнограф, археолог и историк на првобитното општество, стихен материалист. — 191.

Морис (Morris), Джеймс — управител на Англиската банка през 1848 г. — 444, 482.

Мур (Moore), Самуел (ок. 1830—1912) — англиски юрист, член на I Интернационал; заедно с Евелинг превел на англиски јазик I том на „Капиталот“ и „Манифест на комунистическата партија“; пријател на Маркс и Енгелс. — 6.

Мюлер (Müller), Адам Хайнрих (1779—1829) — германски публицист и икономист, представител на така наречената романтичка школа, која изразувала интересите на феодалната аристократија; противник на икономическото учење на А. Смит. — 380, 424, 425.

Н

Насмит (Nasmyth), Джеймс (1808—1890) — англиски инженер, изобретател на парниот чук. — 108.

Норман (Norman), Джорџ Уорд (1793—1882) — англиски буржоазен икономист, автор на трудове за паричното обрщение и данџине, приврженик на школата, известна под името „принцип на паричното обрщение“; един од директорите на Англиската банка (1821—1872). — 445—447, 456.

Нјузман (Newman), Самуел Филипс

(1797—1842) — американски буржоазен философ и икономист. — 299.

О

Овџрстон — виж *Лојд*, Самуел Джонс, барон *Овџрстон*.

Одерман (Odermann), Карл Густав (1815—1904) — германски педагог, автор на редица учебници по географија. — 335.

О'Конор (O'Connor), Чарлз (1804—1884) — американски юрист и политически деец, демократ. — 412.

Опдајк (Opdyke), Джорџ (1805—1880) — американски капиталист, буржоазен икономист. — 387.

Орд (Ord), Уиљам Милџер (1834—1902) — англиски лекар. — 106, 107.

П

Палмерстон (Palmerston), Хенри Джон *Темпл*, виконт (1784—1865) — англиски државник, в началото на кариерата си тори, от 1830 г. един од лидерите на вигите, опирал се на десните елементи в тази партија; министер на външните работи (1830—1834, 1835—1841 и 1846—1851), министер на вътрешните работи (1852—1855) и министер-председател (1855—1858 и 1859—1865). — 102.

Пармантие (Parmentier), Антоан Огюстен (1737—1813) — френски агроном, автор на редица трудове по селското стопанство. — 113.

Перейра (Pereira), Исак (1806—1880) — френски банкиер, бонапартист, депутат од Законодателниот корпус, през 1852 г. заедно с брат си Емил Перейра основали акционерната банка *Crédit Mobilier*. — 470.

Пету (Petty), Уиљам (1623—1687) — бележит англиски икономист и статистик, родоначалник на класическата буржоазна политическа икономија в Англија. — 355, 375, 383, 384, 387, 389, 402.

- Пиъз* (Pease), Джозеф — провинциален банкер. — 431, 444.
- Пиндар* (ок. 522 — ок. 442 преди н. е.) — древногръцки поет, автор на тържествени оди. — 418.
- Пит* (Pitt), Уилям Млади (1759—1806) — английски държавник, един от лидерите на торите; министър-председател (1783—1801 и 1804—1806). — 422—424.
- Плиний* (Гай Плиний Секунд) (23—79 от н. е.) — римски учен и натуралист, автор на „Естествена история“ в 37 книги. — 114.
- Попе* (Pope), Йохан Хайнрих Мориц (1776—1854) — германски учен, автор на редица трудове по история на техниката. — 358.
- Прайс* (Price), Ричард (1723—1791) — английски публицист, икономист и философ моралист; буржоазен радикал. — 422—424, 426.
- Прудон* (Proudhon), Пиер Жозеф (1809—1865) — френски публицист, икономист и социолог, идеолог на дребната буржоазия, един от родоначалниците на анархизма. — 46, 368—370, 378.

Р

- Рамсей* (Ramsay), Джордж (1800—1871) — английски икономист, един от последните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 46, 52, 299, 386, 405.
- Редгрев* (Radgrave), Александър — фабричен инспектор в Англия. — 110, 145, 146.
- Редклиф* (Redcliffe), Джон Нетен (1826—1884) — английски лекар епидемиолог, почетен секретар (1862—1867) и президент (1875—1877) на Епидемиологическото дружество; един от инспекторите при Тайния съвет за обследване здравословното състояние на населението (1869—1883). — 108.
- Рикардо* (Ricardo), Дейвид (1772—1823) — английски икономист, виден представител на класическата буржоазна политическа икономия. —

- 12, 20, 45, 52, 74, 118, 126, 193, 197, 213, 217—219, 241, 255, 256, 259—261, 267, 278, 279, 346, 347, 458.
- Родбертус—Ягетцов* (Rodbertus-Jagetzow), Йохан Карл (1805—1875) — германски вулгарен икономист и политически деец, идеолог на обуржоазилите се юнкери; проповедник на реакционните идеи на пруския „държавен социализъм“. — 11, 149.
- Рой* (Roy), Хенри — английски лекар и икономист. — 385, 388.
- Розер* (Roscher), Вилхелм Георг Фридрих (1817—1894) — германски вулгарен икономист, професор в Лайпцигския университет, основател на така наречената историческа школа в политическата икономия. — 242, 329, 346, 425.
- Русел* (Russell), Джон (1792—1878) — английски държавник, лидер на вигите, министър-председател (1846—1852 и 1865—1866). — 443.

С

- Саймън* (Simon), Джон (1816—1904) — английски лекар, медицински инспектор при Тайния съвет, редактирал отчетите за здравословното състояние на населението. — 103, 105, 107, 108.
- Сей* (Say), Жан Батист (1767—1832) — френски вулгарен буржоазен икономист, пръв изложил систематично апологетичната теория за „трите фактора на производството“. — 299.
- Сениор* (Senior), Насау Уилям (1790—1864) — английски вулгарен буржоазен икономист; апологет на капитализма, бил против намаляването на работния ден. — 41, 52.
- Сименс* (Siemens), Фридрих (1826—1904) — германски инженер, живеел в Англия; със съдействието на брат си Вилхелм Сименс конструирал през 1856 г. регенеративна топлава пещ, която по-късно била използвана в мартеновския процес при получаването на стомана. — 81.
- Смит* (Smith), Адам (1723—1790) — английски икономист, един от най-вид-

ните представители на класическата буржоазна политическа икономия. — 152, 206, 207, 213, 229, 242, 256, 346, 351, 353, 410, 424, 471.

Смит (Smith), Едуард (ок. 1818—1874) — английски лекар, консултант и пълномощник на Тайния съвет по обследване храненето на населението в работническите райони, член на Комитета за подпомагане на бедните. — 105.

Стюарт (Steuart), Джеймс (1712—1780) — английски буржоазен икономист, един от последните представители на меркантилизма, противник на количествената теория за парите. — 248, 352, 389.

Т

Теренций (Публий Теренций Афер) (ок. 185 — 159 преди н. е.) — знаменит римски драматург комедиограф. — 241.

Томас (Thomas), Сидни Джилкрист (1850—1885) — известен английски металург и изобретател. — 81.

Торгенс (Torgrens) Робърт (1780—1864) — английски буржоазен икономист, привърженик на школата, известна под името „принцип на паричното обръщение“. — 45, 52, 118, 378.

Тук (Тооке), Томас (1774—1858) — английски буржоазен икономист, принадлежал към класическата школа в политическата икономия, критикувал теорията за парите на Рикардо; автор на многотомния труд „История на цените“. — 378, 385, 395, 396, 428, 429, 431, 445, 467, 471—475, 479, 482, 483, 489.

Търнер (Turner), Чарлз — английски търговец, шеф на търговска фирма в Ливерпул, която през първата половина на XIX в. търгувала с Индия. — 439, 443.

У

Уегелин (Weguelin), Томас — английски търговец, либерал, член на

парламента, управител на Английската банка през 1857 г. — 479.

Уест (West), Едуард (1782—1828) — английски икономист, един от представителите на класическата буржоазна политическа икономия, разработвал въпросите на поземлената рента. — 260.

Уйлсън (Wilson), Джеймс (1805—1860) — английски буржоазен икономист и политически деец, основател и редактор на списание „Economist“; през 1853—1858 г. секретар на министерството на финансите; фритредер, противник на количествената теория за парите. — 471, 479.

Уйлсън-Патън (Wilson-Paten), Джон (1802—1892) — английски политически деец, тори, по-късно консерватор; член на парламента. — 102.

Ф

Файърман (Fireman), Питър (род. в 1863 г.) — американски химик, роден в Русия, живял в Германия; автор на статия за средната норма на печалбата. — 16, 20, 26.

Фелер (Feller), Фридрих Ернст (1800—1859) — германски филолог, съставител на редица речници. — 335.

Ферберн (Fairbairn), Уилям (1789—1874) — английски фабрикант, инженер и изобретател. — 102.

Фулертън (Fullarton), Джон (1780—1849) — английски буржоазен икономист, автор на трудове по въпросите на паричното обръщение и кредита, противник на количествената теория за парите. — 432, 471, 479—484, 489, 490.

Х

Хамилтън (Hamilton), Робърт (1743—1829) — шотландски икономист, физик и математик. — 422.

Хегел (Hegel), Георг Вилхелм Фридрих (1770—1831) — най-видният представител на класическата немска

философия, обективен идеалист, работил най-всестранно идеалистическата диалектика; идеолог на германската буржоазия. — 15, 55.

Хендерсън (Henderson), президент на блякбърнския комитет за подпомагане на бедните през втората половина на XIX век. — 145.

Ходжсън (Hogson), Адам — английски banker, директор на Ливерпулската акционерна банка през 40-те години на XIX в. — 439.

Ходскин (Hodskin), Томас (1787—1869) — английски икономист и публицист; защищавал интересите на пролетариата и критикувал капитализма от позициите на утопичния социализъм, използвал теорията на Рикардо за социалистически изводи. — 416, 426.

Хораций (Квинт Хораций Флак) (65—8 преди н. е.) — бележит римски поет. — 218.

Хорнер (Hogner), Леонард (1785—1864) — английски геолог и обществен деец; фабричен инспектор (1833—1856), защищавал интересите на работниците. — 101, 102, 108, 136, 139.

Хъбард (Hubbard), Джон Гелибранд (1808—1889) — английски политически деец, консерватор, член на парламента (1859—1868 и 1874—1887); един от директорите на Английската банка през 1838 г. — 443.

Хюлман (Hüllman), Карл Дитрих (1765—1846) — германски буржоазен историк, автор на редица трудове по история на средните векове. — 340, 342.

Ч

Чайлд (Child), Джозая (1630—1699) — английски икономист меркантилист, banker и търговец. — 424.

Чалмърс (Chalmers), Томас (1780—1847) — английски протестантски теолог и буржоазен икономист, последовател на Малтус. — 264, 469.

Чапмен (Chapman), Дейвид Бъркли —

представител на фирмата Оувърнд Гърни и К^о през първата половина на XIX в. — 458.

Ш

Шеве (Chevé), Шарл Франсоа (1813—1875) — френски дребнобуржоазен публицист и социолог. — 368.

Шербюлие (Cherbuliez), Антоан Елизе (1797—1869) — швейцарски икономист, последовател на Сисмонди, съединявал теорията на последния с елементи от теорията на Рикардо. — 171.

Шоу (Shaw), Джордж Бърнърд (1856—1950) — бележит английски драматург и публицист, от 1884 г. член на Фабианското дружество. — 13.

Шмид (Schmidt), Конрад (1863—1932) — германски икономист и философ, в началото на дейността си споделял икономическото учение на Маркс, по-късно се присъединил към буржоазните противници на марксизма; автор на трудове, които по-късно станали един от идейните източници на ревизионизма. — 14—16, 21, 23, 26.

Щ

Щибелинг (Stiebeling), Георг — американски статистик и дребнобуржоазен публицист, по произход германец, член на Централния комитет на секциите на I Интернационал в САЩ, по-късно бил изключен от Интернационала за разколническа дейност, член на Социал-демократическата работническа партия на Северна Америка; автор на редица икономически статии. — 24, 25.

Щорх, Андрей Карлович (Хенрих) (1766—1835) — руски икономист, статистик и историк, член на Петербургската академия на науките; епигон на класическата буржоазна политическа икономия. — 197.

Ю

Юм (Hume), Дейвид (1711—1776) — английски философ, субективен идеалист, агностик; буржоазен историк и икономист, противник на меркантилизма, един от ранните

представители на количествената теория за парите. — 402.

Юър (Ure), Андрю (1778—1857) — английски химик, вулгарен икономист, автор на редица трудове по икономка на промишлеността. — 92, 115, 413.

УКАЗАТЕЛ НА ЦИТИРАНАТА И СПОМЕНАВАНАТА ЛИТЕРАТУРА*

Anderson, A. An Historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Vol. II. London, 1764. (*Андерсън, А.* Исторически и хронологически очерк на търговията от най-ранните сведения за нея до наши дни. Том II, Лондон, 1764). — 355.

* *Aristoteles.* De republica libri VIII. In: *Aristotelis opera ex recensione I. Bekkeri.* Tomus X. Oxonii, 1837 (*Аристотел.* Политика (осем книги). В книгата: *Аристотел.* Съчинения. Издание на И. Бекер. Том X. Оксфорд, 1837). — 411.

Arnd, K. Die naturgemässe Volkswirtschaft, gegenüber dem Monopoliengeiste und dem Communismus, mit einem Rückblicke auf die einschlagende Literatur. Hanau, 1845 (*Арнд, К.* Природосъобразната политическа икономия, противопоставена на духа на монополите и на комунизма, с преглед на отнасящата се тук литература. Хану, 1845). — 387.

Babbage, Ch. On the economy of machinery and manufactures. London, 1832 (*Бабидж, Ч.* За икономиката на фабричното производство. Лондон, 1832). — 115, 125.

Bastiat, Fr. Gratuité du crédit. Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon. Paris, 1850 (*Бастиа, Фр.* Безвъзмездност на кредита. Дискусия между г. Фр. Бастиа и г. Прудон. Париж, 1850). — 308—369.

Bellers, J. Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality. London, 1699 (*Белърс, Дж.* Очерци за бедните, промишлеността, търговията, колонните и безнравствеността. Лондон, 1699). — 307.

Bemerkung zu dem Aufsätze des Herrn Stiebeling: „Ueber den Einfluß der Verdichtung des Kapitals auf den Lohn und die Ausbeutung der Arbeit“. In: „Neue Zeit“, № 3, 1887 (*Бележки към статията на г. Щибелинг: „За влиянието на концентрацията на капитала върху работната заплата и експлоатацията на*

---

* В случаите, когато не е установено с достоверност от кое издание на едно или друго произведение се е ползвал Маркс, в указателя се посочва първото му издание. В квадратни скоби са заградени установените имена на авторите на анонимно излезлите книги. *Ред.*

- труда. В списание „Neue Zeit“, № 3, 1887). — 24—25.
- Bosanquet, J. W.* Metallic, paper, and credit, currency, and the means of regulating their quantity and value. London, 1842 (*Бозанкет, Дж. У.* Металически, книжни и кредитни пари и средства за регулиране на тяхното количество и стойност. Лондон, 1842). — 396, 428.
- Cairnes, J. E.* The Slave power: its character, career, and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the american contest. London, 1862 (*Кернс, Дж. Е.* Робовладението: неговият характер, път и вероятни перспективи. Опит да се обяснят действителните предмети на споровете, които лежат в основата на американския конфликт. Лондон, 1862). — 410.
- Carey, H. Ch.* Principles of social science. Vol. III. Philadelphia, 1859 (*Керу, Н. Ч.* Принципи на социалната наука. Том III. Филаделфия, 1859). — 425.
- Chalmers, Th.* On political economy in connexion with the moral state and moral prospect of society. Second edition. Glasgow, 1832 (*Чалмърс, Т.* За политическата икономика във връзка с нравственото състояние и нравствените перспективи на обществото. Второ издание, Глазгоу, 1832). — 264—265, 469.
- Cherbuliez, A.* Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales. Paris, 1841 (*Шербюлие, А.* Богатство или бедност. Изложение на причините и последиците на съвременното разпределение на общественото богатство. Париж, 1841). — 171.
- Child, J.* Traités sur le commerce et sur les avantages qui résultent de la réduction de l'intérêt de l'argent. Avec un petit traité contre l'usure, par Thomas Culpeper. Traduits de l'Anglais. Amsterdam et Berlin, 1754 (*Чайлд, Дж.* Трактати за търговията и за изгодите, които произтичат от намалението на лихвата от парите. С малък трактат против лихварството, написан от Томас Кълпепър. Превод от английски. Амстердам и Берлин, 1754). — 424.
- The City; or, the Physiology of London business; with sketches on change, and at the coffee houses. London, 1845 (Сити, или Физиологията на лондонския бизнес; с очерци за борсата и кафеините търговски фирми. Лондон, 1845). — 416.
- Coquelin, Ch.* Du Crédit et des banques dans l'industrie. In: „Revue des deux Mondes“, série IV, tome XXXI, 1842 (*Коклен, Ш.* За кредита и банките в промишлеността. В списание: „Revue des deux Mondes“, серия IV, том XXXI, 1842). — 429.
- Corbet, Th.* An Inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the Principles of trade and speculation explained. London, 1841 (*Корбет, Т.* Изследване за причините на богатството на отделни лица и начините на негово придобиване; или Обяснение на принципите на търговията и спекулата. Лондон, 1841). — 179, 184, 197, 225, 329.
- The Currency theory reviewed; in a letter to the scottish people. By a banker in England. Edinburgh, 1845 (Теория на паричното обръщение. Писмо на английски banker до шотландския народ. Единбург, 1845). — 433, 442, 463.
- Dureau de La Malle, A. J.* Economie politique des Romains. Tome I. Paris, 1840 (*Дюро дьо Ла Мал, А. Ж.* Политическа икономика на римляните. Том I, Париж, 1840). — 114.
- Feller, F. E. und Odermann, C. G.* Das Ganze der kaufmännischen Arithmetik. Siebente Auflage, Leipzig, 1859 (*Фелер, Ф. Е. и Одерман, К. Г.* Пълен курс по търговска аритметика. Седмо издание. Лайпциг, 1859). — 335.
- Fireman, P.* Kritik der Marx'schen Werttheorie. In: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, dritte

- Folge, Band III, 1892 (*Файърман, П.* Критика на Марксовата теория на стойността. В списание „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, трета серия, том III, 1892). — 16, 19.
- Fullarton, J.* On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country. Second edition with corrections and additions. London, 1845 (*Фулертън, Дж.* За регулиране на средствата за обръщение; анализ на принципите, въз основа на които се предлага в бъдеще да се ограничи в строго установени граници емисионната дейност на Английската банка и на другите банкови институти в страната. Второ поправено и допълнено издание. Лондон, 1845). — 432, 478, 480, 482 — 484, 489.
- Gilbart, J. W.* The History and principles of banking. London, 1834 (*Гилбарт, Дж. У.* История и принципи на банковата система. Лондон, 1834). — 362, 432—434.
- Gilbart, J. W.* A Practical Treatise on Banking. Fifth edition. In two volumes. Vol. I. London, 1849 (*Гилбарт, Дж. У.* Практически трактат за банковата система. Пето издание. В два тома. Том I, Лондон, 1849). — 385.
- [*Greg, R. H.*] The Factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the „ten hours bill“, in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries. London, 1837 ([*Грег, Р. Х.*] Фабричният въпрос, разгледан от гледище на влиянието върху здравето и нравствеността на заетите във фабриките. „Законът за десетчасовия работен ден“ от гледна точка на неговото влияние върху промишлеността на Англия и другите страни. Лондон, 1837). — 118.
- Hamilton, R.* An Inquiry concerning the rise and progress, the redemption and present state, and the management, of the national debt of Great Britain. Second edition, enlarged, Edinburgh, 1814 (*Хамилтън, Р.* Изследване за възникването и увеличението, погасяването и съвременното състояние и регулиране на националния дълг на Великобритания. Второ допълнено издание. Единбург, 1814). — 422.
- *[*Hodgskin, Th.*] Labour defended against the claims of capital; or, the Unproductiveness of capital proved. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer. London, 1825 ([*Ходскин, Т.*] Защита на труда срещу претенциите на капитала, или Доказателство за непроизводителността на капитала. С бележки за сегашните обединения сред наемните работници. Съчинение на работник. Лондон, 1825). — 416, 426.
- Hubbard, J. G.* The Currency and the country. London, 1843 (*Хъбард, Дж. Г.* Средствата за обръщение и страната. Лондон, 1843). — 442—443.
- Hüllmann, K. D.* Städtewesen des Mittelalters. Theile I—II. Bonn, 1826—1827 (*Хюлман, К. Д.* Градове на средновековието. Части I—II. Бон, 1826—1827). — 340, 342.
- Hume, D.* Of interest (1752). In: *Hume, David.* Essays and treatises on several subjects. A new edition. In two volumes. Vol. I, containing Essays, moral, politica, and literary. London, 1764 (*Юм, Д.* За лихвата (1752). В книгата: *Юм, Дейвид.* Очерци и трактати по различни въпроси. Ново издание. В два тома. Том I, съдържащ морални, политически и литературни очерци. Лондон, 1764). — 402.
- An Inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus, from which it is concluded, that taxation

- and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth. London, 1821 (Изследване на неотдавна застъпваните от г. Малтус принципи, които се отнасят до природата на търсенето и до необходимостта от потребление и от които се прави изводът, че данъците и издръжката на непроезводителните потребители могат да съдействуват за увеличението на богатството. Лондон, 1821). — 209.
- **Jones, R.* An Introductory lecture on political economy, delivered at King's college, London, 27th February, 1833. To which is added a Syllabus of a course of lectures on the wages of labor. London, 1833 (*Джонс, Р.* Встъпителна лекция по политическа икономия, прочетена в Кралския колеж в Лондон на 27 февруари 1833 г. С приложение Разписание на лекциите за работната заплата. Лондон, 1833). — 285.
- Kieselbach, W.* Der Gang des Welthandels und die Entwicklung des europäischen Völkerlebens im Mittelalter. Stuttgart, 1860 (*Киселбах, В.* Историята на световната търговия и развитието на европейския обществен живот през средните векове. Шутгарт, 1860). — 350.
- Kinnear, J. G.* The Crisis and the currency: with a comparison between the english and scotch systems of banking. London, 1847 (*Кинир, Дж. Г.* Кризата и паричното обръщение: сравнение на английската и шотландската банкова система. Лондон, 1847). — 472.
- Leatham, W.* Letters on the currency. Second edition, with corrections and additions. London, 1840 (*Литъм, У.* Писма за паричното обръщение. Второ поправено и допълнено издание. Лондон. 1840). — 428.
- Lexis, W.* Die Marx'sche Kapitaltheorie. In: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, neue Folge, Band XI, 1885 (*Лексис, В.* Марксовата теория за капитала. В списание „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, нова серия, том XI, 1885). — 12.
- Lexis, W.* Kritische Erörterungen über die Währungsfrage. In: „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“, Jahrgang V, Heft 1, 1881 (*Лексис, В.* Критични съображения по валутния въпрос. В списание „Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich“, година V, книжка 1, 1881). — 14.
- [*Linguet, N.*] Théorie des loix civiles, ou Principes fondamentaux de la société. Tome II. Londres, 1767 (*Ленге, Н.* Теория на гражданските закони, или Основни принципи на обществото. Том II. Лондон, 1767). — 96.
- Loria, A.* Die Durchschnittsprofirate auf Grundlage des Marx'schen Wertgesetzes. Von Dr. Conrad Schmidt. Stuttgart, 1889. In: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, neue Folge, Band XX, 1890 (*Лориа, А.* Средната норма на печалбата въз основа на Марксовия закон за стойността. От д-р Конрад Шмид. Шутгарт, 1889. В списание „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, нова серия, том XX, 1890). — 23.
- Loria, A.* Karl Marx. In: „Nuova antologia di scienze, lettere ed arti“, seconda serie, vol. XXXVIII, № 7, 1 Aprile 1883 (*Лориа, А.* Карл Маркс. В списание „Nuova antologia di scienze, lettere ed arti“, втора серия, том XXXVIII, № 7, 1 април 1883). — 21.
- Loria, A.* La teoria economica della costituzione politica. Torino, 1886 (*Лориа, А.* Икономическата теория за политическото устройство. Торино, 1886). — 21, 22.
- Luther, M.* An die Pfarherrn wider den Wucher zu predigen. Vermanung. Wittenberg, 1540 (*Лутер М.* Указание до енорийските свещеници да проповядват против лихварството. Витенберг, 1540). — 369—370, 421—422.
- Luther, M.* Von Kaufshändlung und

- Wucher. In: Der sechste Teil der Bücherdes ehrenwürdigenHerrn Doctoris Martini Lutheri. Wittenbergk, 1589 (*Лутер, М.* За търговията и лихварството. В книгата: Шестата част от книгите на уважаеия г. д-р Мартин Лутер. Витенберг, 1589). — 354.
- Luzac, E.* Hollands rijkdom. Deel III. Leyden, 1782 (*Люзак, Е.* Богатството на Холандия. Част III. Лайден, 1782). — 341.
- Malthus, Th. R.* Definitions in political economy. London, 1827 (*Малтус, Т. Р.* Определения в политическата икономия. Лондон, 1827). — 43.
- Idem.* A new edition, with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. London, 1853 (*Същото.* Ново издание с предговор, бележки и допълнителни пояснения от Джон Кейзнов. Лондон, 1853). — 46.
- *[Malthus, Th. R.]* An Essay on the principle of population. London, 1798 (*[Малтус, Т. Р.]* Есе относно закона за населението. Лондон, 1798). — 423.
- Malthus, Th. R.* Principles of political economy considered with a view to their practical application. London, 1820 (*Малтус, Т. Р.* Принципи на политическата икономия, разгледани с оглед на тяхното практическо приложение. Лондон, 1820). — 206.
- Idem.* 2nd edition with considerable additions from the author's own manuscript and on original memoir. London, 1836 (*Същото.* Второ издание със значителни допълнения от собствения ръкопис на автора и с кратка биография на автора. Лондон, 1836). — 43, 183, 213.
- *Marx, K.* Das Kapital: Kritik der politischen Oekonomie. Erster Band. Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals. Dritte, vermehrte Auflage. Hamburg, 1883 (*Маркс, К.* Капиталът. Критика на политическата икономия. Том I. Книга I: Процесът на производството на ка-
- питала. Трето допълнено издание. Хамбург, 1883). — 156.
- *Idem.* Vierte durchgesehene Auflage. Hamburg. 1890. (*Същото.* Четвърто прегледано издание. Хамбург, 1890). — 5, 10, 11, 16, 20, 29, 33, 35, 41, 45, 47, 48, 52, 57, 58, 59, 85, 90, 95, 97, 98, 104, 105, 106, 144, 152, 155, 172—173, 175, 196, 238, 241, 248, 249, 265, 282, 330, 340, 342, 427, 475, 484, 489.
- *Marx, K.* Le capital. Paris, 1872—1875 (*Маркс, К.* Капиталът. Париж, 1872—1875). — 22.
- *Marx, K.* Capital: a critical analysis of capitalist production. Ed. by F. Engels. Vol. I—II. London, 1887 (*Маркс, К.* Капиталът: критически анализ на капиталистическото производство. Издаден под редакцията на Ф. Енгелс. Томове I—II. Лондон, 1887). — 3, 6.
- *Marx, K.* Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie. Zweiter Band. Buch II: Der Cirkulationsprocess des Kapitals. Herausgegeben von F. Engels. Hamburg, 1885 (*Маркс, К.* Капиталът. Критика на политическата икономия. Том II. Книга II. Процесът на обръщението на капитала. Издаден под редакцията на Ф. Енгелс. Хамбург, 1885). — 3—5, 11, 12, 16, 22, 23, 29, 51, 57, 58, 80—82, 84—86, 129, 176, 287, 289, 301, 309, 322, 327, 331, 364, 473, 477.
- *Marx, K.* Zur Kritik der politischen Oekonomie. Erstes Heft. Berlin, 1859 (*Маркс, К.* Към критиката на политическата икономия. Свръх първи. Берлин, 1859). — 196, 197, 339, 477, 484.
- [Massie, J.]* An Essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered. London, 1750 (*[Маси, Дж.]* Есе относно причините, които определят естествената норма на лихвата; където се разглеждат възгледите на сър Уилям Пети и г. Лок по този въпрос. Лондон, 1750). — 355, 375—376, 383, 384, 387, 389, 402.

- * *Maurer, G. L.* Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt. München, 1854 (*Маурер, Г. Л.* Увод към историята на устройството на марката, селския двор, селото и града и на публичната власт. Мюнхен, 1854). — 191.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Dorf-Verfassung in Deutschland. Bde I-II, Erlangen, 1865—1866 (*Маурер, Г. Л.* История на селското устройство в Германия. Томове I—II. Ерланген, 1865—1866). — 191.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hof-Verfassung in Deutschland. Bde I—IV. Erlangen, 1862—1863 (*Маурер, Г. Л.* История на господарските имения, на селските дворове и на подворното устройство в Германия. Томове I—IV. Ерланген, 1862—1863). — 191.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Marken-Verfassung in Deutschland. Erlangen, 1856 (*Маурер, Г. Л.* История на марковото устройство в Германия. Ерланген, 1856). — 191.
- Maurer, G. L.* Geschichte der Städte-Verfassung in Deutschland. Bde I—IV. Erlangen, 1869—1871 (*Маурер, Г. Л.* История на градското устройство в Германия. Томове I—IV. Ерланген, 1869—1871). — 191.
- * *Mill, J. St.* Principles of political economy with some of their application to social philosophy. Second edition. Vol. I. London, 1849 (*Мил, Дж. Ст.* Принципи на политическата икономия с някои от техните приложения към социалната философия. Второ издание. Том I. Лондон, 1849). — 416, 425.
- * *Mommsen, Th.* Römische Geschichte. Zweite Auflage. Bde I—III. Berlin, 1856—1857 (*Момзен, Т.* История на Рим. Второ издание. Томове I—III. Берлин, 1856—1857). — 350, 411.
- * *Morgan, L. H.* Ancient society or Researches in the lines of human progress from savagery, through barbarism to civilization. London, 1877 (*Морган, Л. К.* Първобитното общество или: Изследване на ли-
- ните на човешкия прогрес от дивачество през варварство към цивилизация. Лондон, 1877). — 191.
- Müller, A. H.* Die Elemente der Staatskunst. Theil III. Berlin, 1809 (*Мюлер, А. Х.* Основи на изкуството на държавното управление. Част III, Берлин, 1809). — 380—381, 424—425.
- Newman, S. Ph.* Elements of political economy. Andover and New York, 1835 (*Нюмън, С. Ф.* Основи на политическата икономия. Ендавер и Ню Йорк, 1835). — 299.
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply. London, 1821 (Бележки по някои словесни спорове в политическата икономия, особено по отнасящите се до стойността и до търсенето и предлагането. Лондон, 1821). — 197—198, 206—207.
- Opdyke, G. A.* Treatise on political economy. New York, 1851 (*Ондайк, Дж.* Трактат по политическа икономия. Ню Йорк, 1851). — 387.
- Poppe, J. H. M.* Geschichte der Technologie seit der Wiederherstellung der Wissenschaften bis an Ende des achtzehnten Jahrhunderts. Band I. Göttingen, 1807 (*Попе, И. Х. М.* История на технологията от възникването на науката до края на осемнадесетия век. Том I. Гьотинген, 1807). — 358.
- Price, R.* An Appeal to the public, on the subject of the national debt. London, 1772 (*Прайс, Р.* Обръщение към публиката по въпроса за националния дълг. Лондон, 1772). — 422, 423.
- Price, P.* Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt; Second edition. London, 1772 (*Прайс, Р.* Бележки относно възвратните плащания, проектите за осигуряване на ежегодна рента за вдовиците и старците, метода на изчисляване стойността на застраховките за живот и държав-

- ния дълг. Второ издание. Лондон, 1772). — 423.
- Proudhon, P. J.* Gratuité du crédit — виж *Bastiat, Fr.* Gratuité du crédit Discussion entre M. Fr. Bastiat et M. Proudhon.
- Ramsay, G.* An Essay on the distribution of wealth. Edinburgh, 1836 (*Рамсей, Дж.* Есе относно разпределението на богатството. Единбург, 1836). — 46, 299—300, 405.
- **Ricardo, D.* On the principles of political economy, and taxation. Third edition. London, 1821 (*Рикардо, Д.* За принципите на политическата икономия и данъчното облагане. Трето издание. Лондон, 1821). — 118, 126, 193, 197, 218, 255.
- **Ricardo, D.* Principles of political economy and taxation. In: The Works of D. Ricardo. With a notice of the life and writings of the author, by J. R. MacCulloch. Second edition. London, 1852 (*Рикардо, Д.* Принципи на политическата икономия и данъчното облагане. В книгата: Съчинения на Д. Рикардо. С бележки за живота и произведенията на автора, написани от Дж. Р. Мак-Кулък. Второ издание. Лондон, 1852). — 74, 193, 240—241, 256.
- **Rodbertus, I. K.* Sociale Briefe an von Kirchnan. Dritter Brief: Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie. Berlin, 1851 (*Родбертус, И. К.* Социални писма до фон Кирхман. Трето писмо: Опровержение на учението на Рикардо за поземлената рента и обосноваване на нова теория за рентата. Берлин, 1851). — 149.
- Roscher, W.* System der Volkswirtschaft. Band I: Die Grundlagen der Nationalökonomie. Dritte, vermehrte und verbesserte Auflage. Stuttgart und Augsburg, 1858 (*Рошер, В.* Система на народното стопанство. Том I: Основи на политическата икономия. Трето допълнено и поправено издание. Шутгарт и Аугсбург, 1858). — 242, 329, 346, 425.
- [*Roy, H.*] The Theory of the exchanges. The bank charter act of 1844. London, 1864 (*Роу, Х.* Теория на валутния курс. Банковият акт от 1844 г., Лондон, 1864). — 385, 388.
- **Say, J. B.* Traité d'économie politique. Troisième édition. Tome I. Paris, 1817 (*Сей, Ж. Б.* Трактат по политическа икономия. Трето издание. Том I. Париж, 1817). — 299.
- Schmidt, C.* Die Durchschnittsprofitrate auf Grundlage des Marx'schen Werthgesetzes, Stuttgart, 1889 (*Шмид, К.* Средната норма на печалбата въз основа на Марксовия закон за стойността. Шутгарт, 1889). — 14—16.
- Schmidt, G.* Die Durchschnittsprofitrate und das Marx'sche Werthgesetz. In: „Neue Zeit“ №№ 3, 4, 1892—1893 (*Шмид, К.* Средната норма на печалбата и Марксовият закон за стойността. В списание „Neue Zeit“ кн. 3 и 4 от 1892—1893). — 16.
- **Smith, A.* An Inquiry into the nature and causes of the wealth of nations. Vol. I. London, 1776 (*Смит, А.* Изследване за природата и причините на богатството на народите. Том I. Лондон, 1776). — 152, 351.
- Steuart, J.* An Inquiry into the principles of political economy. In: „The Works of Sir James Steuart, collected by General Sir James Steuart, his son. In six volumes. Vol. I: London, 1805 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. В книгата: Съчинения на сър Джеймс Стюарт, събрани от неговия син генерал сър Джеймс Стюарт. В шест тома. Том I. Лондон, 1805). — 248, 352.
- Steuart, J.* Recherche des principes de l'économie politique. Tome IV. Paris, 1789 (*Стюарт, Дж.* Изследване относно принципите на политическата икономия. Том IV. Париж, 1789). — 389.
- Stiebeling, G. C.* Das Werthgesetz und die Profit-Rate. New York (1890) (*Шибелинг, Г. К.* Законът за стойността и нормата на печалбата. Ню Йорк [1890]). — 24—25.
- **Storch, H.* Cours d'économie politique, ou Exposition des principes qui

- déterminent la prospérité des nations. Tome II. St.-Petersbourg, 1815 (*Шорх, Х.* Курс по политическа икономика, или Изложение на принципите, които определят благоденствието на народите. Том II. С.-Петербург, 1815). — 197.
- Tooke, Th.* An Inquiry into the currency principle; the connection of the currency with prices, and the expediency of a separation of issue from banking. Second edition. London, 1844 (*Тук, Т.* Изследване на законите за паричното обръщение; връзката на паричното обръщение с цените и целесъобразността на отделянето на издаването на банкноти от банковото дело. Второ издание. Лондон, 1844). — 378, 396, 428—429, 431, 467, 471.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation, from 1793 to 1837. Vol. II. London, 1838 (*Тук, Т.* История на цените и състоянието на обръщението от 1793 до 1837 г. Том II. Лондон, 1838). — 395.
- Tooke, Th.* A History of prices, and of the state of the circulation, from 1839 to 1847 inclusive. London, 1848 (*Тук, Т.* История на цените и състоянието на обръщението от 1839 до 1847 г. включително. Лондон, 1848). — 385.
- Torrens, R.* An Essay on the production of wealth. London, 1821 (*Торенс, Р.* Есе относно производството на богатство. Лондон, 1821). — 45, 118.
- Torrens, R.* On the operation of the bank charter act of 1844, as it affects commercial credit. Second edition. London, 1847 (*Торенс, Р.* За действието на банковия акт от 1844 г., както той влияе върху търговския кредит. Второ издание. Лондон, 1847). — 377.
- Ure, A.* The Philosophy of manufactures: or, an Exposition of the scientific, moral, and commercial economy of the factory system of Great Britain. Second edition, London, 1835 (*Юър, А.* Философия на фабриката, или Изложение на научната, нравствената и търговската страна на икономиката на фабричната система на Великобритания. Второ издание. Лондон, 1835). — 92, 115.
- Ure, A.* Philosophie des manufactures ou Economie industrielle. Traduit sous les yeux de l'auteur. Tome I. Paris, 1836 (*Юър, А.* Философия на фабриката, или Промислена икономика. Превод под контрола на автора. Том I. Париж, 1836). — 413.
- **Verri, P.* Meditazioni sulla economia politica. In: Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna. Tomo XV. Milano, 1804 (*Веру, П.* Размишления относно политическата икономика. В книгата: Италиански класици на политическата икономика. Съвременни икономисти. Том XV. Милано, 1804). — 299.
- Vissering, S.* Handboek van praktische staathuishoudkunde. Deel I. Amsterdam, 1860—1861 (*Виссеринг, С.* Практическо ръководство по народно стопанство. Част I. Амстердам, 1860—1861). — 340—342.
- [*West, E.*] Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn. By a fellow of University college of Oxford. London, 1815 ([*Уест, Е.*] Есе относно приложението на капитала към земята с бележки, които показват неразумността на всяко значително ограничаване на вноса на жито. Съчинение на член на университетския колеж в Оксфорд. Лондон, 1815). — 260.
- Wolf, J.* Sozialismus und kapitalistische Gesellschaftsordnung. Stuttgart, 1892 (*Волф, Ю.* Социализъм и капиталистически обществен строй. Штутгарт, 1892). — 24.
- Wolf, J.* Das Rätsel der Durchschnittsprofitraie bei Marx. In: „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, dritte Folge, Band II, 1891 (*Волф, Ю.* Загадката на средната норма на печалбата у Маркс. В списание „Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik“, трета серия, том II, 1891). — 19, 20.

ПАРЛАМЕНТАРНИ ОТЧЕТИ И ДРУГИ ОФИЦИАЛНИ ПУБЛИКАЦИИ

- An Act for vesting certain sums in commissioners, at the end of every quarter of a year, to be by them applied to the reduction of the national debt (anno 26 Georgii III, Regis, cap. 31) (Акт за предаване на известни суми на членовете на парламентарната комисия в края на всяко тримесечие с цел тези суми да се използват от тях за намаляване на националния дълг (прието в 26 година от царуването на Георг III, гл. 31)). — 423.
- Coal mine accidents. Abstract of an address of the Honourable the House of Commons, dated 3 May 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 6 February 1862 (Нещастни случаи в каменовъглени мини. Данни от отчет, представен по искане на уважаемата камара на общините от 3 май 1861 г. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 6 февруари 1862 г.) — 100.
- Public Health. Sixth report of the medical officer of the Privy Council. With appendix. 1863. London, 1864 (Здравословното състояние на населението. Шести отчет на медицинския инспектор при Тайния съвет. С приложение. 1863. Лондон, 1864). — 103—108.
- First Report from the secret committee on commercial distress; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 June 1848 (Първи отчет на тайната комисия по търговската криза; с протоколите на показанията. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 8 юни 1848 г.) — 9—10, 11, 431—432, 436, 437—440, 443—445, 482—483.
- Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the Laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848 [Reprinted, 1857] (Отчет на тайната комисия на камарата на лордовете за разследване причините на бедствието, сплетяло търговските класи, и влиянието, което оказаха върху него законите за регулираното издаване на банкноти. С протоколите на показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 28 юли 1848 г. [Препечатано в 1857 г.]. — 9, 11, 435, 438—439, 440, 441, 448.
- Report from the select committee on bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857 (Отчет на специалната комисия по банковото законодателство; протоколи на заседанията на комисията, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 30 юли 1857 г.) — 9, 11, 361, 387, 388, 441, 445, 447, 448, 450—456, 458—462, 478, 479.
- Report from the select committee on the bank acts; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858 (Отчет на специалната комисия по банковото законодателство; протоколи на заседанията на комисията, протоколи на показанията, приложение и индекс. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 1 юли 1858 г.) — 9, 11, 387—388.
- First Report of the children's employment commissioners in mines and collieries. 21 April 1841 (Първи отчет на членовете на комисията по обследване условията на детския труд в рудниците и мините. 21 април 1841 г.) — 100.
- First Report from the select committee

- of the House of Lords on the sweating system; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 August 1888 (Първи отчет на специалния комитет при камарата на лордовете относно потосмукачната система; протоколи на заседанията на комитета, протоколи на показанията и приложение. Публикувано по нареждане на камарата на общините от 11 август 1888 г.). — 358.
- Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department (Отчети на фабричните инспектори до министъра на вътрешните работи на нейно величество). — 133, 134.
- for the half year ending 31 st October, 1845. London, 1846 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1845 г., Лондон, 1846). — 136.
  - for the half year ending 31st October, 1846. London, 1847 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1846 г., Лондон, 1847). — 136—137.
  - for the half year ending 31st October 1847. London, 1848 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1847 г. Лондон, 1848). — 137—138.
  - for the half year ending 31st October 1848. London, 1849 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1848 г. Лондон, 1849). — 89, 119.
  - for the half year ending 30th April 1849. London, 1849 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1849 г. Лондон, 1849). — 137—138.
  - for the half year ending 31st October, 1849. London, 1850 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1849 г. Лондон, 1850). — 138.
  - for the half year ending 30th April, 1850. London, 1850 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1850 г. Лондон, 1850). — 121, 138—139.
  - for the half year ending 31st October, 1850. London, 1851 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1850 г. Лондон, 1851). — 135, 139.
  - for the half year ending 30th April, 1851. London, 1851 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1851 г. Лондон, 1851). — 135.
  - for the half year ending 31st October 1852. London, 1852 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1852 г. Лондон, 1852). — 108—111.
  - for the half year ending 30th April 1853. London, 1853 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1853 г. Лондон, 1853). — 139.
  - for the half year ending 31st October 1853. London, 1854 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1853 г. Лондон, 1854). — 139.
  - for the half year ending 30th April 1854. London, 1854 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1854 г. Лондон, 1854). — 139.
  - for the half year ending 31st October 1855. London, 1856 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1855 г. Лондон, 1856). — 101, 102.
  - for the half year ending 31st October 1858. London, 1858 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1858 г. Лондон, 1858). — 88, 135—136.
  - for the half year ending 30th April 1859. London, 1859 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1859 г. Лондон, 1859). — 139—140.
  - for the half year ending 31st October 1859. London, 1860 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1859 г. Лондон, 1860). — 140.
  - for the half year ending 30th April 1860. London, 1860 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1860 г. Лондон, 1860). — 140.
  - for the half year ending 31st October 1860. London, 1860 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1860 г. Лондон, 1860). — 140.
  - for the half year ending 30th April 1861. London, 1861 (за полугодиято, изтекло на 30 април 1861 г. Лондон, 1861). — 103, 140, 142.
  - for the half year ending 31st October 1861. London, 1862 (за полугодиято, изтекло на 31 октомври 1861 г. Лондон, 1862). — 141, 142.

- for the half year ending 30th April 1862. London, 1862 (за полугодното, изтекло на 30 април 1862 г. Лондон, 1862). — 103, 142.
- for the half year ending 31st October 1862. London, 1863 (за полугодното, изтекло на 31 октомври 1862 г. Лондон, 1863). — 89, 113, 141—143.
- for the half year ending 30th April 1863. London, 1863 (за полугодното, изтекло на 30 април 1863 г. Лондон, 1863). — 143.
- for the half year ending 31st October 1863. London, 1864 (за полугодното, изтекло на 31 октомври 1863 г. Лондон, 1864). — 101, 111—113, 121, 140—147.
- for the half year ending 30th April 1864. London, 1864 (за полугодното, изтекло на 30 април 1864 г. Лондон, 1864). — 141, 145.

ПЕРИОДИЧНИ ИЗДАНИЯ

- „*Conrads Jahrbücher*“ — виж „*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*“.
- „*The Daily News*“ („Ежедневни новини“), Лондон, 10 декември 1889 г. — 390.
- „*The Economist*“ („Икономист“), Лондон, том III, 15 март 1845 г. — 464.
  - том V, 20 ноември 1847 г. — 467.
  - том IX, 19 юли 1851 г. — 424, 426.
  - том XI, 22 януари 1853 г. — 383.
- „*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*“ („Годишник за законодателство, управление и народно стопанство в Германската империя“), Лайпциг, година V, книжка I, 1881. — 14.
- „*Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik*“ („Годишници за политическа икономия и статистика“), Мена.
  - нова серия, том XI, 1885. — 12.
  - нова серия, том XX, 1890. — 23.
- трета серия, том II, 1891. — 20.
- трета серия, том III, 1892. — 16, 19.
- „*The Manchester Guardian*“ („Манчестерски страж“), 24 ноември, 1847 г. — 437—438.
- „*Die Neue Zeit*“ („Ново време“), Щутгарт, кн. 3, 1887. — 24.
  - кн. 3 и 4 от 1892—1893. — 16.
- „*New-York Daily Tribune*“ („Нюйоркска ежедневна трибуна“), 20 декември 1859 г. — 412.
- „*Nuova antologia di scienze, lettere ed arti*“ („Нова антология на науката, литературата и изкуството“), Рим, втора серия, том XXVIII, № 7, 1 април 1883 г. — 20.
- „*Revue des deux Mondes*“ („Списание на Стария и Новия свят“), Париж, серия IV, том XXXI, 1842. — 429.
- „*Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*“ виж „*Jahrbuch für Gesetzgebung, Verwaltung, und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*“. „*The Times*“ („Времена“), Лондон. — 467.

ПРОИЗВЕДЕНИЯ НА ХУДОЖЕСТВЕНАТА ЛИТЕРАТУРА

Балзак. Селяни. — 46.
 Гьоте. Фауст. — 421.
 Молиер. Дон Жуан. — 24.

Публий Теренций. Момичето от Андрос. — 241.
 Хораций. Послания. — 218.

СЪДЪРЖАНИЕ

<i>От Института по марксизъм-ленинизъм при ЦК на КПСС . . . . .</i>	V—VI
Предговор	3—26

Книга трета

ЦЯЛОСТНИЯТ ПРОЦЕС НА КАПИТАЛИСТИЧЕСКОТО
ПРОИЗВОДСТВО

ЧАСТ ПЪРВА

Отдел първи ПРЕВРЪЩАНЕ НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В ПЕЧАЛБА И НОРМАТА НА ПРИНАДЕНАТА СТОЙНОСТ В НОРМА НА ПЕЧАЛБАТА	29—151
<i>Глава първа.</i> Производствени разходи и печалба	29—47
<i>Глава втора.</i> Нормата на печалбата	48—56
<i>Глава трета.</i> Отношение на нормата на печалбата към нормата на при- надената стойност	57—79
<i>Глава четвърта.</i> Влиянието на оборота върху нормата на печалбата . .	80—87
<i>Глава пета.</i> Икономия в прилагането на постоянния капитал	88—115
I. Общи положения	88—99
II. Икономия от условията на труда за сметка на работника. Пре- небрегване на най-необходимите разходи.	99—108
III. Икономия в добиването на двигателна сила, в предаване на силата и в постройките	108—111

IV. Използуване ексcrementите на производството	111—114
V. Икономия чрез изобретения	114—115
<i>Глава шеста.</i> Влияние на изменението на цените	116—147
I. Колебания в цените на суровините. Непосредственото им влияние върху нормата на печалбата	116—121
II. Повишаване и понижаване стойността на капитала, неговото освобождение и свързване	121—136
III. Обща илюстрация: памучната криза през 1861—1865 г	136—147
<i>Глава седма.</i> Добавки	148—151
Отдел втори. ПРЕВРЪЩАНЕТО НА ПЕЧАЛБАТА В СРЕДНА ПЕЧАЛБА	152—226
<i>Глава осма.</i> Различният състав на капиталите в разните отрасли на производството и произтичащите оттук различия на нормите на печалбата	152—165
<i>Глава девета.</i> Образуване на обща норма на печалбата (средна норма на печалбата) и превръщане стойностите на стоките в производствени цени	166—185
<i>Глава десета.</i> Изравняване на общата норма на печалбата чрез конкуренцията. Пазарни цени и пазарни стойности. Добавъчна печалба	186—214
<i>Глава единадесета.</i> Влиянието на общите колебания на работната заплата върху производствените цени	215—219
<i>Глава дванадесета.</i> Добавки	220—226
I. Причини, които обуславят измененията в производствената цена	220—221
II. Производствена цена на стоките от среден състав	222—223
III. Основания на капиталиста за компенсация	223—226
Отдел трети. ЗАКОН ЗА ТЕНДЕНЦИЯТА НА НОРМАТА НА ПЕЧАЛБАТА КЪМ СПАДАНЕ	227—286
<i>Глава тринадесета.</i> Законът като такъв	227—248
<i>Глава четирнадесета.</i> Противодействащи причини	249—258
I. Повишаване степента на експлоатацията на труда	249—253
II. Спадане на работната заплата под стойността на работната сила	253—253
III. Поевтиняване на елементите на постоянния капитал	253—254
IV. Относителното свръхнаселение	254—255
V. Външната търговия	255—258
VI. Увеличение на акционерния капитал	258—258
<i>Глава петнадесета.</i> Развитие на вътрешните противоречия на закона	259—286
I. Общи бележки	259—265
II. Конфликт между разширението на производството и нарастването на стойността	265—269

III. Излищък на капитал при излищък на население	269—279
IV. Добавки	279—286
Отдел четвърти. ПРЕВРЪЩАНЕ НА СТОКОВИЯ КАПИТАЛ И ПАРИЧНИЯ КАПИТАЛ В СТОКОВО-ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ И ПАРИЧНО-ТЪРГОВСКИ КАПИТАЛ	
Глава шестнадесета. Стоково-търговски капитал	287—300
Глава седемнадесета. Търговската печалба	301—323
Глава осемнадесета. Оборотът на търговския капитал. Цените	324—336
Глава деветнадесета. Парично-търговският капитал	337—344
Глава двадесета. Из историята на търговския капитал	345—359
Отдел пети. РАЗПАДАНЕ НА ПЕЧАЛБАТА НА ЛИХВА И ПРЕД-ПРИЕМАЧЕСКИ ДОХОД. ЛИХВОНОСНИЯТ КАПИТАЛ	
Глава двадесет и първа. Лихвоносният капитал	360—381
Глава двадесет и втора. Разделяне на печалбата. Лихвен процент. „Естествена“ норма на лихвата	382—394
Глава двадесет и трета. Лихва и предприемачески доход	395—417
Глава двадесет и четвърта. Проявяване на капиталистическото отношение във формата на лихвоносен капитал	418—426
Глава двадесет и пета. Кредит и фиктивен капитал	427—441
Глава двадесет и шеста. Натрупване на паричен капитал; влиянието на това натрупване върху лихвения процент	442—462
Глава двадесет и седма. Ролята на кредита в капиталистическото производство	463—470
Глава двадесет и осма. Средства за обръщение и капитал; възгледът на Тук и Фулертън	471—490
Бележки	491—502
Именен показалец	503—511
Указател на цитираната и споменаваната литература	512—522

ИЛЮСТРАЦИИ

Заглавен лист на първото немско издание на I част на III том на „Капиталът“ . . . . .

Заглавният лист на първото руско издание на III том на „Капиталът“ .	17
Първата страница на ръкописа на III том на „Капиталът“ от К. Маркс	31
Първата страница на III том на „Капиталът“, преписана от секретаря, с поправките на Ф. Енгелс	37

Превели : Иван Георгиев
Кирил Тотев

Редактор : Карл Сабитаев
Худож. редактор : Тотю Данов
Техн. редактор : Годор Бъчваров
Коректор : Надя Въргулева
Корица : Милка Пейкова

Дадена в произв. на 20. XI. 1968 г. Подп. за печат на 13. III. 1969 г.
Формат 65×92/16. Печ. коли 33,25. Изд. коли 33,25 Авт. коли прибл. 52.
Тираж 5100. Изд. № 4321. Лит. група II.
Цена 1,58 лв.

Държавен полиграфически комбинат „Дим. Благоев“